SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

kayıhan yayınları

Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal

İSLÂM TARİHİ

Cilt: 1

PROF. DR.
HASAN İBRAHİM HASAN

Tercüme
Prof. Dr. İsmail Yiğit
Prof. Dr. Sadreddin Gümüş

kayıhan

İ S T A N B U L 2 0 1 1

YAZARIN BAŞLICA ESERLERİ

1- Tarîhu'l-İslâmi's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İçtimâî. (Elinizdeki bu eser, aynı zamanda Farsça ve Urduca'ya çevrilmiştir.)

2- İntişâru'l-İslâm fi şarkayi'l-Karati'l-İfrikiyyé. Kahire, 1964.

3- İntişaru'l-İslâm beyne'l-Mogol ve't-Tatar, Kahire, tarihsiz.

4- Tarîhu'd-Devleti'l-Fatimiyye, Kahire, 1958.

5- Tarihu Amr b. As, Kahire, 1922.

6- Züamâü'l-Müslimîn Mine'l-Asri'n-Nebeviyye ilâ Ahiri'l-Asri'l-Ümevî, Kahire, 1952, 1966.

7- el-Fatimiyyûn fî Mısr ve Amaluhumu's-Siyasî ve'd-Dinî, Kahire, 1932.

8- el-Yemen el-Bilâdu's-Saîde, Kahire, tarihsiz.

9- Tarîhu'l-Usûri'l-Vustâ (Ahmed Sadık el-Tantâvî ile müşt.) Kahire, 1933.

10- Ubeydullah el-Mehdî (Taha Ahmed Şeref ile müşt.) Kahire, 1947.

11- el-Muizz li Dinîllah (Taha Ahmed Şeref ile müşt.) Kahire. 1942.

12- en-Nuzumu'l-îslâmiyye (Ali ibrahim Hasan ile müşt.) Kahire, 1962.

TERCÜMELERİ

1- Adolf Grohmann, Evraku'l-Berdî el-Arabiyye bi Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1934.

2- T.W. Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm Kahire, 1947.

3- Van Vloten, es-Siyadetü'l-Arabiyye, Kahire 1934.

4- Stanley Lane-Poole, Siretü'l-Kahire, Kahire, 1950.

Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal

İSLÂM TARİHİ

Cilt: 1

Yayın Yönetmeni
Adem Kuşkulu

Yazar
Prof.Dr. Hasan İbrahim Hasan

Kayıhan Yayınları
19

İslam Tarihi
1

Sayfa Düzeni
İrfan Güngörür

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Isbn
978-975-7574-03-1 (cilt 1)
978-975-7574-02-3 (takım)

Baskı Tarihi
Eylül 2011

Basım yeri
Çevik Matbaacılık
Davutpaşa Cd.
Besler İşmerkezi Z Kat No: 20
Topkapı / İstanbul
Tel.0212 501 30 19

Cilt:
Özgün Ciltevi
Fatih San. Sitesi 1. Kat No: 141-143
Topkapı / İstanbul
Tel.0212 544 51 94

kayıhan yayınları

Ticaretthane Sokak
Tevfik Kuşoğlu İşhanı
No:41/33
Sultanahmet / İstanbul
Tel. 0212 513 51 90
527 23 84
Fax. 0212 511 82 17
www.kayihanyayinlari.com
info@kayihanyayinlari.com

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Kayıhan Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

Takdim 11
Yedinci Baskının Önsözü 13

Birinci Bölüm
İSLÂM ÖNCESİ ARAPLAR

1- ARABİSTAN VE ARAPLAR 15
2- ARAP TOPLUMU 24
3- İSLAMDAN ÖNCEKİ ARAP DEVLETLERİ 39
A- MAİN KRALLIĞI: 39
B- SEBE KRALLIĞI: 41
C- HİMYER KRALLIĞI: 46
a- Habeşlilerin Yemen'i İstilâsı *48*
b- İranlıların Yemen'i İstilâsı *48*
D-HİRE KRALLIĞI 51
a- Hire Krallığının Kuruluşu *51*
b- Hire Kralları *53*
c- Hirelilerin Son Dönemleri *58*
E- GASSAN KRALLIĞI: 59
F- HİCAZ BÖLGESİ: 64
a. Mekke: *64*
b- Hâkimiyetin Kureyş Kabilesine Geçişi: *66*
c- Kureyş'te Hükümet: *68*
d- Abdülmuttalib Zamanında Mekke: *70*
4- SİYASİ DURUM 74

A-ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLERDE İDARE ŞEKİLLERİ: ... 74
B-EYYÂMÜ'L-ARAB (CAHİLİYYE DEVRİ KABİLE HARPLERİ): 75
a- Besûs: ... *75*
b- Dâhis ve Ğabrâ: ... *78*
c- Eyyâmu'l-ficar (Ficar Savaşları): ... *80*
5- ARAP ÜLKELERİNDE TİCARET ... 85
6- SOSYAL DURUM ... 88
7- ARAP ÜLKELERİNDE EDEBİ DURUM ... 91
8- ARAP ÜLKELERİNDE DİNİ DURUM ... 94

İkinci Bölüm
HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) PEYGAMBERLİĞİ

1- DOĞUMUNDAN PEYGAMBERLİĞİNE KADAR RASÜLULLAH (S.A.V.) ... 101
2- İLK VAHİY: ... 106
3- AÇIKTAN DAVET'İN BAŞLAMASI - KUREYŞ'İN DÜŞMANLIĞI - AMCASI EBU TALİB'İN RASÜLULLAHI (S.A.V.) KORUMASI ... 110
4- HABEŞİSTAN'A HİCRET ... 119
5- MEDİNE'YE HİCRET ... 124
A-MEDİNE (YESRİB) HALKININ RASÜLULLAHIN (S.A.V.) DAVETİNE KUCAK AÇIŞI ... 125
B- AKABE BİATLARI: ... 128
6- MEDİNE'DE NİZAMİ BİR HÜKÜMETİN KURULUŞU ... 138
7- CİHAD VE GAYELERİ ... 144
8- GAZVE SERİYYELER ... 148
A-BÜYÜK BEDİR GAZVESİ ... 148
B-UHUD GAZVESİ: ... 153
C-HENDEK GAZVESİ ... 158
D-BENÎ KUREYZÂ GAZVESİ: ... 167
E-MUSTALİK OĞULLARI VEYA MÜREYSİ' GAZVESİ: ... 171
F-İFK HADİSESİ (HZ. ÂİŞE'YE İFTİRA): ... 173

G-KUREYŞ'LE SULH (HUDEYBİYE SULHÜ H. 6): 176
H-HALİD B. VELİD VE ÂMR B. AS'IN İSLÂMİYETİ KABULÜ:... 181
I- YAHUDİLERİN MÜSLÜMANLARA KARŞI TUTUMU: 182
J-HAYBER GAZVESİ (H. 7):..... 188
K-MU'TE GAZVESİ (H. 8): 190
L-MEKKE'NİN FETHİ (FETİH GAZVESİ) (H. 8):..... 191
M-HUNEYN VE TAİF GAZVELERİ (H. 8):..... 194
N-TEBÜK GAZVESİ (H. 9):..... 204
9- PEYGAMBER EFENDİMİZİN VEFATI..... 207
10-PEYGAMBER EFENDİMİZİN MÜBAREK VASIFLARI VE ÜSTÜN AHLAKI..... 211

Üçüncü Bölüm
İSLAM DİNİNİN ARAPLAR ÜZERİNDEKİ TESİRİ

1- HZ. MUHAMMED (S.A.V.)'İN PEYGAMBERLİĞİNİN UMUMİLİĞİ..... 217
A-RASÜLULLAH (S.A.V.)'İN HÜKÜMDAR VE EMİRLERE MEKTUPLARI:..... 217
B-BU MEKTUPLARDAN ALINAN NETİCE: 220
C-MÜSTEŞRİKLER VE RİSALET: 231
2- DİNİ TESİR 238
A-MEKKE VE MEDİNE DÖNEMLERİ ARASINDA KUR'ÂN-I KERİM: 238
B-KIBLENİN DEĞİŞMESİ:..... 239
C-DİNİN ESASLARI: 243
3- SOSYAL TESİR 245
A-MUAMELELERİN TANZİMİ: 245
B-İSLÂM'DA KADININ YERİ..... 248
C-RASÜLULLAH (S.A.V)'İN HANIMLARI;..... 253
D-KÖLELİK..... 257
4- EDEBİ TESİR:..... 265
5- SİYASİ TESİR:..... 268
6- CAHİLİYYE VE İSLÂM DÖNEMİ ARASINDA MUKAYESE: 270

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HULEFA-İ RAŞİDİN DEVRİ

1- HZ. EBUBEKİR (11–13 / 632–634) 277
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. EBÛBEKİR: 277
B-SAKİFE BİATI: 279
C-HZ. EBÛBEKİR'İN ŞAHSİYETİ: 281

2- HZ. ÖMER (13–23 / 634–644) 284
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. ÖMER: 284
Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu: *284*
B-HZ. ÖMER'E BİAT: 288
C-İSLÂM FUTÛHÂTI: 290
a- Fetihleri kolaylaştıran sebebler: *290*
b- Irak ve İran'ın fethi: *295*
Arap Futûhatının İran'daki Neticeleri: *301*
c- Suriye ve Civarının fethi: *303*
Halid b. Velid'in Irak Cephesinden Suriye Cephesine İntikali -Yermuk Savaşı: *305*
Dımeşk (Şam) ve Kudüs'ün fethi: *308*
d- Mısır'ın Fethi: *313*
Mısır'ın Fetihten Önceki Durumu: *313*
Amr b. As'ın Mısır Üzerine Yürümesi: *315*
Babylon Kalesinin Fethi: *318*
İskenderiye'nin Fethi: *321*
Mısır Fethi'nin Neticeleri: *322*
D- HZ. ÖMER'İN ŞAHSİYETİ-VEFATI: 331

3- HZ. OSMAN (23–35 / 644–656) 339
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. OSMAN: 339
B-ŞURA GÖRÜŞMELERİ, HZ. OSMAN'A BİAT: 341
C-HZ. OSMAN DEVRİNDE FETİHLER: 346
D-HZ. OSMAN'IN ŞAHSİYETİ 351

4- HZ. ALİ (35–40 / 656–661) 356
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. ALİ: 356
B-HZ. ALİ'YE BİAT SİYASETİ: 357
C-HZ. ALİ'NİN ŞAHSİYETİ-VEFATI: 363

Beşinci Bölüm
EMEVİ DEVLETİ VE HALİFELERİ

1- MUAVİYE B. EBİ SÜFYAN (40–60 / 660–680) 368
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR MUÂVİYE: 368
B-MUÂVİYE DÖNEMİNDE FETİHLER: 371
C-YEZİD'İN VELİAHD TAYİN EDİLMESİ: 373
D-MUÂVİYE'NİN ŞAHSİYETİ-VEFATI: 377
2- YEZİD B. MUAVİYE (60–64 / 680–684) 379
A-HALİFE OLUŞU: 379
B- HİCAZ HALKININ İSYANI, HARRE VAK'ASI VE MEKKE MUHASARASI: 380
3- II. MUAVİYE (63 / 680) 382
4- MERVAN B. HAKEM (64–65 / 684–685) 383
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR MERVÂN: 383
B-İÇ HARBLER: 383
5- ABDÜLMELİK B. MERVAN (65–86 / 685–705) 387
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR ABDÜLMELİK: 387
B-ABDÜLMELİK ZAMANINDA EMEVİ DEVLETİNİN DURUMU: 387
C-ABDÜLMELİK B. MERVAN'IN ŞAHSİYETİ: 395
6- VELİD B. ABDÜLMELİK (86-96/705-715) 397
A-HALİFE OLUŞU: 397
B-VELİD B. ABDÜLMELİK DEVRİNDE FETİHLER 397
a- Maveraünnehir ve Civarının Fethi: *397*
b- Çin Fethine Teşebbüs: *403*
c- Sind'in Fethi: *405*
d- Endülüs'ün Fethi *408*
dd. Endülüs'ün Fetihten önceki durumu: *408*
db. Endülüs'ün Müslüman Araplar tarafından fethi: *411*
dc. Endülüs Fethi'nin Neticeleri: *421*
dd. Arapların Pirene ötelerindeki Muharebeleri: *422*
de. Emevîler'in son zamanlarında Endülüs: *424*
7- SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK (96–99 / 715–717) 426

A-İSTANBUL MUHASARASI: 426
B-SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK'İN KARDEŞİ VELİD'İN VALİLERİNİ TENKİLİ VEFATI: 427
8- ÖMER B. ABDÜLAZİZ (99–101 / 717–720) 429
A-DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR ÖMER: 429
B-HALİFELİĞİ: 431
C-ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ISLAHATI: 432
9- YEZİD B. ABDÜLMELİK (101–105 / 720–724) 436
10-HİŞAM B. ABDÜLMELİK (105-125/724-743): 438
11-VELİD B. YEZİD B. ABDÜLMELİK (125/743) 440
12-MERVAN B. MUHAMMED (127-132/744-749) 441
13-EMEVİ DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ VE SEBEPLERİ 443
A-İKİ VELİAHD TÂ'YİNİ: 443
B-ASABİYET (KABİLECİLİK) RUHUNUN ORTAYA ÇIKILMASI: 444
C-BAZI HALİFELERİN LÜKS VE REFAHA DALMASI: 449
D-EMEVÎLERİN ARAPÇILIK TAASSUBLARI: 450

Kitabiyat (Kaynaklar ve Tetkikler) 451

İndeks 471

TAKDİM

Allahu Teâlâ'ya hamd, Rasülüne salât ve selâm olsun!

İslâm tarihinin, özellikle İslâm'ın zuhurundan Selçuklulara kadar olan safhası için Türkçe yazılmış eserlerin azlığı ve tarih okuyucusunun ihtiyacına cevap vermek hususunda yetersiz kaldığı, uzun zamandır dikkatimizi çekiyordu. İslâm tarihinin bu dönemiyle ilgili az sayıdaki Türkçe eserlerden bazıları, sadece siyasî tarihi konu alıyor, mezhep ve müesseselere, kültür ve sanata hiç yer vermiyordu. Bir kısmı ise günümüz ilmî usullerine göre yazılmadığı için istifade güçlüğü vardı. Diğer taraftan İslâm tarihini başlangıçtan günümüze kadar getiren, siyasî tarih yanında, kurulmuş İslâm devletlerinin idarî durumunu, dinî ve siyasî hareketleri, devlet müesseselerini, kültür ve sanatı ve İslâm toplumunun içtimaî yapısını ela alan bir tarih kitabı tavsiye etmemiz istendiğinde, bu talebi ancak bir eserler listesi vermekle karşılayabiliyorduk. Bu sebeple her seviyedeki Türk okuyucusunun istifade edeceği ve Türk ilmî neşriyatında İslâm tarihinin Selçuklulara kadar olan dönemi için büyük bir açığı kapatacağına inandığımız bir eserle karşılaştığımızda sevindik; çünkü bu eser, yukarıda zikredilenlerden ve yazarının önsözünden de anlaşılacağı gibi aranılan özellikleri taşıyordu.

Eşleri hanımefendiden telefonla aldığımız bilgilere göre 1968 yılında vefat eden tarihçi merhum Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN, ilmî kariyerini Kahire ve Londra Üniversitelerinde ikmal etmiştir. Asyut Üniversitesi Rektörlüğünde bulunmuş, Kahire Üniversitesinde İslâm Tarihî, A.B.D.'de Kaliforniya ve Pensilvanya Üniversitesinde Uzak Şark Tarihi ve İslâm Araştırmaları, Bağdat Üniversitesinde İslâm Tarihi, Ribat Üni-

versitesinde de İslam Medeniyeti Tarihi kürsülerinde öğretim üyeliği görevlerinde bulunmuştur.

İslâm Tarihi sahasında çok sayıda eser veren müellifin en geniş eseri, tercümesini sunduğumuz tarihidir. Yazar, eserinin birinci cildinde Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefai Raşidîn ve Emevîler dönemini (1-132/622-750), ikinci cildinde Abbasîlerin birinci dönemini (132-232/249-847), üçüncü cildinde Abbasîlerin ikinci döneminin ilk yarısını (232-447/847-1055), dördüncü cildinde ise bu dönemin ikinci yarısını (447-656/1055-1258) ele almıştır. Abbasîlerin, Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsı sonucu sükûtu (656/1258)'na kadar getirdiği kitabında ele aldığı her dönemin önce siyasî tarihini, bilâhare dinî ve siyasî hareketleri, devleti yöneten siyasî, idarî, malî, askerî ve adlî müesseseleri ele almış, müteakiben de o dönemin kültür ve sanatını incelemiş içtimaî durumu anlatarak bitirmiştir.

Müellif, kitabiyattan da anlaşılacağı gibi, eserin telifinde, sahasındaki Arapça kaynaklar yanında Batı dillerinde yazılmış çok sayıda eserden istifade etmiştir. İşlenen siyasî dönemler ve ele alınan konular hakkında yazılmış kaynak eserleri topluca göstermesi bakımından araştırıcılar için bir el kitabı olarak düşünülebilecek eser, tarih meraklıları için de bir İslâm Tarihi Ansiklopedisi özelliğini taşımaktadır.[1]

Tercümede metne sadakat için azami gayreti gösterdik. Kısaltmalar hususunda yazarın prensibine uyarak, dipnotlarda Taberî, İbnu'l-Esir gibi meşhur tarihçilerin ve tek eserinden istifade edilen yazarların sadece isimlerini vermekle yetindik. Benzeri eserler içerisinde mümtaz bir yer tutacağına inandığımız bu eserin, Türk okuyucusuna faydalı olmasını dileriz. Şüphesiz tevfik ve hidayet sadece Allah'tandır.

Mütercimler

---

1 İslâm Tarihini, bir bütün olarak başlangıçtan zamanımıza kadar getirmenin Türk okuyucusu için büyük bir hizmet olacağına inanan yayınevimiz; bu eserin kaldığı tarihten itibaren Osmanlı imparatorluğunun yıkılışına kadar olan bölümü telif ettirip neşretmeye karar vermişti. "KAYIHAN YAYINLARI"

YEDİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bu eserin birinci cildinin ilk baskısı 1935 Ekiminde yapıldı. Beş bölümden meydana gelen bu ciltte; İslâm öncesi Arap tarihi, Bi'set-i Nebeviyye, Hulefâ-i Raşidîn devri, Emevî Devleti ve bu zaman dilimi içerisinde İslâm medeniyeti ele alınmıştı.

Birinci cildin bu ilk baskısı tükenince 1948'de ikinci baskı yapıldı. 1953'de üçüncü, 1957'de dördüncü, 1959'da beşinci, 1961'de altıncı baskıları yapıldı. Altıncı baskısının da tükenişi, bizi yedinci baskıyı yapmaya sevketti. Bu sebeple, eseri yeniden gözden geçirdim. Arapça ve Batı dillerinde yazılmış başka eserlere de müracaat ederek yeni ilâveler yaptım. Okuyucu bu kaynakları dipnotlarda, bibliyografya ve indeksde görecektir.[2]

Yaptığım ilâve ve düzeltmelerle bu cildi, dokuz bölüme ayırdım.[3] Birinci bölümde Arapların İslam öncesi tarihini ele aldım. İkinci bölümü Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimizin hayatına ayırdım; onun çocukluğunu, gençliğini, peygamberlik vazifesine başlayışını, bu yolda karşılaştığı sıkıntıları, Medine'ye hicretini, İslâm'ın değişmez esaslarını hayatın her safhasına hâkim kılışını, cihadı, gazve ve seriyyelerini tetkik ettim. Üçüncü bölümde İslâm'ın Araplar üzerindeki tesirlerini ve onlar üzerinde gerçekleştirdiği çok yönlü ıslahatı inceledim. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bütün insanlığa peygamber gönderildiğini anlattım. Bu arada müsteş-

2 Eserin 11. baskısı 1983'de yapılmıştır.

3 Arapcası dört cilt olan bu eserin Türkçesinde muvazenesiz cilt dağılımını engellemek ve okuyucuya kolaylık sağlamak maksadıyla, tercümesini altı cilt halinde neşrediyoruz. Bu bakımdan cilt ayarlamalarında meydana gelen değişiklikler mahallinde gösterilmiştir. "KAYIHAN YAYINLARI"

riklerin risâlet hususundaki görüşlerini tenkide tabi tuttum, İslâm dininin, dinî, içtimaî, siyasî ve edebî tesirlerini inceledim.

Dördüncü bölümde Hulefâ-i Raşidîn'i anlattım ve onların zamanında vuku bulan önemli hadiseleri arzettim. İslâmî fetihler, sebepleri ve neticeleri mevzuunu araştırdım. Beşinci bölümde ise Emevî Devleti'nin kuruluşunu ele alarak halifelerin hal tercümelerini ve İslâm hâkimiyetinin Maverâunnehir, Çin, Kuzey Afrika ve Endülüs'e uzanması gibi onların zamanında cereyan eden önemli olayları verdim.

Altıncı bölümde siyasî ve dinî hareketleri, bu sahalardaki muhtelif yönelişleri ve bu yönelişlerin, ridde olayları, Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep olan fitne, Haricîlik, Şiîlik, Zübeyrîler grubu, Mu'tezile'nin doğuşu ve benzeri siyasî, dinî, sosyal ve kültürel olaylar üzerindeki etkilerini araştırdım. Yedinci bölümü siyasî, idarî, malî, askerî ve adlî müesseselere tahsis ettim, bu dönemde İslâm hükümetinin mahiyet ve işleyişini inceledim.

Sekizinci bölümde kültür ve sanatı anlattım. Kırâat, Tefsir, Hadis ve Nahiv gibi naklî ilimler yanında Tıp ve Kimya gibi aklî ilimleri de tetkik ettim. Devamla Siyer, Megazî ve Tarih ilimlerini ele aldım. Sanattan, özellikle milletlerin kalkınma ve medeniyetleri için haklı olarak ölçü kabul edilen Mimarî'den bahsettim. Mescid-i Nebevî, Camii Atik (Amr b. Âs Camii), Dımaşk Camii ve Kayravan Camii gibi önemli camileri anlatmanın yanında Basra, Kûfe, Fustat, Kayravan ve Dımeşk'in kuruluş ve tarihlerini inceledim. Dokuzuncu bölümde ise İslâm toplumunda sosyal durumu ele aldım; toplum tabakalarını, musikî ve eğlence meclislerini, halife ve valilerin köşk ve saraylarını, yiyecek ve içecek maddelerini, giyim eşyalarını, kadının durumunu, oyun ve eğlence çeşitlerini anlattım.

Kitabımın diğer ciltlerinde de aynı usulü takip ettim. Dolayısıyla ele aldığım dönemi, siyasî, dinî, kültürel ve içtimai yönlerden inceledim. Eserde teferruatlı olarak ele alma imkânı olmayan meseleler hakkında geniş bilgi edinmek isteyen okuyucular için gereken kaynakları bibliyografya ve dipnotlarda gösterdim. Faydalandığım kaynakların listesini, şahıs isimleri, yer isimleri ve önemli tarihî olaylar indeksini verdim.

Prof. Dr. Hasan İbrahim Hasan
el-Cize, 1964

Birinci Bölüm

İSLÂM ÖNCESİ ARAPLAR

1- ARABİSTAN VE ARAPLAR

Arabistan İslâm Dini'nin beşiği ve İslâm devletlerinin menbaı olduğu için, bu ülkenin coğrafi yapısı ve buralarda yaşayan halkın İslâm'dan önceki dinî, ictimaî ve siyasî durumları hakkında bir miktar bilgi edinmemiz gerekir.

Eski Arap tarihi, iki sebepten dolayı neredeyse gizli kalmıştır: Siyasî birliğin olmayışı ve okuma-yazmanın bilinmemesi.

Arapların ekserisi, muhtelif bölgelerde, birbirinden ayrı, karşılıklı nefret ve düşmanlık duyguları içinde, bedevî ve göçebe olarak yaşarlardı. Onları birleştiren bir beraberlik düşüncesi ve kuvvetli bir hükümdar yoktu.

Ayrıca Arapların ekserisi ümmî (okuma-yazma bilmez) idiler. Bu sebeple aralarında cereyan eden hadiseleri kayda geçirmediler. Tarihî hadiseleri kayda geçirme faaliyeti, ancak Emevîlerin son dönemlerinde başlamıştır. Araplar bu dönemden önce tarihî bilgilerinde kulaktan kulağa nakille iktifa ederlerdi. Ancak, haberleri, zamanımıza kadar ulaşan kitabelere kaydedilmiş olan Sebe ve Main gibi yarımadanın uç noktalarında kurulan bazı devletler bundan müstesnadır.

"Arab" kelimesini incelemiş olan Noeldeke şöyle diyor: "Arab kelimesinin lügat manası çöl demektir. Nitekim (Arabia) kelimesinin manası da, Arap Yarımadası sahrası ile Suriye ile Sina Yarımadası'nın tümünü ihata eder."

Yunanca eserlerde "Arab" ve "Arabia" kelimelerine rastlanılmaktadır. Heredot'un Arabistan ve Filistin ile Mısır arasında bulunan bölge hakkında geniş malumatı vardır. Sokrat'ın talebesi Xenophen gibi Heredot'un muasırı olan tarihçiler, "arab" lafzını inceleyip bu kelimenin özellikle Arap Yarımadası sahrası için kullanıldığını, "arab" kelimesinin de çok eskiden "bedeviler" karşılığı olarak kullanılmış olduğunu bildirmişlerdir.[1]

Tarihçiler, Sâmîlerin anayurdu hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bunların ilk vatanı Arabistan mıdır; Yoksa Afrika'dan mı buraya göç etmişlerdir? Ya da Mezopotamya'dan mı gelmişlerdir? Tevrat ehli, "İnsanlığın beşiği iki nehir arasıdır (Mezopotamya). Yeryüzüne buradan yayılmışlardır. Sâmi kavimlerden Irak'ta Asurlular ve Bâbilliler; Şam bölgesinde Arâmîler, Suriye sahillerinde Fenikeliler; Filistin'de İbrâniler, Cezîretü'l-Arab'da Araplar ve Habeşistan'da da Etiyopyalılar yerleşmişlerdir" demektedir. Onlar bu hususta Tevrat'ın verdiği bilgilere dayanırlar. Asrımız âlimlerinden bu görüşü kabul edenler çok azdır.

Bazı müsteşrikler, Sâmîlerin ilk vatanının Afrika'da olduğunu kabul ederler. Bunlar, Arap ülkeleri ile Habeş ülkelerinin coğrafi yakınlığını ve bu bölgeler halklarının dillerinin birbirine benzemesini göz önünde bulundurarak Sâmîlerin beşiğinin Habeşistan olduğunu savunurlar. Diğer bir grup Sâmîlerin anayurdunun Arap Yarımadası olduğunu ve İslâm'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi, yeryüzüne buradan yayıldıklarını kabul eder. Bir başka grup ise, Sâmîlerin Fırat'ın güneyinden diğer bölgelere dağıldıkları görüşündedirler. Bu görüşleri savunanların her birinin coğrafi, iktisadî, ırkî veya lügavî delilleri vardır. Yine müsteşriklerden Sâmîlerin ilk vatanlarının Bâdiyetü'ş-Şam'dan Necid'e doğru uzanan bölge olduğunu kabul edenler de bulunmaktadır.

---

1 Noeldeke, Historians History of the World, VIII, 1-3.

İlim adamları, günümüze kadar Sâmîlerin anayurdu hakkında kesin bir görüşe varamamışlardır. Onlar bu konuda son kanaate ulaşmak için, Sâmî kavimlerin meydana getirdiği çeşitli medeniyetleri ve bu kavimlerin yaşadığı bölgeleri araştırmak, lisanların birini diğeriyle mukayese ve onların bıraktıkları tarihî eserleri incelemek suretiyle çaba ve gayret sarf etmektedirler.

Arap Yarımadası sakinlerinin hayatını simgeleyen en önemli özellik, beldelerinde elde edemedikleri hayat imkânlarından faydalanmak için, Yarımada'nın verimli taraflarına devamlı göç halinde olmalarıdır. Bu bölgeleri yağmalamak maksadıyla savaş yaparlardı. Bu hususta Noeldeke şöyle diyor: "Arabistan'a komşu Bizans vilâyetlerinin halkı, yağma ve kavgada aşırılıkları sebebiyle veya onları kendilerine ağır bir yük kabul ettikleri için yağmacı Araplara (Saracens) adını vermişlerdir. Sonra bu tabir o bölgedeki bedeviler için, daha sonra ise Arapların tamamı hatta ayırım yapılmaksızın bütün Müslümanlar için, nihayet bu da aşılarak, istisnasız tüm doğulular için bir sıfat olarak kullanılmıştır.[2]

Mesûdî, bu kelimenin kökü hakkındaki görüşünü, makul bir açıklama ile delillendirmiştir. Ö şöyle diyor: "İmparator Nikafor, Rumların, Sara'nın cariyesi olan Hacer ve oğlu İsmail'e kızgınlıklarından dolayı Arapları (Sârâkînus) olarak isimlendirmelerini (bu kelimenin manası, Sara'nın köleleri'dir) yakışıksız buldu. Ve "onların Sara'nın köleleri diye isimlendirilmesi doğru değildir" dedi. Rumlar, bu vakte kadar Arapları (Sârâkînûs) olarak isimlendirirlerdi."[3]

Mes'ûdî'nin verdiği "Sârâkînûs" lafzının Yunanca "Sarakinos" kelimesinden tahrif edilmiş olduğu görülmektedir. Mesai arkadaşım, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi sabık Eski Araştırmalar Profesörü D. L. Drew, bu isimlendirme üzerinde Yunan ve Lâtin kaynaklarında geçtiği şekliyle güzel bir yorum ile bana yardımcı oldu ve şöyle yazdı:

1. Tarihçi Ammianus Marcellinus, "Scenitae, yani Araplar çadırlarda yaşayanlar veya göçebelerdir. Bu isim, (Sarraceni) şekline dönüşmüştür" demektedir.

---

2 Noeldeke, A.g.e.,VIII,3.

3 Et-Tenbih ve'l-İşrâf, 168.

2. Milâdî I. asır edebiyatında kullanılmış olan sarakinos kelimesini Yunan tarihçileri zikrederler. Buradan, bu kelimenin, Suriye ve Ürdün'ün doğu tarafları, ya da Sina Yarımadası'nda oturan halkın ismi olduğu anlaşılmaktadır. Sonra tarihçiler bu kelimenin kapsamını genişlettiler; hatta bütün doğulular için kullandılar. Ortaçağda ise, Sarakinos kelimesinin tahrif edilmiş şekli "Sarcens" bütün İslâm âlemine verilen isim oldu.[4]

"Taits" lafzı da bu şekilde Arapların tümüne verilen bir isimdir. Bu isim onlara Bâbil ve Ruha (Edessa) halkından Süryaniler vermiştir. Muhtemelen bu lafızla, Necid'in kuzeybatısında, Medine'ye yakın Selmâ ve Ecâ isimli iki dağda ikamet eden Tayy kabilesi kasdedilmiştir. Sonra onlar değişik istikametlerde, memleketlerini terkederek etrafa dağılmışlardır.

Arabistan, Asya kıt'asının güneybatı kısmında olup, üç yönden su ile çevrilmiş bir yarımadadır. Bu sular Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Fars Körfezi'dir. Araplar ülkelerini "Cezîretü'l-Arab" diye isimlendirirler.

Arabistan bütünüyle çöllüktür. Lâkin ziraata elverişli olmayan ve hiç su bulunmayan çöller gibi değildir. Yarımadada yer yer kum yığını tepeler, büyük ve küçük dağlar, derin çukurlar ve yüksek bölgeler olmak üzere birbirlerinden farklı tabiî konumlar görülür.

Eski coğrafyacılar, Arapların oturduğu bölgeleri üçe ayırırlar:

1-Arabia Petrix (veya Batlamyus'un isimlendirdiği gibi Petraea): Bâdiyetü'ş-Şam'ın güneybatısında kalan ve merkezi Petra olan bölgedir.

2-Arabia Deserta: Bu isim sadece Bâdiyetü'ş-Şam, sonra da genellikle kurak olduğu için, bazılarınca tüm Arabistan için kullanılmıştır.

3-Arabia Felix: Burası da Sebe ve Ma'în medeniyetlerinin kurulduğu bölgeler olan (el-Bilâdü's-Sa'îde = Mutlu ülkeler) veya (el-Ardu'l-Hadrâ=Yeşilyurt) diye isimlendirilen Yemen ve civarıdır.[5]

---

4 Prof. Drew, bu kelimenin iştikakı hakkında yeterli tafsilatı zikrederek büyük iyilikte bulunmuştur.

5 Doughty, Arabia Deserta, 524.

Arap coğrafyacılar ise Arabistan Yarımadası'nı tabiî durumuna göre beş bölgeye ayırırlar.[6]

1-Tihame: Yenbu'dan, Yemen'de Necran'a kadar, Kızıldeniz'e paralel uzanan basık bölgedir. Sıcaklarının şiddetli, rüzgârının ise sakin olması sebebiyle bu ismi almıştır. Bu kelime havaların çok sıcaklığı ve rüzgârın durgunluğunu belirten "et-tehem" kökündendir.

Arazisinin Necid'den daha alçak olması sebebiyle buraya aynı zamanda "el-Ğavr" ismi de verilir.

2-Hicaz: Yemen'in kuzeyinde, Tihâme'nin doğusunda yer alan Hicaz bölgesi, Şam'dan, Yemen bölgesinde Necran'a kadar uzanan Serat sıradağlarını yer yer kesen birkaç vadiden meydana gelir.

Gustaw Le Bon bu bölgeyi şöyle tanıtır: "Kızıldeniz paralelinde kuzeydeki düzlük bölgenin orta kısmında yer alan kumluk ve dağlık arazidir. Burada Mekke ve Medine mukaddes şehirleri yer almaktadır. Necid ve Tihâme'yi birbirinden ayırdığı için Hicâz adını alır.[7]

3-Necid: Yüksek bir bölge olduğu için Necid (yüksek yer) adı verilmiştir. Güneyde Yemen, kuzeyde Bâdiyetü's-Semâve ve Arûd ile Irak sınırlarına kadar uzanan kesimdir.

4-Yemen: Necid bölgesinden, güneyde Hint Okyanusu, batıda Kızıldeniz'e kadar uzanır. Doğusunda Hadramevt, Şihr ve Umman yer alır. Güney Arabistan'da, Yemen ve Hadramevt bölgeleri sık sık iç savaşlar ve iktidar kavgalarına sahne olmuştur. Me'rib şehrini kuran, Gumdân ve Zafer saraylarını inşa eden, Mısır'daki Assuan barajına benzeyen Me'rib seddini yapan Tebabia sülalesi bu savaşlar yüzünden yok olup gitmiştir.

5-Arûd: Yemâme, Umman ve Bahreyn'i içine alır. Yemen, Necid ve Irak bölgelerinin ortasında yükseldiği için buraya "Arûd" denilmiştir.

Umman ve Bahreyn, iki sebeple, diğer Arap ülkelerinden ayrılır. Birinci sebep tabiî yapısıdır ki, burada iki ülkeyi diğer Arap ülkelerinden

6 Arabistan'ın coğrafi yapısı hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Bekrî, Mu'cemu mâ-İsta'cem'in mukaddimesi, I, 1-90 (Kahire-1945).

7 Le Bon, Civilisation des Arabes, I, II.

ayıran çöllerin, geniş çorak arazilerin ve ıssız kurak sahraların mevcudiyetidir. İkinci sebep ise siyasîdir. Bu da, bölge halkının Fars egemenliğine boyun eğmiş olmasıdır.

Hell şöyle der: "Arap ülkelerinin ekinsiz, susuz ve bitkisiz çöllerden ibaret olduğunu iddia eden görüşün tahrik ettiği yanlış anlayış zail olmuştur. Zira Arap ülkelerini fizikî bakımdan incelediğimizde, onların sadece bitki ve ekin vermeyen çöllerden ibaret olmadıklarını görürüz. Arap yarımadası binlerce seneden beri ziraat yapılan ve son derece bol ürün veren arazi parçalarını ihtiva etmektedir. Bu arazilerde, oturanlarla şenlenmiş, mamur köy ve şehirler vardır."[8]

Bu bereketli topraklar, genellikle Arap Yarımadası'nın sahilleri boyunca uzanmaktadır. Güney batıda bulunan Yemen'e, yukarıda geçtiği gibi, eskiler yeşil yurt "el-Ardu'l-Hadrâ" derlerdi. Güneyde ise, geçmiş zamanlarda çok kullanılan buhurun vatanı Hadramevt bulunuyor. Doğuda, Fars körfezi kıyılarında "Ahsâ" denilen bereketli bölge vardır ki, az bir miktarı hariç, arazisinin tümü ziraata elverişlidir. Batı sahillerine gelince, burası çeşitli tepeler ve kum yığınları tarafından kesilen sert arazi parçalarından meydana gelir; ancak vadi ve meralarıyla temayüz eder. Buranın durumu geçmiş zamanlarda bugünkünden daha iyi idi. Arabistan'ın ortasındaki yüksek arazi kesimi ise, Necid ile bu yüksek bölgeyi yer yer kesip geçen yüksek dağlar, uzun vadiler, cins Arap atlarının yetiştirildiği geniş düzlükler ve güney doğuda bulunan Yemâme'den meydana gelmektedir. Bu bölgeler milâdî altıncı ve yedinci asırlarda bolluk ve bereket bakımından Avrupa'nın bugünkü bereketli topraklarından daha az verimli değildi. Bilakis birçok bölgede verim oranı bu miktardan daha fazlaydı.[9]

Sedillot, Hicaz bölgesini tanıtırken şöyle der: "Hicaz bölgesi Arap şehirlerinin çoğunu ve sonradan Medine diye isimlendirilen Yesrib şehrini içine aldığı için, insanları diğer bölgelerden daha fazla cezbetmiş

---

8 Cultur der Araber, İngilizce terc. , Khuda Bakhsh, (Arab Civilisation) s. 2-3.

9 Bekri'nin Medine yakınlarındaki Dariyye ve Naki koruları hakkında zikrettiklerine bakınız.

ve kendisine çekmiştir. Hicaz bölgesinde yer yer kum tepeleri ve kabilelerin yerleşme merkezleri olan bitkisi bol yüksek yaylalar vardır. Bu yüksek tepelerin çevresinde köy ve kasabalar yer alır. Bu tepeler düşman hücumlarına karşı onları koruyan sağlam kalelerdir. Alçak bölgelerde hububat ve hayvan yemi olarak kullanılan bazı bitkiler yetişmektedir. Burada birçok su kaynağı da mevcuttur. Bu yüksek yaylaların batı tarafında Mekkelilerin bahçesi ve sayfiye yeri sayılan Taif şehri yer almaktadır.[10]

Arap Yarımadası'nın orta kesimi ise, güneyde kurak, kumsal ovalar, kuzeyde taşlık araziden meydana gelmektedir. Kurak bölgelerin dağlık kesimlerinde halkın ziraatla uğraşmasına elverişli, sulak yerler de vardır. Afrika sahrasında olduğu gibi, buralarda da köy ve şehirler mevcuttur.

Avrupalılardan Arap Yarımadası'nın durumunu ilk defa inceleyen ve onu tam olarak tanıtan, 1862-1863 yıllarında Arap Yarımadası'nı dolaşmış olan İngiliz seyyahı Palgrave'dir.[11] Girişinde, bölgenin en büyük yerleşim merkezi Riyad'ın bulunduğu Necid'i, ıssız ve geniş bir ova olarak tanıtan ve Riyad şehrini ilk defa ziyaret eden İngiliz seyyahı da yine Palgrave olmuştur. O'na göre Riyad, kare plânlı olup, yüksek burçlarıyla sağlam savunma surları, şehri bir taç gibi çevrelemiştir. Burada Faysal Köşkü diye bilinen, muhteşem krallık sarayı bütün azametiyle görülmektedir.

Palgrave'nin ziyaret ettiği bölgelerden biri de Fars Körfezi sahilinde bulunan Ahsâ'dır. Burayı da Riyad gibi çok beğenmiş ve bölgenin cazibeli tabiî manzarası onu büyülemiştir. Arap ülkeleri içerisinde en iyi hurma ağacının burada olduğunu zikretmiş ve meşhur, "Hecer'e hurma götürülmez" Arap darbımeseli ile de övmüştür. Palgrave ayrıca Kuveyt ile Katif'i de tanıtmıştır.

Arabistan'da çeşitli yükseklik ve özellikte çok sayıda dağ mevcuttur. Volkanik dağlar, uçsuz bucaksız geniş kum çölleri vardır. Sellerin

10 Historie Generale des Arabes I, 412.

11 Bkz. El-Muctemau'l-Arabi (mec.), Yıl: 5, sy: 51, s.8-9.

meydana getirdiği vadiler, bu dağları yer yer kesmektedir. Bu vadilere yakın olan arazilerin toprağı bereketli olup, arazilerin ürünlerine bağlı olarak hayatlarını devam ettiren halkın yerleşmesine elverişlidir. Bu verimli topraklarda su ihtiyaçlarını karşılarlar, meralarda ise hayvanlarını otlatırlardı. Bu vadilerden uzak olan bölgeler ise, ıssız, su ve bitkiden mahrum olup yerleşmeye elverişli değildir. Arabistan'daki vadilerin en büyüğü, verimi bol olduğu yıllarda Araplara bereket getiren Dehnâ vadisidir. Ne var ki buranın sularından tam olarak istifade etmek kolay değildir. Zira bölge kumluk olduğu için, suların çoğu kumlarda yok olup gider. Hayatlarını yağmura bağlı olarak sürdüren kabilelerin durumları da yağmur yağmayınca fenalaşırdı. Bununla beraber Araplar, devamlı olarak su bulunan bölgelere göç ettikleri için, bir yerde karar kılıp kaldıkları çok az olmuştur.

Bir de Arabistan'da Arapların "Ahsâ" diye isimlendirdikleri sular vardır. "Ahsâ" kelimesi, "hasa", kelimesinin çoğulu olup, üstü kumluk, altı sert olan yere denilir. Yağmur yağdığında, bu sert tabaka, suların yerin derinliklerine çekilmesini engeller.

Bu vâdilerin suları yarımadanın ihtiyacını karşılamadığı için, ülkede genellikle kuraklık hakimdir. Zira suların çoğu toprağın derinliklerine çekilir. Bu sulardan ancak teknikle faydalanmak mümkündür ki, Arapların da bu hususta bilgileri yoktu. Ancak Yemen bölgesinin halkı, bu hususta maharet sahibi olup vadilerin sularını koruyabiliyorlardı. Onlar, su biriktirip ihtiyaç anında faydalanmak için meşhur Me'rib seddini (barajını) yaptılar. Bu set, Kur'ân-ı Kerîm'in Sebe' sûresinde zikredilen "Arim" seddidir.[12]

Bazı kimseler, bu çöllerde geçim temininin mümkün olmayacağını sanırlar. Halbuki durum tam bunun zıddıdır. Çünkü burasının havası, yurtlarının tabiî durumunun kendilerine yüklemiş olduğu güçlüklere katlanan, hastalıktan uzak, sağlam ve güçlü insanların yaşamasına elverişlidir. Arabistan'da yağmur çok azdır veya hiç yoktur. Ancak Yemen bölgesini bu hükmün dışında tutmak gerekir. Burası, güneybatı-

12 Sebe, (34), 15.

dan eserek dağlara doğru tırmanan mevsimlik rüzgârlar sebebiyle bol yağmur almakta ve yağmur bakımından Arabistan'ın en zengin bölgesi sayılmaktadır. Dağların güney eteklerine yağan yağmur suları aşağılara akar, sonra da kuyu şeklindeki bazı çukurlarda toplanır.

Arabistan haritasına baktığımız zaman orada iki ayrı çöl görürüz. Bunlardan birisi Necid yaylasının kuzeyindedir. Buna "Nufûd" denilir. Bu çöl Filistin'in güneyine kadar uzanır. Kum tepelerinden ve bu tepeleri birbirinden ayıran susuz, derin vadilerden meydana gelmektedir. Geçilmesi güç olmakla beraber, Nufûd çölünü yaklaşık kırk saatte doğudan batıya katetmek mümkündür.

İkinci çöl ise, Arap Yarımadası'nın güney doğusunda ve Hadramevt'in kuzeyinde yer almaktadır. Buraya "Bâdiyetü'l-Ahkâf" veya "er-Rub'u'l-Hâlî" denilir. Burası kuzey çölünden daha şiddetli ve daha kuraktır. Bedevilerin bizzat kendileri ve seyyahlar da dahil, bu çölü hiç kimse geçememiştir.

Arabistan'da bunların dışında ziraata elverişli araziler ve Dârât[13] denilen yerleşmeye müsait vahalar vardır. Bu bölgelerin tabiat şartları, halkına canlılık ve hafiflik kazandırmıştır. Özellikle bedeviler böyledir. Zira bedeviler çok zaman, hassaten su bulunmadığında, ziraatla iştigal etmezlerdi. Bu durum onları hayvancılığa, özellikle deve beslemeye mecbur etmişti. Hayvanların etlerini yer, sütlerini içer, yünlerinden de kazanç sağlarlardı. Bulundukları yerde sular kuruyunca, taşınmak istedikleri yere giderken veya ticaret için herhangi bir tarafa yolculuklarında eşyalarını yine bu hayvanlarla taşırlardı.[14]

13 "Dâre", içinde sular ve kumluklar bulunan, etrafı dağlarla çevrilmiş dairemsi alçak arazilere denir. "Dâre" kelimesinin çoğulu "Dârât"dır. Arabistan'da bu tür arazi çoktur. Yâkut Bekrî altmış dolaylarında (Dâre) tespit etmişlerdir.

14 Kalkaşandî, Subhu'l-A'şa, II, 313-315.

2- ARAP TOPLUMU

Arap tarihçileri, Arapları iki büyük kısma ayırırlar:

A- Arab-ı bâide: Bunlar, önceleri yaşayıp helâk olmuş, nesilleri tükenmiş ve haberleri kesilmiş kavimlerdir. Ad ve Semûd kavimleri için olduğu gibi, semâvî kitaplarla Arap şiirinde yer alan bilgilerin dışında, bu kavimler hakkında malumatımız yoktur. Bu kabilelerin en meşhurları Ad, Semûd, Tasm, Cedîs ve Birinci Cürhüm kabileleridir.

B-Arab-ı bâkiye (soyları devam eden Araplar): Bunlar da: a) Arab-ı âribe, b) Arab-ı müsta'ribe olmak üzere iki kola ayrılırlar.

a) Arab-ı ârîbe: Kâhtanîlerdir ki, bunların yurdu Yemen'dir. Bunların en meşhur kabileleri Cürhüm ile Ya'rub'dur. Ya'rub'dan da Kehlân ve Himyer adlarında iki ayrı koldan birçok kabile ve batın meydana gelmiştir.

Himyer batınlarının en meşhuru Kudâa'dır. Kudâa'dan da Belî, Cüheyne, Kelb, Behrâ, Benû Nehd ve Cerm kabileleri türemiştir.

Kehlânî batınların en meşhurları ise şunlardır: Evs, Hazreç ve Suriye'de Gassanîler'i kuran Cefneoğullarının mensub olduğu EZD; Cedîle, Buhtur, Zübeyd ve Sa'lebe'nin mensub olduğu TAY; Havlan, şair Mütenebbi'nin kabilesi Sa'du'l-aşîre, Neha' ve peygamberlik iddiasında bulunan Esved'in kabilesi Ans'ın bağlı olduğu MEZHİC, HAMDAN, KİNDE, MURAD, ENMAR, CÜZAM ve LÂHM.[15]

Yemenliler, kültür ve medeniyet vasıtalarına sahip olunca, birçok hükümdarlık kurmuşlardır. Bunların başında Maîn, Sebe', Himyer v.s. gelmektedir. Sebe' krallarından bazıları bol yağmur sularından istifade etmek istemiş ve suları muhafaza maksadıyla, yukarıda geçtiği gibi, kendi dillerinde "Arim" dedikleri seddi (barajı) yapmışlardır. Sulama tesislerinin tanzimi ile bu ülkelerin arazisi cennet bahçelerine dönmüştür. Nitekim bu hususu, ileride geleceği gibi, Kur'ân-ı Kerim, Sebe' suresinde açıklamıştır.

---

15 Kalkaşandî, A.g.e., I, 313-315.

Yemen ülkeleri çökmeye yüz tuttuğu zaman, halk seleflerinin suları muhafaza maksadıyla yaptıkları seddi tamir edemediği için sed yıkıldı. Memleketlerini su basan Sebe' toplumu da Arap yarımadasının çeşitli yerlerine göçetti.

Sa'lebe b. Amr'ın kabilesi, Hicaz tarafına giderek Medine'ye yerleşip çoğu Yahudi olan Medine halkına karşı üstünlük sağladı. Hârise b. Amr'ın kabilesi ise (bunlar Huzaalılardır) Harem'e (Mekke'ye) geldi ve bir müddet sonra ikinci Cürhüm kabilesinden olan Mekke sakinlerini oradan uzaklaştırdı. Cürhümîler, çok eskiden Yemen'den gelmiş, Kahtânîlere mensup bir kabile idi. İmran b. Amr kabilesi de Umman tarafına giderek yerleşti ve orayı yurt edindiler. Bunlar Umman Ezdleridir. Cefne b. Amr kabilesi de Suriye tarafına gidip Gassân suyu civarına yerleştiler ve adlarını bu sudan aldılar. Gassânî Hükümdarlığını bunlar kurmuştur. Lahm b. Adiyy kabilesi, Hire'ye gitti ve oraya yerleşti. Menâzire krallarının ceddi Nasr b. Rabîa bunlardandır. Ezd kabilesinden sonra Tayy kabilesi de kuzeye gidip Ecâ ve Selmâ denilen dağlarda yerleştiler. Çünkü buralarda bolluk görmüşlerdi. Bu iki dağ Medine'nin kuzey doğusunda olup Dehnâ vadisi bunları kesmektedir. Bu dağlar Tayy kabilesini düşman saldırılarına karşı koruduğu için, şiirlerde bunların isimleri çok zikredilmektedir. Tayy kabilesi bu dağlara sahip olmakla, Nasroğulları hükümdarlarının güçlerini küçümserdi. Şâirleri Arîk et-Tâî, bu hususta şöyle demiştir:

"Amr b. Hind'e mektup götüren nice kişiler vardır ki, o mektupları cins develer taşısa yorgun düşerdi. Aramızda kum tepeleri olduğu halde o beni tehdit mi ediyor? Onun önüne çıkacak develi yiğitleri ve etrafımdaki "Eca" dağı burunlarını azıcık düşün ki, bu dağlar doru ve kır atlara binmiş yiğitlere benzer."

Kudâa kabilesinden Kelb b. Vebre kolu Necid'in kuzeyindeki Bâdiyetü's-Semâve'ye giderek orada yerleşti. Bâdiyetü's-Semâve, Irak sınırlarına kadar ulaşmaktadır. Dehnâ vadisi onu bir baştan diğer başa geçer. Yezid b. Muaviye'nin annesi Meysun bintu Bahdel el-Kelbiyye ile meşhur tarihçi ve soy bilgini Kelbî bu kabiledendir.

b) Arab-ı müsta'ribe: Kâmus'da olduğu gibi bunlara "Arab-ı müte-arribe" de denilir. Bu isim onlara İsmail (a.s.) İbranice veya Süryanice konuştuğu için verilmiştir. Kahtânîlerden Cürhüm kabilesi Mekke'ye gelip Hz. İsmail ve annesiyle birlikte oraya yerleşince, İsmail (a.s.) onlardan bir kızla evlendi. Böylece hem kendisi hem de çocukları Arapçayı öğrendiler. Bundan dolayı da onlara "Arab-ı müsta'ribe" denildi. Bunlar, Arap yarımadasının orta bölgelerinde Hicaz'dan Bâdiyetü'ş-Şam'a kadar uzanan sahada yerleşik veya göçebe halinde yaşayan Arapların ekseriyetini teşkil ederler. Arim seddinin yıkılmasından sonra Yemen Araplarından buraya göç edenler de bilâhere bunlara karışmış ve kaynaşmışlardır.

Neseb bilginleri, İsmail (a.s.) ile Adnan arasındaki Arab-ı müsta'ribe kabile reislerinin isimleri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Peygamber (a.s.) de dedelerinden sadece Abdülmuttalip ile Adnan arasındakilerin isimlerini bildirmiştir. Adnan'dan yukarı olan atalarının isimleri ve sayıları ise tarihçiler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Bu ihtilaf tabiî bir şeydir. Zira Araplar, ümmî oldukları için, neseblerini kitaplara kaydetmedikleri gibi, herhangi bir kitabeye de nakşetmediler. Sadece dilden dile naklettiler. Ağızdan naklolunan şey ise şüphesiz birçok hata ve değişikliğe maruz kalır. İbn Kuteybe, Rasülullah'ın dedelerinden Adnan'dan öncekilerin sayıları ve isimleri hususunda, birbirinden farklı birkaç görüşe yer vermiştir.[16] Bunları tahkik etme imkânı olmadığı için burada zikretmiyoruz. Bu hususta Nicholson şöyle diyor: "Kuşkusuz bu nesep zincirlerinde yanlışlıklar vardır. Arab-ı müsta'ribenin tamamı İsmail'in soyundan geldiklerinde hemen hemen görüş birliğine varmış olmalarına rağmen, Adnan ile İsmail arasındaki neseb devamlı bir şüphe konusudur. Araplar, neseblerini bu kanaat üzerine bina etmişlerdir. Bu hususta onların taassupları açıkça ortadadır. Bizim için uygun olan, bunu tenkid etmekten, hata veya sevabını araştırmaktan kaçınarak Arapların buna inandıklarını, içtimaî nizamlarına ve edebî eserlerine temel kabul ettiklerini söylemektir.[17]

---

16 el-Meârif, s.19.

17 Lit, Hist, of the Arabs, s. XVIII. XX. XXI.

ARAB-I MÜSTA'RİBE KABİLELERİ

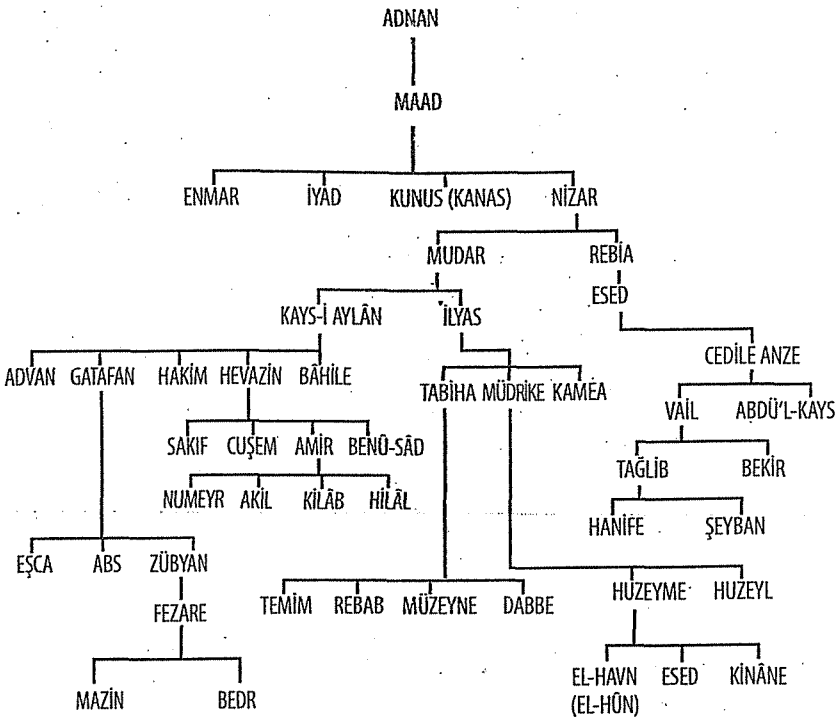

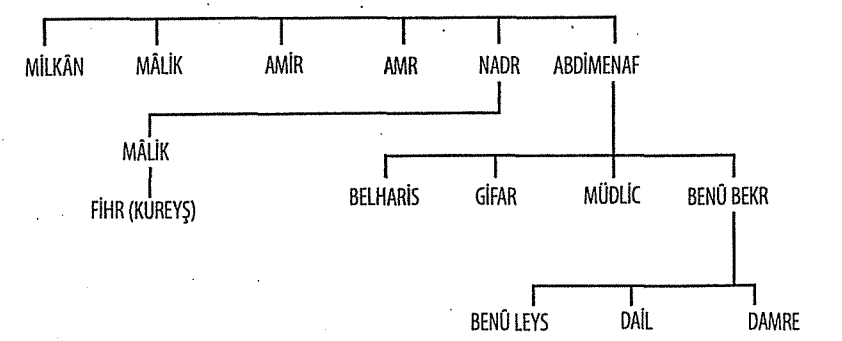

Arap tarihçilerinin eserlerinden anlaşıldığına göre Hz. İbrahim[18], oğlu İsmail ile onun annesi Hacer'i Mekke'ye götürdü. İsmail, annesiyle birlikte, Kahtanoğullarından olan Cürhüm kabilesiyle beraber burada yerleşti ve onların içinde büyüdü. Onların dilleri Arapça idi. Dolayısıyla İsmail onlardan Arapçayı öğrendi[19], sonra da onlara damat oldu. İsmail'in on iki oğlu dünyaya geldi ki, bunların her birinden birçok batın türemiştir.[20]

Adnan'ın çocuklarından birisi Maad olup, onun nesli bu koldan devam etmiştir Maad'ın ise İyad, Nizar, Kanas ve Enmâr isimlerinde dört oğlu vardı. Babasından sonra Mekke'de Arapların emirliği Kanas'a kalmıştı. Kunus (=Kanas) kardeşi Nizar'ı Mekke'den çıkarmak isteyince, Mekke halkı Nizar'ın tarafına geçerek onu Mekke'den kovdular. Nizar'ın neslinden iki büyük batın meydana gelmiştir ki, bunlar Rebia ve Mudar kabileleridir.

Rebia kabilesi, Gamr Zî-Kinde dağı etekleriyle Zâtu'l-Irk'ın merkezî kısmı ve Necid'den Tihame'deki el-Gavr'a kadar uzanan bölge ve ci-

---

18 İbrahim (a.s.) Irak'ta doğdu. Allah Tealâ kendisine kavmini tevhid inancına çağırmasını emredince, babasını tevhide çağırdı; fakat babası kabul etmedi. Sonra kavmini çağırdı. Onlar da kabul etmediler. Nemrud, bu durumu haber alınca, onun ateşe atılmasını emretti ve İbrahim (a.s.) ateşe atıldı. Kur'ân-ı Kerîm'in bize bildirdiğine göre, ateş söndü ve onun için serin ve esenlik oldu [Enbiyâ (21), 96]. Hz. İbrahim ve eşi Sare, iman edenlerle birlikte Harran'a sonra da Mısır'a gittiler; fakat orada da Firavun'un hışmına uğradılar. Hz. İbrahim'de nübüvvet mucizeleri zuhur edince Firavun, onu ve eşini serbest bıraktı. Sare kısır olup çocuk doğurmuyordu, cariyesi Hacer'i İbrahim'e hediye etti. Hacer'den İsmail (a.s.) dünyaya gelince Sare buna üzüldü. Sonra Allah (c.c.) Sare'ye de İshâk (a.s.)'ı verdi. Sonra Sare, Hacer ve oğlu İsmail'i kıskanarak "Cariyenin oğlu benim oğlumla beraber vâris olamaz" dedi ve Hz. İbrahim'den Hacer'i evinden çıkarıp uzaklaştırmasını istedi. Bunun üzerine İbrahim (a.s.), Hacer ile İsmail'i Hicaz'a götürdü ve Mekke'de bıraktı (Ebu'l-Fidâ, I, 13)

19 Anlaşılıyor ki, İsmail (a.s.) İbranice konuşuyordu. Cürhümoğulları ise, bugün bilinen Arapça ile bazı farklılıklar gösteren bir Arapçayla konuşuyorlardı. Sonra bu iki dilin birleşmesinden, Kur'ân indiği zaman Hicazlıların konuşmakta olduğu Arapça meydana geldi.

20 İbn Kuteybe, el-Meârif, 18.

varına yerleşti. Mudaroğulları ise Hicaz bölgesinde yayılıp çoğaldılar. Sonra, Necid ve diğer yerlerde, birçok mevkilerde üstünlük sağladılar. Sonunda Mekke'de riyaseti ellerine geçirdiler.

Kardeşleriyle beraber Tihame'ye yerleşen İyad b. Maad ile Mudariler arasında anlaşmazlık çıktı ve savaşa tutuştular. Mudar ve Rebia kabileleri İyad'a karşı yardımlaşarak onu ve kardeşlerini hezimete uğrattılar ve Tihame'den çıkmaya mecbur ettiler. Bunun üzerine onlar Kûfe civarına gittiler. Sonra da Fırat nehrini geçerek el-Cezire'ye yayıldılar. Bilahere bunların bir kısmı Tekrit ve Musul'a, bazıları ise Humus ve Suriye civarına gittiler.[21] Onlardan bir kısmı Gassanîlerin egemenliğini kabul etti ve Hıristiyan oldular. Bunların çoğu, sonradan Cebele b. Eyhem ile birlikte Bizans'a tabi olmuşlardır. İyad, Kudâa, Gassan, Lahm ve Cüzam kabilelerinden Cebele ile beraber Bizans'a iltihak edenler kırk bin dolaylarında idi. Bunlar, devamlı olarak Rumların yanında Müslümanlara karşı olmuşlardır. Hz. Ömer, halifeliği zamanında, Bizans kralına elçilerle Kur'an'dan bölümler göndererek dedi ki; "Bu sahifeleri bizim milletimizden yanınızda bulunan Araplara göster. Eğer müslüman olup da bize gelmek isteyen olursa engelleme. Böyle yapmazsan, Allah'a and olsun ki, ülkemizdeki bütün dindaşlarınızı takip eder ve hepsini öldürürüm" Sahifeler Bizans kralına takdim olununca İncil ile karşılaştırıldı. Bu arada Kur'ân'ı İncil'e muvafık bulan Araplar, müslüman oldular.

İyad kabilesinin çıkışından sonra, Tihame'de Adnan soyundan sadece Rebia ve Mudar kabileleri, onlarla beraber bulunanlar, onlara katılanlar veya onlara komşu olanlar kaldı.[22]

Mudar kabilesi, Kaysi Aylan b. Mudar ve İyas b. Mudar diye iki kola ayrıldı.[23] Kaysi Aylan kolundan Hasafa, Sa'd ve Ömer batınları meydana geldi. Hasafaoğullarından İkrime ve Muharib, İkrime'nin soyundan da Hevazin ve Süleym adlarında iki meşhur kabile meydana geldi.

---

21 Bekrî, Age., I, 18, 70-71.

22 Bekrî, Age., I, 76.

23 İbn Haldun, el-İber, II, 300, 305, 315, 319, 320.

Hevazin'den Muaviye b. Bekr b. Hevazin, Kasiyy ve Sa'd b. Bekr kolları oluştu. Bütün Sa'dîler bu Sa'd'a nisbet olunur. Resûlullah (s.a.)'ın süt annesi Halime binti Zueyb es-Sa'diyye de bunlardandır.

Sakîf olarak tanınan Kasiyy'in ismi Münebbih b. Bekr'dir. Sakiflerin tümü ona nisbet olunur. Sakif, eniştesi Advan b. Ömer b. Kays b. Aylân ailesinden bir grup ile Taif'te yerleşmişti, kavmine karşı çıkıp çevresindekilere zulmetti. Dolayısıyla ona düşmanlık ettiler. O da onlardan ayrıldı.[24]

Bekrî, Hişam el-Kelbî'den, Sakif'in bu adı alması sebebiyle Münebbih b. Bekr b. Hevazin'in başına gelenler ve Sakif ismi hakkında şunları rivayet ediyor: "Sakîf ile Neha, teyze çocuklarıdır. Bunlar bir gün koyunlarını alarak otlak aramaya çıktılar. Sürü içinde bir de kuzulu koyun vardı. Yemen krallarından birinin vergi memuru bunlara rastladı ve bir kuzulu koyun almak niyetiyle onların yanına geldi. Onlar, "istediğini al" dediler. Memur "Şu sütlü koyunu alacağım" dedi. Bunlar; "O koyun hem bizi hem de kuzusunu besliyor, onun dışında beğendiğini al" dediler. Adam kuzulu koyunu almakta diretince iki arkadaş birbirine bakıştılar ve adamı öldürmek istediler. Birinin işaretiyle öbürü bir ok attı ve adamı kalbinden yaraladı. Sonra biri diğerine dedi ki; "Vallahi bizi aynı yer taşıyamaz. Ya sen batıya ben doğuya veya sen doğuya ben de batıya gidelim." Kasiyy (Sakif), "Ben batıya gideceğim" dedi. Nehâ da bunun adı Cisr'dir "Ben de doğuya gideceğim" dedi. Nehâ Yemen'de Bîşe'ye yerleşti. Çocukları çoğalınca Deseniyye'ye gitti. Burası bugün dahi onların yurtlarıdır. Kasiyy de Vadi'ül-kura'ya kadar gitti. Orada çocuksuz, yaşlı bir yahudi kadına misafir oldu. Gündüzleri çalışır, gece gelip onun yanında barınırdı. Sonra kadını kendisine anne edindi. O da onu evlatlığa kabul etti. Kadının ölümü yaklaşınca ona dedi ki; "Benim senden başka kimsem yoktur. Senin bana yaptığın iyiliklere karşı ben de sana iyilik etmek istiyorum. Ben seni kendime oğul kabul etmiştim. Ölümüm yaklaştı. Beni defnettiğin zaman şu altınla şu üzüm (asma) çubuklarını al. Su bulabildiğin bir vadiye

24 Bekrî, Age., I, 64-66, 76-77.

indiğinde onları dik. Muhakkak bunlardan fayda göreceksin..." kadın bunları söyledikten sonra öldü.

Kasiyy, altını ve üzüm dallarını alarak oradan ayrıldı. Vecc'e, yani Taif'e yaklaşınca, Husayla adındaki cariyeyi gördü. Hişam el-Kelbîye göre, orada üç yüz koyun otlatan bu cariye Zebibe adını taşıyordu. Kasiyy, cariyeyi öldürüp koyunları almayı plânladı. Cariye bunu sezince; "Sen beni öldürüp koyunları almayı plânlıyorsun galiba", dedi. O da "Evet, vallâhi öyle" diye cevap verdi. Cariye şöyle konuştu: "Vallahi eğer öyle bir şey yaparsan senin canın da malın da gider ve koyunlar da senden alınır. Ben, Kays kabilesinin efendisi ve hakimi Amir b. Zarib Advânî'nin cariyesiyim. Sanırım sen korkudan gizlenen ve kaçan birisisin?"... Kasiyy; "Evet" dedi. Cariye, "Sen Arap mısın?" diye sordu. "Evet", karşılığını verince, "Öyleyse ben sana istediğinden daha iyisini öğreteyim. Benim efendim, güneş doğduğu zaman gelir şu dağa çıkar. Sonra şu vadiyi gözden geçirir. Vadide kimse yoksa yayını, okluğunu, elbiselerini orada bırakır ve ihtiyacını gidermek için aşağı iner. Bir pınarın suyu ile temizlendikten sonra tekrar yukarı çıkar. Elbisesini ve yayını alır, geri döner. Sonra tellâlı çıkar ve şöyle seslenir: "Haberiniz olsun, kim un, et, süt ve hurma istiyorsa Amir b. Zarib'in evine gelsin..." Kavmi de gelip ihtiyaçlarını alırlar. Anlattıklarımı dinledin. Amir vadiye gelmeden önce sen kayanın arkasına git ve orada gizlen. O elbiselerini ve yayını çıkarıp koyduğunda onları al. Sen kimsin, diye sorarsa de ki; ben bir garibim, beni misafir et. Yurdumdan kovulmuşum, beni yanına al. Bekârım, beni evlendir. İşte böyle söylersen o bunları muhakkak yapacaktır..."

Bu plâna göre Kasiyy, kayanın dibinde gizlendi ve cariyenin talimatına göre hareket etti. Amir; "Sen kimsin?" diye sorunca; "Ben Kasiyy b. Münebbih'im. Yurdumdan kovulmuş garip ve bekâr biriyim. Beni misafir etmeni, yanına almanı ve evlendirmeni istiyorum" dedi. Amir onu alarak Taif'e döndü. Sonra tellal çıktı ve şöyle seslendi: "Ey kavmim! Kim et, süt, şarap ve hurma istiyorsa Amir b. Zarib'in evine gelsin!.." Amir'in kavminden etrafında kim varsa hepsi geldi. Yemeklerini ve hurmalarını yediler, sütlerini içtiler. Amir onlara dedi ki: "Ben sizin

efendiniz, efendinizin oğlu ve hakeminiz değil miyim?" Onlar; "Evet" deyince; "Benim eman verdiğim, iltica talebini kabul edip evlendirdiğim kimseyi siz kabul etmez misiniz?" dedi. Onlar da; "Evet, kabul ederiz" dediler. O da; "Biliniz ki, işte bu Kasiyy b. Münebbih'tir. Onu kızımla evlendirdim, evime aldım ve ona eman verdim" dedi. Kavmi de, "Evet, yaptığını kabul ettik" dediler.

Böylece kızı Zeyneb'i onunla evlendirdi. Bu izdivaçtan Avf, Cüsem ve Dâris adında üç çocuk dünyaya geldi. Bunlar Şerat ve Selâme Ezdlerinden olup Yemen'e nisbet edilmişlerdir. Nasr b. Muaviyeoğulları içinde azınlıkta kalmışlardır. Bilahere Zeynep öldü. Amir, diğer kızı Amine'yi de Kasiyy'e verdi. Bundan da Nâsır adında bir oğlu ile Misk adında bir kızı oldu. Nemr b. Kâsıt'ın annesi bu kızdır.

Kasiyy, Yahudi kadının verdiği üzüm çubuklarını da Vec (Taif) vadisinde dikmişti. Fidanlar büyüdüler ve meyve verdiler. Bunu kıskanan halk; "Allah canını alasıca! Amir'i elde etmeyi nasıl da becerdi!.. Amir'in emanını kazanıp kızıyla evlendi ve bu üzüm ağaçlarını da dikip yetiştirdi..." dediler. İşte bugünden itibaren Kasiy'e mâhir ve becerikli anlamına gelen Sakîf adı verildi.[25]

Aynı şekilde, Sa'sa'dan Hâcer de, enişteleri Advan b. Amr b. Kays'a komşu olarak Taif'in bir nahiyesine yerleşti. Sonra Advan kabilesi içinde harp çıktı, toplum parçalanarak birlikleri bozuldu. Bunun üzerine, Amiroğulları onların yurtlarına göz dikip onları Taif'den çıkardılar.

Taif topraklarının değerini çok iyi bilen Sakif kabilesi, Amiroğullarına şunları söylediler: "Burası ziraata ve meyveciliğe elverişli bir bölgedir. Siz daha ziyade meraları tercih ediyorsunuz. Buranın imarı için ısrarla çalıştınız; fakat bu hususta biz sizden daha becerikliyiz. Eğer siz ziraatçılıkla hayvancılığı bir arada yürütmek isterseniz bu topraklarınızı bize veriniz. Biz tarlaları süreriz, meyve ve diğer ağaçları dikeriz. Dereleri tutar (baraj yapar), su biriktiririz, kuyular kazarız. Velha-

25 Bekrî, a.g.e., I, 64-66. Bu haber, Hişam el-Kelbî'nin Sakif kabilesi ve yurtları Taif hakkında bize verdiği malumattır. Fakat uydurma kıssalardan hâli olmadığı açıktır.

sıl eğer siz kendiniz bu işten vazgeçer de burayı bize verirseniz, biz de feragat ve fedakârlıkla çalışarak burasını mamur hale getirir cennete çevirirız. Ekinler yetişip meyveler olgunlaştığında sizinle bölüşürüz. Siz arazi sahibi olarak yarısını, biz de çalıştığımız için diğer yarısını alırız. Böylece siz tarım ve hayvancılığı bir arada yürütmüş olursunuz ki, böyle bir şey Araplardan hiç kimseye nasip olmamıştır."

Amiroğulları, bu şartlarla Taif'i Sakif ailesine verdiler. Sakifoğulları, burayı çok güzel imar etti. Böylece Taif'e yerleşen Sakiflilerin nüfusları arttı. Sonra Taif'i kale içerisine aldılar. Etrafını baştan başa kuşatan bir surla çevirdiler. Bunun için buraya, sura nisbetle, dolanan anlamına gelen "Taif" denildi.[26]

Kays kabilelerinden biri de Gatafanoğullarıdır. Bunun batınlardan biri Benû Abs b. Bağîd b. Rays b. Gatafan'dır ki, Dahis ve Gabra savaşını yapan Zuheyr b. Kays ile meşhur kahraman Antere el-Absî bu kabileye mensuptur. Benû Zubyân b. Rays b. Gatafan kabilesi de Gatafan'dan olup meşhur şâir en-Nâbiğa ez-Zubyânî buna mensuptur. Necid ve Vâdiülkurâ'da yerleşen Fezareoğulları da Benû Zubyan'a mensuptur.[27]

İlyas b. Mudar'ın, Kamea, Tabiha ve Müdrike adlarında üç oğlu vardı. Bunlardan birçok batın meydana gelmiştir. Kamea'dan Eslem ve Kudâa; Tabiha'dan Dabbe, Rabab, Müzeyne ve Temim kabileleri türemiştir. Temim'den de Benû Anber b. Amr b. Temim meydana gelmiştir. Sahabi Cedîle b. Abdullah Anberî bunlardandır. Hanzala b. Malik b. Zeyd b. Menat b. Temîm kabilesi de aynı şekilde Temîm batınlarındandır.[28]

Müdrike'nin oğullarından Huzeyme; Huzeyme'den Havn, Esed ve Kinane; Kinane'den Nadr; Nadr'dan Malik b. Nadr; Malik'ten Fihr (bu zat Kureyş'tir) kabileleri türemişlerdir. Esed'in kardeşleri olan Kinane b. Huzeyme soyu, Mekke tarafında yerleşmişlerdir. Kureyş muhtelif ka-

26 Bekrî Age., I, 77-78.

27 Nuveyrî, Nihayetü'l-Ereb, II, 316-317, 323; Kalkaşandî, Age., I, 344-345.

28 Kalkaşandî, Age., 347.

bilelere ayrıldı. Huzeyloğulları da Müdrike neslindendir. Huzeyl'den de Lihyan ve Sa'doğulları meydana gelmiştir.[29]

Huzeyloğulları'nın yurdu Taif'e yakın bir yerde idi. Bunların Necid ve Mekke ile Medine arasındaki Tihame'de de arazileri vardı. Esedoğulları'nın yurdu ise Necid bölgesinde Kerh'den öteye olan yerler idi. Tayy kabilesi bunların civarında yerleşmişti.[30]

Müdrikeoğulları ile Tabiha b. İlyas b. Mudaroğulları arasında arazi konusunda çıkan anlaşmazlık harbe dönüştü ve Müdrikeoğullarının galibiyetiyle sonuçlandı. Bunun üzerine Tabiha kabilesi, Tihame'den Necid yaylası ve Hicaz bölgesine göç etti. Bilahere Müzeyne b. Ed b. Tabiha ayrılıp; Hicaz bölgesinde, Radvâ ve civarındaki dağlara gitti. Temim b. Murr b. Ed b. Tabiha, Dabbe b. Ed b. Tabiha ve Akl b. Ed de Necid ve sahralarına yayıldılar. Daha sonra da Yemame ile Hecer arasında bulunan araziye indiler.

Müdrike b. İlyas b. Mudar kabileleri Tihame ve çevresindeki bölgelere; Nadr b. Huzeyme b. Müdrike kabilesi ise Mekke civarına ve oraya yakın yerlere yerleştiler.

Fihroğulları da Mekke civarında yerleşmişlerdi. Kusay b. Kilâb, onları Harem'e (Ka'be civarına) indirinceye kadar burada ikamet ettiler. Fihroğullarından, Kureyş el-Betâh ve Kureyş ez-Zevahir adıyla iki kol meydana geldi. Kureyş el-Betah, Kusay ile beraber Mekke'nin Ebtah denilen mıntıkasında yerleşenlerdir. Kureyş ez-Zevahir ise, Teym el-Edrem b. Galib b. Fihr, Mais b. Amir b. Luey ile Fihr'in iki oğlu Muharib ve Haris kabileleridir.

Kureyş kabilesi, birçok kollara ayrılmıştır. Bunların en meşhurları Husays b. Ka'b'ın iki oğlu Cumah ve Sehm, Adiy b. Ka'b, Teym b. Murre ve Kusay b. Kilâb b. Mürre kabileleridir. Son kabilenin iki büyük kolu vardır; Abdüddaroğulları ve Abdüluzzâoğulları, Abdüluzzaoğulları'nın en meşhur kolu da Esedoğulları'dır.

---

29 İbn Kuteybe, Age., 30; Nüveyrî Age., II, 332-333.

30 Kalkaşandî, Age., I, 349.

KUREYŞ'İN NESEBİ

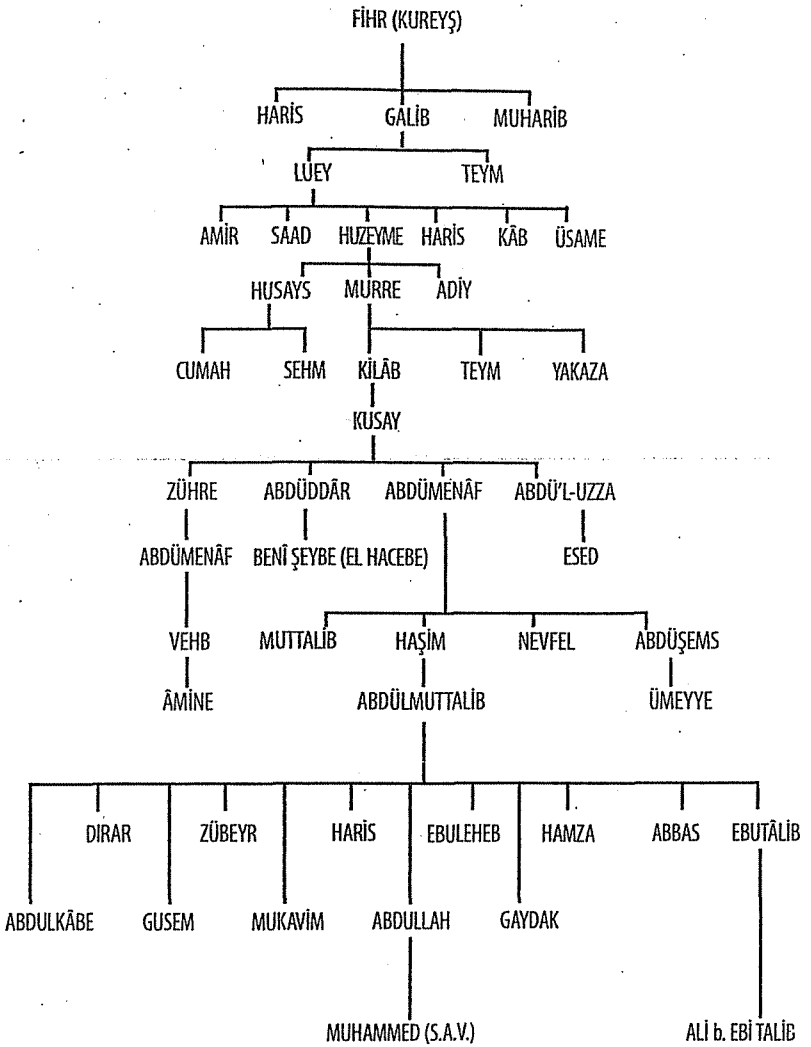

Kusay'ın oğullarından biri de Abdümenaf'dır. Abdümenaf'ın Nevfel, Emevî halifelerinin ceddi Abdüşems, Muttalib ve Haşim isminde dört oğlu vardı. Peygamber (s.a.), Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan gelen Abbasîler ve Ali b. Ebi Talib'in soyundan gelen Alioğulları Hâşim ailesindendir.

Adnânîler çoğalıp, yaşadıkları bölgenin kendilerine dar geldiğini görünce, sulak ve ziraate elverişli olan yerlere göçettiler. Bunlardan Abdulkays b. Rebia, Bekr b. Vâil kolları ve Teym b. Mürre'den türeyenler, Bahreyn tarafına göçettiler. İslâm'ın zuhuru sırasında Hanzale b. Malik b. Zeyd Menat b. Temimoğullarından Munzir b. Sâvâ, İranlılar adına bu bölgenin valiliğini yürütüyordu.

Süleymoğulları, Vâdiülkurâ ile Hayber arasında, Medine-i Münevvere'nin doğusuna kadar uzanan arazide yaşıyorlardı (Hansa ve oğlu Abbas b. Mirdas bunlardandır). Sakif kabilesi Taif'te; Hevazin kabilesi ise, Mekke'nin doğusunda, Mekke ile Basra arasındaki yol güzergâhında bulunan Evtas[31] vadisi civarında yerleşmişlerdi.

Benû Esed, Teyma'nın doğusunda, Zübyân kabilesi, Teyma yakınlarından Havran'a kadar olan bölgede yerleşmiş, Kureyş ise Mekke ve civarını seçmişlerdi. Ancak bunlar Kusay b. Kilâb'ın zamanına kadar dağınık idiler. Kusay, Kureyş'in birliğini sağladı ve Kâ'be'nin yönetimini, Huzaa kabilesinin elinden aldı. Dolayısıyla diğer kabileler arasında Kureyş'in itibarı yükseldi.[32]

Bekrî, İslâm'ın zuhuru sırasında, Mudar soyuna mensup olan Arap kabilelerinin Hicaz ve Necid bölgelerindeki yerleşim yerlerini şu şekilde açıklar: "Allahü Teâlâ İslâm dinini gönderdiği sırada Hicaz bölgesinde şu Arap kabileleri vardı. Esed, Abs, Gatafan, Fezâre, Müzeyne, Fehm, Advan, Hüzeyl, Cûşem, Selûl, Hilâl b. Rabia, Tay ile müttefiki Esed ve Cüheyne. Bunlar Hicaz'ın dağlık bölgeleri olan Eş'ar, Ecred, Kuds mıntıkalarına yerleşmişler, Âra ve Radvâ'ya bilâhere İdam vadisine inmiş-

31 Evtas, Huneyn savaşının cereyan ettiği vadinin ismidir. Bu savaşta Peygamber (a.s.) Hevazinlerle çarpışmıştı. Bkz. Tevbe Suresi, (9), 25.

32 Bekrî, A.g.e., I, 89.

lerdir. Belî kolundan gelen bazı kabileler de Teymâ ile Medine arasındaki Şağb ve Bedâ denilen bölgelere yerleşmişlerdi. Sakif ile Becile de Taif yaylasında oturuyordu. Has'am kabilesinin yurdu ise Türebe, Bîşe ve Mekke ile Yemen güzergâhında Tebâle yaylası idi. Bu kabileler Hilâl b. Amr kabilesi ile karışmışlardı. Mâzinoğullarının yurdu Batnı Tebâle; Selûl kabilesinin yurdu ise Medine havalisi idi. Ezdi Şenûe kabilesinin yurdu Serât idi. Burası doğuya doğru Teslis, Türebe ve Bişe'ye bakan vadilerdir. Bu vadilerin orta kısımları, yukarıda zikredildiği gibi, Has'am ve Mezhic kabilelerine aitti. Bu vadiler Amir b. Sa'saaoğullarının ve Cuşem ve Nasr b. Muaviye soyundan Hicaz'da kalanların arazisi ile sınır teşkil eder. Hasafa b. Kays soyu Harre'de; Selimoğulları Harresi, Hilâloğulları Harresi ve Rebeze yaylası ile buradan Türebe'ye kadar olan sahada yerleşerek Kilâb b. Rebia kabilesiyle karışmışlardı. İşte bu saydıklarımızın hepsi Hicaz bölgesinde yerleşmiş olan kabilelerdir.

Arap kabilelerinden Necid bölgesine, Ka'b b. Rebia b. Amir'in oğulları yerleşmişti. Bunların yurdu Felece ve bunu çevreleyen badiye idi. Numeyr b. Amir, Bâhile b. Ya'sur ve Temim kabilesinin tümü Yemame'de idiler. Bunların yurtları oradaydı. Ancak bölgenin merkezi Rebia b. Nizar ile kardeşlerinin elindeydi.[33]

Rebia kabilesinin en meşhur kollarından olan Esed boyu, Necid'de, Rumme vadisinin[34] kuzeyinde oturuyordu. Abdulkays kabilesi de Rebia'nın meşhur kollarındandır. Yine Rebîa kabilesinden olan Vâiloğulları, Bekr ve Tağlib diye iki kabileye ayrılmışlardır. Cessâs'ın öldürmüş olduğu Vâiloğullarının meliki Küleyb, bu Tağlib kabilesindendir.[35]

Rebiaoğullarında iç savaş çıkınca kabile dağıldı. Abdulkays kabilesi Bahreyn ve Hecer'e göç edip daha önce buraya gelmiş olan İyad ve Ezd kabilelerine baskı yaparak onları buradan çıkardılar. Yurtlarından çıkarılan bu kabileler Irak bölgesine göç ettiler. Kaysoğulları da

33 Bekrî, Age., 1, 90.

34 Rumme, Necid bölgesinin Medine-i Münevvere tarafında büyük bir sahradır. Fezâreoğulları diyarına yakın olan bu sahrada birçok vadi bulunmaktadır. Bkz. Bekrî, Age.

35 Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ I, 338.

Bahreyn'i aralarında taksim ettiler. Rebiaoğullarından Bekr, Tağlib, Gafile, Aneze ve Dubey'a kabileleri Necid yaylası, Hicaz ve Tihame civarına yerleşip yayıldılar. Sonra bunların arasında da savaş çıktı, Cessâs b. Murre b. Zühl b. Şeyban, Küleyb b. Rebia'yı öldürdü. Bundan dolayı da Harb-i Besûs diye bilinen ve aralarında kırk sene devam eden savaş meydana geldi.

Savaşlar ve olaylar kabileleri devamlı olarak bir yerden bir yere sürüklüyordu. Bu savaşların tümünde Tağlib kabilesi Bekr kabilesine karşı galip geliyordu. Nihayet Kıdda[36] gününde iki taraf yine kapıştı; Tağliboğulları tekrar galip geldilerse de bugünden sonra aralarında tefrika çıktı ve çeşitli bölgelere dağıldılar. Bekr b. Vâil, Aneze ve Dabbe kabileleri, Yemame ile Bahreyn arasında Irak Sevadı'nda Übülle'den Hiyt ve civarınâ kadar uzanan bölgelere yayıldılar. Nemr ve Gafile kabileleri ise ayrılarak Cezire kıyılarına, Anât ve berisindeki Bekroğulları yurduna ve ötesindeki Kudaa kabilesi yurtlarına kadar uzanan bölgelere dağıldılar.[37]

Arap edebiyatının ileri gelen şâirlerinden meşhur Tarafa b. el-Abdi'l-Bekrî, Bekr b. Vâil kabilesine; diğer iki büyük şâir Amr b. Külsûm ile Ahtal da Tağlib kabilesine mensupturlar.

---

36 Kıdda: Yemame'de dağlık bölgede sarp bir geçit olup, Yemame'ye üç günlük mesafededir.

37 Bekrî, Age., I, 35-36.

3- İSLAMDAN ÖNCEKİ ARAP DEVLETLERİ

A- MAÎN KRALLIĞI:

Bu ülkede iktidar sahipleri iki kısma ayrılır:

a) el-Mülûku'l-mütevvecûn (taçlı krallar): Bunlar başka hükümdarlara tabi olan ve kendilerine "Akyâl" denilen idarecilerdi. Parlak dönemlerdeki bazı Yemen krallarını istisna edecek olursak bunlar, tam anlamıyla müstakil değillerdi.

b) Aşiret reisleri: Bunlar yönetim ve yetkileri bakımından kayılların (taçlı krallar) sahip olduğu hak ve yeteneklere sahip idiler. Ancak bunların taçları yoktu. Bazen tam manasıyla bağımsız, bazen de taçlı krallar (akyâl)'a tabi olurlardı.

Main, Sebe ve Himyeri devletleri Güney Arabistan'da kurulan meşhur devletlerdir. Tübbâ ismini alan krallar, Himyerî melikleridir. Tübbâ, imparator, yani krallar kralı demektir. Bunlar, Ezvâ' veya Akyâl denilen, iç işlerinde bağımsız, birçok kralın tâbi olduğu melikler oldukları için bu ismi almışlardır. Bunlara tâbi olan krallar içerisinde toprağının (Mihlâf) genişliği, bolluğu, darlığı veya fakirliğine göre nüfuzu kuvvetlenen ya da azalan olduğu gibi, saltanatını mihlâf'ının dışına taşıranlar da vardı. San'a Mihlâfı bu mihlâfların en büyüğü ve en zengini sayılır. Bu sebeple de bunların reisleri "Melik" olarak isimlendirilirdi. Aden de bağımsız şehirlerden idi.

Arabistan'da bir de Kinde kralları vardı. Bunların yurtları yarımadanın güneydoğu sahillerinde yer alan Hadramevt'ti. Kinde melikleri, ülkelerinde kuvvet ve saltanat sahibi olma yanında, ülkelerinin civarındaki muhtelif bölgelere de hakim olmuşlardır. Ancak bu krallık uzun süre devam etmemiştir.

Güney Arabistan'daki devletlerden Main krallığı kuzeyde; Sebe' krallığı ise güneyde idi. Güney sahilde Aden civarında kurulan Katabân krallığının toprağı ise hepsinden verimliydi. Hadramevt bu üç devletin doğusunda yer alıyordu.

Bazı Arapça kaynaklarda Maîn'in zikri geçtiği gibi, Tevrat ve Arap yarımadasında yeni keşfedilen kazılarda da bunlarla ilgili bilgilere va-

kıf olmaktayız. Bu krallık Yemen'de, Yemen yaylası (el-Cevf)'nın güney taraflarında, Sanâ'nın doğusunda kurulmuştu. Kitabelerde geçtiği gibi buranın başkenti "Karn" idi. Yunanlılar buna "Kârnâ" derlerdi. Maîn krallığı, Katabân, Hadramevt ve Meluh bölgelerini kapsamaktaydı.

Hemedânî, Maîn'in devlet sarayının Erhab vadisinin aşağı tarafında olduğunu ve yıkılıp harabe haline geldiğini kaydeder.[38]

Glazer, Maîn'in tarih ve kültür bakımından Sebe'den daha eski olduğunu zikretmektedir. İlim adamlarından bir kısmı bu görüşü desteklemiş bir kısmı ise karşı çıkmışlardır. Bazı tarihçiler, Maîn ile onun yerini almış olan Sebe' arasında rekabet ve çekişme olduğunu kabul ederler. Glazer ise Maîn medeniyetinin çöktüğünü ve ilk barbarlık dönemlerine avdet ettiklerini veya milattan önce birinci asrın sonlarına doğru fiilen münkariz olduklarını iddia eder. Onun bu kanaati Pliny'nin görüşüne uymamaktadır. Zira Pliny, Maîn ve Sebe' devletlerinin komşu olduklarını söylemiştir. Batlamyus daha sonraki dönemlerde onların büyük bir toplum olduklarını bildirmiştir ki, Glazer'in görüşü bununla da tezat teşkil etmektedir.[39] Yunan tarihçileri, Maîn'lilerin meliklerinden ve bu meliklerin isimlerinden hiç bir şey zikretmemişlerdir. Fakat arkeologlar Yemen'de Necran ve Hadramevt arasındaki Cevf (Erhab Cevfi) mıntıkasındaki kitabelerde onların isimlerini bulmuşlardır.

Cevf mıntıkasında Main ismini taşıyan bir yer görmekteyiz. Halevy, Cevf mıntıkasında, Arabistan'ın diğer bölgelerinde bulunan hara belerden daha eski yıkıntıların bulunduğunu söylemektedir. Tarih açısından bu harabelerin en mühimi, hâlâ Maîn ya da Me'rib ismini taşıyan yerlerdir. Maîn ismini taşıyan yer kuşkusuz Maînlilerin merkezini temsil etmektedir.[40]

Keşfedilen kitabelerden anlaşıldığına göre, bu krallıkta devlet başkanlığı, veraset yoluyla babadan oğula intikal etmiştir. Bazen baba-oğul

38 el-İklil, VIII, 105.

39 O'Leary, Arabia Before Muhammed, 94.

40 A.g.e., 95.

müşterek idare ederlerdi. Bazı araştırmacılar bu devletin yirmi altı kralını tesbit etmişlerdir.[41]

Kazılarda elde edilen kitabeler, Tevrat'ta varid malûmat ve bazı Yunan tarihçilerinin verdiği bilgilerden, Maîn devletinin, Milattan önce 2 binli yılların sonlarından itibaren, yani milattan önce 1200 ile 650 yılları arasında hüküm sürmüş kuvvetli ve zengin bir devlet olduğu anlaşılır. Mâînlilerin siyasî ve içtimaî durumlarını araştıranların verdikleri bilgilerle, devlet adamları ve tanrılarının isimlerinden bunların aslen Irak Amâlikaları'na mensup oldukları anlaşılmaktadır.

Mâînliler, diğer kabilelerle birlikte Irak'tan göç edip ikamet edebilecekleri, yaşamağa elverişli bir merkez aradılar. Nihayet Yemen'in Cevf bölgesine yerleşip, Babilliler'de gördükleri gibi köşk ve saraylar yaptılar.

Ticaretteki başarıları sayesinde Maînlilerin nüfuzu, Fars körfezine ve Kızıldeniz'in sahillerine yakın olan Hicaz bölgesinin yüksek mıntıkalarına kadar uzandı. Vâdiülkurâ, Safâ ve Havran'da elde edilen kitabeler bunu göstermektedir.[42] Maînliler, yarımadanın ortasından geçerek güneyden çeşitli buhur taşırlardı. Batlamyuslar döneminde Mısır mabetlerinin buhur ihtiyacını karşılamak için Sebe'liler de aynı yolu takip etmişlerdi.[43]

Maîn krallığı, tarihte şöhret bulmuş olan Sebe' krallığından daha kuvvetli ve daha zengindi. Çünkü Sebe' krallığının kurulduğu dönemlerde güneybatı Arabistan'da karışıklık vardı. Genel emniyet, özellikle ticarî güven zayıftı. Maîn devleti zamanında ise Arap Yarımadası kabileleri çok daha kuvvetli idiler.

B- SEBE KRALLIĞI:

Sebe' krallığı Maîn ile Katabân arasında olup nüfuzu doğuda Fars körfezi sahilinden batıda Kızıldeniz'e kadar uzanıyordu.[44] Maîn devletinin

41 Hitti, History of the Arabs, 53-54.

42 Corci Zeydan, Tarîhu'l-Arab Kable'l-İslâm, 111, 114.

43 O'Leary, Arabia Before Muhammed. 94.

44 Sebe'liler, Yemen bölgesinin en meşhur halkıdır. Zira "Sebe" lafzı çok eski zamandan beri kullanıldığı gibi, bütün Arap tacirlerine de bu isim verili-

saltanatı, bu devletin son yıllarında kuvvetlenmiş olan Sebe' devletine intikal etti. Bu devletin hükümranlığı M.Ö. 950 ile 115 yılları arasında devam etmiştir. Yukarıda geçtiği gibi Sebe' devleti, M.Ö. 650 yıllarında Maîn krallığına da varis olmuş ve Arabistan'ın güney kısmında yönetim tamamen bunların eline geçmişti. En parlak çağlarını yaşadıkları bu dönemlerde Sebe' kralları, bu bölgenin yegane hâkimleri olmuşlardı.

Sebe' devletinden kalan kitabeler, bu devletin başlangıçta küçük bir emirlik olduğunu, bilâhere kuvvet ve nüfuz sahibi bir krallık haline gelip kendisine komşu olan yerleşim merkezlerindeki kale, mahfed ve mihlafları eline geçirdiğini göstermektedir. Bunların kitabelerinde yaptıkları harplere, kazandıkları fetihlere dair çok az şey bulmamız zikredilmeye değer bir durumdur. Bunun sebebi, onların daha ziyade ticaretle uğraşan bir devlet olmasıdır.

Araştırmacıların elde ettikleri belgelerden anlaşıldığına göre, Sebe' devleti, meliklerin lâkaplarıyla birbirinden ayrılan iki dönem geçirmiştir. M.Ö. 650 yıllarında sona eren birinci dönem krallarına "Mukarribi Sebe'" denilirdi. Yazılı metinlerde geçtiğine göre bu lâkabı alan kralların sayısı 17 civarındadır. Sirvâh şehri ki burası, Me'rib'in batısında bir günlük mesafede olup yeni ortaya çıkarılan harabelerdendir, Sebe'lilerin en eski yerleşim merkezi ve onların ilk başkentidir.[45]

M.Ö. 650'den M.Ö. 115'e kadar süren ikinci dönemde ise, devlet başkanları "Melik-i Sebe'= Sebe' Kralı" lâkabını alırlardı.[46] Bu dönemde Sebe'nin başkenti Me'rib şehriydi. Bazı ilim adamları. Sebe'nin "Me'rib" karşılığında kullanıldığını söylemişlerdir. Prof. Philip Hitti'ye göre gerçekte Sebe ismi şehire değil, ülkeye ve halka verilen isimdir (s.55). O'leary ise, Sebe devleti başkentinin "Mariaba" adını taşıdığını bu şehrin Me'rib'in güneydoğusunda ve ormanlık dağların üzerinde yer aldığını kaydetmektedir (s.90).

---

yordu.

45 Hitti, Age., 54.

46 Corci Zeydan, Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm, 117-118.

O'Leary, Halevy gibi yeni seyyahlardan naklen Me'rib şehri ve civarını tanıtırken şöyle diyor: "Me'rib, Yemen'in kuzeydoğusunda, 160 mil mesafededir. San'â tepesini sahile bakan yamaçlar ve Havlân bölgesinden derin ve geniş bir vadi ayırmaktadır. Daha dakîk bir ifadeyle birbirine bitişik olmayan vadiler silsilesi ayırmaktadır. Bu engebeli ve gayrimuntazam olan arazi, Yemen ve Asir tepelerinden ayrılmış olarak kuzey ve güney istikametinde uzanmaktadır. Oradan doğuya doğru ise büyük ve yüksek bir kum çölü uzanır. Bu engebeli ve basık arazinin güney kısmında Cevf vardır (özel olarak Yemen Cevfi diye bilinir). İşte burası eski Sebe' medeniyetinin merkezidir. Eski başkent Me'rib ise, Cevf-i Esfel'in güneyine 30 mil, San'â'nın kuzeyine 55 mil uzaklıktadır. Burayı, Nebuhr 1762 yılında, Halevy ise daha sonra görmüşlerdir. Halevy burayı şöyle tanıtıyor: "Bir tepe üzerinde bulunan yeni merkez hariç tutulacak olursa, diğerleri harabelerden ibarettir. Bu yurt harabelerinin kapladığı sahanın çapı 500 metre civarında olup, kaidesiz birçok mermer sütun ihtiva etmektedir. Sed ise batı tarafta, yaya yürüyüşü ile takriben iki ya da üç saatlik mesafede, Şebvan vadisi mecrasının birleştiği bir vadinin girişinde bulunmaktadır. Bu seddin günümüze kadar gelmiş olan kalıntıları, bize seddin cidden çok sağlam bir yapıya sahip olduğunu ve çok sayıda kaynağının bulunduğunu göstermektedir. Biraz güney batıya bakıldığında, burada yontma taşlardan yapılmış büyük binaların kalıntıları görülür ki, bu binalar gayet sanatkârane yapılmışlardır. Bunların karşısında büyük bir kayalık görülür. Bu kayaların yanında su menbalarının beslediği havuzlar bulunmaktadır. Buraya yakın olan diğer eski şehirlerin en meşhuru Necran'dır. Necran, dört günlük mesafede, çorak arazinin yukarı Cevf'ten ayrıldığı bölgede yer alır."

Bu bölgeyi Arapların iskân etmiş olduğu diğer bölgelerden ayıran bolluk ve bereket, Sebe' ve Himyer devletlerinin istikrarına büyük ölçüde yardım etmiştir. Ayrıca bölge halkının Mısır, Suriye ve Babillilerle devamlı ve geniş ticarette bulunmalarının ülkenin servet kaynaklarının gelişmesinde büyük payı vardır. Sebelilerin bir kısmı tarımla, bir kısmı da memleketlerinin ürünü olan veya Habeşistan'dan getirilen baharat

ticaretiyle uğraşırlardı. Baharatı Habeşistan'dan, tahtadan yapılmış kayıklarla taşırlardı.

Sebelilerin Kızıldeniz'de, gemileri Mısır piramitlerinin buhur ihtiyacını karşılamak için buhur taşıyan bir deniz filoları vardı. Sebeliler bu ticari faaliyeti, Mainlilerden miras almışlardır. Yine Sebelilerin, Yarımadayı Suriye ve Filistin'e kadar geçen, bu bölgeler arasında ticarî eşya taşıyan kervanları vardı.

Şüphesiz ki, Sebe' ve Himyer şehirlerinin azamet ve büyüklüğü, buralarda bulunan heykel ve sütunlar, altın ve gümüş kaplar, mermer sütunlar ve Me'rib arabaları ile ilgili olarak Batı milletleri arasında yaygın olan hikâyelerin gerçek bir temeli vardır.

İçme suyunu şehirlere ulaştırmak için sütunlar üzerine konulmuş olan taş köprüler (su kemerleri, aqueducts), setler ve havuzların kalıntıları güzellik ve sağlamlıklarıyla Avrupalı seyyahların şaşkınlıklarını daha da arttırmıştır. Bu durum Sebe' ve Himyerlilerin sadece imar sanatında ulaşmış oldukları mahareti değil, aynı zamanda sulama tesislerinin tanziminde de önemli merhale katettiklerini göstermektedir. Kuşkusuz bunlar, su kanalı yapmada ve arazilerini sulamak maksadıyla dağlardan çıkıp akan sulardan istifade etmek için bu suların mecrasında barajlar kurmada pek mahir idiler. Sebe' krallığı mimarisi, Mısır ve Babil mimarisinden etkilenmiştir. Sebe' inşaatları, nehir vadisinde yaşayan toplumların kültüründen faydalanmış milletlerin inşaatlarına yakından benzeyen, hassaten mevsimlik taşmaların meydana gelmesiyle suları zabtu rabt altına almak bakımından özel damgalar taşımaktadır.

Me'rib, Necran, Ğurab ve Nakbu'l-Hucre yakınlarındaki saraylar, hanlar ve kaleler gibi büyük binaların kalıntıları, geçmiş zamanlarda bu ülkenin ulaşmış olduğu azamet ve şeref hakkındaki Arap ve Avrupalı ilim adamlarının rivayetlerini te'yid etmektedir. Buralarda ve Yemen'in güneybatısındaki diğer harabelerde elde edilen kitabeler (yaklaşık 120 yıl önce bulunmuşlardır), Güney Arabistan'da yaşamış olan kabilelerin hayatları, kültür ve sanatta ulaşmış oldukları seviye hakkında bize

fikir vermektedir. Nitekim bu kitabeler, bölgede ilk kullanılan alfabedeki harf şekillerinin Babil alfabesindeki harf şekillerinden türetilerek meydana getirildiğini, sonra da gelişme ve ilerlemede bu alfabe ile atbaşı gittiğini göstermektedir.

Sebe' devletinin ticaret ve medeniyette ilerlemiş olmasına rağmen, savaş gücünün olmadığı görülmektedir. Nitekim Kur'ân'da ve Tevrat'ta "Sebe' Melikesi" olarak adı geçen ve Sebe' meliklerinin en meşhuru olan Kraliçe Belkîs, Hz. Süleyman'ın mektubunu aldığında, görülmemiş bir şekilde korkmuş ve "Hükümdarlar bir ülkeye girdiklerinde orayı bozarlar, halkının şereflilerini zelil ve perişan ederler. Evet, işte böyle yaparlar" demişti.[47] Hz. Süleyman'ın Belkîs'a yazdığı tehditkâr sözler de bunu göstermektedir. "Ey elçi, onlara dön ve söyle. Kendilerinin asla karşı koyamayacakları ordularla gelirim ve onları hor ve hakir bir durumda oradan sürer çıkarırım."[48] Hz. Süleyman'ın ülkesinin Filistin ve çevresinden öteyi aşamadığını göz önüne alacak olursak, Yemen ülkesindeki devlet gücünün o zamanki kuvvetinin hangi seviyede olduğunu anlamamız mümkün olur.[49]

Tarihçiler, Sebe' devletinin çöküş sebepleri hususunda ihtilaf etmişlerdir. Arap tarihçileri bu ülkenin çöküşünü, ülkenin kalkınması ve yücelmesinde esas unsur olan, arazilerini muntazam bir şekilde sulayabilmeleri için devamlı muhtaç oldukları Me'rib seddinin yıkılmasına bağlamaktadırlar. Bazı müsteşrikler seddin yıkılışını, inhitata yüz tutmuş bir milletin ihmali neticesine bağlayarak Sebelilerin çöküşünün seddin yıkılışından uzun zaman önce tedricen meydana geldiğini savunmuşlardır. Onlara göre böyle büyük bir medeniyetin bir anda yok olması aklen mümkün değildir. Yukarıda geçtiği gibi, bu büyük felaket üzerine ülke halkının büyük çoğunluğu Arap yarımadasının kuzeyine ve doğusuna göç etmişlerdir.

---

47 Neml (27), 34.

48 Neml (27), 37.

49 Noeldeke, VIII, 104-105.

Anlaşılıyor ki, uzun yıllar, seddi tahrip etmişti. Krallar onun tamirini ihmal edince duvarları çatladı ve sedde birikmiş olan sularla şiddetli akan sellerin basıncına direnecek güç kalmadı. Dolayısıyla sed yıkıldı, sular taşarak çevresindeki köy, kasaba ve ekin tarlalarını tahrib etti.

O'leary, Me'rib seddinin yıkılışının son derece önemli tarihî bir olay olduğunu kaydeder. Kur'ân-ı Kerîm ise bu olayın, Sebe' halkına Allah tarafından indirilmiş bir azab olduğunu bildirmektedir.

C- HİMYER KRALLIĞI:

Kahtânî Araplardan olan Himyer ve Kehlân kabileleri, riyaset ve krallık için devamlı olarak birbiriyle rekabet ve niza halinde idiler. Bunlar ülkelerini bölgelere (mehalif) ayırdılar. Her bölgenin (mihlâfın) kuvvet veya zayıflığına göre büyük veya küçük reisi bulunurdu.

Himyer krallığı, Sebe' ile Kızıldeniz arasında Katabân denilen arazi üzerinde yer alır. Himyerliler evvelâ, kendilerinden önce kurulmuş olan Katabânlılar'ın topraklarını ele geçirdiler. Sonra da Sebe' krallığını ve Reydân'ı istila ettiler. Himyerîler, M.ö. 115 senesinden sonra kurulmuş ve daha sonra Zafâr adıyla tanınan Reydân'ı kendilerine merkez edinmişlerdir. Zafâr, San'â yolu üzerinde Muhâ'nın doğusunda 100 mil uzaklıkta bir iç şehirdir. Zafâr şehri, Sebelilerin başkenti Me'rib ve Maînlilerin başkenti Karnâ veya Karûnâ'nın oynadığı rolü oynamıştır. Himyerliler kültür ve ticarette Maîn ve Sebelilerin varisi oldular. Dilleri de Sebe' ve Maînlilerin konuştukları dilin aynıydı.

Himyerliler önceleri Reydan'da oturuyorlardı. Bu dönemde ülkeleri, "Kayl" veya "Zu" denilen meliklerce idare edilen Mahfed ve Mihlaflara ayrılmıştı. Bunların büyüğüne "Zu Reydan" deniliyordu. Himyerliler Sebe'lilere galip gelince büyük reis "Meliku Sebe' ve Zu Reydan" lakabını aldı.

640 sene devam etmiş olan Himyer krallığını eşit iki dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönemin veya birinci tabakanın kralları "Sebe' ve Reydan Kralı" ünvanını alırlar. Himyer'e Hadramevt'in de ilhak edilmesiyle başlayan ikinci dönemin melikleri ise "Sebe', Reydan ve Hadramevt Kralı" ünvanını almışlardır.

Himyer krallığı, savaş ve fütuhata önem vermiş olmasıyla Sebe' krallığından ayrı bir özellik arzeder. Himyer krallarından devletin sahasını genişletmek için çalışmış olan maharetli komutanlar yetişmiştir. Bunlar, bazı komşu devletlere galip gelmiş, Fars ve Habeşlilere karşı savaşmışlardır.

Arap rivayetlerinin ihtilafından dolayı Himyer krallarının icraatları hakkında doyurucu bilgiye ulaşamıyoruz. Yine elde edilen kitabelerdeki bilgilerin, Strabo gibi Yunan tarihçilerinin yazdıkları ile mukayese edilmesine rağmen, birbirine yakın asırlarda yaşamış olan kralların çoğunun isimleri arasında benzerlik olduğu için, bu kitabe ve basılmış paralarda adı geçen kralların tarihleri hakkında doğru bilgi edinmek de kolay olmamaktadır. Himyer krallarının isimlerinin birbirine benzemesi ve sayılarının çokluğu, muhtemel ki Arap tarihçilerinin krallarla, kayllar ve fütuhatıyla şöhret bulmuş komutanları birbirine karıştırmaları ve bunları da krallardan saymalarından ileri gelmektedir.

Şemmer b. Yer'aş, Himyer krallarının meşhurlarından biridir. Arap rivayetlerine göre bu kral, Irak, Fars ve Horasan bölgelerine hücum etmiş ve bu bölgelerdeki şehirleri fethetmiştir. Ceyhun nehri ötesindeki Suğd kentini tahrip edip yerine kendi ismiyle anılan bir şehir kurmuştur. Burası bugün Semerkand olarak tanınan şehirdir.[50]

Himyer krallarından biri de Es'ad Ebû Kerib'dir (385-420). Arap rivayetleri, bu kralın Azerbaycan'a karşı savaştığını, Fars kralını hezimete uğrattığı gibi, Semerkand kralını da hezimete uğratıp; hatta onu öldürdüğünü; ileri harekâtla ordularının Çin ülkelerine varıp orayı yağma ettiğini ve bol ganimetle döndüğünü iddia ederler. Yine Es'ad'ın ordularının Roma'yı muhasara ettiği ve Konstantiniyye'den vergi aldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca Arap rivayetleri Es'ad'ın Yesrib'e (Medine'ye) karşı savaştığını, Kâ'be'ye perde örttüğünü ve Araplardan ilk olarak bu zatın Yahudiliği kabul ettiğini iddia ederler.[51]

---

50 İbn Hişam, Kitâbu't-Tican fi mulûk-i Himyer, s. 222.

51 Age., 294, 296.

Himyer krallarından bir başkası, Yusuf Zû Nuvas, Hıristiyanlık dinine mensup olan Necrân bölgelerine hâkimdi. Ancak son zamanlarında Yahudiliği kabul ederek Hıristiyanlara baskı yaptı ve 534 yılında onları ateşte yaktı.[52] Bunun üzerine Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen, Habeşistan Necaşisinden Yemen yönetimine karşı savaşmasını ve Hıristiyanları kurtarmasını istedi. Jüstinyen'in bu istediğinin arkasında iki maksadı vardı: Birincisi siyasidir. O da bölgenin, müttefiki olan Habeşlilerin eline geçmesi sayesinde Yemen bölgesini doğu ticareti için güzergâh edinmek ve böylece rakibi İran İmparatorluğunun ticaretini kesada uğratmak. Diğeri de dinî olup, Hıristiyanlığı bölgede hâkim kılmaktır.

a- Habeşlilerin Yemen'i İstilâsı

Habeş birlikleri komutanı Eryat, Yemenlilere galip geldi ve Necaşi tarafından Yemen valisi tayin edildi. Ancak emrindeki komutanlarından olan Ebrehe ile aralarında rekabet başgösterdi ve savaştılar. Netice de Eryat öldürüldü. Bunun üzerine Necaşi'nin rızasıyla Ebrehe, Yemen'in yönetimini ele geçirdi. Bu çarpışmada Ebrehe yaralanmış ve dudağı yarılmıştı. Dolayısıyla Ebrehe'ye "el-Eşrem" (yarık dudak) lakabı takılmıştır.

Burada Ebrehe'nin aklına ilk gelen, putperest Arap hacıları Kâ'be'den çevirmek maksadıyla San'â'da Hıristiyan mabedi yapmak oldu. Nitekim bu maksatla ileride Kureyş'ten bahsederken anlatacağımız gibi, Kâ'be'ye bir sefer tertip etmiş ve bu seferinde hüsrana uğramıştır.

b- İranlıların Yemen'i İstilâsı

Ebrehe Mekke seferinden döndükten kısa bir süre sonra ölünce, yerine oğlu Yeksûm, daha sonra da diğer oğlu Mesrûk geçti. Bunların her ikisi de Yemen halkına çok kötü muamele edip ezdiler. Bunun üzerine Himyerliler'e (hükümdar soyuna) mensup Seyf b. Zû Yezen, Doğu Roma İmparatoru'na başvurarak Habeşlileri Yemen'den çıkarmasını ve

52 Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'de "Eshâbu'l-Uhdûd" denilen mü'minlerdir. "Hendeğin adamları (hendeğin içine atılanlar) öldürüldü. O yakıt doldurulup tutuşturulmuş ateş (hendeğinin adamları)." Bürûc (85), 4-5.

bu bölgede krallığın kendisine verilmesini istediyse de imparator bu isteğe cevap veremedi. Sonra, o sırada İran devletine tabi olan Hire meliki meşhur Nu'mân b. Münzir'in babası Münzir b. Mâi's-Semâ'ya başvurarak kendisini İran Hükümdarı Enûşirvan (531578) ile görüştürmesini istedi. Seyf b. Zû Yezen, Enûşirvan tarafından sarayında kabul edildi. Dillere destan olan taç bütün azametiyle başının üzerinde duruyordu. Seyf bu azametten çekinmeden cesaretle ileri atılarak durumu kendisine anlattı ve ülkesinin Habeşlilerden geri alınması için yardımını rica etti. Fakat Kisra (Enûşirvan) bu işe yanaşmak istemedi ve "Sizin memleketiniz bize uzaktır, alınsa bile geliri azdır. Orada sadece koyun ve deve gibi hayvanlar beslenebilir ki, bizim de bunlara ihtiyacımız yoktur" dedi. Sonra da 10 bin Fars dirhemi verip üzerine de bir kat elbise giydirerek Seyf'i başından savdı. Seyf, kızmış olarak Kisra'nın yanından ayrıldı ve verdiği paraları yere savurdu. Kisrâ'nın hizmetçileri paraları topladılar. Durumdan haberdar olan Kisrâ, Seyf'i huzuruna getirtirerek gösterdiği cür'etten ve kendisinin şahsiyetini küçük düşürücü davranışından dolayı cezalandırmak istedi. Seyf içeri girince Kisrâ: "Demek sen kralın sana bağış olarak verdiği paraları insanlara serpiyorsun ha!" dedi. Seyf, "Kralın bana verdiğini ne yapayım. Bizim ülkemiz altın ve gümüşten başka bir şey mi?" diye cevap verdi.[53] Kisra bu sözleri duyunca Yemen'i istilaya niyetlendi ve bir harp meclisi toplayarak durumu müzakere etti. İçlerinden bir kısmı bu tür savaşlar için gerekli asker ve masraf bakımından çok ekonomik bir yol teklif etti. Buna göre zindanlardaki mahkûmlardan müteşekkil 800 kişilik bir ordu meydana getirildi ve başlarına da Vehriz adında birisi komutan tayin edildi. Eğer bu askerler galip gelirlerse İran devletine fazla bir masraf yüklenmeyecek, öldürülürlerse de devletin bunların şerrinden kurtulması için iyi bir fırsat olacaktı.

Tarihçiler, özellikle müsteşrik Noeldeke[54] İranlı komutan Vehriz'in çok ihtiyar olduğunu, hatta göz kapaklarının neredeyse gözlerini kapattığını, önünü güçlükle görebildiğini kaydetmektedirler.

53 Taberî, II, 116.

54 Ümerâu Gassan, 26.

800 kişilik İran ordusu, her gemide 100 asker olmak üzere, sekiz gemi ile Yemen'e hareket etti. Bu gemilerin ikisi denizde battı ve 200 asker boğuldu. Kalan 600 asker ise Yemen'e ulaştı. Habeşliler tarafından zulüm ve çeşitli işkencelere maruz bırakılan Yemen halkı, İran askerlerini görünce bölük bölük onlara katıldılar.

Vehriz, San'â'da büyük bir ziyafet tertip etti. Ziyafet esnasında altı gemiyi yaktıktan sonra askerlerine şöyle hitap etti: "Önünüzde iki şeyden birisi var: Ya zafere ulaşıncaya kadar şecaatle savaşmak veya alçaklıkla boyun eğmek. Bu ikincisinde sizin için ar ve büyük bir zillet vardır."

Farslarla (İranlılarla) Habeşliler arasında savaş şiddetlendiği sırada Vehriz'in oğlu Nevzâz öldürüldü. Buna çok kızan Vehriz, "Habeşlilerin kralını bana gösterin" dedi. Yemenliler de "Şu gördüğün fil üzerinde, taç giymiş, iki gözü arasında da kırmızı yakut bulunan şahıstır" dediler. Muhafızlarına emretti, okunu yayını getirdiler. Yayını gerdi ve kralın alnı üzerindeki yakuttan nişan alarak oku fırlattı. Ok hükümdarın başından girip ensesinden çıkınca hükümdar öldü ve Habeş ordusu hezimete uğradı. Vehriz, Kisrâya, "Yemen'i senin için zabtettim ve Habeşlileri oradan çıkardım" diye yazdı. Kisrâ da ona, Seyf b. Zû Yezen'i Yemen kralı yapmasını emreder mahiyette bir ferman gönderdi. Seyf'in her sene ödeyeceği bir vergi takdir edip Vehriz'in ülkesine dönmesini emretti, o da döndü.[55]

Seyf Yemen'deki Habeşistanlılardan birçoğunu öldürdü. Sonunda kendisi de bir Habeşli tarafından öldürüldü. Bu haber Kisrâ'ya ulaşınca 4 bin kişilik bir ordu ile Vehriz'i tekrar Yemen'e gönderdi. Ona gerek Arap, gerek Habeş, büyük küçük ne kadar siyah derili varsa hepsini öldürmesini emretti. Vehriz Yemen'e girince Kisrâ'nın emrini yerine getirdi ve bütün Habeşlileri öldürdü. Sonra da durumu Kisrâ'ya bildirdi. Kisrâ onu Yemen'e vali tayin etti. Vehriz'in ölümünden sonra yerine oğlu Merzuban geçti. Onun da ölümüyle yerine Hurre Husre b. Beycan b. Merzuban b. Vehriz geçti. Kisrâ bu valiye kızdı ve Yemen halkını

55 Taberî, II, 117.

onu kendisine getirmekle görevlendirdi. Vali, Kisrâ'nın yanına gelirken Fars büyüklerinden birisi onu karşıladı ve Kisrâ'nın babasının bir kılıcını ona kuşattı. Babasının kılıcını onun üzerinde gören Kisrâ, bundan etkilenerek ona eman verdi ve onu affetti. Sonra Yemen'e Bâzân'ı vali tayin etti. Bâzân, İran Kisrâsı tarafından Yemen'e tayin edilen valilerin sonuncusu olup, Peygamber (s.a.) zamanına kadar yaşamış, ileride geleceği gibi, Peygamber (s.a.) ile yapılan yazışmalar sonunda, kavmi ile beraber İslâm dinini kabul etmiştir.[56]

D-HİRE KRALLIĞI

a- Hire Krallığının Kuruluşu

Bazı Arap kabileleri, Bizans ve İran devletleri sınırlarına yakın bölgeleri kendilerine vatan edindiler ve sınırlı bir bağımsızlık içinde yaşadılar. Gerek İranlılar gerekse Bizanslılar siyasî bakımdan bu kabilelerden faydalanıyorlardı. Kıtlık yıllarında ziraata elverişli bölgelerde ve bu kabilelere komşu ticaret merkezlerinde emniyeti tehdit eden yağmacı diğer Arap kabilelerine karşı bu kabilelerden yardım alıyor, gerek İranlılar ve gerekse Bizanslılar, yağmacı Araplarla yaptıkları savaşlarda kendi askerleri yerine bu kabilelerin askerlerini istihdam ediyorlardı.

Çevrelerindeki ziraata elverişli mıntıkalarda emniyet ve güvenliği temin eden bu komşulara karşı özel bir politika takip edilmiştir. Nitekim yolları yapılmış, sınır boylarında askerlerin ikamet edebileceği tesisler inşa edilmiş ve emniyetin korunması için gereken anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalar, İngilizlerin Hindistan'in kuzeybatısındaki Afganistan gibi emirliklerle yapmış olduğu anlaşmalar ve kuzey doğudaki dağ geçitlerini silahlandırmalarına benzemektedir.

Hireliler ve Gassânîler, İran ve Bizans medeniyetini taklit etmeye çalıştılar. Hire kralı kendisine İran sarayları gibi saray yaptırıp onların tüm saray usullerini benimserken, Gassânîler de Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunu taklit ettiler. Arap heyetleri Kisrâ ve Kayser'in saray-

56 Taberî, II, 121.

ları arasında gidip geldiler. Neticede bu Arapların bir kısmı din değiştirip Hıristiyanlığı kabul etmişti.

Hire devletinin İran ile olan ilişkileri, Gassani devletinin Bizans ile olan ilişkilerinin aynıydı. İranlılar, Bizans İmparatorluğu'na karşı savaşta yararlanmak ve Arapların İran'ı yağmalamalarına bir engel olarak kullanabilmek için Hire emirliğini dost edinirken Bizanslılar da İran'a karşı dostları Gassân krallarından yardım alıyor ve kendilerine yakın bölgelerdeki Arap kabilelerine hâkim olabilmek için onları kullanıyorlardı.

Gassânîler, birçok kez Bizanslıların lehine İranlılara galip gelmişler ve Hire krallarının saldırılarına karşı Bizans'ı savunmuşlardır. Hirelilerin Fars medeniyetinden etkilendiği gibi onlar da Bizans medeniyetinden etkilenmişlerdir.

Hire emirliğinin merkezi, bugüne kadar Şia'nın vatanı olan Necef gölü kıyısında, Kûfe'ye üç mil uzaklıkta bulunuyordu. Burası Fırat nehrinin kollarının geçtiği bereketli topraklar üzerinde idi. Ülkenin halkı ise, milâdî üçüncü asırdan beri üç gruptan teşekkül ediyordu:

1 - Tenûh: Bunlar Fırat'ın batı kesimlerinde yerleşmişlerdir.

2 - İbâd: Bunlar şehirde yerleşmiş olanlardır.[57]

3 - Ahlâf: Bunlar Tenûh ve İbâd dışında Hirelilere katılmış olanlardır.

M.Ö. 233 yılında İskender'in İran Kisrâsı Dârâ'yı hezimete uğratmasından sonra İran devleti çöktü. İskender bir daha kuvvet kazanıp

---

57 "Ya le i'bâdellah" diye çağırmak adetleri olduğu için bunlara "İbâd=Kullar" denilmiştir, İbn Düreyd, bunların Acem krallarına bağlı olmalarından dolayı ibâd ismini aldıklarını söyler. Taberî, "Onların kavmi bize ibadet etmektedirler" ayetindeki "âbidûn" kelimesini "mutiûn=itaat ediciler" (Mü'minûn Sûresi, 47) manasına almaktadır. Ahmed b. Ebi Ya'kûb kanaatini şöyle açıklar; "Bunlardan beş kişilik bir heyet Kisrâ'ya gitti. Kisrâ birine "Adın nedir?" diye sordu. O da, "Abdü'l-Mesîh" diye cevap verdi, ikincisine sordu. O da "Abdu Yâ-Leyl" dedi. Üçüncüsüne sordu. O "Abdu Yesû" dedi. Dördüncüsüne sorduğunda, "Abdullah" dedi. Beşincisi de "Abdu Ömer" diye cevap verdi. Bunun üzerine Kisrâ, "Siz hepiniz ibadsınız=kullarsınız" dedi. Bundan dolayı da bunlara ibad denildi. Bkz. Bekrî, Mu'cemu mâ-İsta'cem, I, 25.

da Yunan ülkelerini yağmalamamaları için İran'ı küçük küçük devletçiklere ayırmıştı. Bu devletçikleri "Mulûku't-Tevâif" denilen melikler idare ediyordu. Mulûku't-Tevâif'in İran'daki idareleri, miladî 226 yılında Sasanîler veya Kisralar diye tanınan Fars krallarının dördüncü hanedanının müessisi Ardeşir b. Babek'in üstünlük kazanmasına kadar devam etti. Ardeşir 241 tarihine kadar iktidarda kaldı ve yeniden Fars birliğini kurmaya muvaffak olduğu gibi Hire ve Enbar gibi İran'a komşu olan Arap ülkelerini de nüfuzu altına aldı. Ancak memleketinin sınırlarını yağmadan korumak, Bizanslılara ve ülkesini yağma ve talan eden Araplara karşı onlardan faydalanmak için istiklâllerini verdi.

Hire emirliğinin tarihi, milâdî üçüncü asra kadar ulaşmakta olup İslâm'ın zuhuruna kadar devam etmiştir. Arap medeniyetinde bunların büyük katkısı vardır. Hireliler ticaret maksadıyla Arap yarımadasının her tarafını dolaşıyor, ayrıca okuma-yazma öğretmekle de meşgul oluyorlardı. Dolayısıyla yarımadada öğretimin neşrinde vasıta olmuşlardır. Diğer taraftan kralların birkaçı putperestliği bırakıp Hıristiyan olunca, bu dinin Arabistan'da yayılmasına büyük ölçüde yardım etmişlerdir.

Sözün özü Hireliler, Araplarla İranlılar arasında vasıta idiler. Fars medeniyeti bunlar vasıtasıyla Arabistan'a intikal etmiştir. Bu krallıkta 15 kral hüküm sürmüştür. Biz bunların en meşhurlarını zikretmekle iktifa edeceğiz.

b- Hire Kralları

Zebbâ ile aralarında meşhur bir olay geçen Cezime el-Ebreş'ten[58] sonra Hire krallığına Amr b. Adiyy geldi. Hire şehrini krallığın başkenti yapan bu Amr'dir. Havernak ve Sedir adlarındaki sarayları yaptırmış olan Nu'man b. İmriü'l-kays, milâdî beşinci asrın başlarında hükümdarlığa geçmiştir.

58 Mes'ûdî, Murûcü'z-Zeheb, I, 290-291.

NASR HANEDANINA MENSUP HİRE KRALLARI

(Araya Giren Yabancılar Hariç)[59]:

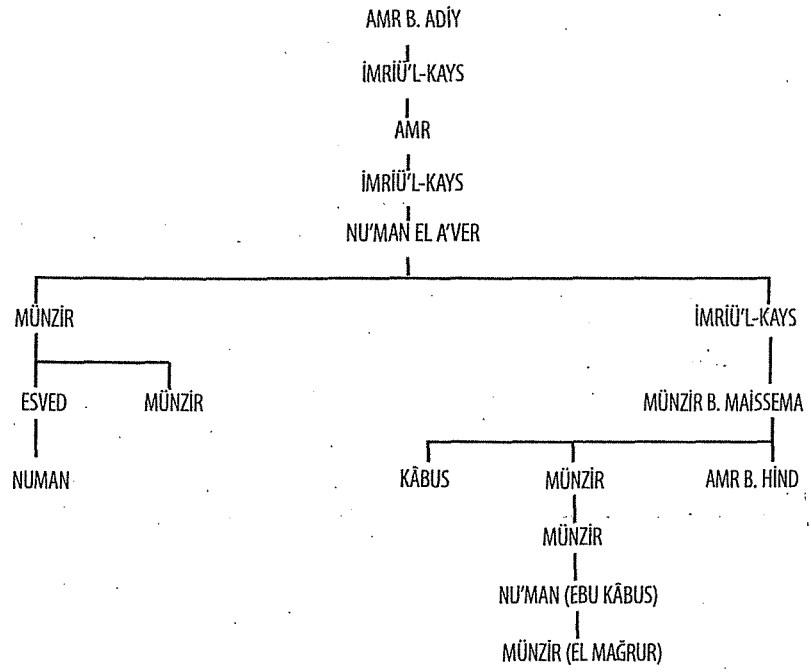

Nu'man, diğer Araplara karşı düşmanca bir politika takip etti. Onun, ömrünün son dönemlerinde Hıristiyan olup ruhbanlığa başladığı söylenmektedir. Taberî, Havernak sarayının yapılış sebebini şöyle anlatır: "İran Kisrası Sâbûroğlu Behranoğlu Yezdecird el-Esîm'in çocukları yaşamıyordu. Kisra sakin, sağlığa elverişli ve hastalık bulunmayan bir yer araştırdı. Hire sırtlarının bu özelliklere haiz olduğu kendisine söylendi. Bunun üzerine oğlu Behramcur'u Nu'man b. İmriülkays'a gönderdi ve kendisi için Havernak sarayının yapılmasını emretti. Onun gezi için Arap badiyelerine çıkarılmasını da emretti. Havernak sarayını yapan mimarın adı "Sinimînar" idi. İş bittiğinde sarayın güzelliğine ve sağlamlığına hayran kaldılar. Sinimmar "Eğer ücretimi vereceğinizi ve

59 Corci Zeydan, el-Arab Kable'l-İslâm, 201.

bana lâyık olduğum muameleyi yapacağınızı bilseydim, güneşin döndüğü tarafa onunla beraber dönen saray yapardım" dedi. Nu'man "Demek sen bundan daha güzelini yapabildiğin halde yapmadın ha?" diyerek Sinimmar'ın Havernak'tan aşağıya atılmasını emretti. Nu'man'ın Sinimmar'a yaptığı bu muamele darbımesel haline geldi ve benzeri durumlarda "Onu Sinimmar'ın cezasıyla cezalandırdı!" denildi. Bir Şâir bu hususu şöyle ifade eder;

"İhtiyarlığı ve güzel iş yapmasına rağmen oğulları Ebû Ğaylân'ı Sinimmar'ın cezalandırıldığı gibi cezalandırdı."

Azamet ve güzelliğiyle Arap şâirlerinin övgüsüne mazhar olan Havernak sarayının yanında bir de Dicle ile Fırat arasında Tekrit'in önünde Deyzen b. Muâviya b. İmran b. el-Hâf b. Kudâa'nın yaptırdığı Hadr sarayı vardır. Bu sarayın sahibi Deyzen, o bölgeye hakim olduğu gibi Suriye mıntıkalarına da hakimdi. Sabûr'un bulunmadığı bir sırada İran'a hücum etti ve Sabûr'un kız kardeşini esir aldı. Sabûr döndüğünde Deyzen'e karşı savaş açtı. Deyzen, Hadr sarayında kendini savundu. Sabûr dört sene muhasara etmesine rağmen burasını yıkamadığı gibi, Deyzen'i de ele geçiremedi. Nihayet Deyzen'in kızı Nadîre bir iş için saraydan dışarı çıktı. Sabûr ile karşılaşınca ikisi birbirine hayran kaldılar. Sabûr, sarayın surlarının yıkılmasını kolaylaştırmak, kızın babasını öldürmek, sonra da onunla evlenip, ülkesine götürmek hususunda Nadîre ile anlaştı. Fakat Sabûr kale fethedildikten sonra memleketine dönmeden onu da öldürdü.

Meşhur şâir Adiy b. Zeyd, Havernak sarayını vasfettiği kasidede bu kaleyi şöyle anlatmıştır: "Hadr sarayının sahibi onu yaptırdı zira Dicle ve Habur ırmakları onun çevresinden akar, bolluk saçardı. Bu bölge halkı vergilerini ona getirirdi. O bu kaleyi mermerden yükseltip kireçle sıvamıştı. Tepesinde kuş yuvaları vardı. Buna rağmen ölüm bu hükümdardan da çekinmedi. Hükümdar öldü, mülkü yok olup gitti. Artık kapısında kimse kalmadı".[60]

60 Taberî, II, 72; el-Bekrî, II, 515-516.

Hamza el-İsfahanî'nin (öl. 306 h.) zikrettiğine göre[61] Numan, saltanatta 30 yılını doldurduğu sırada bir gün meclisini Havernak sarayının zirvesine kurdurmuş, oradan Necef ve civarındaki hurmalıkları, meyve bahçelerini, tarla ve batıdan akan nehirleri, doğudan akan Fırat'ı seyrederken tefekküre dalmıştı. Gördüğü bolluk, yeşillikler, çiçekler, akan nehirler, demet demet toplanmış ekinler, deve otlakları, tavşan ve geyik avcıları, Fırat'taki denizciler, dalgıçlar ve balıkçılar, Hire'deki arazi, atlar ve onlara karışan halkı düşünerek sonunda, "Yani bugün benim sahip olduğum bu mal ve mülke yarın başkası sahip olacak öyle mi?" demiş, sonra kapıcılarına haber gönderip onları kapısından uzaklaştırmıştı. Akşam karanlığı basınca da, bir elbiseye bürünüp mülk ve saltanatını terkederek çöllere çekip gitmişti. Numan bu gidişinden sonra kimse tarafından görülmedi. Şâir Adiy b. Zeyd, Nu'man'a hitab ederken şöyle der:

"Havernak sahibi, sarayında meclis kurduğu bir gün düşünceye daldı ki, düşünce doğruya götürdü. O, malı ve mülkünün çokluğundan, ülkesinde akan ırmaklar ve Sedir sarayına sahip olmaktan büyük bir gurur ve sevince kapılmıştı. Mülkünü seyrettiği bu anda kalbi ürperdi ve kendi kendine: Diri olan nasıl olur da ölülere imrenir, dedi. Öncekiler mülk, saltanat ve nimetlere boğulmuşken şimdi onları kabirleri örtüyor. Sonra kuru yapraklara döndüler, onları Saba ve Debur rüzgârı savurdu."[62]

Münzir, 520 yılında tahta geçti. Onun zamanında İran'da Kisra Enuşirvan, Bizans'ta İmparator Jüstinyen, Şam bölgelerinde de Bizans'ın valisi olarak Haris b. Ebî Şemr Gassanî iş başında idiler. Bu sonuncusu Haris, Tedmür'ün güneyinde, Dimaşk ile Tedmür arasında Sergiopolis şehrine kadar uzanan yolun iki tarafında yer alan "Strata" diye isimlendirilen arazi yüzünden Münzir ile mücadeleye girdi. Her iki emir de bu arazide yaşayan Arab kabileleri üzerinde hâkimiyet hakkı iddia ediyordu.[63] İkisi arasındaki anlaşmazlık sona ermek üzere iken 541'de

61 Tarihu Sinî-Mulûki'l-Ard ve'l-Enbiya, s. 568. (Berlin, h. 1341).

62 Bkz. Taberî, II, 72-74; el-Eğanî, II, 144.

63 Noeldeke, Ümerâü Gassân 18.

aralarında yeniden harp başladı. Bu harpte Münzir, Haris'in oğullarından birini esir aldı. 554 yılında "Mercu Halime" denilen mevkide cereyan eden harp ise Münzir'in hezimeti ve öldürülmesiyle sona erdi. Ne var ki bu harp Hire ve Gassanî Arapları arasında devam eden çatışmaların sonu olmadı. Çok geçmeden 570 yılında vukua gelen Ayn Ubâğ[64] muharabesi de yine Hire melikinin ölümü ile sonuçlandı.

580 yılında hükümdar olan Numan b. Münzir, 602 yılında İran Kisrası Hüsrevperviz tarafından öldürüldü. Meşhur Şâir Nabiğa Zübyanî, birçok şiirinde bu Numan'ı medhetmiştir. Mesudî, Numan ile Nabiğa arasında geçen bir olayı şöyle hikaye eder: "Nabiğa, bir gün Numan'ın huzuruna girmek için baş mabeyinciden izin istedi. Baş mabeyinci hükümdarın içki sofrasında olduğunu söyledi. Bunun üzerine Nabiğâ "İşte dalkavukluğa en müsait vakit. Zira müzik ve şarabın mahmurluğu ile kalpler övgü ve methi daha kolay kabul eder. Şu anda onun yanına giren, en kıymetli ihsan ve lütuflarına mazhar olur. Bana verilecek bahşişin yarısı senindir" dedi. Baş mabeyinci "Benim yardımım seni memnun etmeye kafi gelmez. Hükümdarın hışmına uğramak ihtimali varken nasıl anlattıklarına rağbet edeyim. Mutlaka yapmamızı gerektiren bir sebep var mı?" dedi. Nabiğa, Numan'ın yanında kimin olduğunu sorunca, o nedimi Halid b. Cafer el-Kilâbî'nin bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine Nabiğa "Sana bir şey söylesem Halid'e ulaştırabilir misin?" dedi. Baş mabeyinci "Nedir o?" diye sordu. Nabiğa "Şu sözlerimi ona bildir: Sen istersen beni içeri alabilirsin, zira senin çapında biri bunu yapabilir, benim sana karşı şükran borcumu ifa edeceğimi de bilirsin." Bu anda Halid, şarabın etkisiyle çakır keyif bir halde, dışarı çıktı. Onu karşılayan baş mabeyinci, hoşuna gidecek bir haberi olduğunu söyledikten sonra, Nabiğa'nın sözlerini aktardı. Halid, teşrifat kaidelerini iyi bilen, zeki ve feraset sahibi kabiliyetli bir nedimdi. Mütebessim bir halde Numan'ın yanına döndü, o anda Nabiğa'nın şu beyitlerini mırıldanıyordu:

64 Şam-Fırat istikametinde Enbar'ın arka tarafında bir vadi ismidir. Ubâğ için Yakut'un Mu'cemu'l-Buldan'ına, Ayn Ubağ muharebesi için de İbn Abdi-Rabbih'in İkdü'l-Ferid, III, 373'e bkz.

"(Bu) ancak senin için veya yarış anında birinci gelen at misali arkada bıraktığın rakiplerin içindir.

Ve devam etti:

Lat'a yemin olsun! Bir zamanlar şan ve şöhretlerini geniş ülkelere yaymış, birçok ülkeyi hükümranlığı altına almış Zu Ruayn hükümdarlar (Himyerî kralları)'nı şan ve şeref hususunda seninle yarış için bir parkurda toplanmış gibi görüyorum. Kötülükler sizden uzak olsun! Siz onları geride bıraktınız. Siz zinde bir şekilde hedefe ulaşırken, onlar geride yorgun ve bitap düştüler!" Halid'in bu sözlerini dinleyen Numan "Sen bir şeyi tavsif ederken, Nabiğa'nın kafiye dizmesinden çok daha güzel yapıyorsun" dedi. Halid "Senin için söylediklerim hiçbir zaman mübalağa değildir, şüphesiz sen bundan daha fazlasına layıksın. Eğer Nabiğa gelseydi birlikte söyleşirdik" karşılığını verdi.

Bunun üzerine Numan, Nabiğa'nın huzuruna getirilmesini emretti. Başmabeyinci dışarı çıktı ve Nabiğa'ya, huzura kabul izni çıktığını bildirdi. İçeri giren şair Numan'ın önüne dikildi ve onu hükümdarlara mahsus bir selâmla selâmladı: "Kötülükler üzerinizden uzak olsun! Ne mutlu size ki, Arabin lideri ve en asilisiniz. Sonra da şöyle dedi:

Şan ve şerefiniz, lütufta da şiddette de parıl parıl parlıyor. Halk, bunu biliyor ve bunu konuşuyor. Başınızda bir fazilet tacı, savaşlarda ise, ay gibi ışıldayan bir aslan yavrususunuz."

Numan'ın yüzünde neşe belirtileri görüldü ve Nabiğa'nın ağzına mücevher doldurulmasını emretti."[65]

c- Hirelilerin Son Dönemleri

Hire emirliği, başlarına gelen büyük felaketler ve İran devletinin zayıflaması neticesinde parçalanma ve zayıflama dönemine girdi. Lahmî Hanedanının (Hire kraliyet ailesi) başına gelen felâketlerin birincisi, kralları Münzir b. Mâi's-Semâ'nın Mercu Halime savaşında hezimete uğratılarak Gassanî kralı Haris b. Ebi Şemr tarafından öldürülmesidir. Bilahere oğlu da 570'te Münzir b. Haris el-Gassanî tarafından mağlup edilmiş

65 Mürûcu'z-Zeheb, I, 293-294.

ve öldürülmüştür. Daha sonra bu hanedanın başına gelen hezimetler ve sıkıntılar zincirine Münzir'in evlatları arasında çıkan taht kavgaları eklendi. Numan b. Münzir, bu kavgada başarılı çıktıysa da, İran sarayının kendisi için hazırladığı hile ve tuzaktan kurtulamadı. Kisra, kendisine kızmış ve onu sarayına çağırtmıştı. Numan durumunu Arap kabilelerine arzedip onlardan yardım istediyse de hiç birisi Kisra'ya karşı ona yardıma cesaret edemeyince istemeyerek İran'a gitti. Ölünceye kadar da burada kaldı. Sonra Kisra, Numan'ın ailesinden olmadığı halde, İyas b. Kabisa'yı Numan'ın yerine Hire emirliğine getirdi ve "Nahircan" isminde İran asıllı birini de saltanatta ona ortak olarak tayin etti.

Numan'ın zorla iktidardan alınmasının neticesi olarak, hem Hire emirliği idari bakımından zayıfladı hem de, İran tarafından desteklenen yeni Hire emiri İyas ile Arap kabileleri arasında Zükâr savaşı vuku buldu. Bu savaşta Araplar galip gelmiş, Hire emiri ve İranlılar hezimete uğramışlardı. Bu savaştan sonra Hire saltanatında tek başına kalan Azad b. Yabiyan el-Hemdanî 17 yıl hüküm sürmüştür. Ondan sonra Hire emirliğine geçen Münzir b. Numan b. Münzir, daha saltanatının sekizinci ayını doldurmamıştı ki, Halid b. Velid Hire'ye geldi.[66]

E- GASSAN KRALLIĞI:

Yemen Araplarının Irak'a göç ettiği sırada Kudâa'dan bazı kabileler Suriye'ye giderek, Arabistan yarımadasının kuzeybatısında bugün Ürdün'ün doğusunda kalan topraklara yerleşmişlerdi. Bu topraklarda Dacaime'ye mensup halk yaşıyordu. Me'rib seddinin yıkılması üzerine Yemen'den göç eden Ezdlerden bir batın da Suriye'ye giderek burada Gassan isimli suyun civarında yerleştiler. Bu suya nisbetle Gassan Ezdleri adını aldılar. Bu sırada Dacaime'nin durumu çok zayıftı. Gassan Ezdleri bundan istifade ederek "Gassanîler" olarak tanınan devletlerini kurdular. Bizans onlardan Cefne b. Amr'ı Suriye Arapları üzerine hükümdar tayin etti. İslâm'ın gelişine kadar Gassanîler, Bizans adına bu

66 Taberî, II, 156-157.

bölgelerin hâkimi olmaya devam ettiler. Nihayet h. 13 yılında cereyan eden Yermük zaferi sonucu yıkılmış oldular.

Tarihi rivayetler ve o dönemin şairleri, Gassan ailesinin ceddi olarak "Cefne" üzerinde görüş birliğindedirler. Nabiğa Zübyanî, bu ailenin ilk emirlerinden birini "Haris el-Cefnî" olarak isimlendirir. İslam dönemi şairlerinden olan Hassan b. Sabit'in bir kasidesinden, Cefne'nin, Medinelilerin kendisiyle övündüğü eski asırlarda yaşamış bir kabile şeyhi olduğu anlaşılmaktadır.[67] Gassanîlerin ülkesi Dimaşk ve Tedmür civarı olup Dimaşk'ın güney tarafları, özellikle Lübnan, Filistin, Belkâ ve Hurzan arasında dolaşırlardı. Tebük gazvesi esnasında Peygamber Efendimizle görüşen Gassanî Araplarından bazıları, onun huzurunda müslüman olmuşlardır.

İbnu'l-Kelbî'nin rivayetine göre Benû Cefne'nin soy kütüğü şöyledir:

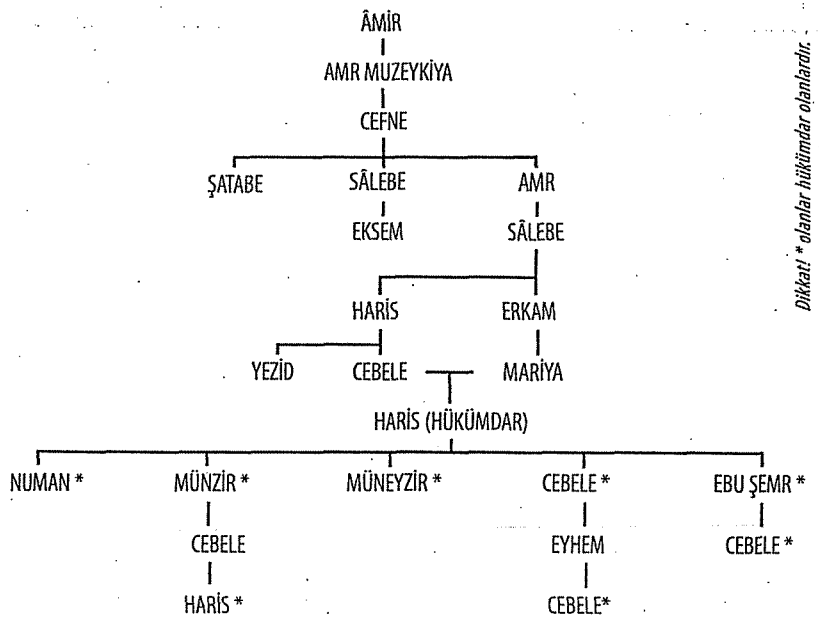

67 Noeldeke, Ümerâü Gassân, 3.

Cefneoğullarının ilk ve en şöhretli hükümdarı Haris b. Cebele'dir. Haris, İmparator Jüstinyen zamanında, 528'den 569 yılına kadar saltanatta kalmıştır. Nesebi Cefne b. Amr'a ulaşır. İmparator Jüstinyen, Haris'i hükümdarlık mertebesine yükselterek Suriye bölgelerindeki tüm Arap kabileleri üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. İmparator bu icraatı, Hire Meliki Münzir'e karşı kuvvetli bir rakip bulundurmak gayesiyle yapmıştı. Tercih olunan rivayete göre, bu imparatordan önceki devrede Bizanslıların Suriye'de yüksek seviyede Arap asıllı valileri yoktur. Daha önce Dacâime ve Kinde emirleri -bunlar Doğu Roma İmparatorluğu'na bir müddet tabi olmuşlardı- veya onların dışındaki Arap emirlerinden hiç biri Cefneoğullarının ulaştığı güç ve kuvvete ulaşamamışlardır.[68]

Arap tarihçilerin naklettiği haberlerden anlaşıldığına göre, Cefneoğulları, Selîh kabilelerinden olan Dacâime'ye üstünlük sağladıktan sonra Suriye'yi istilâ etmişlerdir. Hamza İsfahanî ve İbn Kuteybe Gassanileri Suriye'ye getiren ilk hükümdarın Sa'lebe b. Amr olduğunu zikrederler. İlk Arapça rivayetler de bu kanaati teyid etmektedir. Gassaniler, Kudaâ kabileleriyle yaptıkları savaşlar sonunda onlara vergi vermek zorunda kalmışlardı. Fakat çok geçmeden sadece Kudâa'ya karşı üstünlük kazanmakla kalmamış, bu dönemden itibaren bölgede hâkimiyetini tesis eden kuvvetli bir güç haline gelmişlerdi. Bizans, bu duruma gelen Gassânileri, memleketlerinin uç bölgelerini yağmalayan Araplar ve rakipleri İranlılara karşı kuvvetli müttefikler olarak buldu. Tarihçiler, Gassânilerle Rumların ne zaman anlaştıkları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Yapılan anlaşmaya göre Bizanslılar, Gassâniler diğer Araplardan bir topluluğa karşı savaştıkları zaman bir miktar kuvvetle onların yardımına gelmeyi taahhüt etmişlerdi. Yardım kuvvetlerinin mevcudu 30–40 bin arasında olacaktı. Aynı şekilde Rumlar İranlılarla savaştığı zaman da Gassâniler 20 bin askerle yardıma geleceklerdi.

Haris ile Hire hükümdarı Münzir, Dimaşk'tan Tedmür'ün ötesine uzanan, askeri bakımdan önemli olan yolun iki yanında yer alan arazi

68 Noeldeke, Ümeraü Gassân, 11.

yüzünden anlaşmazlığa düştüler ve aralarında harp çıktı. Hadise şöyle cereyan etmişti: Hire emiri, bahsedilen topraklar üzerinde yaşayan Arap kabilelerini kendi sultasına almak istiyordu. Gassânilerin hükümdarı Haris de bu hâkimiyeti kendi adına tesis etmek isteyince, aralarında harp ortaya çıktı. Bu hadise, iki devlet arasında uzun sürecek anlaşmazlığın temeli olmuştur.[69]

Haris 541'de Irak'ta, Belizarius komutasındaki Bizanslıların yanında savaştı. O, bu savaştan kayda değer bir netice elde edemedi. Bu yüzden, savaştan az bir zaman sonra, 544'de iki Arap hükümdarı yeniden savaştılar. Bu savaşta Haris'in oğullarından biri Hire meliki Münzir'in eline esir düştü. Bu iki Arap emiri arasındaki mücadele, 554'te Kinnesrin yakınında cereyan eden savaşta Hire emirinin öldürülmesi ve Haris b. Cebele'nin kesin bir zafer kazanmasına kadar devam etti. Haris, bu zaferin ardından, Suriye idaresinde yerine çocuklarından hangisini veliaht tayin edeceğini ve Hire melikine karşı mukavemet için alacağı tedbirleri görüşmek üzere İstanbul (Kostantiniyye)'a gitti. Haris'in Bizans başşehrinde gördüğü lüks ve konfordan çok etkilendiği kaydedilir.[70]

Haris, 570 te ölünce yerine oğlu Münzir geçti. Münzir idareye geçer geçmez, babasının vefatı üzerine Suriye'yi istila eden Hire Araplarıyla mücadeleye başladı. Onlarla savaştı ve hükümdarları Kâbus b. Münzir'i mağlup etti. Sonra da Gassanilerle Rumlar arasında anlaşmazlık çıktı. Buna bağlı olarak karşılıklı yardımlaşma üç yıl süreyle kesildi. Bu fırsatı değerlendiren Hire Arapları Suriye'yi yağmaladılar. Bunun üzerine Rumlar, Gassanilerle yeniden anlaşmak zorunda kaldılar. Bizans imparatoru ve Münzir arasında ittifak akdedildi. Bilâhare İmparator, Münzir'in dostluğundan şüphelenerek onu Sicilya'ya sürgüne gönderdi. Fakat Münzir'in sürgüne gönderilmesinden az sonra İmparatora öfkelenen Münzir'in dört oğlu, büyük kardeşleri Numan'ın sevk ve idaresi altında Bizans'a karşı isyan ettiler. Çölde toplanarak oradan Bizans'a ait bölgeleri basıp yağmalamaya başladılar. Ancak Bizans as-

69 İbn Kuteybe, el-Meârif, 133; Ya'kubî, I, 235.

70 Noeldeke, Ümerâü Gassân, 18, 20-21.

kerlerinin komutanı, Numan'ı esir alarak onu Kostantiniyye'ye götürdü 583[71]. Onun İstanbul'a götürülmesinden sonra Suriye'deki Araplar arasında ihtilaf başgösterdi, birlikleri dağıldı. Her kabile kendilerine aralarından bir lider seçti. Bazı kabileler de İranlılara tabi oldular.

Hükümdarlarının kaybı üzerine Arap kabileleri arasında çıkan kargaşa büyüyünce, Bizans hükümeti, bölgede birbiriyle çarpışan bedevî kabilelerin teskini için, acele olarak yeni bir vali tayin etti.[72]

İranlıların 613 yılında Suriye ve civarını istilası, Benû Cefne hanedanını sona erdirdi. Onların bazı idarecileri Rumlara sığındı, bazıları da çöl içlerine çekildiler. Şam bölgesinde yaşayan halkın kalplerine dehşet ve korku salan İranlılar, Rum idarecilerini bölgeden sürüp çıkardılar.

İdareyi, yurtlarında sulh ve sükûnu bozan ve kanlarını akıtan Cefneoğullarına da teslim etmediler (Noeldeke, 46).

Rumlar 628'de İranlıları mağlûp ederek Suriye ve civarını geri aldılar. Herakliyus'un, bu istirdattan sonra Cefneoğullarından birini Suriye'de yeniden idareye getirdiğini ispat edecek delilimiz yoktur. Ancak, Hirelilere karşı mukavemet gösterilmeyişinden, bu dönemde Suriye'de bölgeyi koruyacak ve hariçten gelecek baskınları önleyecek kuvvetli bir Bizans valisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Rumların yanında yer alan Gassanîlerin, Müslümanlara karşı çok sayıda muharebe yaptıkları şüphesizdir. Onların son hükümdarı olan Cebele b. Eyhem'in, Hz. Ömer zamanında Müslümanların kazandığı Yermük muharebesinden sonra (13/636) İslâm'ı kabul ettiği kaydedilir. Ne var ki Cebele, bir müddet sonra Bizans'a giderek Hıristiyanlığa dönmüştür. Son döneminde Bizans'a yerleşmek için vatanını terketmiştir.[73]

---

71 A.e., 31-32.

72 A.e., 35.

73 Onun irtidat ederek Hıristiyanlığa dönüşünün sebebi şudur: Kâ'be'yi tavaf eden Cebele'nin izarının eteğine, Fezâreoğullarına mensup sıradan bir adam basmış, bunun üzerine Cebele onu tokatlayarak burnunu dahi kırmıştı. Bu adam Halife Hz. Ömer'e şikâyette bulununca, Halife kısas tatbik edilmesine hükmetmişti. Eski bir hükümdar olduğu halde, halktan bir adamın kendisini tokatlaması ve

Gassanîlerin kültür ve medeniyet seviyeleri yüksekti. Ülkelerinde çok sayıda kilise ve havralar bulunduğu gibi kaleleri de çoktu. Gassan hükümdarları, Rum asıllı cariye edinirlerdi. Onların saray ve köşkleri yakın dağlardan getirilen beyaz taşlardan mükemmel bir şekilde yapılırdı. Rumlarla içiçe olmaları ve İranlılarla yaptıkları savaşlar sayesinde harp ilmini, savunma usullerini öğrenerek askerlikte maharet kazanmışlardı. Gassanîler, "rahip" ve "kenîse" gibi önceden bilinmeyen Yunanca birçok kelimeyi lügatlarına almışlardır.

F- HİCAZ BÖLGESİ:

a. Mekke:

Hicaz bölgesi, çok eski asırlardan beri istiklâlini korumuştur. İran kisralarından Kîriş, Kumbîz ve diğerlerinin toplumlardan çoğunun istiklâllerine son verdikleri dönemlerde, dahi, Hicaz bölgesi istiklâlini korudu, fatih krallar buraya dokunmadı. Hicaz, Makedonyalı İskender zamanında da istiklâlini muhafaza etmişti. Halbuki Araplar, İran kisrâsı Dârâ'nın üzerine saldırıya geçtiği sırada İskender'e karşı koymuşlardı. Hicaz bölgesi sâkinleri uzun asırlar boyu istiklâllerini devam ettirmeleri neticesinde, soy ve soplarının asalet ve sadeliği, hâlâ darbımesel olarak tekrar edilen atalarının şeref ve azameti ile arılığını ve sadeliğini korumuş olan dilleri bakımından kendilerine has bazı üstün karakter ve hasletler kazanmışlardır.[74]

Arabistan yarımadası sakinleri, tek bir din ve müşterek inançlara bağlıydı ki, bu dinin merkezi Mekke şehriydi.[75] Mekke son olarak M. 5.

---

burnunu kırması durumu Cebele'nin ağırına gitti. Yolunu bulup kaçarak Bizans imparatoruna sığındı. Kavminden kendisiyle birlikte kaçan 500 kişi de Hıristiyan oldular. Bunların gelişine sevinen Herakliyus, onlara iyi davranarak ikramlarda bulundu. Kaydedildiğine göre Cebele, sonradan bu yaptığına pişman olmuştur. (Ebu'l-Fidâ, I, 161-162.)

74 Sedillot, I, 41.

75 Yakut, Mûcem'de (VII, 133) şöyle der: "Mekke Allahu Teâlâ'nın "Beytü'l-Harâmı"dır. Şehrin adının "Mekke", Kâ'be'nin adının da "Bekke" olduğu rivayet edilir. Bazıları "Mekke'nin" "Bekke" karşılığı olduğunu kabul eder. "Mim"

asrın ortalarında, kurak, dar ve uzun bir vadide zemzem kuyusunun yakınında kurulmuştur. Cidde'ye yaklaşık 45 mil uzaklıktadır.

Mekke'nin ilk sakinleri Âmâlika'dır. Onlardan sonra ikinci Cürhüm kabilesi yerleşmiştir. Hz. İsmail (a.s.) ve annesi Mekke vadisine Cürhümlüler zamanında inmişlerdir. İsmail (a.s.), Cürhümîlerden bir kızla evlendi. Kendisinin vefatından sonra Kâ'be'nin idaresi büyük oğlu Nabıt'a geçti. Daha sonra idareyi Cürhümîler devraldılar. Onların hâkimiyeti, Sedillot'un zikrettiği gibi, milâdî 207 yılına kadar devam etmiştir.

"Beyt"in (Kâ'be) idaresi, saltanatları genişleyip güç ve kuvvetleri artıncaya kadar Cürhümîler'de kaldı. Cürhümîler bu duruma gelince çevrede fesat ve bozgunculuk çıkardılar. Kâ'be'nin mallarını mübah saydılar. Mekke yerlileri, dışında, Mekke'ye gelenlere işkence ve zulüm yaptılar.[76] "Seylü'l-Arîm" üzerine Sebe'lilerin dağılmasıyla Yemen'den gelen Huzaa oğulları, Cürhümîleri Mekke'den sürerek hâkimiyeti ellerine aldılar. Hadise şöyle cereyan etmişti:

"Huzâa" olarak lakaplanan Haris b. Amr'in oğulları Mekke'de yerleşip gittikçe güçlenmiş, Kinane'den de (Mürr'den bir batın) yardım isteyerek Cürhümîleri mağlup etmişlerdi. O sırada başlarında Amr b. Luhay bulunuyordu. Yaklaşık 300 sene, Kâ'be idareciliği Huzâalılarda kalmıştır. Onların ihdas ettiği çok sayıda kötü bid'atin başında Hübel'e tapınmak[77] gelmektedir.

---

ile Mekke'nin, tüm Haram Belde'nin "be" ile Bekke'nin ise sadece Mescid-i Haram'ın ismi olduğu da söylenir. "Mekke" ismi ve onun türemesi hakkında tarihçilerin kanaatleri farklıdır. Bu şehir Allahu Teâlâ tarafından da "Ümmü'l-Kurâ" (Mekke-Ümmü'l-Kurâ halkını ve çevresinde bulunan tüm insanları korkutman için... En'am, 92), "el-Beledü'l-Emîn" (Andolsun incire, zeytine, Sina dağına bir de bu emin şehre "el-Beledü'l-emin" ki... Tîn, 1-3) ve "el-Beytü'l-Atîk, (sonra kirlerini atsınlar, adaklarını yerine getirsinler ve kadîm olan Beyti "el-Beytü'l-Atîk" tavaf etsinler. Hac, 28) olarak isimlendirilmiştir.

76 Ezrakî, Ahbâru Mekke, 36.

77 Hübel, Amr b. Luhay'in getirdiği putun ismidir.

b- Hâkimiyetin Kureyş Kabilesine Geçişi:

Kâ'be idaresi, Kureyş'in[78] miladî V. asırda kuvvetlenip, Huzâa'ya üstünlük sağlamasına kadar, Huzâa kabilesinin elinde kalmıştır. Kusay b. Kilab, 440 yılında Mekke ve Kâ'be hakimiyetini ele geçirdi. Nüfuzu sayesinde riyaseti akrabalık kurduğu Huzaâlıların elinden alarak onları Mekke'den çıkardı. Huzaâ kabilesi Batn-ı Mür'e (Vadi-i Fatma) giderek oraya yerleşti. Hakimiyeti ele geçirmesi sebebiyle Kusay'ın nüfuzu daha da arttı. Sikâyet, Hicâbet, Rifâdet ve Liva görevlerini kendisi üstlenmişti ki, bu görevler kendisinden önce tek bir şahsın uhdesine hiç verilmemiştir.

Tarihçiler, Rasülullah (a.s.)'ın dördüncü göbekten dedesi Kusay b. Kilâb'ın mensup olduğu Kureyş kabilesinin, Kinaneoğullarından olduğu hususunda görüş birliği etmişlerdir. Kinane'nin nesebi de Adnan'a nihayet Hz. İsmail (a.s.)'e ulaşır. Rasülullah (s.a.)'tan rivayet edilen şu hadis bu duruma işaret etmektedir: "Allahu Teâlâ İsmail neslinden Kinane'yi; Kinaneoğullarından Kureyş'i; Kureyş'ten de Benû Haşimi; Haşimoğullarından da beni seçmiştir. Ben seçilmişin seçilmişinin seçilmişiyim."

Arapça kaynaklar, bu arada Kur'ân-ı Kerim'in zikrettiğine göre, İbrahim (a.s.), oğlu İsmail (a.s.)'i zaman zaman ziyaret ediyordu. Allahu Teâlâ kendisine Kâbe'nin yapılmasını emretti. İbrahim (a.s.), binayı yapıyor, İsmail (a.s.) da ona tâş getiriyordu. Kâ'be'nin yapımını böylece tamamladılar. "İbrahim, İsmail'le beraber evin temellerini yükseltiyor.

---

78 Kureyş, söylendiğine göre, Nadr b. Kinane'nin zürriyetidir. Rasulullah (s.a.)'tan sorulunca, buna benzer cevap verdiği nakledilmiştir. O'na "Kureyş kimdendir" diye sorulunca O, "Nadr'ın çocuklarındandır" diye cevap verdi. Kureyşliler, Kureyş lakabını alan Fihr'in oğullarıdır. Fihr oğullarından olan herkes Kureyşlidir. Bu neseb zinciri Maad b. Adnan'a ulaşır. "Kureyş" ismini Kusay b. Kilab'ın, Huzâalıları Harem Belde'den çıkardıktan sonra kendilerini burada topladığı sırada almışlardır. "Kureyş" ismi, sözlüklerde belirtildiği gibi, toplanmak manasına gelen "el-karşu" kelimesinden veya kureyşlilerin ticaretle meşguliyetlerinden ya da Nadr b. Kinaneoğullarının güç ve kuvveti bakımından köpek balığına (el-Kureyş) benzetilmesinden alınmıştır.

Rabbimiz bizden kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensin (diye dua ediyordu)."[79]

Kâ'be'nin yapıldığını duyanlar, kafileler halinde onu ziyarete gelmeğe başladılar. Bilhassa Allahu Teâlâ'nın Hz. İbrahim'e şu talimatı vermesinden sonra ziyaretler fazlalaştı: "İnsanlar içinde haccı ilan et. Gerek yaya gerekse uzak yollardan yorgun develer üzerinde sana gelsinler."[80] Eğer Kur'ân-ı Kerim'in İbrahim sûresinde bize anlattığı kıssa ve ona dair verdiği haberler olmasaydı Kureyş hakkında kafi miktarda bilgi sahibi olamayacaktık.

Mekke'de bina edilen Kâ'be, tavansız, dört köşe küçük bir yapıdan ibarettir. Dört köşe olduğu için Kâ'be ismi verilmiştir.

Müşrik Araplar da Kâbe'yi ziyaret eder hacc yaparlardı. Kâbe'nin içinde her kabilenin putu vardı. Duvarlarında İbrahim (a.s.) ve İsmail (a.s.)'ın resimleri bulunuyordu. Yine Kâ'be'de semadan düştüğü söylenen "Hacerü'l-Esved" ve diğer putlardan daha mukaddes kabul edilerek en fazla saygı gösterilen, akikten yapılmış Kureyş'in putu Hübel'in heykeli bulunuyordu.

Kinane batınlarından "Kureyş" ismiyle bilinen Fihr ailesinden bazıları daha önce geçtiği gibi Kâ'be etrafında yerleşerek Arabistan'da kurulan bazı idarelere benzer cumhurî bir hükümet kurdular. Kâ'be civarındaki arazinin bir bölümünü hürmet gösterilecek bir arazi haline çevirerek burayı mukaddes kabul ettiler. Bu mukaddes bölgede kan dökmeyi yasakladılar. Bölgenin himayesini üzerlerine aldılar. Bununla, diğer kabilelerin zulmünden emin oldular. Kureyş kabilesi, diğer Arap kabilelerinin saygı ve hürmet duyduğu bir kabile olduğu gibi, Mekke'nin de, Kâ'be'nin bulunması dolayısıyla özel bir yeri vardı.

Her sene muhtelif kabilelerden Kâ'be'yi ziyaret maksadıyla gelenlerle aradaki bağların güçlendirilmesi şerefi Kureyş'e aittir. Zira Mekke, Arabistan'ın tüm bölgelerinden ticaret veya hac maksadıyla gelen kabilelerin toplandığı merkez durumuna geldi. Bu durum diğer kabileler

79 Bakara (2), 127.

80 Hacc (22), 27.

nazarında Kureyş'e özel bir statü kazandırdı. Kureyş reislerinden çoğuna da önemli imkanlar bahşetti. Bu imkanlar ve üstünlük, İslâm'ın zuhurundan sonra da devam etmiştir. Nitekim onlardan birçoğu savaş ve siyasette haklı olarak dünyanın en büyük liderleri arasında sayılmaktadır.[81]

c- Kureyş'te Hükümet:

Tarihçiler, Kureyş'te İslâm öncesi hükümet görevinin Sehmoğullarının[82] elinde olduğunu zikreder. Ne var ki, bu görevin özelliklerini tam olarak bilemiyoruz. Bu hususta bütün bildiğimiz, İslâm öncesi dönemlerde Araplar veya diğer toplumlarda yaygın olan, toplumsal görevlerin ileri gelen aileler arasında paylaşılması şeklindeki idare sistemidir. Herhalde bu hükümet, adliye müessesesine benzer bir şeydi. Şöyle ki: Kureyşliler ve Mekke'ye gelen diğer kabile heyetleri, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda Sehmoğullarına veya daha doğrusu Sehmoğulları ileri gelenlerinin hakemliğine başvuruyorlardı. Kureyş'te hükümet görevi, içlerinden ileri görüşlü, zeki ve cömert kişilere teslim edilirdi. Eksem b. Sayfî, Zü'l-İsbağ el-Advanî ve bu ikisinin dışında bazı Arap hakîmleri hakkında anlatılanları unutamayız. Kusay b. Kilâb'tan önce hükümet Huzâa kabilesindeydi. Kusay, Kureyş'e mensup kabileleri bir araya toplayıp aralarında birliği tesis ettikten sonra idareyi ele geçirdi ve Cezîretü'l-Arab'ın her köşesinden ziyaret maksadıyla gelinen Beytü'l-Haram'ın dinî reisi oldu.

Mekke'de "Dâru'n-nedve"yi bina ettirmesi de Kusay'in takdire şâyan işlerindendir. Onun riyâsetini simgeleyen dört önemli görev vardır:

1- Dâru'n-nedve Reisliği: Kureyş'i toplantıya çağırmak, Kureyş ileri gelenlerini toplamak görevidir. Kureyşliler önemli işlerini Dâru'n-nedve'de görüşürler, kızlarını da orada evlendirirlerdi. Ancak 40 yaşına girenlere toplantıya katılma izni verilirdi.

---

81 Kalkaşandî, Age., II, 326-328.

82 Amr b. As bu kabiledendir.

2- Liva: Silahlı kuvvetlerin komutanlığı görevidir. Liva (sancak) kimde ise bu görevi, o yürütür, savaş anında sancak onun tarafından taşınırdı.

3- Hicâbet: Kâ'be'nin perdedarlığını ve hizmetini yürütmek vazifesidir. Bu görevi yürüten kimse olmaksızın Kâ'be'nin kapısı açılmazdı. Kâ'be'nin hizmetlerini de bu görevi yürüten kişi görürdü.[83]

4- Sikâyet ve Rifâdet[84]: Hacılara su ve yiyecek temin etmek görevidir. Mekkeliler havuzlara zemzem suyu doldurur, biraz hurma ve kuru üzümle tatlandırırlardı. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde, Sikayet görevi Abbas b. Abdülmuttalib ve oğullarında idi. Hacılara yiyecek temini görevi Rifâdet'e gelince; Kusay'ın hacılara ziyafet yoluyla yiyecek hazırlamalarını sağlamak için Mekkelilere yüklediği bir mükellefiyettir. Kusay'dan sonra bu görevi oğlu Abdümenaf, daha sonra da onun oğlu Haşim yürütmüştür.[85] Haşim'den oğlu Abdülmuttalib ondan Ebû Talib, müteakiben de kardeşi Abbas devralmıştır. Cahiliye ve İslâm döneminde durum bu şekilde devam etmiştir.

Kureyş'in yönetime getirdiği, önemce bunlardan sonra gelen diğer görevler de vardır. Bu görevler reisler arasında taksim edilmiş, bu hususta anlaşmazlığa götürecek bir durum bırakılmamıştır. Ne var ki onlar, harpleri önlemiş olsalar da, bir ailenin büyükleri arasında çıkan rekabete mani olamadılar. Nitekim Haşim b. Abdümenaf ile kardeşinin oğlu Ümeyye b. Abdüşems arasında anlaşmazlık çıktı. Ümeyye sahip

---

83 Hicabet görevi, Mekke'nin fethine kadar Abdüddaroğullarının elinde kaldı. Mekke fethinden Sonra Hz. Abbas, Peygamber (s.a.)'den bu görevin kendisine verilmesini istemişti. Rasûlullah, Hicâbet ve Sikâyet görevlerini amcası Abbas'a vermeye meyledince şu âyet-i kerime nazil oldu: "Allahu Teâlâ, emanetleri sahiplerine vermenizi emreder." Bunun üzerine Efendimiz (s.a.) anahtarı Osman b. Talha b. Abdüluzzâ'ya geri verdi.

84 Kusay'dan önce hacıların doyurulması işine tüm Kureyş kabileleri katılmazdı. Hac zamanı gelince Kusay misafire ikramın, ikram edilenin nefsinde tesir bıraktığını bildiği için her Kureyşlinin hacıları doyurmada pay sahibi olmalarını istemiştir.

85 Mekke'de vukua gelen bir kıtlık anında ekmek doğrayıp kavmine Tirid yemeği ikram ettiği için "Haşim" (kırıp ufalayan) adını almıştır.

olduğu servetine güvenerek Kureyş reisliğinde amcası ile rekabete girdi. Bu yüzden iki ailenin arası açıldı.

Kureyşlilerce hacc ayları haram kabul edilir, bu aylarda pazarlarını Haremi Şerif etrafında kurarlardı. Hiç kimse Beyt'in hürmetini ihlâle cesaret edemezdi. Kureyş ve Kinane arasında çıkan harpte, Kureyş oraya sığınmak zorunda kalmıştı. Bu savaşta Harem'in hürmeti ihlâl edildiği için Araplarca "Harbü'l-ficar" olarak isimlendirildi.

Kureyş'in üstünlüğü ve bütün Arap kabileleri tarafından saygı gösterilmesine "Hilfu'l-füdûl"un da[86] yardımı olmuştur. Bu andlaşmada Kureyşliler, Mekke'de bir mazlum bulurlarsa yardım edeceklerini, kimsesiz bulurlarsa onu barındıracaklarını yeminle taahhüt etmişlerdi.

d- Abdülmuttalib Zamanında Mekke:

Milâdî 540 yılında zemzem kuyusunu[87] yeniden kazmakla şöhret kazanan Abdülmuttalib zamanına kadar, Kureyş'in diğer Arap kabileleri arasındaki üstünlüğü devamlı artıyordu. Onun idaresi zamanında Allahu Teâlâ, Ebrehe el-Eşrem'i hor ve zelil kılmış, onun Mekke ve Beytü'l-Haram'a taarruzunu engellemişti. Mekke, onun idaresinde Habeş tehlikesinden kurtulduğu için şöhreti iyice yayıldı. Yarımadanın bütün köşelerinden kabile heyetleri kendisini tebrike geldiler.

Olay şöyle cereyan etmişti:

Ebrehe, Bizans imparatoruna, San'a şehrinde bir kilise yaptırmak istediğini yazmış ve ondan yardım istemişti. İmparator, Ebrehe'ye yardım için ustalar gönderdi. Mermer ve mozaik hususunda da yardım

86 Onlar zulme maruz kalanların haklarını iade etmek için karşılıksız iyilik (el-Füdûl) yapacaklarına yemin ettikleri için akid, "Hilfu'l-fiidûl" diye isimlendirildi. Akdın bu ismi Cürhüm'den Fazl isimli üç şahsın yaptığı anlaşmaya benzediği için aldığı da zikredilir.

87 Şöyle denilmektedir: ismail (a.s.) susayınca ayağını yere vurmuş, bunun üzerine su kaynamaya başlamıştı. Böylece Zemzem kuyusu ortaya çıkmıştır. Cürhümîlerin Mekke'den çıkarıldıkları sırada kapattıkları zemzem, rüyasında kuyunun yerinin bildirilmesiyle Abdülmuttalib tarafından yeniden kazılmıştır.

etti. Kilisenin inşaatı bittikten sonra Ebrehe, kendi kralı Habeşistan Necaşisine mektup yazarak, asıl maksadının Arap hacılarını bu kiliseye getirmek ve Kureyş'in ticaretini San'a'ya sevketmek olduğunu bildirdi. Ebrehe'nin bu davranışı Arapların hamiyet duygularını kabartıp kinlerini artırdı. Malik b. Kinaneoğulları'ndan birisi Yemen'e kadar gitti, kiliseye girerek duvarının dibine pisledi ve hürmetini ihlal etti. Bunun üzerine kızgınlıktan küplere binen Ebrehe, mutlaka Kâ'be'yi yıkacağına yemin etti. Habeşlilerden büyük bir ordu topladı, ordusunun önünde filler bulunuyordu. Kâ'be'ye doğru hareket ederek Mekke yakınına kadar gelip el-Muğammes[88] denilen yerde ordugâh kurdu. Habeşlilerle Kureyşliler arasında harp ile ilgili görüşmeler burada yapıldı.

Taberi şöyle rivayet eder: Ebrehe el-Muğammes'e indikten sonra Habeşlilerden Esved b. Maksud'u bir grup süvarinin başında yola çıkardı. Bunlar Mekke'ye kadar gelerek Kureyş ve diğer kabile mensubu Mekkelilerin mallarını yağmaladı. Onlar, bu dönemde Kureyş'in büyüğü ve reisi olan Abdülmuttalib b. Haşim'in de 200 devesini alıp götürmüştü. Bunun üzerine Kureyş, Kinane, Hüzeyl ve Harem beldede bulunan diğer halk Ebrehe ile savaşmak istedi. Fakat görüşmelerden sonra, ona karşı güç yetiremeyeceklerini anladılar. Ebrehe, Hunata el-Hırî'yi Mekke'ye gönderdi. Ona, "Bu ülkenin hükümdarını bul ve kendisine, ben sizinle muharebe etmek niyetiyle gelmedim. Amacım sadece Kâ'be'yi yıkmaktır. Harpsiz buna razı olursanız benim sizin kanınıza ihtiyacım yoktur, dediğimi söyle. Eğer o benimle savaşmak istiyorsa kendisini bana getir" dedi. Mekke'ye gelen Hunata, Kureyş'in reisi ve efendisini sorunca, "Kusay oğlu Abdümenaf oğlu, Haşim oğlu Abdülmuttalib'dir" dediler. Hunata, Abdülmuttalib'e giderek Ebrehe'nin kendisine emrettiklerini bildirdi. Abdülmuttalib, "Allah adına yemin ederim ki, biz onunla savaşmak istemiyoruz; zaten buna gücümüz de yetmez. Bu Kâ'be Allah'ın yüce evidir, aynı zamanda onun dostu İbrahim'in mabedidir" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hunata, "Haydi benimle birlikte hükümdarın ya-

88 el-Muğammes: Mekke-Taif yolu üzerinde, Mekke'den 2-3 fersah uzaklıkta bir mevkidir. Hacılar, burada Ebrehe ordusuna kılavuzluk eden Ebu Rıgâl'in mezarını taşlarlar.

nına gel. Çünkü seni kendisine götürmem için emir vermişti" dedi. Abdülmuttalib, oğullarından bazıları da yanında olduğu halde, Hunata ile birlikte gitti. Ebrehe'nin ordugâhına kadar geldiler. Ebrehe ile karşılaşınca Abdülmuttalib tercümanına, "Hükümdardan isteğim benden alınış olduğu iki yüz devemi geri vermesidir" dedi. Tercüman Abdülmuttalib'in söylediklerini Ebrehe'ye anlattığında Ebrehe, "Ona şunları söyle: Seni gördüğüm zaman beğenmiştim, fakat konuşunca gözümden düştün. Senin dinin ve babalarının dininde yüce sayılan ve benim de yıkmak için geldiğim mabed hakkında bana bir şey söylemiyorsun da, senden aldığım iki yüz deve hakkında mı konuşuyorsun?" dedi. Abdülmuttalib, "Ben develerin sahibiyim. Beyt'e gelince, muhakkak onu koruyacak bir sahibi vardır" karşılığını verdi. Sonra Ebrehe'ye, Kâ'be'yi yıkmaksızın Mekke'den ayrılacak olursa Tihame bölgesi mahsulünün üçte birini vermeyi vâdetti. Ancak Ebrehe kabul etmedi.

Yanında Kureyş'ten ileri gelen grupla öfkeli bir şekilde Ebrehe'nin huzurundan ayrılan Abdülmuttalib Kâ'be'ye geldi ve şöyle dedi: "Ya Rab! Onlara karşı, senden başkasının yardımını istemem. Ya Rab! Haremini onlara karşı koru. Şüphesiz Kâ'be'nin düşmanı senin de düşmanındır. Onların beldeni tahrip etmelerine fırsat verme!"[89]

Ebrehe, Mekke'ye girerek Kâbe'yi yıkmaya karar verip bunun için harekete geçti. Ancak bu esnada Allah Teâlâ, denizden üzerlerine kırlangıçlara benzer kuşlar gönderdi. Her kuş biri gagasında, ikisi de iki ayağında olmak üzere, nohut ve mercimeğe benzer üç taş taşıyordu. Kuşların attığı bu taşlar Ebrehe askerlerinden hangisine isabet ederse helâk oluyordu. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de Fil sûresinde şöyle anlatılmıştır: "Görmedin mi, Rabbin fil sahiplerine ne yaptı? Onların kötü plânlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üstüne ebabil kuşlarını göndermedi mi? Ki, o kuşlar, onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atarlardı. İşte bu taşlar onları, yenilmiş ekin yaprağı gibi paramparça ediverdi."[90]

---

89 Taberi, II

90 Fil (105), 1-5.

Böylece, Ebrehe ve ordusu hezimete uğramış bir halde kaçarak Mekke'den uzaklaşıyor ve geldikleri yola doğru dönüyor, Yemen yolunda kılavuzluk etmesi için Nûfeyl b. Habîb'i soruşturuyorlardı. Onların başına gelen musibeti gören Nûfeyl b. Habîb şunları söyledi:

"Nereye kaçacaksınız? Takib eden Allah! Eşrem ise mağlub, galip değil..."

Tarihçiler Ebrehe ordusunun sonu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu ordudan Ebrehe ve Yemen'e dönerek Allahu Teâlâ'nın fil ordusuna yaptığını anlatan diğer bir Habeşli dışında hiç kimsenin kurtulmadığını söylemişlerdir.

Browne, Habeşlilerin Kâ'be'ye taarruzundan bahsederken "Muhakkak fil yılı, Arap kavminin millî tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılır" diyor.[91] Şüphesiz bu büyük tarihi olay, genelde Araplar, özellikle de Kureyş için hayırlı bir başlangıçtır. Hatta Araplar, aralarında geçen hadiseler için bu yılı tarih başlangıcı olarak kullanmaya başlamışlardı. Bu olay İslâmî davetin kabulü ve zafere ulaşması, bu yeni tevhid dininin yayılması için zemin hazırlamıştır. Çünkü Ebrehe ordusu galip gelerek zafere ulaşmış olsaydı, muhakkak tarihin seyri değişir, Hıristiyanlık Arabistan'da yayılır, halk Mekke'den yüz çevirerek San'a'ya yönelirdi.

Fil Ordusunun başına gelenler Araplar arasında duyulunca, Harem'e olan saygıları ziyadeleşti ve şöyle dediler: "Kureyş Ehlu'llah'tır. Allah onlar adına savaştı. Düşmanlarının hilesi için onlara yetti."

91 Browne, Age., I, 176-182.

4- SİYASİ DURUM

A- ARABİSTAN'DA KURULAN DEVLETLERDE İDARE ŞEKİLLERİ:

İslâm öncesi, Arapların bugünkü bilinen şekilde bir hükümetleri yoktu. Yine onlarda aralarındaki anlaşmazlıkların halli için başvuracakları bir adalet teşkilatı, düzen ve emniyeti sağlayan emniyet teşkilatı ve dış tehlikeleri uzaklaştıracak ordular yoktu. Yürütme yetkisini elinde bulundurup, suç işleyeni yakalayıp hakettiği cezayı veren bir hükümet bulunmadığı için vergi vermekle de mükellef değillerdi. Zulme, saldırıya uğrayan kimse bizzat kendisi intikam alır, kabilesi de ona yardımcı olurdu. Orta çağlarda Cermenlerde olduğu gibi, saldırgan diyet öderse, saldırıya maruz kalanın intikam hakkı kalmazdı. Eğer birisi yakınlarından birinin saldırısına maruz kalırsa, intikamını yalnız saldırıda bulunan kimseden alır, onun kabilesine dokunmazdı. Ne kadar dikkat çekicidir ki, akrabalık bağına bu kadar değer veren Araplar, İslâm'ı kabul edince küfürde kalan akrabalarını hiç affetmemişlerdir.[92]

Arnold şöyle der: "O dönemde, yeni asırlarda bilinen hükümet modelinde, idare veya yargı için tanzim edilmiş bir sistem yoktu. Şöyle ki:

Her kabile veya aşiret, birbirinden tamamen ayrı tam istiklâle sahip bir cemaat oluştururdu. Ayrıca bu istiklâl kabile fertlerinin her birine sirayet eder, onlardan herhangi biri kabile şeyhinin otoritesi veya

---

92. Rasûlullah (a.s.)'ın Bedir esirlerine uygulanacak muamele hususunu ashâbıyla istişaresi sırasında, Hz. Ömer ve Abdullah b. Revaha'nın teklifleri buna örnektir. Zira Hz. Ömer, esirlerin boyunlarının vurulmasını, Abdullah ise odunu bol bir vadide yakılmalarını teklif etmişti. Hz. Ebubekir de, müslümanların mali bakımdan güçlenmeleri, dinin yücelmesi maksadıyla bunların fidye karşılığı serbest bırakılmalarını teklif etmişti. O, bu uygulama sayesinde, düşmanları mali bakımdan zayıf düşürerek müslümanlara karşı mücadele ve insanları Allah yolundan alıkoyma faaliyetlerini engellemek istiyordu. Ebubekir'in teklifi kabul edilmekle birlikte daha sonra nazil olan ayette şöyle denilmektedir: "Yeryüzünde ağır basıncaya (hâkimiyet kuruncaya) kadar hiç bir peygambere esirler sahibi olmak yaraşmaz. Siz dünya malını istiyorsunuz, Allah ise (sizin için) âhireti istiyor" Enfal (8), 67; Taberî, II, 224.

liderliğini, sadece durum ve şartların gerektirmesi sebebiyle kendisinin de hissedar olduğu efkârı ammenin bir sembolü olarak kabul ederdi. Hatta fert, kabilesinin çoğunluğunun kabul ettiği bir görüşü reddetmek hususunda mutlak hürriyet sahibidir. Bundan da öte, reisin otoritesinin kendisinden sonra kime geçeceği hususunda takip edilen bir sistem de yoktu. Ekseriyetle kabile fertlerinin yaşça en büyük, malca en zengin, nüfuz bakımından en ileri ve şahsına karşı hürmet hissi uyandırmakta en başarılı olanı reis seçilirdi. Kabile çok kalabalık olduğu zaman, birkaç kola ayrılır, bu kollardan her biri ayrı bir birlik ve istiklâle kavuşurdu. Ancak çok kritik durumlarda, müştereken kabileyi savunmak veya önemli yağmaları önlemek için birleşirlerdi."[93]

Bağımsız yaşayan Araplar, savaşta bir emirin komutasında savaşırlar, barış zamanında ise her aile başlı başına bir topluluk olurdu.

B- EYYÂMÜ'L-ARAB (CAHİLİYYE DEVRİ KABİLE HARPLERİ):

Cahiliye devrinde Arap kabileleri arasında, yarımadanın verimli bölgelerini almak, su kaynaklarına ulaşmak veya liderliği ellerine geçirmek için çok mücadele yapılmıştır. Bu yüzden aralarında kanlarını akıttıkları çok sayıda savaş cereyan etti. Kabileler arasında muayyen dönemlerde meydana gelen bu savaşlar "Eyyâmü'l-Arap", (Arapların günleri) adını almıştır. Bu vakaların en meşhurları şunlardır:

a- Besûs:

Besûs harbi, cahiliyye devrinde Benû Vail'e mensup iki kabile olan Bekr ve Tağlib arasında cereyan etmiştir. Kırk sene devam eden bu şiddetli harp, Bekr kabilesinden Besûs adlı yaşlı bir kadına ait bir deve yüzünden ortaya çıkmıştı.

Hâkimiyet Tağlib'e geçince Kuleyb[94] lâkabı verilen Vail b. Rebîa'nın nüfuzu artmış, bütün Maad kabileleri onun bayrağı altında toplanmış, herkesin saygı ve sevgisine mazhar olmuştu. Sonra kendisine gurur ve

93 ed-Dâvetü ile'l-İslâm, (Arapçaya tercümesi, H. İbrahim Hasan ve dğr.), s. 51-52.

94 Seferleri esnasında köpeğini de götürdüğü için bu lâkabı almıştır.

kibir geldi, kavmine zulmetmeye başladı. Zalimliğini o dereceye vardırdı ki, yağmur yağıp ot bitiren arazileri kendisi için koru ilan etti. Onun korularına kimse adımını atmaya cesaret edemezdi. Sonra da bütün vahşi hayvanları korumaya başladı, şöyle derdi: "Etrafımdaki arazi vahşilerle doludur. Orada avlanılmaz." Halk develerini onun develeriyle güdemez, ateşlerini onun ateşiyle birlikte yakamaz oldular. Hiç kimse, onun evleri arasından geçmeye cesaret edemezdi.

Kuleyb, Bekr kabilesinden Mürre b. Şeybân'ın kızı Celîle ile evlendi. Celîle'nin Cessas isminde bir erkek kardeşi vardı. Kuleyb'in "el-Âliye" denilen bölgede bir korusu vardı ki, bu koruya ancak onunla savaşı göze alan yaklaşabilirdi. Sa'd b. Sümeys b. Tavk el-Cermî olduğu söylenen bir adam, Cessas b. Mürre'nin halası Münkız kızı Besûs et-Temimiyye'nin evine misafir olmuştu. Cermi'nin devesi Serap, Cessas'ın develeriyle birlikte otluyordu. Araplar bununla "Besûs'dan daha uğursuz" dedikleri gibi, "Serab'tan daha uğursuz" da diyerek darbı mesel getirmişlerdir.

Kuleyb, bir gün develeri ve otlakları hakkında bilgi edinmek için Cessas'la birlikte çıkmıştı. Serab adlı deveyi görünce onun durumu hakkında malûmat istedi. Cessas, "Bizim komşumuz Cermî'nin devesi" diyerek karşılık verdi. Kuleyb, "O deve korudan döndüğünde okumu memesine dayayacağım" dedi. Bunun üzerine Cessas, "Eğer sen böyle yaparsan ben de mızrağımın ucunu gırtlağına dayarım", karşılığını verdi. Böylece birbirlerinden ayrıldılar. Kuleyb karısına gelerek, "Araplar içerisinde komşusunu benden koruyan bir adam tanıyor musun" diye sordu. Karısı, "Cessas'dan başkası değildir" cevabını verdi. Kuleyb, olanları karısına anlattı. Bunun üzerine kadın, bu kızgınlığın neticesinden korkarak kocasının mahalleye çıkmasını engelledi ve kardeşi Cessas'ın, o deveyi koruda otlatmasını yasakladı.

Daha sonra Kuleyb, bir gün koruya gitti. Develerini gözden geçirdiği sırada, aralarında Cermî'nin devesini görünce attığı okla onu memesinden yaraladı. Deve acıyla bağırarak kaçtı ve sahibinin avlusuna gelip oraya çöktü. Cermî, devenin halini görünce bir çığlık kopardı. Onun çığlığını duyan Besûs, koşarak yanına geldi. Elini devenin üze-

rine koyarak, "Vay reziller" diye bağırdı. Onu gören Cessas, "sus aldırma" dedi ve Cermî'yi susturdu. Ona ve Besûs'a, "Bu deveden daha büyük bir deveyi, yani Ğılâl'i öldüreceğim" dedi. Ğılâl, Kuleyb'in o dönemde eşi ve benzeri olmayan devesiydi. Cessas, bu sözüyle Kuleyb'i kasdetmişti. Kuleyb'in dostlarından biri bu sözleri ona ulaştırınca intikam hisleri ve kızgınlığı kabardı. Cessas ise niyetini gerçekleştirebilmek için fırsat, kollamaya başlamıştı.

Kuleyb, bir gün dışarı çıkarak evlerinden uzaklaşmıştı. Cessas atına bindi, mızrağını da alarak Kuleyb'e yetişti. Kuleyb duraklayınca "Ey Kuleyb! Mızrak ensendedir" dedi. Kuleyb, "Niyetin gerçekten öldürmekse karşıma geç" dediyse de Cessas aldırmadı. Onu yaralayıp atından düşürdü. Kuleyb bir yudum su istediyse de vermedi. Nihayet Kuleyb öldü. Cessas atına binerek dolu dizgin oradan ayrıldı. Babası Mürre'ye gelerek ona, "Öyle bir mızrak sapladım ki yarın Vailoğulları onun için koşuşup toplanacaklar" dedi. Babası Mürre, "Vallahi kavmine çok büyük kötülük getirdin, şüphesiz harbe hazırlık yapmak gerekir" dedi ve kavmini savaşa çağırdı. Onlar da etrafında toplandılar.

Kuleyb'in kavmi, onun ölümünden haberdar olunca, cesedinin olduğu yere giderek defnettiler. Kadınlar, Kuleyb'in kız kardeşine gelip;

"Cessas'ın kız kardeşi Celile'yi içimizden çıkar. Onun içimizde bulunması bize ardır, bizim üzüntümüzle alaydır" dediler. Celîle kaçıp eteklerini sürüyerek babası Mürre'nin yanın geldi. Babası, arkasında neler bıraktığını sorunca; "Çok ölüm, ebedî hüzün, dostun kaybı ve kardeşin yakında ölümü" dedi. Bundan sonra iki kabile arasında kin ve düşmanlık tohumları ekildi, ciğerler parçalandı.

Kardeşi Kuleyb'in ölümü haberini alan şâir Mühelhil, saçını kesti, elbisesini kısalttı, kadınlarla dostluğu terketti. Kumar ve içkiyi de bırakarak kavmini intikam almak için yardıma çağırdı. Benû Şeyban'a elçiler gönderdi. Bunlar Cessas'ın babası Mürre'ye geldiler ve ona; "Siz deveye karşılık Kuleyb'i katletmekle büyük haksızlık ettiniz, aradaki yakınlık bağını kopardınız, hürmeti çiğnediniz. Size dört çıkış yolu teklif ediyoruz. Bunlardan her birinde sizin için kurtuluş, bizim için de razı

olmak vardır: Ya Kuleyb'i diriltirsiniz veya onun katili Cessas'ı bize verirsiniz ki, biz onu öldürelim. Ya da onun dengi olan Hemmam'ı teslim edersiniz. Bu da olmazsa nefsinden fedakârlık edeceksin. Zira senin kanın da onun kanına denktir" dediler. Mürre ise onlara şöyle cevap verdi: "Kuleyb'in diriltilmesine bir kere güç yetiremem. Cessas'ın size teslimine gelince, o gençtir, düşünmeden mızrağı saplayıp atına binerek

kaçmıştır, nereye gittiğini bilmiyorum. Hemmam'ın da on oğlu, on kardeşi ve on amcası vardır ki, hepsi de kavimlerinin kahraman cengaverleridir, bir başkası sebebiyle onu teslim etmeyeceklerdir. Bana gelince, ancak hücuma geçilmesini ve savaşta ilk öldürülen kişi olmayı isterim. Ölüm için ne kadar acele ediyorum! Sizin için ancak iki şey yapabilirim. Birincisi, işte diğer oğullarım, hangisini isterseniz alın, Kuleyb karşılığında öldürün. İkincisine gelince, size kırmızı tüylü, siyah gözlü bin deve vereyim...". Temsilciler, aldıkları cevaba kızdılar. Nihayet iki topluluk arasında "Besûs Harbi" adını alan ve 40 yıl süren savaş başladı.[95]

b- Dâhis ve Ğabrâ:

Kaysîlerin harpleridir. Ebû Ubeyde şöyle der: "Dâhis ve Ğabrâ harbi, Gatafanoğlu Reysoğlu Bağıd'ın iki oğlu Abs ve Zübyanoğulları arasında cereyan etmiştir. Bu harbin sebebi şudur:

Kays b. Züheyr ve Hamel b. Bedr, Dahis ve Ğabrâ isimli atlarını yarışa çıkararak ortaya rehin koydular. Dahis, Kays b. Züheyr'in damızlık aygırı, Ğabrâ da Hamel b. Bedr'in kısrağı idi. Karşılıklı yüzer deve rehin koymuşlardı. 120 ok atımı uzunluğundaki yarış parkurunu tesbit ettikten sonra 40 gün atlarını özel bir şekilde yemleyerek yarışa hazırladılar. Bu hazırlıktan sonra kararlaştırdıkları şekilde yarışa başladılar. Tesbit edilen güzergâhtaki orman içerisinde çok sayıda dar menfezler vardı. Hamel b. Bedr, bu dar geçitlerde bazı gençlere pusu kurdurmuş onlara Dahis önde geldiği takdirde engel olarak geriye bırakmaları talimatını vermişti. Yarış başladı, tam hızlandıkları sırada kısrak atı ge-

95 İbnü'l-Esîr, I, 187-193.

ride bıraktı. Bunun üzerine Hamel b. Bedr, "Ey Kays, seni geçtim" dedi. Kays ise, "Yavaş ol, sabret; atın düz ve sert yoldan yumuşak yola çıkmasını ve yargınlarının terlemesini bekle" cevabını verdi. Nihayet rakipler düz ve sert araziyi süratle geçip yumuşak ve kaygan araziye çıktılar. Burada Dahis, Ğabrâ'nın önüne geçti. O sırada Kays, "Kuvvetli olan atlar hedeflere yaklaştı" dedi. Bu söz sonra darbımesel olmuştur. Ancak Dahis hedefe yaklaştığı sırada yolda pusu kuran gençler önünü kestiler ve yönünü hedeften çevirdiler.

Bu olay üzerine Bağıd'ın iki oğlu Zübyan ve Abs batnı arasında harp çıktı. 40 yıl devam eden bu harple uğraşmaları yüzünden at ve develeri bile doğuramadı. Bir ara Ğabrâ'nın sahibi Hamel b. Bedr'in kardeşi Huzeyfe b. Bedr, oğlu Malik'i yarıştaki birincilik hakkını istemek üzere Dahis'in sahibi Kays b. Züheyr'e gönderdi. Kays, "Ne? Seni mızrakla yere sereceğim!' diyerek mızrakla onu ağır bir şekilde yaraladı, omurgasını kırdı. Malik'in atı süratle kaçarak geri döndü. Beri tarafta halk toplanıp Malik'in kan bedeli olarak 10 aylık gebe yüz deveyi götürdüler ve onları yalnız Rebî b. Ziyad el-Absî'nin gönderdiğini söylediler. Huzeyfe bu develeri kabul etti, neticede ortalık yatıştı, sulh ve sükûn sağlandı. Sonra Malik b. Züheyr el Absî (Kays b. Züheyr'in kardeşi) su bulunan bir yere inmişti. Zübyanoğullarına mensup Fezareoğullarından Huzeyfe ondan haber aldı ve ona saldırarak öldürdü.

Meşhur Şair Antere el-Absî, bu hususta şöyle der:

"İki süvarinin yarışı sebebiyle kavminin kurbanı olan Malik gibisini gören gözlere ne mutlu! Keşke onlar yarış yapmasalar, keşke rehin için yarışa çıkarılmasalardı."

Absoğulları; "Malik b. Züheyr, Malik b. Huzeyfe'nin dengidir, artık bizim mallarımızı geri verin" dediler. Huzeyfe ise tekliflerini reddetti. Rebi b. Ziyad el-Absî, Fezâreoğullarının komşusu idi. Araplar arasında Rebi ve kız kardeşinin dengi yoktu. Kendilerine kâmiller (kemal sahipleri) deniyordu. Rebi b. Ziyad, Kays b. Züheyr'in zırhını zorla aldığı için aralarında düşmanlık vardı. Kays, Ziyadoğullarının üç yaşında sağlım bir devesini yağma sonucu ele geçirerek Mekke'ye getirdi ve onu Abdul-

lah b. Cud'an'la bir silah karşılığında değişti. Kays b. Züheyr, bu hususta şöyle demiştir:

"Ziyadoğullarının devesiyle ilgili haberler sana ulaşmadı mı? Halbuki haberler tez yayılır. Onun zırh ve kılıçlar karşılığında Kureyşli birine satılarak yanında hapsedildiğini ve biriyle belaya düştüğüm zaman, onu yaşadığına pişman ettirdiğimi duymadın mı."

Malik b. Züheyr katledilince onu öldüren Fezareoğulları, komşuları Absoğullarına, "Sizin eşeğiniz ne oldu?"[96] demeye başladılar. Onlar, "O'nu düşman tuzağına düşürdük." dediler. Rebî, "Bu haber nedir?" diye sorunca Malik b. Züheyr'i öldürdüklerini ifade ettiler. Rebi "Kavminize yaptığınız ne kötüdür. Diyeti kabul ettiniz, sonra razı olduğunuz halde zulmettiniz" dedi. "Sen komşumuz olmasaydın seni de öldürürdük" cevabını verdiler. Komşuluk hakkı olan üç gün geçtikten sonra onu kovdular. Sonra arkasından takibe çıktılar. Fakat yolda yetişemediler. Kavmine ulaştığında, Kays b. Züheyr gelerek onunla anlaşma yaptı.

Sonra Absoğulları ile müttefikleri Abdullah b. Gatafanoğulları, Benû Fezâre ve Zübyanoğulları üzerine hücum ettiler. Absoğullarının başında Rebî b. Ziyad, Fezareoğullarının başında Huzeyfe b. Bedr bulunuyordu. İki kabile arasındaki harp zaman zaman karşılıklı üstünlük sağlamak şeklinde 40 yıl süreyle devam etti. Bu harp hakkında yazılan şiirlerde Arap şiirinin en güzel örnekleri verilmiştir. Züheyr b. Ebî Sülma'nın muallakası ile Antere el-Absî'nin muallakası bunlardandır.

c- Eyyâmu'l-ficar (Ficar Savaşları):

Hicaz Arap kabileleri arasında haram aylarda yapılan harplerdir. Birinci Ficar harbi, Hevazin-Kinane arasında vuku bulmuştur. Bunda şiddetli bir çarpışma olmamıştır.

İkinci Ficar harbi, Kureyş ile Hevazin arasında yapılmış, az bir çarpışmadan sonra Harb b. Ümeyye sayesinde sulh akdedilmiştir.

Üçüncü Ficar, Kinane-Hevazin arasında, Nasr b. Muaviyeoğullarından birinin, Kinaneoğullarından bir adama olan borcunu ödeyememesi yü-

96 Malik b. Züheyr'i kasdederek.

zünden çıkmıştır. Ukaz panayırında iki grup arasında saldırılar başlamış, neredeyse aralarında savaş çıkacak duruma gelmişlerdi. Sonra meselenin basit olduğunu anlayarak vazgeçtiler. Bu çarpışmalar haram aylarda yapıldığı için Ficar adını alır. Haram aylar, Arapların kendilerine savaşmayı haram saydıkları aylardır. Bu savaşlarda mezkur yasağı ihlâl etmişlerdir.

Ficar günlerinin en meşhuru dördüncüsüdür. Bir tarafta Kureyş ve Kinane, diğer tarafta da Hevazin yer almıştı. Bu savaşın çıkmasına, Kinane'ye mensup Berrâd isimli şahsın Hevazin'den Urvetü'r-rehhâl el-Kilâbî'yi öldürmesi sebep olmuştur. Hevazinliler, Urve karşılığında Berrâd'ın öldürülmesine razı olmamışlardı. Çünkü Urve Hevazin'in seyyidi, ileri gelen bir şahsiyeti iken, Berrâd Kinane'den koğulmuş, asi, habis ve kumarcı biriydi. Hevazinliler Urve karşılığında Kureyş'in ileri gelen bir şahsiyetini öldürmek istemişlerdi.

Bu savaş, Hz. Peygamberin nübüvvetinden 26 yıl önce cereyan etmiş, kendisi 14 yaşında olduğu halde, amcalarıyla birlikte bu savaşta bulunmuştu. Bu hususta, "Ficar günü amcalarıma atmaları için ok topluyordum. O zaman 14 yaşında idim. Yani yanımdaki okları onlara uzatıyordum" buyurmuşlardır.[97]

Bu savaşın ortaya çıkışı şöyle oldu: Hire meliki Numan b. Münzir, her yıl Ukaz panayırına bir ticaret kervanı gönderiyordu.[98] Bu kervanı Arapların taarruzlarından korumak için şeref sahibi bir Arabın himayesi altında çıkarıyor; gönderdiği malları sattırıp Taif'ten ihtiyaç duyduğu malzemeleri aldırıyordu. Ukaz panayırı, Zilkade ayının başında başlar, hacılar hac zamanına kadar alışverişe devam edip sonra da haccederlerdi. Haram aylar 4 tanedir: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep. Ukaz, Nahle ile Taif arasında, Taif'e yaklaşık 10 mil uzaklıktadır. Araplar, Zilkade'nin başında hac hazırlığı için burada toplanırdı. Bu süre zarfında herkes karşı tarafın zulmünden emin olur, kimse kimseye saldırmazdı. Numan yine böyle bir kervan hazırlamış ve onu ki-

97 el-Ikdu'l-Ferîd, III, 368-368.

98 Kervan Irak'tan ve Arabistan'ın bazı bölgelerinden misk ve buğday taşıyordu.

min koruyacağını sormuştu. Berrad b. Kays ed-Damri, "Onu Kinane'ye karşı ben koruyacağım" diye karşılık verince Numan, "Ben kervanı sadece Necd ve Tihamelilere karşı koruyacak birini istiyorum" demiş, bunun üzerine mecliste bulunan Hevazin kabilesinden Urvetü'r-Rehhâl söze karışarak; "O kervanı sürgün bir köpekçik mi koruyacak? Saygıdeğer hükümdar! Necid ve Tihamelilerden Şih ve Kaysum[99] ehline karşı kervanı ben korurum" dedi. Berrâd, "Onu Kinaneoğullarına karşı mı koruyacaksın ya Urve?" diye sormuş, Urve de, "Evet, gerekirse bütün insanlara karşı koruyacağım" demişti. Sonunda Numan, Urve'yi seçerek kervanı onunla göndermişti. Berrâd ise Urve'nin peşine takılarak onu takip etti. Urve ondan hiç korkmuyordu; çünkü Gatafan yurdundan Fedek tarafında Üvârâ denilen araziye kadar kavmine ait topraklarda bulunuyordu. Urve burada konakladı. Çok şarap içip, şarkı söyleyen bir cariyeyi dinlemiş, sonra da uyumuştu. Bu sırada Berrâd içeriye girdi. Bunun üzerine Urve, kendisini öldürmemesi için Berrâd'a yalvardı ve şöyle dedi:

"Benden bir kusur bir hata vaki oldu, ne olur bırak!" Berrâd, aldırış etmedi ve onu öldürdü, dışarı çıkarken şöyle mırıldanıyordu: "Benden bir hata sudûr etti öyle mi? O hatan, benden başkasına karşı olsaydı ya! Başını keseceğim."

Berrad daha sonra kervanı Hayber'e kadar götürdü. Müsavir b. Malik Gatafanî ile Esed b.Heysem Ganevî de onun peşinden Hayber'e gelmişler, onlarla ilk karşılaşan Berrâd olmuştu. Berrâd onlara kim olduklarını sordu, mensup oldukları kabileleri öğrenince, "Gatafan ve Ganevîlerin bu beldede ne işi var?" dedi. İki adam, Berrâd'a kim olduğunu sordular. O da Hayberli olduğunu söyledi. Onlar, "Berrâd hakkında malûmatın var mı?" deyince, "Berrâd sürgün ve koğulmuş olarak bize geldi, Hayber'de kimse ona yardım etmedi, evine almadı" diye karşılık verdi. Onlar, "Şimdi nerede?" dediler. Berrâd, "Onu göstersem sizin ona yetecek gücünüz var mı?" diye sordu. Onlar da "Evet" dediler. Berrâd, "Öyleyse atlarınızdan ininiz" dedi. İndiler ve atlarını bir yere

99 Kaysûm ve Şîh, Arabistan'da yetişen bitkilerdendir.

bağladılar. Berrâd, "Hanginiz tek başına önce ona saldırmaya cür'et eder ve kılıcını dener?" deyince, Gatafanlı ileriye atıldı. Berrâd ona, "Gel onu sana göstereyim, arkadaşın binitlerinizi beklesin" dedi. İkisi birlikte yürüdüler. Hayber civarında bir harabeye geldiler. Burada Berrâd, "O bu harabeye sığınmıştı, sen bekle ben burada olup olmadığını öğreneyim" diyerek harabeye girdi. Gatafanlı kendisini dışarda bekledi. Berrâd biraz sonra dışarı çıkarak, "En ilerideki evde, şu duvarın arkasında, girince sağda uyuyor; ateş çıkaran bir kılıcın var mı?" diye sordu. Gatafanlı "evet" deyince, "Kılıcını ver, keskin midir bakayım" dedi. Gatafanlı kılıcını Berrâd'a uzattı. Kılıcı alan Berrâd, Gatafanlının üzerine saldırarak onu katletti. Kılıcı kapının arkasına koydu ve dışarıda bekleyen Ganevi'ye geldi. Ganevi'nin "neler oldu?" sorusuna, "Arkadaşından daha korkak kimse görmedim. Onu uyuyan adamın yanına bıraktım, ona ne yaklaşabiliyor, ne de onu terkediyor" diyerek cevap verdi. Ganevi, "Yazıklar olsun ona, binitlerimize bakan biri olsaydı keşke" dedi. Berrâd, "Onları düşünme, onları bana bırak" deyince Ganevi önde Berrâd arkada yürüdüler. Ganevi harabenin kapısından geçtiği anda, Berrâd kapının arkasından kılıcı aldı ve ona hücum ederek öldürdü. İkisinin silah ve hayvanlarını alarak oradan ayrıldı. Berrâd'ın yaptıklarını Ukaz panayırında duyan Kureyş liderleri durumu görüşerek acele Ukaz'ı terkettiler. Urvetu'r-rehhâl'in Berrad tarafından öldürüldüğünü duyan Hevazinliler, onların peşine düştü. Başlarında Ebu Bera vardı. Nahle'de yendikleri Kureyşlilerin peşinden mukaddes bölgeye kadar girerek şöyle dediler. "Ey Kureyş topluluğu! Allah'a söz veriyoruz ki, Urvetü'r-rehhâl'in kanı boşa gitmeyecek, onun intikamını muhakkak alacağız. Ona karşılık sizden bir büyüğü öldüreceğiz. Gelecek yıl bugünlerde yeniden sizinle karşılaşacağız."

Bunun üzerine Harb b. Ümeyye, oğlu Ebû Sufyan'a, "Onlara sizin vadiniz bugün için olsun diye söyle" dedi.

Ficar savaşlarından biri de Şemta'da yapılandır. Bu savaşta Hevazin, Kinane'ye galip gelmiştir. Kinane, Kureyş ve Abdimenafoğullarının

tamamı, Ehabîş kabileleri[100] ve Esed b. Huzeymeoğullarından kendilerine katılanlarla birlikte savaşa girmişti. Karşı tarafta, Ficar savaşlarından sadece Nahle gününe katılan Ka'b ve Kilâboğulları dışında Hevazin ve Süleymoğulları ile bütün müttefikleri bulunuyordu. Önceden vâdettikleri günde, Ukaz'da Şemta denilen yerde karşı karşıya geldiler. Savaşa katılan her kabilenin bir lideri vardı. Kinane tarafında Başkomutan Harb b. Ümeyye idi. Ordunun yanlarına Abdullah b. Cüd'an ve Küreyz b. Rebia komuta ediyor, Harb b. Ümeyye ortada bulunuyordu. Hevazin'in Başkomutanı Mesud b. Muattib Sakafi idi. İki taraf birbirine girdi. Sabahleyin üstünlük Hevazin tarafındaydı. Sabır ve mukavemet gösteren Kinane, akşam üzeri Hevazini dağıttı. Çok adam öldürüldü. Sadece Kinane'nin bayrakları altında 100 adam öldürülmüştü. 80 dolayında olduğu da söylenir. Bu günde Kureyş'ten pek fazla kimse ölmemiştir.

Dört sene içinde yapılan Ficar savaşları 5 tanedir. Birincisi Nahle savaşıdır ki, bunda iki taraftan biri üstünlük sağlayamamıştır. İkincisi Şemta günüdür, bunda Kinane ve Kureyş galip gelmiştir. Bu savaşların en büyüğü budur. Üçüncüsü Abela günü ve dördüncüsü Şirb günüdür. Bunda Kinane Hevazin'i yenmiştir. Sonraki Harire gününde Hevazin galip gelmiştir. Ebû Ubeyde, "Sonra taraflar intikamdan vazgeçerek kayıpların bedelinden vazgeçmek şartıyla anlaşma yapmak istediklerini karşı tarafa bildirdiler. Neticede anlaşma yaparak bu işi terkettiler" demiştir.[101]

---

100 Ehabiş kabileleri paralı askerlerdi. Kureyşliler onları, ticaretle rahatça meşgul olabilmek için, ihtiyaç anında istihdam etmek gayesiyle kiralamıştı. Tarihçiler bu kabilelerin aslı ve bu isimle adlandırılması-hususunda ayrı görüşler taşırlar. Bazıları, bir takım Arap kabileleri Mekke'nin aşağı tarafında bulunan "Hubşiyy" dağı yanında bir arada yerleşmeleri sebebiyle toplandı manasına gelen "tehabbeşe" kelimesine nisbetle bu ismi aldıklarını kabul eder. Lammens ise onların Habeş ırkından olduklarını iddia eder.

Herhalûkarda, ister halis Arap ister Habeş asıllı, ya da Kureyş'e hizmet eden köleler olsunlar, bu kabileler, Kureyşi, baskın ve yağmalara karşı savunuyordu.

101 el-Ikdu'l-Ferid, IH, 371-371.

5- ARAP ÜLKELERİNDE TİCARET

Sebeliler, ticaret sayesinde, bilhassa Mısır, Habeşistan ve diğer bazı ülke mabedlerinde bolca kullanılan buhur gibi ıtriyat ticaretini ellerinde tuttukları için büyük servetler edindiler. Sebelilerin ticaret kervanları daha önce de geçtiği gibi bu ürünleri ve ülkelerinde yetişen diğer hâsılatı kuzey bölgelere taşıyorlardı. Onların ülkelerini diğer ülkelere bağlayan limanları da vardı. Şüphe yoktur ki, Yemen yüksek bir kültür ve medeniyet seviyesine ulaşmış, bu kültür ve medeniyet, yarımadanın diğer bölgelerine; bilhassa muntazam yollarla bu ülkeye bağlanan merkezlere buradan intikal etmiştir.

Arazisi, susuz ve ekinsiz bir sahra olduğu için Mekke halkı diğer Araplardan farklı olarak ticarette ilerleyip üstünlük kazandılar. Bütün Arap kabileleri Kureyş'e saygı gösteriyorlardı; çünkü Kureyş, Kâ'be'nin idaresini yürütüyor, onu düşmanların saldırılarından muhafaza ederek şerefini koruyordu. Mekke'nin coğrafi durumu da ticari gelişmeye yardımcı oldu. Bu sebeple milâdî altıncı asırdan itibaren Mekke'nin Habeşistan, Şam ve Yemen arasında ticarî bir merkez haline gelmesine hayret etmiyoruz.

Kureyş'in ticaret kervanları, bütün Araplar arasında meşhurdu. Çünkü Kureyş Arapların mukaddes olarak bildikleri Kâbe'nin mütevellileri ve Mekke sakinleri idi. Dolayısıyla bu kervanlar, saldırılardan emin olarak, her yöne korkusuzca gidip gelirlerdi. Bu kafileler önceden Sebe kervanlarının yaptığı gibi, yarımadayı enine ve boyuna kat'ettiler. Gazze, Beytü'l-Makdis ve Dımaşk'a gittiler. Kızıldeniz'i geçerek Habeşistan'a ulaştılar. Mekke'den yaklaşık kırk mil uzaklıkta olan Cidde limanı, Mekke Habeşistan ticaretini sağlayan ara istasyon vazifesi görüyordu. Ticaret malları Cidde'den, Bahreyn'de bulunan Katif şehrine taşınır, buradan da İran körfezinden çıkarılan incilerle beraber kayıklarla Fırat deltasına nakledilirdi.

Mekke, kuzeyde Şam ve güneyde Yemen arasında, ikisine de aynı uzaklıkta bir mevkide yer alır. Kureyş kervanları, San'a panayırları, Umman ve Yemen limanlarından Akdeniz kıyılarında yer alan bölgelerde

bulunan mabed, kilise ve saraylarda çok kullanılan buhur ve güzel kokular; aynı şekilde Hindistan, Çin ve diğer doğu ülkelerinden Yemen limanlarına getirilen kıymetli madenler, silahlar, sahtiyan ve ipekli dokumalar yüklerlerdi. Bu kervanlar, Dımaşk ve Busrâ çarşılarından buğday, zeytinyağı, bakliyat, kereste, ipek ve diğer mamuller; Habeşistan'dan baharatlar; Mısır'dan da "Kubâtî" diye bilinen dokumalar yüklerlerdi.

Kureyşliler ticarete büyük önem verdiler. Kış seferini Yemen'e, yaz seferini de Şam'a olmak üzere yılda iki defa kervan çıkarırlardı. Abdümenaf'ın dört oğlu ticaret için muhtelif ülkelere giderlerdi. Bunlardan Haşim Şam, Abdüşems Habeşistan, Muttalib Yemen, Nevfel de İran'a kervan sevkederdi. Kureyş tacirleri, bu dört kardeşin himayesi altında değişik bölgelere ticaret için gider, kimse onlara taarruzda bulunmazdı.[102] Bu kardeşlerden her biri, ticaret için gittiği bölge idarecilerinden kendileri için eman yani dokunulmazlık hakkı almışlardı. Bu, Mekke emirleri ile diğer hükümdarlar arasında akdedilen ticarî ilişkilere benzemektedir. Allâhü Teâlâ bu hususta Kureyş'e yaptığı yardıma şu âyetlerle işaret etmiştir: 'Eğer Allah'ın başka nimetlerinden dolayı ona kulluk etmiyorlarsa, hiç değilse Kureyş'in güvenini sağlayıp onları alıştırdığı için, onları kış ve yaz yolculuğuna alıştırdığı için bu evin (Kâ'be) Rabbine kulluk etsinler. O Rab ki, onları yedirip açlıktan kurtardı ve onları korkudan güvene kavuşturdu."[103]

Arap yarımadası, Araplardan başkası için sarp ve korku verici idi. Çünkü onlar ülkenin çöllerini, tehlikeli ve emniyetli bölgelerini biliyor, yürüyüşün meşakkatlerine ve aşırı çöl sıcaklarına tahammül edebiliyorlardı. Şam, Habeşistan ve diğer ülke insanları ise bu tehlikeli ve sarp yolları, büyük çöller ve geniş kum sahralarını geçmeğe muvaffak olamıyorlardı. Mekkeliler, mutlu beldeler (Yemen), Şam ve diğer bölgeler arası ticareti ele geçirmişler, bilhassa ticaret mallarının sevkini tekellerine almışlardı. Ticareti ele geçirmeleri ve onu Mekke'de merkezileştirmelerinin neticesi olarak Mekke halkı, büyük servetler kazandılar.

---

102 Âlûsî, Sebaiku'z-Zeheb fi Ma'rifet-i Kabâili'l-Arab, (Bağdat, h. 1280), 69.
103 Kureyş (106), 1-4.

Bunun yanında Mekke ileri gelenlerinin çocuklarında kahramanlık ve savaşçılık tutkusu, küçük yaşta, daha tırnakları sertleşmeden uğraşmaya başladıkları ticarete olan sevgilerinden daha az değildi. Cahiliyye devrinde Arap kabilelerinin gücünü tüketen harp ve mücadelelere az katılmaları ve diğer Arap kabilelerinden daha iyi beslenme imkânlarına sahip olmaları sebebiyle gittikçe nüfuslarının artması da ticarî gelişmeleri olumlu yönde etkilemiştir. Aynı şekilde onların servetleri, misafirlerini ağırlamakta kendilerine yardımcı olmuş, Arabistan'ın tüm köşelerinden Mekke'ye gelen şâirler bu ikramlar sebebiyle Mekkelilerin övülecek yönlerini dile getirmişlerdir.

Kureyş, ticaret sayesinde maddî yönden çok güçlendi. Aralarında Ebu Süfyan, Velid b. Muğîre ve Ficar harbinde yüz kişiye harp için gereken tüm silah ve malzemeyi temin edebilen Abdullah b. Cüd'an gibi büyük zenginler ortaya çıktı. Kureyşliler, kuzeyde Akdeniz ülkeleri Suriye, Filistin, Anadolu sahilleri ve Kuzey Mısır ile baharatlar ve diğer önemli bazı mahsûlatın yetiştiği bölgeler arasında irtibatı sağlayan vasıta durumunda idiler.

Ticaret dünyadaki genel siyaset ve ticari ilişkiler hakkında malumatı gerektirdiği için Kureyşliler, Bizans-İran ve Yemen-Habeşistan ilişkilerini takip ederek bu ilişkilerde ticaretlerini alakadar eden hususları araştırdılar. Ticaret, özellikle ticarî hesaplar ve ticaretle ilgili ölçü tartı bilgilerini gerektirdiği gibi, alt seviyedeki okulların güçlükle yetiştirdiği ticaret adamlarının yetişmesi için bir okul yerindeydi.

Kureyş, ticareti sayesinde, ehemmiyetli ölçüde edebî ve manevî faydalar elde etmiştir. Ticaretle meşguliyetleri, Suriye, Habeşistan, Mısır ve diğer ülkelere sık sık gidip gelmeleri ve Rum ve Farslar gibi eski medeniyet sahibi topluluklarla ilişkileri, bu milletlerin siyasî, içtimaî ve edebî durumlarını öğrenmelerine imkân verdi. Bu milletlerin kültürel ve maddî üstünlüklerini öğrenerek, vahalarda yaşayan halk ve bedevîlerin ulaşamadığı fikir seviyesine yükseldiler. Onlar okuma-yazma ve hesab bilme yanında, sonradan İslâmî fetihler esnasında izleri görüleceği gibi kendilerine komşu olan milletlerin siyasî ve diğer durumlarını da öğrendiler. Bütün bu sebeblerden dolayı, Kabe idaresini iyi bir şekilde yürüttüler. İnsanların Kâ'be'ye gelişlerini kolaylaştırarak vatanlarını ziyaret etmelerini teşvik ettiler.

6- SOSYAL DURUM

İçtimaî durumla bir Arabın eşi, çocukları ve amcasının çocukları ile olan ilişkilerini ve muhtelif kabilelerin birbirleriyle olan münasebetlerini kasdediyoruz. Eski Arap tarihini araştırdığımızda etkileyici üç büyük özellikle karşılaşırız:

1) Bütün Arap kabileleri lehçelerinde farklılıklar bulunsa da sadece Arapça lisanını kullanmıştır.

2) Tamamı tek bir dine, yani putperestliğe mensupturlar.

3) Tek bir ırka, Sami ırkına mensupturlar.

Tabiatın Arap beldelerine hasrettiği bu yeknesaklık, bize Sami ırkının Arap yarımadasında tüm safiyetini koruduğunu izah eder. Arap yarımadası sakinleri, göçebeler (bedeviler) ve yerleşik hayat sürenler (hadariler) olarak iki gruba ayrılırlar. Bedevilere gelince onlar on dokuzuncu hanedan döneminde yaşayan Mısır tarihçisi Simneh'in tavsifettiği gibi çobanlıkla uğraşır, harbi sever, devamlı birbirleri üzerine yağma ve baskın yaparlardı. Asırların geçmesi ve nesillerin değişmesine rağmen VI. milâdî asır ve on dokuzuncu hanedan dönemindeki bu durumlarını devam ettirmişler, bu aslî özelliklerinin değiştiği müşahede edilmemiştir. Yerleşik hayat sürenler ise şehirlerde otururlardı. Bunlar mesailerini ziraat ve ticarete sarfetmişler ve bu yolla maddî bakımdan iyi bir duruma gelmişlerdir.

Cahiliyye devri Arap şiirini araştıranlar, Arap kadınının bu asırda geniş bir hürriyete sahip olduğunu kabule mecbur kalır. Öyle ki önemli işlerde kendisine danışılır, hatta işlerinin çoğunda erkeğe yardımcı, ortak olurdu. Kocasıyla olan ilişkileri zannettiğimizden daha yüksek bir seviyede idi. Erkeğin babasının nesebiyle övündüğü gibi annesinin nesebiyle de övünmesi ve şairlerin kavimlerinin üstünlükleri ve büyük işlerini medhettikleri kasidelerine başlarken kadın sevgisini işleyen "nesib'e yer ayırmaları bu hususu açıklığa kavuşturur.[104] Arap kadınının İslâm'da iyi bir iz bırakmış olması da bu hususu ispata kâfidir.

---

104 'Nesib' aşk ve kadın güzelliğinden bahseden şiirdir.

Arapların evlilik hususunda sabit bir usulleri vardı. Ekseriyeti ailesinin rızasından sonra bir kadınla evlenir, yine çoğu evlenmeleriyle ilgili olarak kızlarla istişare eder, onların fikrini de alırlardı. Bu evlilik şeklinin, bu yoldan başka Arapların bazılarınca uygulanan kadınla erkeğin birlikte olma şekilleriyle karıştırılmaması gerekir. Arapların büyük ekseriyeti şereflerini muhafaza ve ailevî gayretleri sebebiyle bu diğer birlikte yaşama şekillerini hoş görmezlerdi. Hatta insanın, evlilik yaşına ulaşmışda evlenmemiş bir kız veya genç bir dula rastlaması çok nadir olurdu. Zira ailelerin fertleriyle güçlü, zengin ve saygı duyulan bir duruma gelmesi için çok çocuk sahibi olmaları gerekiyordu.

Onlarda boşanma da vardı, boşama hakkı erkeklere aitti. Ne var ki, boşanma hakkına sahip olmayı şart koşarak evlenen kadınlar da vardı. Ar ve zillet duygusuyla kız çocuklarını diri diri toprağa gömmeleri, Arapların çirkin adetlerindendir. Yalnız bu uygulama Araplar arasında pek yaygın değildi, bilakis içlerinde fakirlik korkusundan büyük sıkıntı çeken bazı alt tabakalarda, özellikle Esed ve Temimoğullarından bazı ailelerde mevcuttu. Kur'ân-ı Kerîm'de Allahü Teâlâ şu emriyle bu adeti yasaklamıştır: "... ve sorulduğu zaman o diri diri toprağa gömülen kız, hangi günahı yüzünden öldürüldü diye."[105]

Arapların erkek çocuklarına muamelesi ise şefkat, merhamet ve sevgiden ibaretti. Ancak zayıf ve fakirlerden çok az bir grup, doyuramama korkusuyla onları da öldürüyorlardı. Allâhu Teâlâ bu hususta onları cehalet ve beyinsizlikle nitelemiş, şu âyetle bu rezil uygulamayı yasaklamıştır: "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz besliyoruz. Onları öldürmek büyük günahtır".[106]

Arapların erkek kardeşleri ve amca oğullarına karşı bağlılıklarına gelince; onlar doğru veya yanlış düşünseler, adaletli davransalar veya zulmetseler her durumda yardımcı olurlardı. Daha açık bir ifade ile bir Arap, erkek kardeşi veya amcasının oğluna her durumda yardım edemezse toplum tarafından ayıplanırdı. Onun için, doğru veya hatalı ha-

105 Tekvir (81), 8-9.
106 İsra (17), 31.

reket etse de yardımcı olmak zorundaydı. Bu hususta şöyle derlerdi: "Kardeşin zalim de olsa mazlum da olsa yardım et."[107]

Arabın, ailesi, babası, erkek kardeşi, amcasının oğlu ve diğer kabilesi fertlerine karşı tutumu bu şekilde idi. Bir kabile birkaç batına ayrıldığı zaman, her batının fertleri, asılları aynı olduğu halde, reislik ve şeref hususunda rekabet ederlerdi. Zaman zaman bu rekabet yüzünden şiddetli düşmanlıklar çıkmış, çok kan dökülmüştür. Evs ile Hazreç, Abs ve Zübyan, Haşim ve Abdüşems ve Mudar ile Rebia arasında çıkan düşmanlıklar bu kabildendir.

Hülasa aynı kabile fertleri arasında beraberlik ruhu hâkim iken, muhtelif kabileler arasında mutlak bir ayrılık vardı. Bu durum, aralarında iki sebepten dolayı çıkan devamlı harplerde güç ve kuvvetlerini yok etmiştir:

a) Su kaynakları ve otlaklardan ibaret olan hayat kaynaklarını ele geçirmek hususunda mücadele.

b) Riyaset hususunda verilen mücadeleler. Büyük kardeş vefat edince oğlu ve amcaları riyaseti ele geçirmek için mücadele ederlerdi. Bu yüzden soyca veya yurt bakımından birbirine yakın olan kabileler arasında harpler çıkmıştır.

Kabileler arasındaki düşmanlık ateşinin gelecek nesillere aktarılmasında, kavimlerin övünülecek üstünlüklerini ve muhaliflerine karşı müdafaalarını sayıp dökmesi sebebiyle, Arap şiirinin büyük bir önemi vardı.

Kabile fertlerinden biri zelil düşerse tüm kabile bununla arlanır; iki ayrı kabileden iki fert arasında çıkan anlaşmazlık bu iki kabileyi harbe kadar götürürdü. Sudan sebepler olsa da durum değişmezdi.

---

107 Bu söz cahiliyye vecizelerindendir. Onlar, yardımı, yabancıya karşı destekten ibaret kabul ediyorlardı, İslâm ise zulmünden alıkoymak için zalime yapılan nasihati, onu zulüm yapmaktan alıkoyduğu için yardım kabul etmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.), "Zalim ve mazlum olsun, kardeşine yardım et" ve yine, "Din nasihattir" buyurmuş "kimin için" denilince, "Allah, Rasulü ve mü'minler için" demişlerdir.

7- ARAP ÜLKELERİNDE EDEBİ DURUM

Mekke, daha önce belirttiğimiz gibi, Hicaz bölgesinde ticarî ve edebî hareketin merkezi idi. Hac ve ziyaret günlerinde, alçak vaha ve yüksek yaylalarda yaşayan Araplar Mekke'ye gelir, içtimaî örf ve adetlerini birbirlerine nakleder, kahramanlık şiirleri irşad ederler ve soylarının şerefi, mizaçlarının yüceliğinden bahsederlerdi. Bütün bu edebî ve içtimaî tezahürler çocuklarının kalbine nadir mevhibeler, parlak tabiatlar ve yüce hasletler ekiyor, onları en yüksek işlere ve en yüce gayelere itiyordu.

Ne var ki, bu asırda Arap ülkelerinde öğretim yaygın değildi. Çünkü Arapların ilimlere aşinalığı yoktu. Biz, Araplar arasında, hususiyle Mekke'de, çocuklara okuma-yazma öğretimi ile uğraşıldığını tahmin etmiyoruz. Ancak, onlardan biri buna ihtiyaç duyarsa öğrenebilirdi. Rasülullah (a.s.), Bedir esirlerinden okuma-yazma bilip de fidye vermekten aciz kalanlara, fidye karşılığı olarak on müslüman çocuğa okuma-yazma öğretme şartını koymakla, hassaten okuma-yazma öğretimini ele alan ilk kişi olmuştur.

Şairlerin Mekke ve Ukaz panayırında toplanmalarının, Arapların edebî hayatında müessir olacağı dikkatimizden kaçmaz. Aynı zamanda bu şairlerin çoğunun komşu ülkelere gidip gelerek Menazire (Hireliler) vasıtasıyla İran, Gassaniler vasıtasıyla da Bizansla ilişki ve onlarla ticari münasebet kurduklarını biliyoruz. Yine bunlar Hire Nasturîleri ve bölgede dolaşan Yahudilerden birtakım dinî fikirler almışlardır.

Bu fikirlerin tesiri, Kuss b. Sâide ve Ümeyye b. Ebi's-Salt gibi şairlerin şiirlerinde, hatiplerin hutbelerinde ve Eksem b. Sayfî, Varaka b. Nevfel gibi Arap hükemasının sözlerinde görülmektedir.

Arapların, yetiştikleri çevre ve üzerinde gezip dolaştıkları arazinin tabiatına uygun olarak maharet kesbettikleri ilimler şunlardır:

a) İlmu'l-envâ': Araplar, yağmurun yağacağı zamanı bilmek ve yıldızların durumunu araştırmak hususunda temayüz etmişlerdi.

b) İlmu'l-eser (iz sürme): Onlar hususiyle ayak izlerini tanımakta dirayet sahibiydiler. Bu hususta onlara, ayak izlerinin kolaylıkla şekillendiği kumlarla kaplı arazileri yardımcı olmuştur.

c) İlmu'l-ensâb (soy-sop ilmi): Araplar neseplerini bilmekte maharet kazanmışlardı. Arabistan'da birbirine düşmanlık besleyen kabileler oturuyordu. Bu sebeple merkezî otoriteye sahip olmak için yapılan mücadeleler, düşmanları üzerine yaptıkları baskınlar veya yaptıkları anlaşmalarda önemli olan neseblerini ezberlemeye mecbur kalmışlardır. Bunların dışında, böyle bir çevrede neş'et eden türden diğer ilimler de vardı ki, bu ilimlerin bugün bildiğimiz manada bir ilim olmaktan ziyade, belirli konulardaki bilgiler topluluğu olarak kabul edilmesi daha doğrudur.

Arapların muayyen zamanlarda bir arada toplanmalarının aslî gayesi tamamen dinî idi. Toplantılarında karşılıklı şiir inşadı ve fikir alışverişini ele alırsak bu ikinci bir işti ki, sulh bayraklarının dalgalandığı aynı toprak parçası üzerinde bulunmaları kendilerini buna itmiştir. Çok geçmeden bu dinî gayenin yerini içtimaî maksatlar ve siyasî menfaatler alınca dinî gaye kıymetsiz, kendisine değer verilmeyen arızî bir duruma geldi. Uzun zaman muahedeler ve anlaşmalar bu toplantılarda akdedildi. Toplantılarındaki değerli oturumlarında, şiirde birbiriyle yarışan şairler ortaya çıktı. Fikir ve menfaat tebadülü, toplantıların aslî gayesi haline geldi.[108]

Cahiliyye devrinde Arabistan'da öğretimin yaygın olmayışı, bu asırda edebî hareketin kalkınmasına engel olamamıştır. Bu edebî kalkınmayı, kavmî bir karakteri mükemmel yansıtan, terkibi ve muhtevasıyla, kuzeydeki Sami toplulukların şiirinden tamamen farklı olan şiirin parlaklığından daha açık gösterecek bir delil yoktur. Biz bu şiiri, ancak intişarının en parlak dönemlerinde olduğu şekliyle tanıyabiliyoruz.

Arap şiirinin tamamı kafiyelidir. Ancak kafiye sadece şiire mahsus değildir. Dinî işlerle ve tehlikeli haberlerle ilgili metinler, hekimlerin hikmetli sözleri ve kahinlik taslayanların kehanetleri gibi şiirin kalıplarına uymak zorunda olmayan ibareler de kafiyelidir.

Noeldeke şöyle demektedir: "Bu şiirin ne zaman ortaya çıktığını bilemiyoruz. Bu nevi bir şiir, ilk defa milâdî dördüncü asırda, Grek ve Rum-

108 Bu konuda bkz. H. İbrahim. Hasan, Tarihu Amr b. el-As, 19-20.

lar arasında ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bu şiir ile Arap şiiri arasında herhangi bir yönden, herhangi bir irtibatın olması ihtimalden uzak değildir. Bilhassa bu fenni üslubun kullanılışının aynı dönemde Araplara ulaşmış olması ihtimal dahilindedir. Kuvvetli bir zanna göre Arap şiiri, kafiyeli nesirle başlamış, sonra bazı değişiklikler geçirerek günümüzdeki vezin ve bahirler şekline ulaşmıştır. Bununla beraber bu mesele, birçok ihtimale mevzu olmakta devam etmektedir. Henüz bu konuda itimat edebileceğimiz kesin deliller getirilememiştir. Ancak arap şiirinin vezinlerini Lâtin veya Yunan şiirinden alması onun değerini düşürmez. Aynı şekilde kafiyelerin takibindeki ve kafiyelerin manayı kaplamasındaki incelik Arap şiirinin orijinalliğine eksiklik getirmez. O kadar ki, edebiyat bilmeyen Arap, az veya çok kültürden bir nasibi olmadığı halde, bu kaside ve şiir kıt'alarını ezberler, onların nazmî ölçülerini mükemmel bir şekilde muhafaza ederek bunlara riayetle başkalarına nakleder. Bütün bunlara rağmen Arap şiiri, vezinlerinde ve kafiyelerinde Lâtin ve Yunan nazım ölçülerinden çok farklılık arzeder."

Eski Arap şiiri, sade bir hayatı ve bedevî için önemli olan işleri konu alır. Uzun zaman boyunca Arap şiiri, kıymetli fikirler ve parlak hikmetlere yer verdiği gibi bu basit hayatı, onu övmeyi ve şiirsel bir anlayışla renklendirmeyi dile getirmiştir.

Hıristiyanlarla ve bazı Yemen melikleriyle görüşen, bu müşahedeleri ve uzun seferleri sayesinde kültür seviyeleri yükselen meşhur şairlerden bazıları, şiirleriyle İslâm dini için zemin hazırladılar. Araplar, haram aylarda harpten kaçınmak hususunda büyük arzu ve gayret gösterirlerdi. Aralarında sulh yaparlar, bu aylarda bütün Arap kabileleri harpten ellerini çekerlerdi. Belirli bir zamana kadar da olsa aralarındaki kızgınlık ve kinler unutulur, bu dönemde kan akıtılmaz ve yasak ihlâl edilmezdi. Bu barış döneminde dostlar ve düşmanlar birbiriyle karşılaşır, onlardan hiç biri öfke ve kinlerini diğerine ihsas ettirmezdi. Muayyen vakitlerde ve bilinen mevkilerde dinî görevlerini ifa etmek, ilahlarına ibadet etmek ve onlara yakınlık kazanmak için toplanırlardı. Arapların kalkınmasında bu toplantıların büyük önemi vardır.

8- ARAP ÜLKELERİNDE DİNİ DURUM

Tarih bize, cahiliyye devrinde arapların dinî durumu hakkında yeterli malumat getirmemiştir. Ancak, elimizdeki bilgiler az olmakla beraber, bu durumu gerçeğe yakın bir şekilde tasvire imkân verir.

Arapların büyük bir çoğunluğu putperesttiler. Putperestliği Araplara getiren kimsenin Amr b. Luhayy el-Huzâî olduğu söylenir. Bu Amr'ın bazı putları Şam bölgesinden Mekke'ye getirmiş olması mümkündür.

İbnü'l-Kelbî, şöyle rivayet eder: "Amr b. Luhayy, ağır bir hastalığa tutuldu. Kendisine denildi ki, Suriye'de, Belka denilen yerde suyu sıcak bir pınar vardır. Oraya gidersen iyileşirsin. Amr oraya gitti, yıkandı ve kurtuldu. Bölge halkının putlara taptığını gördü. "Bunlar nedir?" diye sordu. Onlar da, "Biz bunların aracılığı ile yağmur ve düşmana karşı yardım isteriz" dediler. Bunun üzerine Amr, putlardan kendisine de vermelerini istedi. Aldığı putları Mekke'ye getirdi ve Kâ'be'nin çevresine dikti."

Kureyş'in putları Kâ'be'nin içinde ve çevresinde bulunuyordu. Onların en büyüğü Hübel'di. Hübel, insan suretinde, kırmızı akikten yapılmış, kırılan sağ elinin yerine Kureyş tarafından altından bir el takılmıştı. Bu putu ilk diken Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'dı, Bu sebeple Huzeyme'nin Hübeli denilirdi.

Cahiliyye devrinde Arapların adetlerinden biri de şuydu: Onlardan biri bir işe teşebbüs etmek isteyince fal oklarına başvurur, içlerinden birini çekerdi. Üzerinde "evet" yazılı ok çıkarsa o işi yapar; eğer üzerinde "hayır" yazılı ok çıkarsa teşebbüsünden vazgeçerdi. İbnü'l-Kelbî'nin rivayetine göre, Kâ'be'nin içinde bulunan Hübel'in önünde yedi tane fal oku vardı. Oklardan birincisinde "sarih" (açık), ikincisinde "mulsak" (açık değil) yazılı idi. Yeni doğan bir çocuğun nesebinden şüphelendiklerinde Hübel'e bir hediye sunarlar ve sonra fal oku çekerlerdi. Eğer "sarîh" çıkarsa çocuğu kabul ederler, "mulsak" çıkarsa reddederlerdi. Bu oklardan biri ölüm, biri de evlilik üstüneydi. Diğer üçünün hangi işler üzerine olduğunu, tarihçiler öğrenememişlerdir. Araplar bir mese-

lede anlaşmazlığa düştüklerinde, bir sefere veya ticarete niyetlendiklerinde Hübel'e gelirler onun huzurunda bu oklarla karar verirlerdi.

Rasülullah (a.s.)'ın dedesi Abdülmuttalib'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Eğer on oğlum olur, ve beni koruyacak yaşa gelirlerse, içlerinden birini Kâ'be'de kurban edeceğim." Allahu Teâlâ onun arzusunu gerçekleştirince nezrini yerine getirmek istedi. Hangisini kurban edeceğini tesbit için oğullarını Hübel'in huzurunda topladı. Fal oklarının çekimini yürüten kişiden çocukları için ok çekmesini istedi. Sonra onlardan her biri, üzerlerinde kendi isimleri yazılı birer oku, ok çeken adama verdiler. Bu sırada adam oku çekti. Evet çıkan ok, küçük oğlu Abdullah'ın okuydu. Dolayısıyla onu kurban etmek istedi; fakat buna razı değildi. Çünkü onu diğer oğullarına tercih ediyor, daha çok seviyordu. Kureyşliler, araya girerek Abdülmuttalib'e, Hayber'deki kâhine kadına gitmesini tavsiye ettiler. Bu kâhine onu kesmesini emrederse kesecek, başka bir uygulamaya işaret ederse ona göre davranacaktı. Abdülmuttalib, başından geçenleri bu kadına anlatınca kadın, "Sizde diyetin miktarı nedir?" diye sordu. O da, on deve olduğunu söyledi. Kadın "Öyleyse yurdunuza dönün, adak edilen adamla on deve arasında fal oku çekin. Ok adama çıkmazsa, Rabbiniz razı oluncaya kadar develerin sayısını onar onar arttırarak ok çekmeye devam edin. Ok develere çıkınca, onları adamın diyeti olarak kurban edin. Böylece rabbiniz razı, adamınız da kurtulmuş olur" dedi. Abdülmuttalib Mekke'ye dönünce, ok çeken adamın yanına gitti. Develerle Abdullah arasında ok çekmeye başladı. İlk ok Abdullah'a çıktı. Abdülmuttalib, kur'a Abdullah'a çıktıkça develerin miktarını onar onar arttırmaya devam etti. Develerin sayısı yüz olunca kur'a develere çıktı. Dolayısıyla Abdülmuttalib bu develeri kurban ederek etlerini olduğu gibi bıraktı. Bu etlerden yemek isteyen herkes yiyebilecekti. Hiç kimseye engel olunmadı. Böylece Abdülmuttalib, oğlu Abdullah'ı fidye karşılığı kurtardı.[109]

Arapların mabudu sadece Hübel değildi. Cezîretü'l-Arab'ın bütün köşelerinde suret şekline getirilmiş veya getirilmemiş taşlar, ağaçlar ve

109 İbnu'l Kelbî, Kitâbu'l-Esnâm, 8, 27-28.

evler şeklinde olan putlar yayılmıştı. Hatta sadece Kâ'be'nin etrafında 360 putun mevcut olduğu zikredilir. Putların burada bulunmasının sebebine gelince, anlaşıldığına göre, Kureyş kabilesi, diğer Arap kabilelerinin hac mevsiminde Mekke'ye gelmelerinden istifadeyi düşünmüş, teşvik için kabilelerin meşhur putlarını Kâ'be'nin çevresine diktirmiştir. Böylece Mekke'ye gelen kabileler Haremi Şerifi ziyaret ediyor, orada buldukları putlarına saygı ve takdislerini sunuyorlardı.

Bu putların en eskisi Menat'tı. O, kaza ve kader ilâhı, bilhassa ölümü takdir ilâhıydı. Araplar çocuklarını "Abdu-Menat", "Zeydu-Menat" diye isimlendirirlerdi. Bu put Mekke ile Medine arasında, deniz sahilinde, Kudeyd denilen mahalde dikilmişti. Ezd, Evs ve Hazreç kabileleri ona ta'zim ederlerdi. Hicrî 8. yılda Mekke'nin fethi için yola çıkan Rasulullah (a.s.), Hz. Ali'yi bu putu yıkmakla görevlendirmiştir.

Bu putlardan Lât, Taif'teydi. Kelime olarak, Lât, ilah manasına gelmektedir. Bu isim Nabtîler ve Tedmürlülerin kitabelerinde geçmektedir. Dört köşe bir kaya parçasından ibaret olup üzerine bir mabed yapılmıştı. Kâ'be'nin muhafızı Kureyş olduğu gibi, bunun koruyuculuk görevi de Sâkif kabilesinde idi. Araplar Lât'a büyük saygı ve ta'zim gösteriyorlardı. Hatta çocuklarına "Zeydü'l-Lât" ve "Teymü'l-Lât" diye isimler verirlerdi.

Bu putlardan biri olan Uzza ise, Menât ve Lât'tan daha yenidir. Mekke'den Taif'e giderken Nahle vadisinde, yolun sağında küçük bir ağaçlıkta dikiliydi. Aynı şekilde Kureyş ve diğer Araplar buna da çok saygı gösterirler, çocuklarını "Abdü'l-Uzza" diye isimlendirirlerdi.[110]

Kureyşliler Kâbe'yi tavaf ederler ve "Lât hakkı için, Uzza hakkı için, diğer üçüncüleri Menât hakkı için. Onlar yüksek kuğulardır, her hâlükârda şefaatleri umulur." Yine, "Onlar Allah'ın kızlarıdır, onun katında şefaat ederler" derlerdi. Bu hususta Allahu Teâlâ, Rasûlüne şöyle vahyetmiştir: "Siz de gördünüz değil mi Lât'ı, Uzza'yı ve üçüncü olarak da öteki Menât'ı? Size erkek, ona dişi öyle mi? Bu öyle ise ne insafsızca bir taksim!.. Onlar (o putlar), sizin ve babalarınızın (tanrı) diye isimlen-

110 Age., 15-16,27.

dirdiğiniz (boş, kavramsız) isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiç bir delil indirmemiştir..."[111]

Putperest Arapların putlarından biri de Yanbu'da bulunan Suva' idi. Bunun hizmet ve bakıcılığını Benû Lihyan yürütüyordu. Kelb kabilesi Dûmetülcendel'de Vedd putunu; Mezhic kabilesi Cüreş'te Yağûs putunu; Hemdan kabilesinin bir kolu Benû Hayvan da Ya'ûk putunu -San'a'dan iki günlük mesafededir- Himyeriler ise Nesr putunu benimsediler. Nuh kavmi bu putlara tapıyorlardı ki, Nuh suresinde onlar şöyle zikredilmektedir: "Nuh, Rabbine dönerek, Rabbim dedi, onlar bana karşı geldiler de malı ve çocuğu kendisinin ziyanını arttırmaktan başka işe yaramayan, şımarık, gururlu bir adama uydular. Büyük büyük tuzaklar kurdular. Dediler ki, tanrılarınızı bırakmayın. Ne Vedd'i, ne Suva'ı, ne Yeğûs'u, Nesr'i ve Ya'ûk'u bırakmayın."[112]

Arabistan yarımadasında putperestliğin yanında diğer din ve mezhepler de vardı. Bu dinlerden biri Sabiiliktir ki, mensupları, yıldız ve gök cisimlerine taparlardı. Bu din Yemen bölgesiyle, Harran ve Irak'ın yukarı kesimlerinde yayılmıştır. Bir diğeri olan Mecûsilik eski İranlıların nebisi Zerdüşt'e nisbet edilir; âlemde hayır ve şer olmak üzere iki kuvvetin varlığına kaildir. Hayır ilahı "Nur", şer ilâhı da "Zulmet"le remizlendirilmiştir. Zerdüşt'e inananlar ateşin sadece yakıcı bir unsur olmayıp, bilakis hayrın esası olan nurun kaynağı olduğunu kabul ederler. Zerdüştizm, İran'da ve Arap Yarımadası'nın doğu taraflarında, bilhassa Bahreyn civarında hakim durumda idi.

Putperest Araplar için mukaddes kabul edilen çok mahal vardı. Ancak çoğu hususlarda ciddi bir itikadları yoktu. Arap ülkelerinin tabiî durumunun, Arapların atalarından kalma adetlerinde büyük tesiri olduğu şüphesizdir. Araplar bu adetlere sıkı bir şekilde bağlıydılar. Ancak bunların hakikatini öğrenmek için ciddi bir gayret göstermemişlerdir. Fakat Arap yarımadasının kuzey taraflarında yaşayan putperestler, Filistin ve Suriye'deki hıristiyanlarla karşı karşıya geldikleri için, dinî

111 Necm(53), 19-23.
112 Nuh (17), 21-23.

duygulara daha bağlı ve dinlerinde daha mutaassıp idiler. Hıristiyan Habeşistan'a komşu olan Yemen'de de durum böyleydi.

Araplar ilahları için kurbanlar takdim ederler, mabedlerinin etrafında dolaşarak dinî ayinler yaparlardı. Hire hükümdarı Münzir b. Mai's-Sema (505-554), Hıristiyan esirlerden büyük bir grubu Venüs (Zühre) gezegenine tekrîm maksadıyla kurban etmişti. Sina yarımadası Arapları da aynı gezegene insanlardan kurbanlar sunarlardı. İsrailliler çok eski dönemlerden beri bu şekilde davranarak Araplara öncülük etmişlerdir. Herhalde Arapların, Hıristiyanlar ve diğer din mensuplarıyla ilişkileri, dinî gayretin yeniden canlanmasında büyük rol oynamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'den Arapların, putperest olmalarına rağmen, Allah'a da inandıklarını öğreniyoruz. Bu hususta ayet şudur: "Biz onlara (putlara) ancak bizi Allah'a yaklaştırmaları için ibadet ediyoruz."[113]

Yahudilik, İslâm'ın zuhurundan önce Arabistan'da Vâdiül-kurâ, Hayber, Teymâ; Kureyzâ, Nadîr ve Kaynukaoğullarının bulunduğu Yesrib ve bilhassa Yemen'de yayıldı. Noeldeke, bu yahudilerin aslen Arabistan halkından olup sonradan Yahudiliği kabul ettiklerini, dinlerine sıkı bir şekilde bağlı olmalarına rağmen, tevhid inancıyla ilgili kâfi malûmata sahip olmadıklarını söyler.[114] Tarihçilerden diğer bir grup, bu Yahudilerin yarımadaya Filistin'den geldiklerini kabul eder. Bu Yahudiler Arabistan Yarımadası'nın yerleştikleri bölgelerinde, yeniden diriliş, sevab ve ıkab konularında Tevrat'ın verdiği bilgileri yaymışlardır. Bu fikirlerin yayılışının Hicaz putperestliğine tesiri olmuştu, nitekim Yesrib halkı İslâm'ı kabulde diğer Araplardan daha sür'atli davranmıştır.

Diğer taraftan Hıristiyanlık, güney Yemen ülkelerinde, kuzeyde Kudaa, Gassan ve Tağlib kabileleri arasında yayılmıştı. Hıristiyanlık, bu ülkelere milâdi dördüncü asırda, Doğu Roma İmparatorlarının çaba ve gayretleri sayesinde girmiş; ne var ki, Araplardan fazla taraftar toplayamamıştı. Roma hükümeti, Hıristiyanlığın neşir vazifesini üzerine alınca durum değişti. Bizanslılar ve Araplar arasındaki bu sıkı ilişkiler saye-

113 Zümer (39), 3.
114 A.g.e., VIII, s.

sinde Araplar Hıristiyanlıktan önemli ölçüde etkilendiler. Güneyde Habeşistanlıların kuzeyde ise Sina yarımadası ve Suriye halkının tesiriyle kilise ve manastırlarla mamur yerler gittikçe arttı.

Bu dönemde Hıristiyanlık birkaç mezhebe ayrılmıştı. Cezîretü'l-arab'a bunlardan iki mezheb mensupları gelmişti. Nastûriyye Hire'de, ikincisi Ya'kûbiyye de Gassânîler ve diğer Suriye kabileleri arasında yayılmıştı. Arabistan'da hıristiyanların meskûn olduğu bölgelerin en önemlisi ise Necran'dı. Necran, bol imkânlar sağlayan verimli arazilere sahip mamur bir merkezdi. Halkı ziraatle uğraşır, ipekli dokumacılıkta mahir, deri ve silâh ticareti yapardı.

Diğer taraftan Araplar arasında dinî durumlarının kötülüğünü anlayarak putperestlikten daha yüce inançlara yükselmek isteyen bazı münevverler ortaya çıkmıştı. Bu durum, Hıristiyanlar ve yahudilerle bir arada bulunmaktan ileri gelmiştir. Bu münevverlerden bazıları, insanları Hıristiyanlıkla az çok ilişkisi olan yeni bir tevhid dinine davet ederek putlara ibadeti terk etmeye, kumar, içki ve kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi gibi cahiliyye adetlerinden kurtulmaya çağırdılar. Bunlar, insanları, hayır ve şer amelleri sebebiyle hesaba çekecek tek bir ilahın mevcudiyetini kabul ederek ölümden sonra dirilmeye inanıyorlardı. Bu şekilde putlara ibadeti terke "Haniflik" buna inananlara da "Hanif'e nisbet edilerek "Hanifler" veya "itiraf ederek günahtan vazgeçenler" adı verildi. "Hanif" lafzı Kur'ân'ı Kerim'de Âli İmran suresinde şöyle geçmektedir: "İbrahim ne Yahudi ne de Hıristiyandı. Doğrusu o "hanif" müslümandı. O müşriklerden de değildi."[115] En'am suresinde ise, "Üzerine gece basınca (İbrahim) bir yıldız gördü. Rabbim budur dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem dedi. Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur dedi. O da batınca Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi elbette sapan topluluktan olurdum, dedi. Güneşi doğarken görünce, budur Rabbim, bu daha büyük, dedi. O da batınca dedi ki, ey kavmim, ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben yüzümü ta-

115 Âl-i İmrân (3),.67

mamen gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben ona ortak koşanlardan değilim."[116] şeklinde geçer.

Bu haniflerden biri meşhur şair Ümeyye b. Ebi's-Salt'tır. O, beklenen peygamberin kendisi olacağını umuyordu. Nübüvvet, Rasulullah (a.s.)'a verilince, ona düşman oldu. Resulullah'ın zevcesi Hz. Hatice'nin amcasının oğlu Varaka b. Nevfel de onlardandır. İncil'i ezberlemiş yaşlı biriydi. Hz. Hatice kendisine Rasulullah (a.s.)'a ilk vahyin gelişini haber verince Efendimiz'e hitaben şöyle demiştir: "Keşke kavmin sen yurdundan çıkaracağı zaman genç olsaydım." Sonra da, "Eğer senin dîne davet günlerine ulaşırsam bütün gücümle yardım ederim" diye ilave etmiştir. Kuss b. Sâide İyâdî de haniflerdendir. O, Arapların en meşhur hakîm, fasih ve hatiplerindendi. Ukaz panayırında devesi üzerinde arapları kötü adetleri terke çağırarak bir peygamberin geleceğini haber veren hutbesini okurken Rasülullah (a.s.) onu dinlemiştir. Rasülullah (s.a.) onun hakkında şöyle buyurmuşlardır: "Kuss'a Allah rahmet eylesin! Kıyamet günü tek bir ümmet olarak diriltileceğini umarım."[117]

Kısacası Rasülullah'ın doğduğu sıralarda Arap putperestliği zayıflamaya yüz tutmuş, içlerinden bazıları ahiret hayatının varlığına inanmaya başlamışlardı. Yahudi ve Hıristiyanlar içinde de bu tevhid akidesine inanan pek çok grup bulunuyordu.

Her şeye rağmen bu dinlerden hiçbiri arap ülkelerinde nüfuz ve üstünlük sağlayamadı. Zaten o devrede Hıristiyanlık birbirine muhalif fırkalara bölünmüş bir haldeydi. Yahudilik de, dindeki hâkimiyetlerini muhafaza için, Arapları kendi içlerine almayan seçilmiş bir topluluğun dini durumundaydı. Diğer taraftan tevhid anlayışı, Mecusilikten alınma zıt unsurlar sebebiyle zayıflamıştı. Bütün bunlara rağmen, Hıristiyanlar, yahudiler ve Farisîlerin dinî görüş, fikir ve inançları beklenen ıslah edici bir peygamberin gelişi için zemin hazırlamıştı. İşte o peygamber, Rasülullah (s.a.) idi.

---

116 En'am (6), 76-79

117 Kuss b. Saide'nin hutbesi için bkz. Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, I, 212.

İkinci Bölüm

HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) PEYGAMBERLİĞİ

1- DOĞUMUNDAN PEYGAMBERLİĞİNE KADAR RASÜLULLAH (S.A.V.)

Rasülullah (s.a.v.), milâdî 571 yılı Nisan ayının 20'sinde doğdu.[1] Arapça kaynakların bildirdiği gibi, bu yıl "Fil yılı" olarak isimlendirilmiştir. Annesi ve babası, mali yönden fakir, ancak makam ve soy bakımından üstün idiler. Babası Abdullah, Kilâboğlu Kusayoğlu Abdümenafoğlu Haşimoğlu Abdülmuttalib'in oğludur. Cahiliyye devrinde hacılara su dağıtma görevi Haşimoğullarında idi. Rasülullah'ın babası, onun doğumundan önce vefat etmiş, dolayısıyla bakımını dedesi Abdülmuttalib üstlenmişti. Dedesi de ölünce ona amcası Ebu Talip bakmıştır. Kureyş ileri gelenlerinin çocuklarının büyütülmesinde takip ettikleri adet üzere Rasülullah, Halime isminde bedevî bir kadına emzirilmek üzere teslim edildi. Böylece çocukluğu çöl havasında geçmiş, bedevilerin fasih Arapçasını öğrenmişti. Annesi Âmine, altı yaşına ulaştığı yıl vefat etmiş, ondan kendisine çok az bir miras kalmıştı.

---

1 Astronomi bilgini merhum Mahmut Paşa, Rasülullah'ın milâdî 571 yılı 20 Nisanına rastlayan Rebiülevvel ayının 9'u, Pazartesi sabahında doğduğunu tespit etmiştir.

Rasülullah (a.s.), çocukluğunda süt annesinin yanında iken, süt kardeşleriyle birlikte, koyun gütmek için devamlı çöle çıkıyordu. Bu iş onun nefsinde büyük tesir vücuda getirmiş, kalbinde yumuşaklık, merhamet, sükûnet ve diğer güzel huyların doğmasına sebep olmuştur. Efendimiz daha sonra ticaretle meşgul oldu, bu münasebetle Yemen ve Suriye bölgelerine gitti.[2]

Ticaret kolayca anlaşılacağı gibi tacirde, ordu komutanının muhtaç olduğu hasletlerden daha az olmayan bir takım beceri ve kabiliyetler geliştirir. Çünkü kervan ile sefere çıkan bir tacir, yolculuğu esnasında bedevi arapların hücumuna uğradığı takdirde, mallarını korumak ve kendini müdafaa etmek zorundadır. Diğer taraftan Suriye bölgelerindeki genel durum, örf ve âdetler, insanların ahlâkî durumu ve Bizans çevrelerinde hayatın tezahürünü müşahedesi neticesinde Rasülullah'ın tecrübe ve bilgisi arttı. Aynı zamanda alım ve satım işlerinde takip edilen usulleri öğrendi. Bütün bu bilgi ve tecrübelerinin Risaletinden sonra hukukî mevzuatı açıklamasında faydası olmuştur.

Ticaretle meşguliyeti ve küçüklüğünden beri şiârı olan sıdk ve emanetle şöhret bulması, Hz. Hatice (bintu Hüveylid) ile tanışmasına sebep oldu. Hz. Hatice, ileri gelen zengin bir kadındı. Rasülullah'ı kervanının başında Suriye'ye gönderdi. Bu ticarette kârı, daha önceki kazancının iki misline ulaştı. Bu sebeple onun ücretini iki misline çıkardı ve müteakiben kendine eş olarak tercih etti. Bu sırada o, 40 yaşında bir dul, Rasülullah ise 25'inde bulunuyordu. Hz. Hatice bu hususta Rasülullah'a şöyle demişti: "Ey amcaoğlu! Akrabam, kavmin arasında şeref sahibi, güvenilir, güzel huylu ve doğru sözlü olduğun için seninle evlenmeyi

2 Rasülullah, ticaret maksadıyla Suriye'ye birkaç defa gitmiştir. 12 yaşında iken amcası Ebu Talip ile birlikte Busra'ya kadar gitmiş, burada Bahîrâ isimli rahip, kendisine uykusu ve uyanıklığı hakkında sorular sormuş, aldığı cevaplar üzerine onda peygamberlik alâmetleri görmüştü. Bahîra, Rasülullah'ın bedeninde de Hıristiyan kitaplarında bildirilen nübüvvet alametlerini müşahade etmişti. Yine, 25 yaşında iken Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ile birlikte Suriye'ye ticaret için gitmiş, iyi bir kazançla dönmüştü. Bu seferinde de Nastûra ismindeki rahip, kendisine peygamber olacağını haber vermişti.

arzu ediyorum."[3] Rasülullah'ın mehrini amcası Ebu Talip verdi ve bir konuşma yaptı. Konuşmasında, fakir olmasına rağmen Muhammed (a.s.)'in ahlâk ve faziletinin yüceliğini açıkladı. Bu merasimde Rasülullah (a.s.)'in amcası Hamza da hazır bulundu. Ebu Talip şöyle hitab etti:

"Allah'a hamdolsun ki bizi İbrahim'in zürriyetinden, İsmail'in sulbünden vücuda getirdi. Bize ziyaret edilen bir Beyt, huzur ve emniyet veren bir Harem Belde ihsan etti. Bizi halkın üzerine hâkim kıldı. Sonra derim ki; kardeşim Abdullah'ın oğlu Muhammed, Kureyş'ten hiçbir gençle mukayese edilemez, ölçülemez. Böyle bir karşılaştırma yapıldığı takdirde o, şeref ve asalet, akıl, fazilet, iyilik ve zekâ bakımından diğerlerinden üstün gelir. Gerçi malı azdır; ancak mal geçici bir gölge alınıp verilen bir eğreti meta'dır. Hatice ve O, birbirlerine karşı rağbet duymaktadırlar. Mehirden istediğinize gelince, onu ben vereceğim."[4] Rasülullah'ın Hz. Hatice'den altı çocuğu oldu. Bunlardan Fatıma, Ali b. Ebi Talip ile evlendi.

İbn İshak, Hz. Hatice hakkında şöyle der: "O, Allah ve Rasülüne ilk iman eden, Peygamber (a.s.)'ın getirdiğini ilk tasdik eden kimsedir. Bununla Rasülullah'ın yükünü hafifletmiştir. Rasülullah (a.s.) kendisini yalanlama ve red gibi hoşuna gitmeyen bir şey işiterek üzülüp eve dönünce, Allahü Teâlâ, Hz. Hatice ile onun sıkıntısını giderirdi. Hatice onu teskin eder, yükünü paylaşır, insanlarla olan işini kendisine kolay gösterirdi."[5]

Rasülullah (a.s.), otuzbeşine ulaştığı sıralarda Kureyş, duvarları çatlayıp iyice yıpranmış Kâ'be'yi yenilemek istedi. Tamiratta Hz. Peygamber, diğer Kureyşlilerle birlikte taş taşıyordu. Hacerü'l-Esved'i yerine kimin koyacağı hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Sonunda

---

3 İbn İshak, 60.

4 İbn Hişam, I. 3, II. 206. Hz. Hatice'yi evlendiren vekil amcası Amr b. Esed, Rasülullah'ın vekili ise amcası Ebu Talib idi. Rasülullah ile Hatice arasındaki elçiliği de Nefise binti Münebbih yapmıştır. Verilen mehir 12 Ukıyye altındı (bir ukiyye 40 dirhemdir).

5 İbn İshak, 112.

"Şeybe" kapısından[6] girecek ilk kişinin hakemlik yapmasını kararlaştırdılar. Bu kapıdan ilk giren Rasülullah oldu. Bunun üzerine onlar: "İşte o, emin'dir, onun hakemliğine razıyız" dediler ve meseleyi ona anlattılar. Bunun üzerine Rasülullah (s.a.s.) ridasını yere yaydı ve Hacerü'l-Esved'i onun üzerine koydu. Sonra, "Her kabileden bir adam bu örtünün bir köşesinden tutsun" dedi. Her kabileden bir kişi örtünün köşelerinden tutarak Hacerü'l-Esved'i konulacak yerine kadar kaldırdılar. Peygamberimiz onu kendisi kucaklayarak yerine koydu. Efendimizin bu uygulaması herkesi memnun etti.

Peygamberimiz yüksek ahlâk sahibiydi. Kavmi arasında vakan, ahde vefası, huy ve âza güzelliği, hayâ, iffet, cömertlik, kahramanlık, doğruluk ve eminliği ile şöhrete ulaşmıştır. Bu son derece güzel ahlâkı sebebiyle onu "el-Emîn" diye isimlendirdiler. Putlara ibadeti kerih görür, cahiliyye devrindeki hac törenlerine katılmazdı. İçki içmez, putlar için kesilen kurbanların etinden yemezdi. Gece eğlencelerine ve diğer oyun ve eğlencelere katılmazdı.

Allahü Teâlâ, hem nübüvvetten önce hem de peygamberliği döneminde onu günahlardan korumuştur. Bazı ruhban ve kâhinler, gönderilmesinin yaklaştığını bildirdikleri gibi, Tevrat ve İncil de onun nübüvvetini tebşir etmiştir. Bu haberler gittikçe çoğalmış, hatta araplardan bazıları, beklenen peygamber olması ümidiyle, çocuklarına Muhammed ismini vermişlerdi. Allahü Tealâ, Hz. İsâ'nın dilinden hikâye ederek şöyle buyurmuştur: "Meryem oğlu İsâ da, ey İsrail oğulları, ben size Allah'ın elçisiyim. Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici olarak (geldim), demişti..."[7]

Duhâ süresinde de, "Kuşluk vaktine and olsun, durgunlaştığı zaman geceye and olsun ki, Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı. Elbette ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır. Rabbin sana vere-

---

6 Cahiliyye devrinde "Abdü-Şems" kapısı denen bu kapıya şimdi "Bâbü's-Selâm"denmektedir.

7 Saf, 6.

cek ve sen razı olacaksın. O seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni şaşırmış bulup yola iletmedi mi? Seni fakir bulup zengin etmedi mi? Öyleyse sakın öksüzü ezme, dilenciyi azarlama ve Rabbinin nimetini anlat."[8] buyurulmaktadır. Ayetteki dalâletten murat, kavminin putperestliği terkederek İslâm'a girmeleri için verdiği mücadele esnasındaki hayreti ve şaşkınlığı olmalıdır. Çünkü O, bunun çabuk olmasını temenni ediyordu. Lâkin "Allah'ın yarattıkları hakkında bir kanunu vardır. Allah'ın kanununda değişme bulamazsın" hükmü gereğince kavimlerin doğru yola ulaşmasında Allah'ın kanunu, Arapların kalplerinin İslâm'ı kabul için yumuşamasına daha uzun zaman gerektiriyordu. Bu görev yirmi üç yıl içerisinde tamamlandı.[9]

Tarihçiler ve siyer âlimleri, Rasülullah'ın cahiliyye devrinde Arapların benimsedikleri dinlerden hiç birine rağbet göstermediği hususunda görüş birliği etmişlerdir. Rasülullah, inzivaya çekilerek yalnız başına kalır bu hususta uzun uzun düşünürdü. Böylece devam etti ve nihayet Hanifliği benimsedi. Haniflik, İbrahim (a.s.)'in dinidir ki, Araplardan putperestliğin adiliğine akılları eren Kuss b. Saide, Eksem b. Sayfî ve Ümeye b. Ebi's-Salt gibi bazı kimseler de bu dine inanıyorlardı.

8 Duhâ, (93), 1-11

9 Duhâ sûresinin tefsiri için, Muhammed Abduh'un Amme Cüzü Tefsirine bkz. 110-112.

2- İLK VAHİY:

Rasülullah (s.a.), uzleti seviyordu, ibadet ve tefekküre ünsiyet peyda etmişti. Hırâ mağarasına gider, orada ibadetle meşgul olur, kâinatın acayipliklerini düşünür; cennet, cehennem, hesap ve yeniden dirilme konularında tefekkür ederdi. Yanındaki yiyecekler bitince evine, Hz. Hatice'nin yanına döner, yeniden erzak alarak tekrar ibadet için mağaraya giderdi. Kendisine vahy gelinceye kadar böyle devam etti. Peygamberimize vahiy, rüya-ı sâdıka şeklinde başlamıştır. Onun gördüğü her rüya, güneş aydınlığı gibi doğru çıkardı. Bu hal, altı ay kadar devam etmiştir. Rasülullah bu sırada 40 yaşına ulaşmıştı. Nihayet Ramazan ayının 17'sinde, Pazartesi gecesi kendisine ilk vahiy geldi. Önüne çıkan vahiy meleği Cebrail (s.a.s.) ona göründü ve "oku" dedi. Peygamberimiz "Ben okuma bilmem" dedi. O zaman melek Peygamberimizi tutup takatı kesilinceye kadar sıktı. Tekrar "oku" dedi. Peygamberimiz yine "Ben okuma bilmem" diyerek karşılık verdi. Cebrail Peygamberimizi tekrar tuttu ve takatı kesilinceye kadar sıktı. Sonra bıraktı ve üçüncü defasında "Oku, yaradan Rabbinin adıyla. O, insanı alâktan (kan pıhtısından) yarattı. Oku, Rabbin en büyük kerem sahibidir. O, insana kalemle (yazmayı) öğretti."[10] dedi. Bu ayetler Kur'ân-ı Kerîm'den ilk nazil olan ayetler oldu.

Rasûlullah, bu hadisenin heyecanıyla kalbi titreyerek acele ailesi Hz. Hatice'ye geldi ve ona, "Beni örtünüz, beni örtünüz" dedi. Onun üzerini örttüler. Bir müddet sonra korkusu gitti. Başından geçenleri Hz. Hatice'ye anlatarak, "Kendimden korktum" dedi. Hz. Hatice, "Öyle deme, Allah'a kasem ederim ki, Allah (c.c.) seni hiç bir zaman utandırmaz" dedi ve sonra Rasülullah'ı, amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e götürdü. Varaka, İncil'i ezberlemiş, çok yaşlı bir kimseydi. Hz. Hatice, Varaka'ya, "Ey amcamoğlu, kardeşinin oğlunun söyleyeceklerini dinle." dedi. Bunun üzerine Rasülullah (a.s.), gördüklerini Varaka'ya tekrar etti. Onu dinleyen Varaka, "Bu gördüğün (yani vahiy meleği) Allahü Teâlâ'nın Musa (a.s.)'ya gönderdiği Namus-ı Ekber'dir. Ah keşke senin

10 Alâk, (96), 1-5.

davet günlerinde, kavminin seni yurdundan çıkaracakları zaman genç olsaydım" dedi. Bunun üzerine Rasülullah, "Onlar beni çıkaracaklar mı?" diye sordu. Varaka, "Evet, senin gibi (yani vahiy tebliğ etmiş) bir kimse yoktur ki düşmanlığa uğramasın. Eğer senin davet günlerine yetişirsem, sana son derece yardım ederim" dedi. Bu olayın üzerinden çok geçmeden Varaka vefat etti.

Rasülullah (s.a.), Hıra mağarasına gitmeyi adet haline getirmişti. Bir gün yürürken gökyüzü tarafından bir ses işitti. Başını kaldırıp baktığında, Hıra'da kendisine gelen meleği, yani Cebrail'i sema ile arz arasında bir kürsü üzerine oturmuş halde gördü. Bunun üzerine hemen evine döndü, "Beni örtün, beni örtün" dedi. İşte o anda Allahu Teâlâ şu ayetleri vahyetti: "Ey örtüye bürünen Rasülüm, kalk da inzar et. Rabbinin azamet ve yüceliğinden bahset. Elbiseni temiz tut. Pislikten, Allah'a eş tutmak, puta tapmak gibi çirkin şeylerden kaçın. Verdiğini çok bularak başa kakma. Rabbin için sabret."[11] Rasülullah (s.a.s.)'ın halkı İslâm'a daveti bu ayetlerin nazil olmasıyla başladı.

Putperestlik karanlığının yayıldığı bir çevrede, ebedî gerçeği insanlığa öğretmesi için Allahu Teâlâ, Muhammed (a.s.)'i risaletle görevlendirdi. Bu ebedî gerçek de şudur: Allah birdir, Muhammed onun peygamberidir. Her şeyi Allah yaratır, murakabe eder. Ölümden sonra iyi ve kötü herkesi, ameli miktarınca hesaba çeker. Dolayısıyla Peygamberimiz (a.s.), insanları putlara ibadeti terkederek Allah'ın iradesine teslim olmaya çağırdı.

Bu sade ve yüce dine ilk inananlar zevcesi Hatice ve amcasının oğlu Ali b. Ebi Talip gibi Rasülullah'ın yakınları oldu. Ali b. Ebi Talip, peygamberimizin yanında kalıyordu. Çünkü Ebu Talib'in malı az, ev halkı ise kalabalıktı. Kardeşi Abbas, Cafer'in, peygamberimiz de Hz. Ali'nin bakımını üzerine almıştı. Azatlı kölelerden Zeyd b. Harise el-Kelbî de[12] müslüman oldu. Zeyd'i, Hz. Hatice, Rasülullah'a hediye etmiş, o da onu

11 Müddessir, (74), 1-7.

12 Kölelerden Rasülullah'a ilk defa Hz. Ebubekir'in Habeş asıllı azatlısı Bilal b. Ebi Rebah'ın iman ettiği de söylenir. Aynı şekilde Habeşli Ümmü Dereke de ilk iman edenlerden oldu.

azad ederek evlatlık edinmişti. Bu sebeple, çocukların babalarına nisbetle isimlendirilmelerini emreden şu ayet nâzil oluncaya kadar Muhammed oğlu Zeyd diye çağrılırdı: "Onları babalarına nisbet ederek çağırın. Bu Allah yanında daha adaletlidir. Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Yanılarak yaptığınızda sizin için bir günah yoktur. Fakat kalplerinizin bile bile yaptığında günah vardır. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."[13] Bundan sonra Zeyd b. Harise (Harise'nin oğlu Zeyd) olarak çağrıldı.

İş sadece yakınları ve azatlılarının İslâm'ı kabulüyle kalmadı. Bilakis Kureyş'in Ebubekir Sıddîk gibi bazı ileri gelenleri de müslüman oldu. Hz. Ebubekir, Rasülullah (a.s.)'ın en samimi arkadaşı idi. Bir şahısta nadiren toplanan üstün özelliklere sahipti. Kureyş'in zengin ve âlimlerinden olup, aynı zamanda Kureyş'in en büyük soy-sop bilgini idi. İslam'ı kabulünün büyük tesiri oldu. Nitekim onun aracılığıyla ilk müslümanlardan olan beş kişi iman ettiler. Bunlar, daha yirmisini geçmemiş Osman b. Affan, Rasülullah ve zevcesinin akrabalarından yüksek hilm sahibi Zübeyr b. Avvâm, İran fethini gerçekleştiren Sa'd b. Ebi Vakkas, adı Abd Ömer iken, Rasülullah'ın Abdurrahman olarak isimlendirdiği zengin tüccar Abdurrahman b. Avf[14] ve yine Hz. Ömer'in aralarından birini halife seçmek üzere tayin ettiği altı kişilik şûrâ üyelerinden biri olan Talha b. Ubeydullah idiler.

Onların ardından Kureyş ileri gelenlerinden Ebu Ubeyde b. Cerrah, Erkam b. Ebi'l-Erkam gibileri teker teker gelerek İslâm'ı kabul ettiler. Erkam'ın evi, İslâm'a gizlice davet için merkez yapıldı. Bu kutsal ve tarihî bina, dini tahsil veren bir okula tahsis edilmiş olarak aynı hususiyetlerini devam ettirmektedir. Bu ev Safa tepesi üzerindedir. Hacılar ve yabancılar tarafından ziyaret edilirdi. Rasülullah'ın bu evde geçirdiği dönem, Mekke dönemi İslâmî davet içinde çok önemli bir safhadır. Hatta müslümanlardan çoğu, İslâm'a girişlerinin tarihini ifade

13 Ahzâb, (33), 5.

14 Annesi, islamı kabul ettiğini duyunca kendisine şöyle demiştir: "Allah'a yemin olsun ki, sen dininden dönünceye kadar yemek ve içmek bana haram olsun. Sıcak ve soğuktan beni hiç bir çatı korumasın!" Ancak netice değişmemiştir.

için Rasûlullah'ın İslâmî daveti Erkam'ın evinde yürüttüğü günleri tarih tesbitinde esas alıyordu.[15]

Davetin çevresi gittikçe genişledi. Fakir ve azatlılardan olan kişilerin içinde bulunduğu başka gruplar da İslâm'ı kabul etti. Bu davet "Davetü'l-efrâd", (fertleri tek tek davet) olarak isimlendirilir. Zira Rasûlullah bu safhada, bu kişilerden her birini teker teker, gizlice İslâm'a davet ediyordu. Bu dönemde iman edenler "es-Sabikune'l-Evvelûn" olarak isimlendirilmişlerdir.

15 İbn Hişam, I, 265-267.

3- AÇIKTAN DAVET'İN BAŞLAMASI - KUREYŞ'İN DÜŞMANLIĞI - AMCASI EBU TALİB'İN RASÜLULLAHI (S.A.V.) KORUMASI

Rasülullah (a.s.), İslâm'a davetini ilk üç yıl gizli olarak sürdürdü. Bu safhada itimat ettiği ve İslâm'ı kabule ruhen hazır olduğunu bildiği kişileri İslâm'a çağırdı. Bu dönemde Rasülullah ve ashabı namazlarını gizli kılıyor, davetlerini de Kureyş'ten gizliyorlardı. Müslümanları namaz kılarken gören müşrikler onlarla ve ibadetleriyle alay ediyorlardı. Müslümanların sayısı çoğalınca, Kureyşliler onların fazlalığından korkmaya başladılar. Bunun üzerine halkı müslümanların davetinden alıkoymak, müslümanlar ve onların durumlarıyla alay etmek yollarına başvurdular. Ancak Hz. Peygamber (a.s.), peygamberliğinin üçüncü yılının sonunda açıkça davet etmekle ve bu yolda alaycı muarızlarının kendisine verecekleri sıkıntılara aldırış etmemekle emrolundu: "O halde sen emrolunduğun şeyi açıkça söyle ve ortak koşanlara aldırma. O alay edenlere karşı biz sana yeteriz."[16] Aynı zamanda Allahü Teâlâ şu ayeti vahyetti: "Önce en yakın akrabanı uyar. Ve mü'minlerden sana uyanlara karşı mütevazı ve şefkatli davran. Şayet sana (uymaz) karşı gelirlerse, ben sizin yaptıklarınızdan uzağım, de."[17]

Rasülullah (a.s.), bu ayetlerin nazil olmasından sonra Rabbinden aldığı emirleri açıkça ve ısrarla tebliğ etmeye, kendisine karşı Kureyş'in aldığı tedbirler hususunda düşünmeye ve kendisine iman edip doğruluğunu tasdik eden az sayıdaki müslümanlarla istişareye başladı. Sonra Rasülullah, Abdülmuttaliboğullarını, Hz. Ali'nin hazırladığı bir yemeğe çağırdı. Bu toplantıda onlara şöyle hitap etti: "Ey Abdülmuttaliboğulları! Vallahi Araplar içerisinde benim size getirdiğim şeyden daha hayırlısını, daha üstününü kavmine getirmiş bir genç bilmiyorum. Şüphesiz ben size, dünya ve ahiret için en hayırlı olanı getirdim."

Yine Mekke dışındaki Safa tepesine çıkarak, Kureyş batınlarını toplantıya çağırdı. Kureyşliler huzurunda toplanınca onlara şöyle dedi:

---

16 Hicr, (15), 94-95.

17 Şuara, (26), 214-216.

"Şu vadide bulunan atlıların sizi yağmalamak istediğini haber verecek olsaydım bana inanır mıydınız?" Oradakiler, "Evet inanırdık, şimdiye kadar sende hiç bir yalana rastlamadık" cevabını verdiler. Bunun üzerine Rasülullah (s.a.), "Ben sizi önünüzdeki şiddetli azaptan korkutucuyum" buyurdular. Bu sırada amcası Ebu Leheb, "Helâk olasıca, bizi burada bunun için mi topladın" diye hakarette bulundu. Bu hadise üzerine Allahü Teâlâ, Ebu Leheb ve karısı hakkında, Tebbet suresini inzal etmiştir: "Ebu Leheb'in iki eli kurusun (yok olsun o), zaten hüsrana uğradı ya. Ne malı, ne kazandığı onu kurtaramadı. Alevli bir ateşe girecektir. Karısı da odun hamalı olarak, boynunda hurma lifinden bir ip (bulunacaktır)."[18]

Bundan sonra Kureyş'in düşmanlığı açık bir durum almaya başladı. Zira Rasülullah (a.s.) sadece ahlâkın düzeltilmesi ve nefislerin temizlenmesinden bahsetseydi onun daveti, maruz kaldığı derecede düşmanlık ve mukavemetle karşılaşmayacaktı. Ancak açıkça Allah'ın birliğine davet etmesi, Allah'ın birliğine yaptığı bu davetini her yerde sürdürmesi ve onların putlarının boş, aşağılık şeyler olduğunu bildirmesi, Kureyş üzerinde dedeleri ve babalarından miras olarak aldıkları putlara tapmanın sonunun geldiği endişesini doğurmuştu. Bu yeni dine yardım etmenin, Arap kavminin atalarından miras aldıkları din ve milli ibadetlerinin çiğnenerek ortadan kaldırılması ve mukaddes Kâ'be'nin koruyucusu olmak sebebiyle kazandıkları servetin yok olması manasına geldiğini anladılar.[19] Bu yüzden Kureyş, düşmanlığını gittikçe şiddetlendirdi. Rasülullah'a karşı çık-

18 Tebbet, (111), 1-5, Ebu Leheb Peygamber efendimizin amcalarından biri olmakla birlikte ona düşmanlık ve eziyet hırsı bakımından insanların en şiddetlisi idi. Buhususta Ebu Süfyan b. Harb'in kız kardeşi Ümmü Cemil ile evli olmasının önemi büyüktür. Ümmü Cemil de, Rasülullah'a söz ve fiille kötülük yapan düşmanlardan biridir. Rivayet edildiğine göre, kadınların toplantılarında Rasülullah ve onun davet ettiği şeylerin zıddına propaganda yapar, Rasülullah'ın geçtiği yollara diken atardı. Kur'ân-ı Kerîm onu "odun hamalı" olarak isimlendirdi. Beyzâvi şöyle izah ediyor: "Yani cehennem odunu. Zira o, eziyet ve koğuculuk yapmakta ileri gitmiştir. O, husumet ateşini yakıyor ve geceleyin Rasülullahın geçtiği yola taşıdığı diken demetini atıyordu." (Beyzavî Tefsiri).

19 Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 37.

mak, onun davetini engellemek ve dinlerinden döndürmek için ona inananlara eziyet etmek hususlarında birleştiler. Fakat bu tedbirlerin hepsi, ancak müslümanların imanının kuvvetlenmesine sebep oldu.

İbn İshak, Abdullah b. Abbas'tan müşriklerin müslümanları sopalarla dövdüklerini, aç ve susuz bıraktıklarını, dinlerinden dönüp "Lat ve Uzza'ya iman ettim" demeleri için, dayağın şiddetinden oturamayacak hale gelinceye kadar dövmeye devam ettiklerini rivayet etmektedir. Müslümanlardan bazıları, bu durumda kalpleri iman ile dopdolu olduğu halde, onların eziyetlerinden kurtulmak için küfre döndüğünü söylüyordu. Allahü Teâlâ bunlarla, imandan dönüp gönül hoşluğuyla küfrü kabul eden kimseleri birbirlerinden şu kavli şerifi ile ayırmıştır: "İnandıktan sonra Allah'ı inkâr edenlere, kalbi imanla yatışmış olduğu halde (inkâra) zorlananlara değil, fakat küfre göğüs açan (küfürle sevinç duyan) kimselere Allah'tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır."[20]

İbnü'l-Esir'in bildirdiğine göre, Kureyş müşrikleri Ammar b. Yasir'le anne ve babasını Ebtah'a[21] götürür, güneşin kızdırdığı taşlıkta, kızgın taşların sıcaklığıyla işkence yaparlardı. Bu halde iken, Rasülullah (s.a.s.), onlara uğrar ve şöyle derdi: "Sabredin ey Yasir ailesi! Sizin durağınız cennettir."[22]

Ebu Cehil, eşraftan birinin müslüman olduğunu duyunca onu ikaz eder ve şöyle derdi: "Senden daha hayırlı olan babanın dinini terkettin. Vallahi biz seni aklı durmura uğramış ahmak sayacağız. Fikrini kötüleyeceğiz, şerefini ayaklar altına alacağız!" Eğer o kişi tacir ise onu, "Ticaretini kesada uğratacağız, malını yok edeceğiz" diye tehdit ederdi. İslam'ı kabul eden zayıf ve güçsüz olursa dayak atardı. Yasir (r.a.), işkenceler yüzünden vefat edince, karısı Sümeyye (r.a.), Ebu Cehil'e ağır sözler söyledi. Buna kızan Ebu Cehil mızrağını saplayarak Sümeyye'yi şehid etti. Hz. Sümeyye İslâm uğrunda şehit olan ilk kadındır. Müte-

20 Nahl, (16), 106.

21 Ebtah, Mekke ile Mina arasında düz bir arazidir.

22 el-Kâmil, II, 130.

akiben müşrikler bazen ateşle dağlamak, bazen de göğsüne kaya parçası koymak suretiyle oğlu Ammar'a işkenceye devam ettiler.[23]

İşte Rasülullah (a.s.)'ın müezzini Bilâl! Ki, İslâm'da ilk müezzin olması ve muhaddis ve fakihlerin büyükleri arasında yer alması itibariyle şöhreti yayılmıştır. Habeş asıllı bu köle, Allah'ın Rasülü tarafından "Habeş'in ilk meyvesidir" şeklinde vasıflandırılmıştır. O, her türlü işkencenin en şiddetlisine tabi tutulurdu. Kureyş müşriklerinden Ümeyye b. Halef el-Cumehî, öğle vakti, güneşin en kızgın olduğu sırada, Bilâli Habeşî'nin yüzünü ve sırtını kızgın taş ve kumlarda sürter sonra da göğsüne büyük bir kaya parçası koydurur ve şöyle derdi: "Bu işkence sen ölünceye veya Muhammed'i ve onun dinini inkâr ederek Lât ve Uzza'ya tapmayı kabul edinceye kadar devam edecektir."

Varaka b. Nevfel, Bilâli Habeşî'ye bu nevi işkenceler altında "Allah birdir, Allah birdir" derken uğrar ve ona "Birdir, birdir, vallahi birdir ey Bilâl!" karşılığını verirdi. Bu işkenceler Hz. Ebubekir'in Bilâl'i satın alarak azat etmesine kadar devam etti.

Habbab b. Eret de kâfirlerin şiddetli işkencelerine maruz kalmıştı. Onun sırtını kızgın taşlar üzerinde ve daha sonra ateşte kızdırılmış taşlarla dağlarlardı. Bu işkenceler ancak onun İslâm'daki samimiyetinin artması ve dinine daha sıkı sarılmasına sebep olurdu. Habbab, Rasülullah ve diğer muhacirlerle birlikte hicret etmiş, Rasülullah'la birlikte tüm savaşlara katılmıştır.

Kureyş müşrikleri, müslüman erkeklere eziyet ve işkence etmekle yetinmeyip, müslüman kadınlara da işkence ve eziyetler yaptılar. Müemmiloğullarının (Adiy b. Ka'boğullarından bir oymak) cariyesi olan Lübeyne, Hz. Ömer b. Hattab'dan önce müslüman olmuştu. Ömer usanıncaya kadar ona işkence eder, sonra bırakır ve şöyle derdi: "Seni ancak yorulduğum, usandığım için bırakıyorum."

Bu eziyet ve işkence, Lübeyne'nin Hz. Ebubekir tarafından satın alınıp azat edilmesine kadar devam etmiştir.[24]

---

23 İbn Hişam, I, 342.

24 İbn Hişam, I, 339-341.

Bu mihnet ve sıkıntı, küçük bir grubun azimlerini zayıflatırken diğer bir grubun nefislerinde dinî hamasetin alevlenmesine sebep oldu. Nitekim Abdullah b. Mes'ud, Kâ'be'nin avlusunda Kur'ân-ı Kerim okurken üzerine gelen Kureyş'ten bir grubun kendisini dövmeleri esnasında, okumaya devam etmekle cesaretini açıkça isbat etmiştir. Sonra ertesi gün aynı yolla İslâm'ı açıklamaktaki cesaret ve kabiliyetlerini arkadaşlarına göstermiştir. Fakat arkadaşları, "Sana bu kadarı kâfidir, onlara hoşlanmadıkları şeyi dinlettin" diyerek, onu bu şekilde davranmaktan vazgeçmek hususunda ikna ettiler.[25]

Kureyş ileri gelenleri, amcası Ebu Talib'in nüfuz, makam ve şöhreti yüzünden, başlangıçta zayıf müslümanlara yaptıklarını Rasülullah (s.a.)'a yapmadılar. Ebu Talib, Rasülullah'a şefkat gösterdi, onu himayesine alarak korudu. Bu durum sayesinde Rasulullah dinini yaymaya devam etti. Onu bundan hiç bir şey alıkoymadı. Kureyşliler, Rasulullah'ın davetteki ciddiyetini ve Ebu Talib'in de buna ses çıkarmayarak ilahları, ataları ve düzenleri hakkında yeğeninin söylediklerini engellemediğini görünce, onun işinin büyüyüp iyice kuvvetlenmesinden korktular. İleri gelenlerden bir grup Ebu Talib'e giderek, "Ey Ebu Talib kardeşinin oğlu ilahlarımıza hakaret etti, dinimizi ayıpladı, akıllılarımıza beyinsiz dedi, babalarımızın sapık olduğunu bildirdi. Ya onu bizimle uğraşmaktan vazgeçirirsin, ya da aramızdan çekilir, bizi başbaşa bırakırsın. Zaten sen de ona inanmamak, muhalefet etmekte bizim gibisin. Ona karşı sana biz yeteriz" dediler. Ebu Talib onları, yumuşak ve güzel sözler söyleyerek, nazik bir şekilde reddetti; çekip gittiler. Rasülullah (s.a.), önceden olduğu gibi, İslâm'ı açıklamaya ve insanları ona davete devam etti. Gittikçe onunla düşmanları arasındaki muhalefet şiddetlendi. İlerigelenler ondan iyice uzaklaştılar. Aynı ailenin fertleri arasında düşmanlık ve kızgınlık aldı yürüdü. Bu durum karşısında Ebu Talib'e başka bir heyet gönderdiler. Onlar Ebu Talib'e, "Ey Ebu Talip! Muhakkak senin aramızda yaşça, şerefçe yüce bir mevkiin vardır. Senden kardeşinin oğlunu susturmanı, ona engel olmanı istedik. Fakat sen ona engel olmadın. Vallahi biz artık buna sabredemeyiz. Atalarımıza dil uzatma-

25 Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 37.

sına, bizleri akılsızlık ve sefihlikle suçlamasına, ilahlarınızı kötülemesine artık tahammül gösteremeyiz. Ya onu susturur bizi ondan kurtarırsın, ya da iki taraftan biri helak oluncaya kadar onunla ve seninle savaşırız" diyerek onu açıkça tehdit ettiler.

Sonra Kureyşliler Ebu Talib'le ilişkiyi tamamen kestiler. Kavminin kendisine karşı çıkarak ondan ayrılmaları ve düşmanlık göstermeleri Ebu Talib'in ağırına gitti. Ne Rasülullah'ın teslimine ne de ona hakaret edilmesine gönlü razı olmuyordu. Sonra Rasülullah'ın yanına giderek, "Ey kardeşimin oğlu! Kavminin ileri gelenleri bana geldiler, bana şöyle şöyle dediler. Kendine ve bana acı. Bana, güç yetiremeyeceğim bir iş yükleme!" dedi. Peygamber efendimiz bu sözler üzerine, amcasının kendisine yardımcı olmak ve korumaktan acze düşerek yalnız bırakmak istediğini zannetti ve şöyle karşılık verdi: "Ey amca! Vallahi bu işten vazgeçmem için güneşi sağ elime, ayı da sol elime koyacak olsalar yine de vazgeçmem. Ya, Allah bu dini hâkim kılar, veya onun uğrunda helâk olurum." Gözlerinden yaşlar akarak ayağa kalktı ve yürüdü. Bunun üzerine Ebu Talib onu çağırarak, "Gel kardeşimin oğlu gel" dedi. Rasülullah gelince, "Ey kardeşimoğlu, git istediğini söyle. Vallahi ben seni hiç bir zaman herhangi bir şey karşılığında teslim etmem" dedi. Böylece Ebu Talib, Rasülullah'a yardımdaki ciddiyetini ortaya koymuştu.

Kureyş müşrikleri, Ebu Talib'in Rasülullah (a.s.)'ı yardımcısız bırakmaktan kaçındığını, bu hususta Kureyş'in kendisini terk ve düşmanlığına dahi razı olduğunu anlayınca, Umare b. Velid b. Muğire'yi alarak ona geldiler. Ona, "Ey Ebu Talib! Bu Umare b. Velid b. Muğire, Kureyş'in en yakışıklı ve en kuvvetli gencidir. Onu al, senin olsun. Onu evlat edin, o senindir. Ona karşılık, senin ve atalarının dinine karşı çıkan, kavminin birliğini dağıtan onları beyinsiz ve ahmak sayan şu kardeşinin oğlunu bize teslim et de biz de onu öldürelim. Bu bir adam karşılığında diğer bir adamın alınmasıdır" dediler. Ebu Talib, "Siz bana ne kötü şey teklif ediyorsunuz? Siz bana oğlunuzu vereceksiniz, ben onu sizin için besleyeceğim; ben oğlumu size vereceğim siz onu öldüreceksiniz ha? Vallahi bu, hiç bir zaman olacak şey değil" dedi. İçlerinden Mut'ım b. Adiy b. Nevfel b. Abdimenaf b. Kusay, "Ey Ebu Talib! Şüphe-

siz ki, kavmin sana karşı çok insaflı davrandı. Onlar senin de iyi karşılamadığın şeyden kurtulmak için gayret göstermektedir. Senin onların hiç bir dileğini kabul etmemek niyetinde olduğunu görüyorum!" diye karşılık verince Ebu Talib, Mut'im'e dönerek, "Vallahi onlar bana insaflı davranmadılar. Herhalde sen de beni küçük düşürmek, yalnız bırakmak hususunda onlara yardım etmeye karar vermişsin. O halde dilediğini yap" dedi.

Daha sonra aradaki mücadele gittikçe şiddetlendi. İki grup iyice bozuşarak ayrıldılar. Kureyş heyeti İslâm'ın yayılmasını engellemek için Muhammed (a.s.) ve ona inananların cezalandırılmasına karar vererek Ebu Talib'in huzurundan çıktılar. Bu karar üzerine her kabile, kendilerinden müslüman olanlara saldırdı. Onları dinlerinden döndürmek için işkence ve eziyet etmeye başladılar. Allahu Teâlâ, Rasülullah'ı, amcası Ebu Talib'i vasıta kılarak müşriklerden bu sırada da korudu.

Kureyş'in müslümanlara yaptıklarını gören Ebu Talib, Haşim ve Muttaliboğullarını kendisiyle birlikte Rasülullah'ı korumaya davet etti. Ebu Leheb dışındaki Haşim ve Muttaliboğulları, Ebu Talib'in davetini kabul ederek Rasülullah'ı müşriklerin taarruzundan korumak için onun etrafında toplandılar.[26]

Kureyş müşrikleri, hacc için Mekke'ye gelen heyetlere mensup Arapların Rasülullah (a.s.)'a meyledebileceğinden korktular. Aralarında istişare ederek İslâmiyeti henüz beşiğinde iken öldürmek kararına vardılar. Hacc mevsimi girince, Kureyş müşriklerinden bir grup bu hususta bir tedbir almak maksadıyla Velid b. Muğire'nin evinde toplandı. Velid b. Muğire, yaşlı ve seçkin biriydi. Onlara, "Ey Kureyş topluluğu! İşte hacc mevsimi de geldi. Muhakkak bu günlerde Arap kabilelerinin hacc kafileleri size gelecekler. Adamınızın (Rasülullah) işini duydukları şüphesizdir. Siz onun hakkındaki görüşünüzü birleştirin. Biriniz diğerinizin sözünü reddederek veya bazınızı yalanlayarak ihtilafa düşmesin" dedi. Onlar da, "Ey Abdüşems'in babası! Sen söyle, bizim için bir görüş belirt, biz de ona uyalım" diye karşılık verdiler. Velid; "Aksine, siz söyleyiniz ben dinleyeyim" dedi. Onlar "Kâhin diyelim" deyince Velid, "Val-

26 İbn Hişam, I, 282.

lahi o kâhin değildir. Biz kâhinleri gördük, onun sözleri ne bir kâhin fısıltısıdır, ne de secili sözdür" diye reddetti. Onlar "O halde mecnun diyelim" deyince, Velid yine, "O mecnun değildir. Biz delileri gördük, onun ne olduğunu biliriz. Muhammed'in ne boğulması, ne titremesi, ne iradesiz kaşını gözünü oynatması, ne de vesvesesi, evhamlanması vardır" diyerek bu teklifin de uygun olmadığını belirtti. Bu defa, "Şâir diyelim" dediler. Velid ise, "O şâir de değildir. Biz şiirin recezini, hezecini, karîdasını, makbûdasını, mabsûtasını iyi biliriz. Onun söyledikleri bunlara benzemez. Şiir değildir" diye karşılık verdi. Onlar, "O zaman sâhirdir deriz" deyince, Velid; "Hayır, o sihirbaz da değildir. Biz sihirbazları ve sihirlerini görmüşüzdür. Onun sözleri ne sihirbazların küfürleri, ne de düğümleridir" dedi.

Bunun üzerine, "Ey Abdüşems'in babası! O zaman ne diyelim?" dediler. Velid, "Vallahi onun söylediği sözlerde büyük bir tatlılık vardır. Onun kökü gür, salkımı bir hurma ağacı, dalları bol meyvelidir. Sizin onun hakkında söylediklerinizin tamamı yanlıştır. Onun hakkında söyleyebileceğiniz sözlerin en makulü, şiire benzer bir söz getiren sihirbaz olduğunu belirtmenizdir. O öyle bir söz getirmiştir ki, evlatla babanın, kardeşle kardeşin, kadınla kocanın bir kişi ile kabilesinin arasını açan bir sihirdir" dedi. Velid'in bu konuşması üzerine müşrikler ondan ayrıldılar. Hacc mevsimi gelince Mekke'ye gelen insanların yollarına çıkarak, yanlarından geçen her şahsı Peygamberimizle görüşmekten sakındırmak için onun durumunu anlattılar, aleyhinde telkinatta bulundular.[27]

Beyzâvî, bir gün Rasûlullah (s.a.)'ı Secde suresini okurken dinleyen Velid b. Muğire'nin kavmine gelerek şöyle dediğini rivayet eder: "Az önce Muhammed'den öyle sözler dinledim ki, o sözler ne insan ne de cin sözüdür. Onların bambaşka bir tatlılığı, parlaklığı var. Üst tarafı meyveli, zemini bol verimlidir. O her hâlükârda üstün gelir. Onun üstüne çıkılamaz."

Velid'i dinleyen Kureyş eşrafı, "Velid dininden döndü" dediler. Bunu işiten kardeşinin oğlu Ebu Cehil, "Ben sizin adınıza onun hakkından gelirim diyerek" üzüntülü bir halde Velid'in yanına varmış onu kızdıracak

27 İbn Hişam, I, 283 v.d.

sözler söylemişti. Velid, Kureyşlilere hitaben şöyle dedi: "Siz Muhammed'in mecnun olduğunu iddia ediyorsunuz. Onun hiç boğulduğunu gördünüz mü? Şüphesiz o kâhindir diyorsunuz. Hiç kehânete çalışırken gördünüz mü? Şâirdir diyorsunuz. Hiç şiir yazmaya çalışırken, şiir söylerken gördünüz mü?" Kureyşliler, "Hayır" diye cevap verdiler. Bunun üzerine Velid, "O ancak sihirbazdır. Onun kişi ile ailesi, çocuğu ve dostlarının arasını açıp onları birbirinden ayırdığını görmüyor musunuz?" dedi.

Velid'in bu şekilde konuşması onları sevindirdi. Ondan memnun olarak ayrılıp dağıldılar. Kur'ân-ı Kerim, Velid'in bu durumunu şu ayetlerle teşhir eder: "Benimle şu adamı yalnız bırak ki, ben onu tek olarak yarattım. Ona uzun boylu mal verdim. Göz önünde oğullar verdim. Kendisine bir döşeyiş döşedim (servet, evlat ve çeşitli nimetler verdim). Hâlâ daha da arttırmama göz dikiyor. Hayır, çünkü o bizim âyetlerimize karşı bir inatçı kesildi. Onu dimdik bir yokuşa sardıracağım. Zira o düşündü, ölçtü, biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti. Sonra baktı, sonra surat astı, kaşlarını çattı. Sonra arkasına döndü, büyüklük tasladı. Bu, dedi, rivayet edilip öğretilen bir büyüden başka bir şey değildir. Bu sadece bir insan sözüdür.[28]

İbn Hişam şöyle der: "Allah'ın Rasülü hakkında bunları uyduran grup, hac mevsiminde karşılaştıkları şahıslara bunları söylemeye başladılar. Hac mevsimi esnasında Araplar arasında Rasülullah'ın durumu öğrenildi. Herkes onun hakkında malûmat sahibi olarak memleketine döndü. Böylece Rasülullah'ın meselesi bütün Arabistan'a yayılmış oldu. Bu sebeple Ebu Talib, tüm Arap halkının kendi kavmi ile birlikte üzerine hücum etmelerinden korktu. Söylediği kasidede, Mekke'nin kutsallığına sığınıyor, Mekke'nin mukaddes durumunu ifade ile kavminin ilerigelenlerini kendi tarafına çekmek, onlarla dostluk kurmak için çalışıyordu. Bununla beraber şiirinde, kavmine ve başkalarına, Rasülullah'ı ölünceye kadar teslim etmeyeceğini ve bırakmayacağını hatırlatıyordu."[29] Bunun üzerine Kureyş müşrikleri, Müslümanlara sefihler eliyle işkenceye devam ettiler.

---

28 Müddesir, (74), 11-25.

29 İbn Hişam, I, 186.

4- HABEŞİSTAN'A HİCRET

Peygamber efendimiz (s.a.), ashabının çektiği bela ve sıkıntıları görünce onlara; "Allahü Teâlâ çektiğiniz sıkıntılardan kurtulmanız için bir çıkış yolu gösterinceye kadar Habeşistan'a göç etseniz iyi olur. Çünkü orada ülkesinde kimseye zulmedilmeyen bir hükümdar vardır. Orası doğruluk ülkesidir" dedi.

Rasülullah (s.a.), müslümanların Arap kabilelerinden birinin yurduna göç etmelerini düşünmedi. Zira bu kabileler, Kureyş kabilesine iyi görünmek veya dinleri putperestliğe bağlılıkları sebebi ile Rasûlullah'ın hacc mevsiminde kendilerine yaptığı daveti reddediyorlardı. Aynı şekilde Ehli kitaptan Yahudi ve Hıristiyanların oturduğu Arabistan içindeki bölgelere de hicreti düşünmedi. Çünkü bu Yahudi ve Hıristiyanlardan her ikisi birbirini çekemez, Arap ülkelerinde manevi ve edebî nüfuzu ele geçirmek için rekabet eder durumdaydı. Bu durum içerisinde olan iki topluluk, bir üçüncü gücü kabul etmezlerdi. Hele bu rakip "Ümmilere karşı bize bir sorumluluk yoktur."[30] diyerek hakir gördükleri Araplardan olursa, kabul etmeleri hiç mümkün değildi. Semavi bir dine inanmayan İranlıların müstemlekesi olan Yemen ülkesine gelince, Rasülullah, oraya sığınmayı da güvenli bulmadı. Günler, Rasülullah'ın ne kadar uzak görüşlü olduğunu göstermiştir. Bilindiği gibi İran Kisrası, Yemen Valisi Bazan'a şöyle yazmıştı: "Hicaz'daki bu adama (Rasülullah'a), iki kuvvetli adam gönder. Onu yanlarına alıp bana getirsinler."[31]

Mekke'den oldukça uzak olan Hire için de durum bu şekilde idi. Suriye bölgesi de Hire gibi, Mekke'den uzaktı. Üstelik bu dönemde Hire

30 Âl-i İmran, (3), 75. Bu duygu Rasülullah'ın Medine'ye hicret ettiği günlerde açık bir hal almıştır. Yahudiler, Medine'de Rasülullah'la bir kaç defa bir araya gelerek görüşmüşler, samimiyetsiz bir şekilde münazara etmişlerdi. Hatta onlar Kureyşlilere,"Sizin dininiz, Muhammed'in dininden üstündür" diyecek kadar iler gitmişler, son derece riyakâr davranmışlardır.

31 Bu hadise, Rasülullah'ın İslam'a davet eden, mecusiliği terk etmeye çağıran mektubu kendisine ulaştığı sırada cereyan etmişti. Kisrâ, Rasülullah'ın mektubunu alınca kızmış, onu fırlatarak elçiye hakaret etmiş, daha sonra, davetin umumiliği bölümünde geleceği gibi, Bazan'a mektup yazarak, Rasülullah'ı kendisine göndermesini emretmişti.

ve Suriye'de büyük sıkıntı ve çalkantılar vardı. Mekke'den mal ve mülklerini bırakmış olarak fakir ve Kureyşlilerin çıkışlarını engellememeleri için gizlice ayrılan bu mültecilerin Şam bölgesi ve Hire gibi uzak bir yere hicretlerinin imkânsızlığı şüphesiz açıktır. Sonra, Suriye, Yemen ve Hire bölgelerinin hepsi de Kureyş ticareti için önemli bir pazardı. Kureyş'in her birinin halkıyla sağlam ilişkileri, karşılıklı menfaatleri ve belirli zamanlarda birbirlerini ziyaretleri vardı. Kureyş, müslümanların bu bölgelerden herhangi birine sığındığını duyduğu zaman, bölge halkından onların çıkarılmasını ve kendilerine teslim edilmelerini isteyecekti. Nitekim Habeşistan hükümdarına da Müslümanları ülkesinden çıkarması için elçi göndermişler, Necaşi'nin üstün ahlâklı ve müsamahakâr olması yüzünden neticeye ulaşamamışlardı.

Dolayısıyla Rasülullah (s.a.), hükümdarının adaletli ve müsamahakâr olduğunu bildiği için Habeşistan'ı tercih etti. Bu hususta müslümanlara şöyle dedi: "Çünkü orada, yanında kimseye zulmedilmeyen bir hükümdar vardır. Orası doğruluk ülkesidir."

Rasülullah'ın bu izni üzerine ilk olarak on erkek ve dört kadın müslüman, Habeşistan'a hicret ettiler. Sonra hicret edenler çoğaldı. Hatta sayıları, çocukları hariç, 83 erkek ve 17 kadına ulaştı. Bunların tamamı Kureyş kabilesi batınlarına mensuptular. İçlerinde Osman b. Affan, zevcesi Rasülullah'ın kızı Rukiyye, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Cafer b. Ebu Talib, Cafer'in zevcesi Ümeys kızı Esmâ, Amr b. Said b. el-As b. Ümeyye ve kardeşi Halid b. Said b. el-As da vardı. Necaşi onları iyi karşılayarak ikram etmiş, hayatlarını emniyet altına almıştı. Müslümanlar orada refah ve bolluğa ulaşmışlardı.

Kureyşliler, Rasülullah'ın arkadaşlarının Habeşistan'da iyi karşılandıklarını, hayatlarından emin olarak güven içinde mutlu bir şekilde yaşadıklarını; orada istikrarlı bir yurt bulduklarını görünce, durumu aralarında görüşerek, Müslümanlar, ülkesinden çıkarmasını sağlamak için Necaşi'ye içlerinden iki kuvvetli adam göndermeyi kararlaştırdılar.

Bu karar üzerine Abdullah b. Ebi Rebia ile Amr b. As'ı gönderdiler. Bunlarla birlikte Muaviye b. Ebi Süfyan ve Muğire b. Şube'nin gönderildiği de söylenir.

Abdullah b. Ebi Rebia ve Amr b. As, hediyelerle birlikte Necaşi'ye gittiler. Necaşi tarafından kabul edilmelerini istediler. Kabul edilince Necaşi'ye şöyle dediler: "Ey hükümdar! Bizden birkaç aklı ermez genç, senin ülkene sığındılar. Bunlar kavimlerinin dinini terkettikleri gibi, senin dinine de girmeyerek, senin de, bizim de bilmediğimiz yepyeni bir dinle ortaya çıktılar. Bunların babalarından, amcalarından ve akrabalarından olan kavimlerinin ileri gelenleri, onları geri götürmemiz için bizi size gönderdiler. Çünkü onlar bunlardan daha ileri görüşlüdür. Bunların kavimlerini ayıplayıp kınadıkları şeyleri daha iyi bilirler."

Hükümdarın yanında bulunan papazlar da: "Ey hükümdar! Kavimleri onlardan daha iyi düşünür, ayıplayıp kınadıklarını daha iyi bilirler. Onları bu iki adama teslim et de ülkelerine ve kavimlerine geri götürsünler" dediler.

Necaşi, ileri görüşlü bir adamdı. Muhacirleri huzuruna çağırarak dinlerinin hakikatini kendilerinden öğrenmek istedi. Necaşi'nin huzurunda Cafer b. Ebi Talib, Arapların İslâm öncesi durumlarıyla daha sonraki durumlarını anlattı. Rasülullah (a.s.)'ın davetinin, putları terkederek Allahü Teâlâ'ya ibadete ve en güzel ahlâkla ahlâklanmaya çağırdığını belirtti. Bunun üzerine Necaşi; "Allah tarafından peygamberinize bildirilen şeylerden senin yanında var mı?" diye sordu. Cafer, "evet" karşılığını verince, "ondan bana oku" dedi. Bunun üzerine Cafer, Meryem suresinin başından okumaya başladı (Meryem suresinde Mesih'in (İsa a.s.) doğumuna dair bilgiler vardır). Cafer'i dinleyen Necaşi, ağlamaya başladı. Göz yaşlarından sakalları dahi ıslanmıştı. Cafer'i dinleyen din adamları da ağladılar. O kadar ki ellerindeki sahifeleri bile ıslandı. Sonra Necaşi, Kureyş'in iki temsilcisine dönerek "Bu işittiğim sözle İsa'nın getirdiği şey aynı kaynaktan geliyor. Haydi gidiniz! Vallahi onları size teslim etmeyeceğim!" dedi"[32].

32 İbn Hişam, I, 356-360.

Necaşi'nin huzurundan çıkan Kureyş'in iki elçisinden Amr b. Âs ötekine, "Vallahi yarın onlar hakkında Necaşi'ye öyle şeyler söyleyeceğim ki, bunların köklerini kazıyıp cemaatlerini dağıtacağım. Necaşi'ye onların Meryemoğlu İsa'yı kul kabul etmelerini ihbar edeceğim" demişti. Ertesi gün, Necaşi'nin huzuruna kabul edilmek için tekrar izin aldılar. Amr ona, "Ey hükümdar! Müslümanlar, Meryemoğlu İsa hakkında ağır bir söz söylüyorlar. Onları çağırt, İsa hakkındaki kanaatlerini sor" dedi. Bu hususun tetkiki için müslümanlar Necaşi'nin yanına getirildiler. Necaşi onlara, "İsa b. Meryem hakkında ne dersiniz? Söyleyin bakalım" diye sordu. Cafer b. Ebi Talib, "Biz onun hakkında Peygamberimiz (s.a.)'in getirdiği şeyleri söyleriz. İsa, Allahü Teâlâ'nın kulu, peygamberi ve O'nun kendini Allah'a adamış bakire Meryem'e ilka ettiği Kelimesi (emri)dir" diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Necaşi, "Vallahi İsa b. Meryem senin dediğinden başkası değildir" dedi ve sonra, "Siz artık gidiniz. Ülkemde emniyet içerisinde olacaksınız. Size dokunup küfredeni cezalandırırız" diye ilave etti. Müslümanlar da onun huzurundan emin olarak ayrıldılar. Bu muhacirlerden bazıları, Rasülullah (s.a.)'ın Medine'ye hicretinden evvel Mekke'ye döndüler. Diğerleri hicretin yedinci yılına kadar Habeşistan'da ikamet ettiler.

Kureyşliler, Rasülullah (s.a.) için hazırladıkları tuzakların boşa çıktığını görünce, Haşim ve Muttaliboğulları ile alakayı kesmek üzere karar aldılar. Bu iki aile ile muameleleri kesmek, onlardan kız almamak ve onlara kız vermemek; Rasülullah'ı öldürmeleri için kendilerine teslim etmelerine kadar onlarla alışverişte bulunmamak üzere anlaştılar. Karşılıklı olarak and içerek bu konuda birbirlerine söz verdiler. Sonra bu kararı bir sahifeye yazarak Kâ'be'nin içine astılar. Bu durum iki veya üç yıl devam etti. Bu süre boyunca Müslümanlar çok sıkıntı çektiler. Kureyş'ten onlara bir şey götürmek isteyen olursa ancak gizli olarak ulaştırabiliyordu.

Haşimoğulları, Mekke mahallelerinden birinde böylece muhasara altında tutuldu. Ancak bütün Arap ülkelerinde savaşın yasak sayıldığı, Arapların dinî merkezi Kâ'be-i Mükerreme'nin ziyaretinde hacıların gü-

venliğinin sağlanması için taraflar arasında antlaşma akdedilmiş olan haram aylarda dışarı çıkabiliyorlardı.

Kureyşlilerden bazıları, Haşim ve Muttaliboğullarının durumunu düşünerek anlaşma sahifesini yırtmak ve onları mahsur kaldıkları mahalleden çıkarmak için karar aldılar. Bunların arasında olan Resulullah'ın halası Atike'nin oğlu Züheyr b. Ebi Ümeyye, kavmini muhasara ve boykotun kaldırılmasına teşvik ederek şöyle dedi: "Ey Mekke halkı! Biz yemek yiyelim, elbise giyelim, Haşim ve Muttaliboğulları kıtlık içinde helâk olsun; onlara bir şey satılmasın, onlardan bir şey alınmasın, bu mümkün müdür? Vallahi bu kara sahifenin yırtılmasına kadar oturmayacağım."

Ebu Cehil ona karşı çıkınca, Mut'ım b. Adiy (Nevfel b. Abdimenaf ailesindendir) kalkarak sahifeyi yırttı. Böylece anlaşma kaldırılmış, Haşim ve Muttaliboğulları şiddetli sıkıntı ve azabı tattıktan sonra evlerine dönmüş oldular.[33]

33 İbn Hişam, I, 360-372-375-397-399.

5- MEDİNE'YE HİCRET

Bu sırada Rasülullah (s.a.), İslâmî daveti yaymak için gayret gösteriyor, akrabaları da, mü'min olsun kâfir olsun, karşılaştıkları şiddet ve tehlikelere rağmen ona yardım ediyorlardı. Vahy'in gönderilişinden 10 yıl geçmemişti ki, amcası ve hamisi Ebu Talib'in vefatı sebebiyle büyük sıkıntıya düştü. Ebu Talib, Rasülullah'ın Allahü Teâlâ'nın elçisi olduğunu kabul etmesi ve ona her şeyiyle yardım etmesine rağmen, ar ve babalarının dinini terki sebebiyle ayıplanma korkusu yüzünden küfür üzere ölmüştü.

Ebu Talib'in hemen ardından Hz. Hatice vefat etti. Bu ikisinin vefatı, hicretten yaklaşık üç yıl kadar önceydi. Böylece Rasülullah (a.s.), iki büyük yardımcısını kaybetmiş, Mekke'de kalması tehlikelerle dolu bir hale gelmişti. Ebu'l-Fidâ, bu hususta şöyle der: "Hz. Hatice ve Ebu Talib'in ölümünü, Peygamber efendimize Kureyş tarafından yapılan şiddet ve sıkıntılar takip etti. Ona eziyet ve sıkıntı verenlerin başında, bilhassa Ebu Leheb b. Abdülmuttalib, Hakem b. el-As, Ukbe b. Ebi Muayt b. Ebi Amr b. Ümeyye geliyordu. Zira bunlar Peygamber efendimizin komşusu idiler. Namaz ve yemek vakitlerinde üzerine pislik atmak suretiyle işkence ederlerdi[34]

Amcasının vefatı üzerine Kureyş müşriklerinin eziyeti şiddetlenince Rasülullah (s.a.) davetini kabul etmeye en müsait olacak başka bir kavimle ilişki kurmaya karar verdi. Böylece onların ülkesinde İslâm'ın yayılması için daha verimli bir zemin bulabilecekti. Bu niyetle Taif şehrine giderek, o şehrin ilerigelenlerinden bir grubu Allahü Teâlâ'nın birliğini kabule çağırdı. Lâkin kendisini dinleyen olmadı; aksine davetini alayla karşıladılar. Kavimlerinin ayak takımını ve kölelerini, bağırıp çağırıp, hakaret ve küfür etmeleri için onun peşine taktılar. Hatta herkes peşine takıldı; onu taşlayıp bir bahçeye sığınmak zorunda bıraktılar.

Rasülullah (s.a.), müteakiben Mekke'ye döndü. Fakat Mekke'ye girmeye imkân bulamadı. Hz. Nuh (a.s.)'un lisanı üzerine gelen şu ayetlerde bu andaki ruhî kırgınlığı açıkça görülür: "Nuh, Rabbim dedi, ben

34 Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar, I, 120-122-123.

kavmimi gece gündüz imana davet ettim. Benim davetim onların kaçışlarını arttırmaktan başka bir işe yaramadı. Günahlarını bağışlaman için onları (sana) ne kadar davet ettimse parmaklarını kulaklarına tıkadılar, örtülerini başlarına çektiler, direttiler, çok kibirlendiler."[35] Rasülullah (s.a.), Mekke'ye girebilmek için Mut'im b. Adiy'in himayesini istedi. Mut'im onun isteğini kabul ederek oğullarıyla birlikte silahlanarak geldi; Rasülullah'la Mescidi Haram'a girdiler. Rasülullah (a.s.), tavaf ederek namaz kıldı, kimse ona bir kötülük yapamadı.

Peygamberimiz Taif'ten döndükten sonra İslâm'ı Mekke halkı arasında yayma çalışmalarını devam ettirdi. Davetini yaymakta bütün gayretini hacc mevsimine teksif etmişti. Bu mevsimde hacc için Mekke'ye gelen Arap kabilelerine kendisini arzeder ve onları Allahü Teâlâ'nın birliğini kabule çağırırdı. Onun bu davetlerini tesirsiz hale getirmek isteyen amcası Ebu Leheb ise, onunla konuşanları, "O sizi, Lât ve Uzza'dan ayırmaya ve kendisinin getirdiği bid'at ve sapıklıklara davet ediyor, sakın ona itaat etmeyin" diye ikaz ederdi. Bu şahısların bir kısmı Rasülullah'ın davetini reddetmekle yetinirken, bazıları da ağır hakarette bulunarak cevap verirlerdi.

Bu günlerde Rasülullah (s.a.), bir gece Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksâ'ya (Beyti Makdis'e) götürüldü; buradan da yedi kat semaya çıkarıldı. Bu hususta Allahü Teâlâ şöyle buyurmaktadır; "Eksiklikten uzaktır o Allah ki, geceleyin kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini bereketli kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya yürüttü. Ona âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye böyle yaptık. Gerçekten o, işiten, görendir.[36]" Beş vakit namaz da bu gece yani Miraç gecesinde farz kılınmıştır."[37]

A- MEDİNE (YESRİB) HALKININ RASÜLULLAHIN (S.A.V.) DAVETİNE KUCAK AÇIŞI

Rasülullah (s.a.)'ın daveti, daha önce bazı Kureyş oymakları ve diğer Arap kabilelerinden bir kısım ilerigelenlerin İslâm'ı kabul ettiklerini

35 Nuh, (71), 5-7.

36 İsrâ, (17), 1.

37 İsrâ ve Miraç Mucizesi için bkz. Siretü İbn Hişam, H, 3-15.

duymuş ve Mekke'de Kureyş müşrikleri ile müslümanlar arasındaki anlaşmazlığın, müslümanlardan bir grubun Habeşistan'a hicret etmesine sebep olduğunu ve bu muhacirlerin orada inançlarını koruduklarını da öğrenmiş olan Yesrib (Medine) halkı içinde müsait bir çevre buldu. Onların dışındaki Arap kabileleri de bu durumları biliyorlardı. Medine halkı, Mekke ile Mekke'ye hacc için giden heyetler yoluyla irtibat sağlıyordu. Hususen Bi'set'in 10. yılında rakip kardeş kabile Hazreç'e karşı Kureyş'ten bir müttefik aramak gayesiyle Evs kabilesi bir heyet göndermişti. İşte Rasülullah (s.a.) bu fırsatı değerlendirmiş, bu heyet mensuplarını İslam'a davet etmiştir. Bu davet üzerine bu heyetten bir kısmı İslâm'ı kabul etmiş, diğerleri davetten yüz çevirmişlerdi.[38]

Evs ve Hazreç kabilelerine mensup olan Medine Halkı, köklü ve kuvvetli bir topluluktu. Aralarında meydana gelen, gürültüsü bitip ateşi dinmeyen harplerde güç ve kuvvetlerinin şiddetini açık bir şekilde sergiledikleri şüphesizdir. Nadir, Kaynuka ve Kureyza Yahudileri de uzun zamandan beri Medine'de oturuyorlardı. Yahudilerin, Hadrian'ın zulmüyle başlarına gelen büyük felaketin akabinde ülkelerinden sürülüp çıkarılmalarından sonra buraya gelmiş olmaları ihtimali kuvvetlidir. Yine aynı dönemde Yesrib'e göçebe araplardan bir grup gelmişti ki, bunlar güney Arabistan Arap kabilelerinden Evs ve Haçreç'ti. Bu iki kabilenin bölgenin bir köşesinde yaşamasına müsamaha gösterildi. Nüfusları fazlalaşınca, Yahudi hakimlerin sultasına karşı gittikçe şiddetlenen bir rekabete giriştiler. Sonunda hakimiyeti tamamen ellerine geçirdiler. Bu hadise milâdî V. asrın sonlarında olmuştu. Yahudilerden Fedek, Teymâ, Vadiülkurâ ve Heyber'de yerleşenler de vardı.

Medine'de bulunan Yahudilerle, aynı şehirde yaşayan Evs ve Hazreç arapları arasında sıkı ilişkiler vardı. Bu ilişkiler sayesinde Evs ve Hazreç kabilesi, Yahudiliğin dinî prensiplerini öğrendiler ve dinleye dinleye onların pek çoğunu kolayca kabullendiler. Medine'de Yahudilik gibi vahiy, Allah'ın birliği, sonra da onun yüceliği ve her şeyi kuşatan kudreti; yeniden dirilme, hesaba çekilme ve bu ikisinden sonra cennet, ce-

38 İbnü'l-Esir, II, 35.

hennemi v.s. hususları içine alan Allahü Teâlâ tarafından gönderilmiş ilâhî kitaba sahip semavî bir dinin bulunmasının önemi büyüktür. Gerçekten bütün bu hususların Medine'de oturan Arapların putperestlik inançlarının zayıflamasında ve onları Rasülullah'ın nübüvvet davetini anlamada Mekke putperestlerinden daha müsait bir hale getirmesinde etkisi olmuştur. Halbuki bu kabil fikirlere tamamen yabancı olan Kureyşlilerin nazarında bu fikirler bilhassa kızgınlığa sebep oluyordu.[39]

Medine halkı Peygamber efendimizi ve onun getirdiği dinî esasları görünce, onlarla Yahudilerin kendilerine söyledikleri şeyler arasında benzerliği anladılar. Yahudilerin daha önce ona inanarak kendilerini Ad ve İrem kavimlerinin öldürülüşü gibi, öldürmelerine fırsat vermemek için inanmakta acele davrandılar.[40] Bu sebeple Medine halkının İslâm için daha büyük şevk ve gayret içinde olduğunu gördüğümüz zaman hayretle karşılamıyoruz.

Herhalde Medine'de içtimaî durum, böyle bir fırsatın değerlendirilmesini de gerektiriyordu. Zira Medineliler, bu dinde aralarındaki düşmanlık ve çatışmaları sona erdirecek, birlik ve beraberliklerini sağlayıp yekvücut hale getirecek unsurları buldular. Aynı şekilde Rasülullah

---

39 Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 42.

40 İbn Hişam, (II, 38) Ensardan bazılarının şöyle dediklerini zikreder; "Bizi İslâmı kabule sevk eden, Allahü Teâlâ'nın rahmet ve hidayetiyle birlikte, Yahudi ricalinden işittiklerimizdir. Biz şirk koşan, putlara tapan bir topluluk iken Ehl-i kitabın bizde olmayan ilimleri vardı. Onlarla bizim aramızda düşmanlık eksik olmazdı. Hoşlarına gitmeyen şeyler elde ettiğimizde bize, "Şüphesiz gönderilecek peygamberin zamanı yaklaşmıştır. O peygamber gelince biz ona tabi olacağız ve onunla birlikte sizi Ad ve İrem kavimlerinin öldürülüşü gibi öldüreceğiz" derlerdi ve biz bu sözleri sık sık onlardan işitirdik. Allahü Teâlâ Rasülünü gönderince, bizi Allah'ın birliğine çağırdığı zaman hemen onun davetini kabul ettik. Yahudilerin kendisiyle bizi tehdit ettikleri peygamber olduğunu anladık. Bu yüzden ona inanmakta Yahudileri geçmek için acele ettik ve hemen iman ettik. Bizimle Yahudiler arasındaki bu durum hakkında ayet nazil olmuştur: "Ne zaman ki onlara Allah katında yanlarında bulunan Tevrat'ı doğrulayıcı bir kitap (Kur'ân) geldi. Daha önce inkâr edenlere karşı yardım isteyip dururlarken o bildikleri Kur'ân kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Artık Allah'ın laneti inkârcıların üzerine olsun! Bakara, (2), 89."

(s.a.)'ın şahsında uzun zamandır arayıp durdukları lideri bulmuşlardı. Çünkü onun Kureyş'in yüksek ve ilerigelen ailelerinin birinden olduğunu ve yine Hazreç batınlarından biri olan Neccaroğullarından Selma'nın torunu olduğunu öğrenmişlerdi.

Yine bir peygamber sayesinde ona nazil olacak vahiyle, Yahudilerle boy ölçüşebileceklerdi. Ancak Rasülullah (s.a.), Evs ve Hazreç kabilelerini tek bayrak altında toplayabilirdi. Hele Evs'in Hazreç'e karşı üstünlük sağladığı Buas harbinden sonra, buna büyük ihtiyaçları vardı. Muhtemelen, Buas gününde Hazreçlilerin yenilmesi, onları İslâm'ı kabule çok müsait bir hale getirmiştir ki, onlar amcaoğulları Evslilerden önce İslâm'ı kabul etmişlerdir.

Buas çatışmasını takip eden hacc mevsiminde, Hazreç'ten bir grup hacc için Mekke'ye geldi. Onların içinde ileri gelen altı kişi vardı. Bunlar Evs kabilesine karşı, üstünlük sağlamak veya Evs'le birliklerini temin etmek için bir müttefik arıyorlardı. Zira bu iki kabileden her biri riyasetin kendilerinde olmasını istiyordu. Rasülullah (s.a.), bu grupla Akabe[41] denilen mevkide karşılaştı. Onlar Rasülullah (s.a.)'ın davetini dinleyerek İslâm'ı kabul ettiler.

B- AKABE BİATLARI:

İbn Hişam şöyle der: "Rasülullah (s.a.) Akabe'de iken Hazreç'ten Allahü teâlâ'nın haklarında hayır murad ettiği bir heyetle karşılaştı. Rasülullah onlara, "siz kimlersiniz, diye" sordu. Onlar da "Hazreç'ten bir grubuz" karşılığını verdiler. Rasülullah, "Yahudilerin komşusu ve müttefiklerinden misiniz" diye sordu. "Evet" cevabını verdiler. Rasülullah, "Oturmaz mısınız, sizinle konuşsam" dedi. Onlar da "peki diyerek" oturdular. Peygamberimiz (s.a.), onları Allahü Teâlâ'nın birliğini kabule çağırdı, İslâm'ı arzetti ve Kur'ân-ı Kerim'den bir miktar okudu. Rasulullah bu şahıslarla konuşup onları İslâm'a çağırınca -zaten daha önce Yahudilerden işittiklerinden etkilenmişlerdi- içlerinden bazıları diğerle-

41 Akabe, Mekke yolunda Mina'ya yakın bir mevkidir. Mekke'ye giderken Vakısa'dan sonra, el-Kâ'dan önce gelir. Bekr b. Vailoğullarından İkrimeoğullarının bir suyudur.

rine: "Arkadaşlar, vallahi biliniz ki o Yahudilerin sizi kendisiyle korkuttukları peygamberin ta kendisidir. Sakın Yahudiler ona iman etmekte sizi geçmesinler" dediler. Bunun üzerine Rasülullah'ın davetine icabet ederek getirdiklerini tasdikle İslâm'dan kendilerine arzettiklerini kabul ettiler. Ve şöyle dediler: "Biz kavmimizi, hiç bir kavim arasında olmayan bir düşmanlık ve kötülük içinde bıraktık geldik. Umulur ki Allahü Teâlâ onları da senin sayende bir araya toplar, seni onlara önder kılar. Biz onları senin emrine çağıracağız, bu dinden kabul ettiğimiz hususları onlara arzedeceğiz. Eğer Allah onları bu din etrafında bir araya getirirse, senden daha yüce ve şerefli kimse olamaz.[42]"

Müteakiben Rasülullah'tan ayrılarak, iman etmiş ve Rasülullah'ın getirdiklerini tasdik etmiş olarak şehirlerine döndüler. Bu altı kişilik grup Hazreç kabilesindendi. Medine'ye döndükten sonra kavimlerine Rasülullah'ın durumunu anlattılar ve onları İslâm'a davet ettiler. Hatta bu iş aralarında o derece yayıldı ki, içinde Rasülullah'ın anılmadığı hiç bir Ensar evi kalmadı. Bu başarı Medine şehrinin daveti kabule hazırlığı ve davetçilerin dinlerine davette gösterdikleri cesaret ve kahramanlık sayesinde olmuştur.

Bir sonraki hacc mevsimi gelince (Bi'set'in on ikinci yılı) Medine halkından on iki kişi Mekke'ye geldi. Rasülullah'la Akabe'de buluşan bu grup o gece Rasülullah'a biat ettiler. Bu biat, "Biatu'n-nisa" (kadınlar biatı) ve "Birinci Akabe biatı" olarak isimlendirilmiştir. Ubade b. Samit, "Birinci Akabe'de bulunanlardanım. Biz o zaman on iki kişiydik. Rasülullah'a kadınlar biatı üzere biat etmiştik ki, bu savaşın bize farz kılınmasından önce idi. Bu biatta Allahü Teâlâ'ya hiç bir şeyi eş ve ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarımızı öldürmemek, ellerimizle ayaklarımız arasında kendiliğimizden uyduracağımız yalanlarla hiç kimseye iftirada bulunmamak, hiç bir hayırlı işte ona muhalefet etmemek üzere biat ettik. Rasülullah (a.s.) bize, siz verdiğiniz sözü tutarsanız sizin için cennet vardır. Hanginiz bunlardan birini

42 İbn Hişam, II, 38.

irtikap ederse onun işi Allah'a kalmıştır, dilerse affeder, dilerse azaba uğratır diye söyledi" demiştir.

Bu biat, bir görüşe göre, Rasülullah (s.a.)'a ilk biat eden kadın olan Sa'lebe oğlu Ubeyd'in kızı Afrâ'nın bulunması sebebiyle "Kadınlar Biatı" olarak isimlendirilmiştir.

Rasülullah (s.a.), Medinelilerle birlikte onlara Kur'ân okutması, İslâm'ı öğretmesi ve onlara imamlık yapması için Mus'ab b. Umeyr'i gönderdi. Onun için Mus'ab, mukri' (okutucu) olarak isimlendirilmişti.[43]

Mus'ab b. Umeyr, yeni Habeşistan'dan dönmüş, hacc mevsiminden sonra Rasülullah (s.a.) ile Akabe'de buluşmuştu. Medine'de Es'ad b. Zürare'nin evine yerleşti. Mus'ab, müslümanları namaz ve Kur'ân okumak için zaman zaman bu evde, zaman zaman da Medine kabilelerinden Zaferoğullarının, Abdü'l- Eşheloğullarıyla birlikte ikamet ettikleri semtteki evlerinde toplardı.

Bu dönemde Sa'd b. Muaz ve Üseyd b. Hudayr, Abdü'l-Eşheloğullarının iki lideri, büyüğü idiler. Bir gün Mus'ab ve Es'ad Zaferoğullarının evinde oturmuş, İslâm'ı yeni kabul eden bazı kimselere bu dinin esaslarını öğretmekle meşgul olurken, yerlerini tesbit ederek onların varlığından haberdar olan Sa'd b. Muaz, Üseyd b. Hudayr'a; "Sen işini bilirsin. Bizim zayıflarımızı yoldan çıkarmak için mahallemize kadar gelen şu iki kişiye git de onları tehdit et ve evimize gelmelerini yasakla! Bildiğin gibi Es'ad b. Zürare benim akrabam olmasaydı bu işi sana bırakmaz kendim yapardım" dedi. (Sa'd b. Muaz, Es'ad b. Zürare'nin halasının oğludur.)

Bunun üzerine Üseyd b. Hudayr mızrağını alıp Mus'ab ve Es'ad'ın yanına gitti ve onlara şiddetle bağırarak, "ikiniz bize niçin geldiniz? Zayıflarımızı yoldan çıkarmak için mi? Eğer yaşamak istiyorsanız burayı terkedin" dedi. Onu dinleyen Mus'ab b. Umeyr, sakin bir şekilde, "Birazcık otursan, dinlesen de bu iş hoşuna gidecek olursa kabul etsen, beğenmeyecek olursan yüz çevirip engel olsan olmaz mı?" cevabını verdi. Bunun üzerine Üseyd, mızrağını yere dikti ve onların yanına oturup Mus'ab'ı dinlemeye başladı. Mus'ab ona, İslâm'ın temel prensiplerini

43 İbn Hişam, II, 33 v.d.; İbn Sa'd, II, 82.

açıklıyor ve Kur'ân'dan bazı âyetler okuyordu. Üseyd, dinlediklerinden etkilenerek bağırdı: "Bu dine girmek istediğiniz zaman nasıl yapıyorsunuz?" Mus'ab ona cevap verdi: "Gusleder, temizlenir, üstünü başını da temizlersin. Sonra şehadet getirerek Allahü Teâlâ'dan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun elçisi olduğuna tanıklık edersin." Üseyd, hemen onun davetini kabul ederek şehadet getirip İslâm'ı kabul etti ve sonra şöyle dedi: "Arkamda öyle bir adam (Sa'd b. Muaz'ı kasdediyor) bıraktım ki, o size tabi olacak olursa, onun kavminden hiç bir kimse ondan ayrılmaz. Şimdi onu size göndereceğim."

Bu sırada Üseyd onlardan ayrıldı. Çok geçmedi ki, Sa'd b. Muaz, Üseyd'in İslâm davetçilerini te'yid etmesine kızarak, öfkeden köpürmüş bir halde çıkageldi. Onu gören Mus'ab, kendisinden, bu din hakkında bilgi edinmeden hüküm vermemesini rica etti. O esnada Sa'd, Mus'ab'ı dinlemeye razı oldu, çabucak onun etkisinde kaldı, kalbinde itminan hâsıl oldu ve İslâm'ı kabul ederek müslümanlar arasına katıldı. Müteakiben kavmine döndü. Cesaret duyguları kabarmış bir halde onlara, "Ey Abdü'l-Eşheloğulları! Aranızda benim durumumu, mevkiimi nasıl bilirsiniz?" dedi. Onlar, "Sen bizim efendimiz ve büyüğümüz, görüş bakımından en üstün, idarede en doğru düşünenimizsin" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Sa'd; "Siz Allah'a ve Rasülüne iman edinceye kadar, erkek ve kadınlarınızla konuşmak bana haram olsun!" deyince o gün Abdü'l-Eşheloğullarının tamamı İslâm'ı kabul etti.[44]

İslâm'ı kabul etmesinden kısa zaman sonra, Evs ve Hazreç kabilelerinin ikisinin birden reisliği Sa'd'a geçti ve Medine halkından çoğu İslâm'ı kabul ettiler. Hatta o kadar ki, Medine evlerinden, içinde müslüman erkek ve kadın bulunmayanı kalmadı.

Bir yıl sonraki hacc mevsimi geldiğinde (Bi'set'in onüçüncü yılı) Medine'den yeni İslâm'ı kabul etmiş müslümanlardan yetmiş üç şahıs Mekke'ye doğru yola çıktı. Bunlar Rasülullah'ı Medine'ye hicret et-

44 İbn Hişam, es-Sire, (nşr. M. es-Sakka ve dğr, I, 437; Bkz. Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm, 32-33.

mesi için davete ve ona peygamberleri ve liderleri olarak biat etmeye karar vermişlerdi.

Hocaları Mus'ab b. Umeyr de onlara refakat ediyordu. Ki, Mus'ab Mekke'ye gelir gelmez doğruca Rasülullah'ı ziyaret etmiş ve ona, İslâmî davetin yayılmasında ulaşılan başarıyı anlatmıştı. Söylendiğine göre onun gelişini duyan annesi, ona haber göndererek şöyle demişti: "Ey âsi oğul! Benim bulunduğum şehre geliyor ve ilk olarak beni ziyaret etmiyorsun öyle mi?" Bunun üzerine Mus'ab, "Rasülullah'tan önce herhangi birini ziyaret edemezdim şüphesiz" cevabını verdi. Rasülullah (s.a.) ile görüşüp vereceği bilgileri ona aktardıktan sonra annesine gitti. Annesi ona, "Sen hâlâ dininden dönmüş olarak bulunuyorsun" deyince Mus'ab; "Ben Rasülullah (s.a.)'ın dini üzereyim. O da İslâm'dır, ki Allahü Teâlâ kendisi ve Rasülü için bu dinden razı olmuştur" karşılığını verdi. Annesi "Bir defa Habeşistan'da, diğer defa da Medine'de iken sana ağıt yaktım, gözyaşı döktüm, kıymetini bilmedin" dedi. Mus'ab, "Siz beni döndürmeye çalışsanız da dinimde kalacağım" cevabını verince annesi onu hapsetmeye kalktı. Bunun üzerine Mus'ab, "Eğer beni hapsedersen, bana karşı duranların öldürülmesini teşvik ederim" dedi. Bunun üzerine annesi, "Haydi bildiğin gibi yap git işine" diyerek ağlamaya başladı. Mus'ab, "Ey, anne! Muhakkak ben sana şefkat duyan bir nasihatçiyim. Allah'ın birliği ve Muhammed'in onun kulu ve rasülü olduğuna şehadet getir" dedi. Annesi ise "Karanlığı delen yıldızlara andolsun ki, senin dinine girip de halkın kendime gülmesine, aklımı zayıf görüp ayıplamalarına razı olamam. Ancak seni olduğun dinde bırakır, ben de kendi dinimde kalırım[45] karşılığını verdi.

73 Medineli, haccın bitişinden sonra Rasülullah (s.a.) ile Akabe'de buluştular. Rasülullah'ın yanında henüz İslâm'ı kabul etmemiş olan amcası Abbas da bulunuyordu. İlk konuşan da Abbas oldu. O, şöyle dedi. "Ey Hazreç topluluğu! Şüphesiz bilirsiniz ki, Muhammed bizdendir. Biz onu, kendisi hakkında bizim gibi düşünen kavmimize karşı koruduk. O, kavmi arasında üstün, beldesinde korunmuş bir durumda-

45 İbn Hişam, Age, I, 437; Bkz. Arnold, age., 44-45.

dır. Bütün bunlara rağmen o her şeyden vaz geçmiş, ancak size gelmek ve size kavuşmak istemektedir. Eğer siz ona verdiğiniz sözü yerine getirebileceğinize ve onu muhaliflerinden koruyabileceğinize inanıyorsanız, gerçekten buna tahammül edebilecekseniz iş tamamdır. Yok eğer sizinle birlikte Mekke'den ayrılmasını müteakip onu düşmanlarına teslim edip, yalnız bırakacaksanız şimdiden onu terkedin. Çünkü o, kendi şehrinde, kavmi içerisinde korunmuş bir halde, şeref ve yücelikle yaşamaktadır[46]". Medineliler Abbas'a, "Senin söylediklerini dinledik" diyerek Peygamber efendimize dönüp, "Ey Allah'ın rasülü! Sen de konuş. Rabbin ve kendin için istediğin ahdi al!" dediler.

Bunun üzerine Peygamberimiz söz alarak onlara Kur'ân-ı Kerim okudu. İslâm'a teşvik etti, sonra da: "Çocuklarınızı ve kadınlarınızı koruduğunuz şeylerden beni de korumanız şartıyla bana biat edin, söz verin" dedi. Bu söz üzerine, Bera b. Ma'rûr, Rasülullah (s.a.)'ın elini tutarak; "Evet, seni hak dinle gönderen Allahü Teâlâ'ya andolsun ki, kadınlarımızı koruyup muhafaza ettiğimiz şeylerden seni de koruyup muhafaza edeceğiz. Ey Allah'ın Rasülü, vallahi biz, savaş ve silahtan iyi anlayan bir topluluğuz. Biz bu özelliğimizi atalarımızdan miras almışızdır" dedi. Berâ, Rasûlullah'la konuşmasına devam ederken, Ebu'l-Heysem b. Teyyihan söze karışarak; "Ey Allah'ın Rasülü! Bizimle diğer Medine halkı arasında bağlar var. Biz bu hareketimizle onları koparmış oluyoruz. Biz bunu yaptıktan ve Allahü Teâlâ seni kuvvetli kıldıktan sonra kendi kavmine dönmekle bizi yalnız başımıza terketmeyesin" dedi. Rasülullah gülümsedi ve sonra şöyle dedi: "Benim kanım sizin kanınız, benim zimmetim sizin zimmetiniz, benim sorumluluklarım sizin sorumluluklarınızdır. Ben sizdenim, siz de bendensiniz. Siz kiminle savaşırsanız, ben de onunla savaşırım; kiminle sulh yaparsanız, ben de onunla sulh yapar, anlaşırım."

Rasülullah (s.a.), başkanlık yapmaları için aralarından on iki temsilci seçmelerini istedi. Bunun üzerine onlar, üçü Evs, dokuzu da Hazreç'ten olmak üzere oniki temsilci (nakib) seçtiler. Bu arada Abbas b. Ubade

46 İbn Hişam, III, 49; Taberi, II, 283 v.d.

b. Nadle el-Ensarî, Hazreç'e hitaben şöyle dedi: "Siz bu adama ne için biat edeceğinizi biliyor musunuz?" Onlar, "Evet" cevabını verince şöyle devam etti: "Eğer mallarınız bir felaket sebebiyle azaldığı ve ileri gelenleriniz öldürüldüğü zaman onu teslim edecekseniz, onu şimdiden terkedin! Eğer siz böyle yaparsanız, vallahi bu, dünya ve ahirette sizin için yüz karasıdır. Eğer ona söz verdiğiniz hususları mallarınızın helâk olması ve ileri gelenlerinizin öldürülmesi durumunda bile yerine getireceğinize inanıyor ve söz veriyorsanız, onu alıp götürün. Bu, dünyada da ahirette de hayırlıdır." "Mallarımızın yok olması ve ileri gelenlerimizin öldürülmesini de göze alarak biz onunla birlikte olacağız." cevabını veren Hazreçliler, Rasülullah'a dönerek, "Ya Rasülellah, biz böyle yaparsak kazancımız ne olur?" dediler. Rasülullah, "Cennet" karşılığını verdi. "Uzat elini" dediler, elini uzatınca ona biat ettiler.

Abbas b. Ubade'nin bu sözleri niçin söylediği hususunda Asım b. Ömer b. Katade, "Vallahi Abbas bu sözleri, onların Rasûlullah için aldıkları kararları pekiştirmeleri, omuzlarına aldıkları bu yükü iyice anlamaları için söyledi" derken, Abdullah b. Ebi Bekir ise, "O bu sözleri, Abdullah b. Übey b. Selûl'ün gelmesini umarak, biat işini o gece geciktirmeleri için söylemiştir. Zira onun gelmesiyle onların işi daha sağlam olacaktı.[47]" demektedir.

Öte yandan Medine halkının Hz. Peygamber'le anlaşma yaptığını haber alan Kureyş müşrikleri, Rasülullah'ı ortadan kaldırmak için müşavere ettiler. Bu tehlikeli işi görüşmek için Dârü'n-nedve'de toplandılar. İçlerinden bazıları Rasülullah'ın hapsedilmesini, bazıları öldürülmesini teklif ettiler. Nihayet her kabileden kuvvetli birer gencin seçilmesi ve onlardan her birine keskin birer kılıç verilerek hepsinin birden öldürmesi teklifinde görüş birliği edildi. Böylece Peygamber Efendimizin kanı bütün kabilelere dağılmış olacak ve Abdümenafoğulları, bütün Araplarla harbetmeye güç yetiremeyeceklerdi.[48] Bu hadise üzerine Allahü Teâlâ şu âyeti vahyetti: "İnkâr edenler, seni tutup bağlamaları, öldürmeleri

47 İbn Hişam, II, 55.

48 Age., II, 92-95.

ya da yurtlarından çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlar. Allah, tuzak kuranların en iyisidir. O, kendisine karşı tuzak kuranların tuzaklarını başlarına geçirir.[49]"

Rasülullah (s.a.), hemen dostu Hz. Ebubekir'e gitti ve Allahü Teâlâ'nın kendisine Kureyş müşriklerinin yaptığı görüşmeler hakkında bildirdiği haberleri ona aktardı ve şöyle dedi: "Allahü Teâlâ bana hicret etmemi emretti." Bunun üzerine Hz. Ebubekir, kendisini yol arkadaşlığına kabul etmesini istedi. Ardından; ikisi birlikte gece yarısı Ebubekir'in evinin arkasındaki küçük bir kapıdan çıktılar. Rasülullah (s.a.), Hz. Ali'ye, bu gece kendi yatağında yatmasını emretmişti. Kureyş gençleri ise Rasülullah'ı öldürmek maksadıyla gelerek kapısının önünde toplanmışlardı.

İbn Hişam şöyle der: "Rasülullah Mekke'den çıkmak için kesin karar verince, Ebubekir b. Ebi Kuhafe'nin yanına geldi. İkisi birlikte Ebubekir'in evinin arka tarafındaki küçük kapıdan çıktılar. Sonra şehrin alt tarafında bulunan Sevr dağındaki mağaraya yöneldiler. Ebubekir (r.a.), oğlu Abdullah'a gündüzleri Kureyşlilerin kendisi ve Rasülullah hakkında ne söylediklerini, hangi tertiplere başvurduklarını öğrenip karanlık basınca da mağaraya gelip anlatması görevini verdi. Azatlısı Âmir b. Füheyre de gündüz koyunları otlatacak, sonra sürüyü mağaraya doğru sevkedecek, hava kararınca da mağaranın önüne getirecekti. Hz. Ebubekir'in kızı Esma da hava kararınca onlara yemek getiriyordu.[50]"

Rasülullah (s.a.) ve Hz. Ebubekir, Kureyş tarafından yakalanarak eziyete uğratılmaktan korktular. Ancak onlar sabır zırhına bürünmüşlerdi. Kur'ân-ı Kerim Tevbe sûresinde bu hususa işaret etmektedir: "Eğer siz, o Rasülümüz Muhammed'e yardım etmezseniz, iyi bilin ki, Allah ona yardım etmişti. Hani yalnız iki kişiden biri olduğu halde, inkâr edenler kendisini Mekke'den çıkardıkları sırada, ikisi mağarada iken arkadaşına, üzülme, Allah bizimle beraber diyordu. İşte o zaman Allah ona yardım etti. Kalbini yatıştıran huzur ve güvenini indirdi ve onu sizin görmediğiniz askerlerle destekledi. İnanmayanların sözünü

49 Enfal, (8), 30.

50 İbn Hişam, II, 98-100.

alçalttı. Yüce olan yalnız Allah'ın sözüdür. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir."[51]

Peygamber Efendimiz Medine'ye hicret için Mekke'den ayrılınca, Kureyş müşrikleri, onu yakalayıp getirene veya yolunu gösterene yüz deve mükâfat vadetti.

Arap coğrafyacıları, Mekke ile Medine arasındaki araziyi, yolcunun yolculuğunu kolaylaştıracak su ve bitkiye rastlanılmayan, korku verici, sarp ve sert bir yer olarak tanıtırlar. Bu araziyi iki ayrı yol geçer. Bu yollardan doğuda olanı Necid bölgesine, diğeri ise batıda, Kızıldeniz sahiline paralel uzanır. Rasülullah (s.a.) ve Hz. Ebubekir'e kılavuzluk yapan delil ikinci yolu tercih etmiştir. Bununla beraber, bilinen bu yolu dosdoğru, hiç ayrılmaksızın takip etmedi. Aksine; Kureyşlilerin kendisini yakalayıp getiren için kararlaştırdığı mükâfatı ele geçirmek arzusuna kapılıp, arkalarına düşenleri yanıltarak onlardan kurtulmak için zaman zaman anayolu terkederek ikinci derecedeki yolları takip etti.

İbn Hişam, Rasülullah ve arkadaşlarının Sevr'den itibaren Medine'ye varıncaya kadar takip ettikleri yolu tanıtırken şöyle der: "Abdullah b. Ureykıt (kılavuz), o ikisini Mekke'nin alt tarafından götürdü. Sonra onları sahile indirdi ve Mekke'den 36 mil uzaklıkta olan Usfan'ın[52] alt tarafında yoldan yan çizdi. Sonra delil onları Emec'in alt tarafına götürdü. Müteakiben Kudeyd'i geçtikten sonra tekrar yoldan ayrıldı. Mekke Medine yolunun yaklaşık orta kesiminde yer alan Harrar[53] vadisini takip etti. Kılavuz devamla onları toprağı sert ve düz bir arazide bulunan Cedacid'e götürdü; oradan Arc'e[54] sonra Medine'ye götüren Vadiü'l-atîk'e indirdi ve Rebiülevvel ayının 12'sinde, Pazartesi günü iki hicret arkadaşını, Kubâ'da Amr b. Avf'ın evine getirdi."[55]

---

51 Tevbe, (9), 40.

52 Usfan, Medine yolu üzerinde Tihâme sınırında, Kızıldeniz'e yakın küçük bir köydür. Burada ziraat bitkileri ve hurma çok olur.

53 Harrar, Hicaz'da, Cuhfe yakınında bir mevkidir.

54 Arc, Mekke'ye giden Hacc yolu üzerinde bir mevkidir.

55 İbn Hişam, I. 104-108

Rasülullah (s.a.), burada dört gün kaldı. Hz. Ebûbekir de yanındaydı. Bu dört gün içinde Kuba mescidini yaptırdı. Rasülullah ve Ebubekir Kubâ'da iken, Rasülullah'ın evinde olan emanetleri Mekkeli sahiplerine geri verdikten sonra yola çıkan Hz. Ali, kendilerine yetişti. Peygamber Efendimiz, i'lâ-yı kelimetullah ve yüce dini zafere ulaştırma yolunda her türlü sıkıntı ve elemi omuzlayarak böylece Mekke'yi terketmişti.

Rasül-i Ekrem Cuma günü, Kubâ'dan Medine'ye doğru hareket etti. Yolda namaz vakti girince müslümanlara ilk Cuma namazını kıldırdı. Sonra yoluna devam ederek 16 Rebiülevvel'de Medine'ye ulaştı (Miladî 20 Eylül 622).[56]

56 Taberî, II, 255.

6- MEDİNE'DE NİZAMİ BİR HÜKÜMETİN KURULUŞU

Yesrib (Medine) şehri, Peygamber (s.a.)'in hicretinden sonra İslâm'ın kalesi ve İslâm cemaatinin yegâne sığınağı oldu. Bundan sonra burası Medinetü'n-Nebi (Peygamber şehri) ismiyle anıldı. Günümüzde Medine ve Peygamber (s.a.)'in kabri burada bulunduğu için Medine-i Münevvere ismiyle anılmaktadır.[57]

Müslümanlar, daha önce hadiseleri Fil yılına göre tarihlendirdikleri halde, Rasülullah (s.a.)'ın Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yılı, bu büyük olaya nisbet ederek, tarih başlangıcı kabul etmişlerdir.

Bu dönemde Medine halkı üç gruba ayrılıyordu:

1- Muhacirler: Bunlar dinleri uğrunda Mekke'den Medine'ye hicret etmiş olanlardır.

2- Ensar: Bunlar Medine'nin asıl sakinlerinden olup, İslâm'ı kabul etmiş olan Evs ve Hazreç kabileleridir. Kureyş müşriklerine karşı Peygamber (s.a.)'e yardım ettikleri için bunlara ensar (yardımcılar) denilmiştir.

3- Yahudiler: Bunlar tedricen Arap yarımadasından çıkarılacak olan Nadir, Kureyza ve Kaynukaoğullarıdır.

Rasülullah (s.a.), Medineliler arasında dinini yaymaya ve kısa bir sürede kendisine çok sayıda tâbi bulmaya muvaffak olduğu gibi, onların aralarını sulh etmeye, aşiretler arasında barış sağlamaya, muhacirler ve ensârdan meydana gelen Müslümanlarla Yahudiler arasında anlaşma akdetmeye de muvaffak oldu. Din ve malları hususunda Medineli Yahudilere tanınan haklar ve onlarla yapılan sulhten ibaret olan muahedenin suretini İbn Hişam aşağıdaki şekilde vermektedir:

"Bismillahirrahmanirrahim. Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed (s.a.) tarafından Kureyşli ve Yesribli müslümanlar ve bunlara tabi olarak, onlara katılıp onlarla birlikte cihad edenler için tanzim edilmiştir.

---

57 Yâkût, Medine'nin 29 ismini kaydeder. Bu isimlerden birkaç tanesi şunlardır: Medine, Taybe (havası güzel olduğu için verilen bir isimdir), Muhabbebe, Mahbûbe, Nâhiye, Mübâreke, Âsime, Şerefiyye, Yesrib v.b.

İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet teşkil ederler. Kureyş'ten olan muhacirler, aralarında adet olduğu vechile kan diyetlerini ödemeye ve harp esirlerinin kurtuluş fidyesini, mü'minler arasındaki iyilik ve adalet esaslarına göre ödemeye iştirak ederler. Benû Avf kabilesi, aralarında adet olduğu şekilde, önceden ödedikleri gibi, kan diyetlerini ödeyeceklerdir. Ve her taife (zümre) harp esirlerinin kurtuluş fidyelerini, mü'minler arasındaki iyilik ve adalet esaslarına göre ödemeye iştirak edeceklerdir. Hiç bir mü'min, diğer bir mü'minin mevlâsı (kendisi ile akdî kardeşlik kurulmuş kimse) ile, onun aleyhine olan bir anlaşma yapamayacaktır. Allahü Teâlâ'dan korkan takvâ sahibi mü'minler, kendilerinden olan mütecavize veya haksız bir fiil işlemeyi yahut bir günah veya düşmanlık veya mü'minler arasında fitne ve fesat tasarlayan kimseye karşı olacaklar ve bu suçlu onlardan birinin evladı bile olsa, hepsinin eli onun aleyhine kalkacaktır. Hiç bir mü'min, bir kâfir için bir mü'mini öldüremez ve mü'min aleyhine bir kâfire yardım edemez. Allahü Teâlâ'nın zimmeti (himayesi) bir tekdir. Mü'minlerden en ehemmiyetsizlerinden birinin tanıdığı himaye, onların hepsi için geçerlidir, hüküm ifade eder. Çünkü mü'minler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirinin mevlası (dostu, kardeşi) durumundadırlar. Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlar aleyhine yardımlaşılmaksızın, yardım ve müzaharete hak kazanacaklardır. Mü'minlerin sulhu bir tanedir. Hiç bir mü'min Allah yolunda girişilen bir savaşta diğer bir mü'mini hariç tutarak bir sulh anlaşması yapamaz. Bu sulh ancak onlar arasında adalet ve eşitlik esasları üzere yapılacaktır. Bizimle birlikte savaşa katılanlar, nöbetleşe vazife göreceklerdir. Mü'minler, birbirlerinin Allah yolunda akan kanlarının intikamını alacaklardır. Şüphesiz takva sahibi mü'minler en iyi ve en doğru yol üzerindedirler. Hiç bir müşrik[58] hiç bir Kureyşlinin canını ve malını himaye altına alamaz ve Kureyşliye karşı hiç bir mü'mine engel olamaz. Bir mü'minin ölümüne sebep olduğu açık delillerle sabit olan kişi, eğer maktülün velisi diyete rıza göstermezse, kısas hükümlerine tabi olur. Bu durumda bütün mü'minler onun aleyhinde olurlar. Onlara ancak kısasın tatbiki için hareket et-

58 Muhtemelen Medine müşriklerinden anlaşmaya dâhil olanlar kasdediliyor.

mek helal olur. Bu sahifede yazılanları kabul eden, Allah'a ve ahiret gününe inanan bir mü'minin bir câniye yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helâl değildir. Câniye yardım eden veya sığınacak yer temin eden kimse, kıyamet gününde Allah'ın lanet ve gazabına uğrayacaktır... Onlardan (Yahudilerden) hiç kimse, Muhammed (s.a.)'in müsaadesi olmadan bir askeri sefere çıkmayacaktır. Herhangi bir yaralamanın intikamını almak yasak edilmeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa kendisini ve aile efradını mesuliyet altına sokar, zulme uğrayan müstesna... Bu sahifede gösterilen kimseler arasında, fesadından korkulan, bütün olay ve anlaşmazlık vakalarının Allah'a ve onun elçisi Muhammed (s.a.)'e götürülmesi gerekir. Allahü Teâlâ, bu sahifede yazılanlara en iyi şekilde riayet edenlerle beraberdir. Kureyşliler ve onlara yardım edecek olanlar himaye altına alınmayacaklardır. Onlar (müslümanlar ve yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edenlere karşı yardımlaşma yapılacaktır. Eğer yahudiler bir sulh akdine davet ve o sulhe iştirake çağrılırlarsa o sulhü akdedecek ve ona iştirak edeceklerdir. Şayet yahudiler, müslümanları böyle bir şeye davet edecek olurlarsa, müslümanlara karşı aynı haklara sahip olacaklardır. Ancak din uğrunda girişilen harp vakaları bundan müstesnadır. Her bir zümre kendilerine ait mıntıkadan mesuldür."[59]

Bu anlaşmayı tetkik eden görür ki:

1 - Rasülullah (s.a.) toplum ve kabilelerinin farklı oluşuna rağmen, müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamaya, onların birbirlerine zıt kalplerini İslâm sayesinde birbirine ısındırıp onları tek bir ümmet (cemaat) haline getirmeye muvaffak olmuştur.

2 - Rasülullah (s.a.), bu cemaatin fertleri arasında, her türlü yakınlık, hatta akrabalıktan önde gelen din kardeşliği temeline oturan bir yardımlaşma, birlik ve beraberlik ortaya çıkarmaya muvaffak olmuştur.

3 - Hz. Peygamber (s.a.), siyasî ve dinî bir şahsiyet sahibi herhangi bir cemaatin, fertleri üzerinde hakları olduğunu zikretmiş, fesatçının elini kırma ve emniyeti tesis etmede o hakların rolünü izhar etmiştir.

---

59 İbn Hişam, II, 119-123.

4 - Umumi iş ve menfaatlerin dağılımında, Yahudi cemaatin müslümanlarla eşitliğini şart koşmuş; böylece İslâm'a rağbet duyanlar için yolu açmış ve onlar için müslümanların yararlandıkları haklardan yararlanmalarını tekeffül etmiştir.

Bu anlaşma (sahife) ile ilgili haber sadece İbn Hişam'ın Sîret'inde gelmiştir.

Rasülullah (s.a.), böylece Medine'de sayıca çok, gelişme yolunu tutmuş, kendisine tabi cemaatin başına geçmeyi başardı. Müslümanlar onu lider ve komutan olarak kabul ettiler. Onlar, herhangi bir endişe duymadan veya kabul ettikleri otoriteye karşı yapılabilecek taarruzlara aldırmaksızın, Rasülullah'ın otoritesi dışında bir otorite tanımıyorlardı. Böylece Rasülullah (s.a.), herhangi bir müstakil liderin tesis etmesi mümkün olan dünyevî bir düzen kurdu. Ancak, Rasülullah'ın kurduğu bu sistemle diğerleri arasında bariz bir fark vardır. O da, müslümanlar arasında, kan ve aile bağının yerini dinî bağın almış olmasıdır.

Böylece İslâm, en azından teorik açıdan bile olsa daima olduğu gibi dinî bir inanç sistemi olduğu ölçüde siyasî bir rejim olarak uygulamaya konulmuştu.

Peygamber Efendimizin Medine'ye ulaştığı andan itibaren düşüncesini celbeden ilk husus, yeni dinin alamet ve sembollerini ikame etmek oldu. Bu sebeple kendisinin defnedilmiş olduğu mescidi bina ettirdi. Müslümanlar namazlarını kılmak için o mescitte toplanıyorlardı. Önceleri onlar namaz vakti girince, namaz için çağrılmıyordu. Bir gün namaza çağırma işini aralarında görüştüler. Bazıları, "Hıristiyanların çanı gibi bir çan edininiz;" bazıları ise, "Yahudilerin borusu gibi bir boru edininiz" dediler. Hz. Ömer, "Bizi namaza çağıracak bir adam tayin etsek olmaz mı?" dedi. Bunun üzerine Rasülullah, "Ey Bilâl, kalk namaz için nidâ et!" buyurdular. Namaz vakti gelince Bilâl, "Es-Salâtü câmiatün (namaz toplayıcıdır)" derdi. Abdullah b. Zeyd b. Sa'lebe el-Ensari de namaz vaktinin girdiğini bildirenlerdendi. Bu sahâbî, uyku ile uyanıklık arasında bir halde iken, rüyasında kendisine görünen bir şahıs ona bildiğimiz ezanı öğretti. Bunun üzerine doğruca Hz. Peygambere gele-

rek gördüklerini anlattı. Abdullah'ı dinleyen Rasûlullah, "Muhakkak bu rüya gerçek bir rüyadır; ezanı Bilâl'e öğret, çünkü onun sesi senin sesinden yüksektir" buyurdu. Bilâl ezanı okuyunca Hz. Ömer ridasını çekerek koşup Rasûlullah'ın yanına geldi ve, "Vallahi ya Rasûlellah! Bunun aynısını ben de görmüştüm" dedi.[60]

Rasûlullah (s.a.), mescidin yapımını bitirir bitirmez, dini inançları arkadaşları ve kendine tabi olanların ruhlarına sindirmeye çalıştı. Bu din, tabiatında Allahü Teâlâ'nın iradesine mutlak teslimiyet ve boyun eğme durumu olduğu için "İslâm" olarak isimlendirilmiştir. Bu dine inananlar, yani Allah ve Rasûlünün emrine boyun eğip teslim olanlar "Müslüman" diye isimlendiriliyordu. Rasûlullah (s.a.), aldığı vahiyle beş vakit namazı ve Ramazan orucunu emretti. Mülkiyet haklarını korudu. Kadın için, cahiliyye devrinde sahip olamadığı hürmet gören bir mevki getirdi.

İslâm'ın izlerini gösteren en önemli durumlardan biri, kabile ve mertebelerinin farklı oluşuna rağmen, müslümanlar arasında kardeşliği tesisi ve kavmiyetçiliğin yerine din birliğini getirmesidir. Böylece müslümanların hepsi eşit bir seviyeye gelmişlerdir. Efendi ile köle arasında bir fark kalmamış, müslümanlar taşları kurşunla birbirine bağlanmış duvar haline gelmişlerdir. Allahü Teâlâ, mü'minlere yaptığı iyiliği şu ayetle bildirir: "Eğer sana hile yapmak isterlerse korkma, Allah sana yeter. O ki, yardımıyla seni ve mü'minleri destekledi ve onların kalplerinin arasını uzlaştırdı. Sen yer yüzünde bulunan her şeyi verseydin yine onla-

60 Ezanın meşru kılınış yolu hakkında fakihler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları ezanın vahiy yoluyla gerçekleştiğini ifade ederler. Diğerleri ise, Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüya ile olduğunu belirtir. Biz ikinci görüşü kabule meylediyoruz. Nitekim Abdürrezzâk ve Ebu Dâvud'un tabiinin büyüklerinden olan Ubeyd b. Umeyr el-Leysî yoluyla rivayet ettikleri mürsel hadis şöyledir: Hz. Bilâl'in ezanını işiten Hz. Ömer, kendisinin de rüyasında ezanı gördüğünü haber vermek için Rasül-i Ekrem'e gelmişti. Bunun üzerine Rasûlullah ona, "Bu hususta vahiy seni geçti" buyurdular. Câmiu't-Tirmizî, (Hindistan tab'ı 1926),s. 226. Böylece Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüyayı tesbit eden vahiy, Hz. Ömer'in Rasûlullah'ın yanına varmasından önce gelmiş oluyor.

rın kalplerinin arasını uzlaştıramazdın. Fakat Allah onların arasını te'lif etti. Çünkü o, daima üstündür, hikmet sahibidir."[61]

İslâm'ın getirdiği bu eşitlik, Rasülullah'ın Arapları birleştirmesine yardımcı olmuş, Arapların birliğini parçalayan kabilecilik duygularına bağlı ayrılıklar bu eşitliğin önünde eriyip gitmiştir. Bu eşitliği şu ayetten daha açık gösteren bir delil yoktur: "Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız, Allah'ın emirleri dışına çıkmaktan en çok sakınanınızdır."[62]

Peygamberimiz de bu konuda şöyle buyurmuşlardır: "Arabın Acem üzerine hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvâ iledir."

İşte böylece İslâm dini, herhangi bir ırkın hakimiyetini tanımaksızın, hükümet ile halk ve toplumun fertleri arasındaki ilişkilerin sınırlandırılmasında tek karar mercii haline geldi. Rasülullah (s.a.), Medine'deki Arapları birleştirince, İslâm'ı yayma yolundaki çabalarını Medine dışına yöneltti. İşte bu andan itibaren ilk seriyye ve gazveler başladı.

---

61 Enfal, (8), 62-63.

62 Hucurat, (39), 13.

7- CİHAD VE GAYELERİ

Bazı art niyet sahipleri, Rasülullah (s.a.)'ın İslâm'ı kabul ettirmek için insanları zorladığını ve İslâm'ı yaymada kılıca başvurduğunu ileri sürerler. Ancak bu kanaat, Allahü Teâlâ'nın şu açık sözüne aykırıdır: "Dinde zorlama yoktur. Doğruluk, sapıklıktan seçilip belli olmuştur.[63]" Aynı şekilde bu iddia, İslâm'ın yayılmaya başlamasından bahseden güvenilir tarihçilerin verdiği bilgilere de ters düşmektedir. Zira Rasülullah, kendilerine güvendiği dostlarını davet etmekle işe başlamış, bunun üzerine Ebubekir Sıddîk, Osman b. Affan, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebi Vakkas ve Abdurrahman b. Avf İslâm'ı kabul etmişler, daha başkaları onları takip etmişti. Rasülullah (s.a.), hac mevsimlerinde diğer Arap kabilelerinden Mekke'ye gelen kabile heyetleriyle görüşür, kendisini tanıtarak onları İslâm'a çağırırdı. Bu heyetlerden olan Evs ve Hazreç'e mensup bir topluluk onun davetine icabet ederek İslâm'ı kabul ettiler. Bu Yesribli müslümanlar, şehirlerine döndüklerinde kavimlerini bu yeni dine çağırdılar. Rasülullah (s.a.), kılıcı kınından çıkarmaksızın veya bir düşmanla mukatele etmeksizin Arap yarımadasında İslâm'ı böylece yaydı. Aynı şekilde Rasülullah, İslâm'ı Arap yarımadasının dışında yaymada da barış yolunu takip etmiştir. Bildiğimiz gibi o, zamanın emir ve hükümdarlarına mektuplar yazarak, onları İslâm'a davet etmişti.[64]

"İslâm kılıç tehdidiyle kabul ettirilmiştir iddiaları, şüphesiz Hulefa-i Raşidin'in fethettikleri bölge halkına karşı davranışları, onların dinî hürriyetlerine saygı göstermeleri ve medenî haklarını korumaları hususunda takip ettikleri uygulama ile de bağdaşmaz. Hz. Ömer'in Kudüs halkıyla yaptığı sulhün şartları bu hususu açıkça gösterir.

Bütün bunlardan anlaşılır ki, İslâm, kalplere giden yolu tutmuş; onun yüce mesajı, ikna ve delil getirme metodu ile nefislere kolaylıkla yol bulmuştur. Buna, insanlığın milâdî yedinci asrın başlarından itibaren yeni bir ıslâh ediciyi gözlemeye başladığını da ilave edebiliriz. Öyle ki, fesat hayatın bütün yönlerini kaplamış; Rum, Fars ve Arap ülkele-

63 Bakara, (2), 256.

64 Taberî, IV, 159.

rinde insanlar arasında adalet ölçüleri tamamiyle kaybolmuştu. Bu sebeple insanlar, hakiki eşitlik ve gerçek adalet ile temayüz eden İslâm'ı kabul etmekte acele davranmışlardır. "Sen yüzünü, Allah'ı birleyici olarak doğruca dine çevir. Allah'ın yaratma kanununa uygun olan dine dön ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur, fakat insanların çoğu bilmezler."[65]

Rasülullah (s.a.), Mekke'de 13 yıl boyunca, insanları deliller getirerek ve güzel öğütlerle İslâm'a çağırmaya devam etti. Kureyş müşrikleri ise, ona ve ashabına eza ve cefanın her türlüsünü tattırdılar. Rasülullah, onların eziyet ve işkencelerine sabretti. Allahü Teâlâ, indirdiği ayetlerle onun sabırdan bir zırh giymesini ve sabra devam etmesini teşvik ediyor ve ona sabır ve tahammül hakkında örnekler veriyordu. Şu ayet bunlardan biridir: "O halde sen de, Peygamberlerden azim ve irade sahiplerinin sabrettikleri gibi sabret. Onlar için acele etme. Onlar tehdit edildikleri azabı gördükleri gün, sanki gündüzün sadece bir saati kadar dünyada kalmış gibi olurlar. Bu bir tebliğdir. Yoldan çıkmış topluluktan başkası helâk edilir mi?"[66]

Kureyş müşriklerinin Rasülullah ve ashabına karşı eziyetleri iyice şiddetlenince, Allahü Teâlâ ona, müşriklerle savaşmasını emretti. Bu savaş, "Allah yolunda savaş" veya "Cihad" tabiriyle ifade edilir ki, sırf Allah yolunda, sadece Allah rızası için yapılan mukaddes savaştır. Allahü Teâlâ'nın Rasülü ve mü'minlere kendi yolunda savaş iznini verdiği âyetlerden bazıları Mekke, bazıları da Medine devrinde nazil olmuştur.

Müslümanlar için cihada izin verilmesinin sebeplerinden bazıları şunlardır:

1- Nefsi müdafaa: Bu hususta Allahü Teâlâ şöyle buyurur: "Kendileriyle savaşılan mü'minlere, savaşma izni verildi. Çünkü onlara zulmedil-

65 Rûm, (30), 30
66 Ahkâf, (46), 35

miştir ve şüphesiz Allah onlara yardım etmeye kadirdir. Onlar sırf (Rabbimiz Allah'tır) dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar."[67]

Başka ayetlerde de şöyle bildirilmektedir: "Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, fakat haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah haksız yere saldıranları sevmez. Onları nerede yakalarsanız öldürün. Onların sizi çıkardıkları yerden (yani Mekke'den) siz de onları çıkarın! Fitne çıkarmak, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Haram'da onlarla savaşmayın ki, onlar da sizinle orada savaşmasınlar. Fakat onlar sizinle savaşırlarsa hemen onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir. Eğer onlar savaştan ve küfürden vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur."[68]

"Size ne oldu ki Allah yolunda ve (Rabbimiz, bizi şu halkı zalim olan şehirden çıkar, bize katından bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver!) diyen erkek, kadın ve çocuklar uğrunda savaşmıyorsunuz."[69]

Bu âyetlerden savaşın, ancak Allah yolunda nefsi ve buna bağlı olarak ırz ve malı müdafaa ve savunma için meşru kılınmış olduğunu anlıyoruz.

2. Davetin emniyet içinde yürütülmesini temin ve davete engel olanlara karşı müdafaa ki, İslâm'a girmek isteyenler bu dini kabul etmeleri sebebiyle belâya düşeceklerinden korkmasınlar. Nitekim korunmasız zayıf müslümanlardan Ammar b. Yasir, Bilâl-i Habeşi ve diğerleri daha önce bu belâ ve sıkıntılara düşmüşlerdi.

Mekke müşrikleri, Rasülullah'a karşı savaşta, diğer Arap kabileleri ile ittifak kurmaya başlayınca Allahü Teâlâ, müşriklerin hepsiyle savaş emrini verdi: "... ve müşrikler sizinle nasıl topyekün savaşıyorlarsa siz de onlarla topyekün savaşın ve bilin ki Allah, günahlardan korunanlarla beraberdir."[70]

---

67 Hacc, (22), 39-40
68 Bakara, (2), 190-193.
69 Nisa, (4), 75.
70 Tevbe, (9), 36.

Medine Yahudileri, Rasülullah'la yaptıkları antlaşmayı bozup onunla savaşta Kureyşle işbirliği edince de şu ayet nazil oldu: "Bir kavmin antlaşmaya hainlik yapmasından korkarsan, sen de onların seninle yaptıkları anlaşmayı aynı şekilde onlara at. Çünkü Allah hainleri sevmez."[71]

Allahü Teâlâ, mü'minlere, dünyada düşmanlarına karşı zafer vadetmiş, ahiret için de onları güzel nimetlerle müjdeliyerek şöyle buyurmuştur: "Dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse biz ona yakında büyük bir mükafat vereceğiz."[72] "O topluluğu takip etmekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah'tan, onların ummadıkları şeyleri ummaktasınız. Allah bilendir, hikmet sahibidir."[73] "Ey inananlar! İnkâr edenlerle toplu halde karşılaşırsanız, onlara arkalarınızı çevirip kaçmayın. Kim o gün savaşmak için bir tarafa çekilmek, ya da başka bir birliğe katılmak dışında, arkasını döner kaçarsa Allah'tan bir gazaba uğrar, onun yeri cehennemdir. Cehennem varılacak ne kötü bir yerdir.[74]

71 Enfal, (8), 58.
72 Nisa, (4), 74.
73 Nisa, (4), 104.
74 Enfal, (8), 15-16.

8- GAZVE SERİYYELER[75]

A- BÜYÜK BEDİR GAZVESİ[76]

Vakidî'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber, Hicretin birinci yılının Ramazan ayında, Hamza b. Abdülmuttalib'i 30 muhacirden meydana gelen bir birliğin başına komutan tayin ederek Kureyş'in bir kervanının önünü kesmek üzere gönderdi. Hamza'ya bir sancak teslim etti. Bu birlik, Ebu Cehil idaresindeki 300 kişilik bir Kureyş kervanı ile karşılaştı. Bu sırada, Cüheyne kabilesinden Mecdiyyü'bnü Amr aralarına girerek savaşmalarına mani oldu ve çarpışma çıkmadan birbirlerinden ayrıldılar. Rasülullah Efendimiz, istihbarat ve bilgi edinmek gayesiyle birkaç seriyye daha göndermişti. Hicretin ikinci yılında Rebiülevvel ayı gelince bizzat kendisi bir birliğin başında Veddân adını taşıyan köye kadar gitti. Veddân, Ebvâ'dan 8 mil uzakta, Mekke ile Medine arasındadır. Rasülullah bu sefere, Kureyş'e karşı bir mukabelede bulunmak ve Benî Damre'yi itâat altına almak maksadıyla çıkmıştı. Düşmana tesadüf edilmedi. Ancak Benî Damre ile muahede akdolunarak Medine'ye dönüldü. Bu gazve aynı zamanda "Ebvâ Gazvesi" olarak da adlandırılır.

Bu yılın Receb ayında Rasülullah (s.a.), sekiz muhacirden meydana gelen küçük bir askeri müfrezenin başına geçirdiği Abdullah b.

---

75 Gazve, Rasülullahın mücahitlerle birlikte, bizzat katıldığı askeri harekâtlardır. Seriyye veya Ba's ise, Rasülullah'ın bizzat katılmayıp sancağı ashabından birine teslim ederek onun komutası altında gönderdiği birliklerin gerçekleştirdiği siyasî ve askerî harekâtlardır. Maamafih Seriyye'ye Gazve denildiği olmuştur; fakat bu azdır; Mute Gazvesi, Zâtü's-Selâsil Gazvesi gibi. Rasülullah'ın katıldığı gazvelerin sayısı 27, seriyye ve ba's ise 38 tanedir. Bundan fazla olduğu da zikredilir.

76 Bedir gazvesinden önce çıkarılan seriyyelerin sırası ile ilk gazve ve tarihi hakkında ilk kaynaklarda bulunan rivayetler farklıdır. Vakidî, Hamza b. Abdülmutta-lib'in seriyyesini ilk seriyye kabul eder ve hicretin birinci yılı Ramazan ayında gönderildiğini iddia eder. İbn Hişam ise Veddan Gazvesini ve Hicaz'da Seniyyetü'l-Mürre'nin alt tarafında bulunan bir su civarına gönderilen Ubeyde b. Haris b. Abdülmuttalib seriyyesini Hamza b. Abdülmuttalib seriyyesinden önce gösterir ve ilk gazvenin de hicretin ikinci yılı Safer ayında yapıldığını zikreder.

Cahş'ın[77] eline bir mektup vererek iki gün yol aldıktan sonra açmasını ve mektupta verilen talimata göre hareket etmesini emretti. Ayrıca ona, talimat okunduktan sonra emri uygulamak için kendisiyle gelmeleri hususunda arkadaşlarını zorlamamasını, onları kararlarında serbest bırakmasını söyledi. Abdullah iki gün yol aldıktan sonra bu mektubu açınca şu talimatı buldu: "Bu yazıyı okuduğun zaman Mekke ile Taif arasındaki Nahle'ye kadar git. Orada Kureyş'i gözetle ve onlardan bize haber ulaştır."[78]

Sonra Abdullah, durumu arkadaşlarına açıkladı ve onları kendisiyle birlikte verilen emri uygulamak için gitmek veya geriye dönmek arasında serbest bıraktı. Onlardan hiçbiri ayrılmadı, birlikte Nahle'ye varıncaya kadar yürüdüler. Onlar orada iken, Amr b. Hadramî idaresinde Kureyş'in bir ticaret kafilesine rastladılar. Aralarında çıkan çatışmada, müslümanlar Amr b. Hadramî'yi öldürüp Osman b. Abdullah ve Hakem b. Keysan'ı esir aldılar. İki esir ve kervanı Medine'ye, Rasülullah'a getirdiler. Rasülullah (s.a.) onlara, "Ben size haram ayda savaş emretmemiştim" dedi. Sonra da iki esirle ticaret eşyalarını olduğu gibi bıraktı ve onlardan bir şey almaktan çekindi. Diğer müslümanlar da, kardeşlerini yaptıkları bu iş sebebiyle ayıpladılar ve onlara şöyle dediler: "Siz kendinize emredilmeyen şeyi yaptınız. Haram ayda savaş yaparak adam öldürdünüz..."

Bu yüzden Abdullah ve arkadaşları, büyük pişmanlık duyarak şaşırıp kaldılar ve yaptıkları iş sebebiyle helâk olacaklarını sandılar. Kureyş de bu fırsatı değerlendirerek her yerde, "Muhammed ve ashabı haram ayın hürmetini ihlal ettiler, bu ayda kan döktüler, malları gasp ederek adamları esir ettiler" diye yaygara kopardılar. Yahudiler de bu işte teşvikçi oldular. Nihayet Allahü Teâlâ mü'minlere mağfiret ederek şu âyetle onları müdafaa etti: "Sana haram ayından, o ayda savaştan soruyorlar.

77 İlk Müslümanlardandır. Rasülullah onu gönderirken "emîrü'l-mü'minîn" diye isimlendirmişti ki, dolayısıyla islâmda bu lakapla isimlendirilen ilk kimse olmuştu. Bu durum, "halifelerden bu unvanı ilk alan Hz. Ömer'dir" sözüyle zıddiyet teşkil etmez

78 Taberî, IV, 262

De ki, onda savaş büyük bir günahtır. Fakat insanları Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'dan men etmek, halkını ondan (Mekke'den) sürüp çıkarmak Allah yanında daha büyük bir günahtır. Onlar yapabilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner ve kâfir olarak ölürse işte onların bütün yaptıkları dünyada da ahirette de boşa çıkmıştır. Ve onlar ateş halkıdır, orada ebedî kalacaklardır."[79]

Harp ihtimalleri ortadan kalkıp ortalık yatışınca, Kureyş müşrikleri, iki esirin kurtuluş fidyelerini Medine'ye gönderdiler. Bunun üzerine Peygamberimiz, "İki arkadaşımız[80] sağ salim dönünceye kadar sizden iki esirinizin fidyesini kabul etmeyeceğiz. Zira bu iki arkadaşımıza zarar vermenizden korkuyoruz. Eğer siz onları öldürürseniz biz de sizin iki esirinizi öldürürüz." diyerek onları önce reddetti. Sa'd b. Ebi Vakkas ve Utbe b. Gazvan sağ salim çıkıp gelince Kureyş'in iki esiri için kurtuluş fidyesi almayı kabul etti. Kureyş'in iki esirinden biri olan Hakem b. Keysan, İslâm'ı kabul ederek Medine'de Rasülullah'ın yanında kaldı. O, Bi'ru Meûne faciasında şehid edilmiştir.

Hicretin ikinci yılı Ramazan ayında Büyük Bedir gazvesi vuku buldu. Şöyle ki: Rasülullah (s.a.), müslümanlardan bir bölümünü, Kureyş'in Suriye'den dönen bir kervanının yolunu kesmeye teşvik etmişti. Kervan reisi Ebu Süfyan, Peygamber Efendimizin bu hazırlığından haberdar olunca, Mekke'ye bir haberci göndererek, müslümanların ticaret kervanlarına taarruz edeceğini bildirdi ve kendilerini kurtarmaları için bir ordu göndermelerini istedi. Sonra da yolunu değiştirdi ve Kızıldenize doğru giderek sahili takiben kervanını müslümanların takibinden kurtardı. Kureyş kervanı, nihayet herhangi bir saldırıya maruz kalmadan Mekke'ye ulaştı. Kureyş ordusu ise yoluna devam etti.

Rasülullah (s.a.), Kureyş ordusu ile Bedir suyu civarında karşı karşıya geldi. Kureyş ordusunun mevcudu 900-1000 arasındaydı. Hz.

---

79 Bakara, (2), 217.

80 Yani Sa'd b. Ebi Vakkas ve Utbe b. Gazvan. Bu ikisi, kaybolan develerini aramak için, Abdullah b. Cahş'tan ayrılmışlar, sonra da ulaşamamışlardı.

Peygamberin amcası Abbas b. Abdülmuttalib ve Ebu Cehil b. Hişam b. Muğire de bu ordu içerisinde bulunuyordu. Neticede Allahü Teâlâ, zaferi müslümanlara nasip etti. Kureyş'in ileri gelen liderlerinden 70 kişi öldürüldü. Müslümanlar ise 14 şehit verdiler.[81]

Bu savaşın İslâm tarihinde büyük bir yeri ve önemi vardır. Her şeyden önce, Müslümanlarla Kureyş müşrikleri arasında meydana gelen bu ilk ciddi çarpışmada Müslümanlar, kâfirlere karşı gâlip geldi ve bu savaş esnasında müşrikler, Müslümanların inançlarına sıkı şekilde bağlılığını ve dinlerini zafere ulaştırmak için yok olmayı göze aldıklarını anlamış oldular. Ancak Kureyş ilerigelenleri bu mağlubiyeti unutmadılar. Bu hezimetin utancından kurtulmak için müslümanlara karşı başka bir saldırı hazırlığına başladılar.

Bu gazvede zafer kazanmakla müslümanların ulaştıkları şeref ve üstünlük, bu gazvenin "Gazvetü'l-furkân" adıyla isimlendirilmesine sebep olacak derecedeydi. Çünkü Allahü Teâlâ bu savaşta hak ile bâtılın arasını tefrik etmiş; kahramanlarının katli ve ileri gelenlerinin esir alınmasıyla Kureyş'i zelil kılarak, sayılarının fazlalığı ve müslümanların azlığına rağmen İslâm'ı aziz ve üstün kılmıştır. Bu gazveye katılan müslümanlar "Bedrî" diye isimlendirilir ki, onlar bu şekilde isimlendirilmeyi bir üstünlük kabul ederler ve bununla övünürlerdi.

Bu savaşta yenildikleri için Kureyş'in üzüntüsü o dereceye ulaştı ki, savaşa sebep olan ticaret kervanından kazandıkları bütün gelirleri, Rasülullah ile savaş ve ashabının ortadan kaldırılması için harcamaya karar verdiler. Böylece birbirini takip eden harpler silsilesi başlamış oldu ki, bu savaşlarda zafer (Uhud gazvesi hariç) müslümanlara nasıp olmuştur.

Bedir, harplerin çekirdeği oldu. Müslümanlar, bunu takip eden harplerin her birinin neticesine bağlı olarak sıkıntıya düştüler veya güç ve kuvvet kazandılar. Fakat her şeye rağmen sabrettiler. Allahü Teâlâ'nın zaferi kendilerine bahşedeceğinden emin oldular. Zira netice, Allah'ın emirlerini terketmekten korkan mü'minlerindi.

---

81 İbn Hişam, H, 234-275, 354-355; Taberî, IV, 267-297.

Müslümanlar, Allahü Teâlâ'nın Bedir gazvesinde kendilerine nasip ettiği ganimetlerin taksiminde anlaşmazlığa düştüler.[82] Ganimetleri toplayanlar, topladıkları ganimetlerin kendi hakları olduğunu ileri sürerken, savaşa katılanlar ve Rasülullah'ı düşman saldırılarından korumak için onun yanından ayrılmayanlar da kendilerinin ganimete daha layık olduğunu iddia ediyorlardı. Savaşa katılanlardan her grup, diğer grupların savaşın kazanılmasındaki rollerini ve ganimetteki haklarını unutmuş gibiydi. Aynı şekilde, savaşa katılmasalar da, Rasülullah'ın savaşla ilgili bir işte görevlendirdiği kimseleri ve Hz. Osman gibi bir özür sebebiyle savaşa katılmayanları ihmal ediyorlardı. Ki, Rasülullah (s.a.), Hz. Osman'ın zevcesi olan kızı Rukiyye'nin hastalığı sebebiyle Osman ve Üsame b. Zeyd'i Medine'de bırakmıştı. Rukiyye (r.a.), müslümanların Bedir savaşında bulundukları sırada vefat etmişti, Bedir zaferinin müjdesini getiren kişi Medine'ye geldiği anda toprağa verilmek üzereydi.

Ganimetlerin taksimi ile ilgili anlaşmazlık Rasülullah'a götürülünce, şu âyeti kerime nazil oldu: "Sana savaş ganimetlerinden sorarlar. De ki, ganimetlerin taksimi hakkında hüküm Allah'ın ve Rasülünündür.

---

82 Nefl veya ganimet, müslümanların harpte, hezimete uğratmak suretiyle düşmandan zorla aldığı mal ve eşyalardır. Fey ise, aynı şekilde kâfirlerden alınmakla beraber, savaş yoluyla değil, sulh ve onlarla anlaşma sonucu alınır. Ganimet veya nefl'in beşte dördü muharip gaziler arasında taksim edilirken; fey'in beşte dördü Rasülullah'a veya devlet başkanına, ordu donatımı gibi müslümanların umumi işlerine sarfetmeleri için bırakılır. Nefl veya ganimetten Rasülullah'a ayrılan beşte birlik miktar beş veya daha fazla bölüme ayrılır:

a) (Sağlığında) Rasülullahın şehmi. Bunu kendine, zevcelerine ve müslümanların umumi ihtiyaçlarına sarfederdi.
b) Akrabalarının sehmi.
c) İhtiyaç sahibi yetimlerin sehmi.
d) Miskinlerin sehmi.
e) Yolcuların sehmi... Müşriklerin ticaret eşyalarından alınan gümrük vergisi, haraç ve cizye feye katılır. Bunların hepsi müslümanlardan alınan zekât ve diğer vergilerden ayrıdır. (Bkz. el-Maverdi, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 121-151).

Siz gerçekten inanan insanlar iseniz Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah'a ve Rasülüne itaat edin."[83]

Sonra Rasülullah (s.a.), Medine'ye doğru hareket etti. Ganimetleri de beraberinde taşıtarak onları korumak üzere Abdullah b. Ka'b'ı görevlendirdi. Medine'ye yaklaştıkları sırada ganimetleri müslümanlar arasında eşit olarak taksim etti.

B- UHUD GAZVESİ:

Bu gazve, hicretin üçüncü yılı, Şaban ayının ortalarında cereyan etmiştir. Bu savaşın sebebi ise, Kureyşlilerin Bedir'deki hezimetlerinin intikamını almak için, Bedir gazvesine sebep olan ticaret kervanından elde ettikleri bütün kârı, Rasülullah ve ashabı ile savaşmak için tahsis ederek hazırlık yapmalarıdır. Bu maksatla Ebu Sufyan'ın etrafında, Kureyş, Ehabiş, Kinane ve Tihame araplarından üç bin kişilik bir kuvvet toplandı. Ebu Süfyan bu kuvvetlerle Medine'ye doğru hareket etti. Beraberlerinde cariyeler, çalgı aletleri ve içkiler almışlardı. Yine ilerigelenlerin kadınları da askerin kahramanlık duygularını kabartmak için orduya katıldı. Hz. Peygamber'in amcası Abbas ise Uhud harbine iştirak etmedi. Bazı rivayetler onun, Kureyş'in Medine'ye doğru hareket ettiğini gizlice Rasülullah'a bildirdiğini zikreder.[84]

Rasülullah (s.a.), Kureyş'in gelişini işitince, onlara karşı nasıl hareket edileceği hususunu ashabıyla görüştü. Onlardan bir grup, düşmanla Medine dışında savaşmak istediklerini söylediler. Bu fikri ileri sürenlerin çoğu Medineli olup, ekseriya genç ve Bedir muharebesine iştirak etmemiş kimselerdi. Sahabenin büyükleri ise, düşmanı Medine'de karşılamak görüşünde idiler. Rasülullah da Medine'nin tabii durumunun savunmaya elverişli, sağlam oluşu, Medine'ye alışık olmaları, şehrin dar sokaklarında düşmanın kuşatılmasının kolay olacağı ve müslümanların

83 Enfal, (8), 1.

84 Bu uzak bir ihtimal değildir. Zira Haşimoğullarının Rasülullah'ı destekledikleri, onunla yapılan muharebelere ancak zorlamalar sonucu, istemeyerek katıldıkları bilinmektedir. Bu yüzden bazı tarihçiler Abbas'ın Bedir gazvesine katıldığından dahi şüphe ederler (Bkz. Taberî, IV, 226-228).

kadın ve çocuklardan da yardım göreceği için aynı kanaatte idi. Çünkü kadın ve çocuklar, evlerinde düşmanların saldırısından emin oldukları halde düşmanı taşa tutabilirlerdi. Bu görüş, ashabın büyüklerinin tasvip ettiği görüş olduğu gibi, Rasülullah kendisine danıştığı zaman, Abdullah b. Übeyy b. Selül de aynı kanaatte olduğunu belirtmişti.

Peygamber efendimiz, düşmanla Medine dışında harbetmek isteyenlerin çokluğunu, cesaret ve azimlerini görünce onların görüşünü benimseyerek Medine dışına çıkmaya karar verdi. Harp hazırlığını yapıp zırhını giydi. Dışarı çıkıp Cuma namazını kıldırdı. Ashaba sebat ve sabır tavsiye ederek harbe teşvik etti. Bu defa, düşmanla Medine dışında meydan harbi yapmak isteyenler, Rasülullah'ın içtihadına muhalefet ve onu kendi görüşlerini kabule razı etmek için ısrar ettiklerinden pişmanlık duydular. Durumu Hz. Peygamber efendimize açarak onun ve ashabın ilerigelenlerinin görüşüne uyup Medine'de kalmak istediklerini bildirdilerse de Rasülullah, "Bir peygamber zırhını giydikten sonra, Allahü Teâlâ onunla düşmanları arasında hükmünü vermeden (harp etmeden) o zırhı çıkarmak yaraşmaz" buyurdular.

Rasülullah (s.a.), Cumartesi gecesi seher vaktinde, 1000 kişilik bir kuvvetle yola çıktı. Medine dışındaki Şavt denilen yere varıldığında, münafıkların lideri Abdullah b. Übey; "Ben meydan harbine karşıydım, beni bıraktı da çocukları dinledi." diyerek, ordunun üçte birlik kısmıyla Medine'ye döndü. Abdullah b. Amr b. Haram geri dönenlere, Allah'ın üzerlerindeki hakkını hatırlatmak isteyip "Gelin, Allah yolunda savaşın, ya da savunun" dediği zaman bir muharebe olmayacağını ileri sürerek; "Bir savaş olacağını bilsek arkanızdan gelirdik" dediler. Bu durum şu ayette anlatılmaktadır: "... Bir de münafıklık edenleri açığa vurmak içindi. Kendilerine, gelin Allah yolunda savaşın veya savunun denildiğinde, şayet muharebe olacağını bilseydik arkanızdan gelirdik dediler. Onlar o gün imandan ziyade küfre yakın idiler. Ağızlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Allah daha iyi bilirken neyi gizliyorlardı."[85]

85 Al-i İmran, (3), 167.

İslâm ordusundan 300 kişilik bir grubun ayrılması, müslüman ordusu saflarında müthiş etki yapmıştı. Neredeyse gruplara ayrılacaklar, birlikleri parçalanacaktı. Allahü Teâlâ, Abdullah b. Übey b. Selül ve onunla birlikte olup müslümanların arasını açmaya çalışan münafıkların halini şöyle anlatmaktadır: "Ey inananlar, kendinizden başkasını dost edinmeyin. Onlar sizi bozmaktan geri durmazlar. Size sıkıntı verecek şeyleri isterler. Onların ağızlarından öfke taşmaktadır. Göğüslerinde gizledikleri kin ise daha büyüktür. Düşünürseniz biz size âyetleri açıkladık. İşte siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz. Halbuki onlar sizi sevmezler. Kitabın hepsine inanırsınız. Onlar sizinle karşılaştıkları zaman (inandık) derler. Kendi başlarına kaldıklarında ise size karşı öfkeden parmaklarını ısırırlar. De ki; öfkenizden ölün! Şüphesiz Allah göğüslerin özünü bilir. Size bir iyilik dokunsa, bu onları tasalandırır.

Size bir kötülük dokunsa ondan ötürü sevinirler. Eğer sabreder, Allah'tan korkarsanız, onların hilesi size hiç bir zarar vermez. Şüphesiz Allah'ın bilgisi onların yaptıklarını kuşatmıştır (Onlar ne yapsalar, Allah hepsini bilir). Hani sen erkenden ailenden ayrılmıştın, Uhud'da mü'minleri savaş üslerine yerleştiriyordun. Allah da işitendi, bilendi. Sizden iki takım korkup bozulmaya yüz tutmuştu. Halbuki Allah kendilerinin dostu idi. İnananlar Allah'a dayansınlar."[86]

Rasülullah (s.a.), Uhud dağının yanına geldi. Karargâhını dağın Medine'ye bakan ve Kureyş askerinin karargâh kurmuş olduğu vadiye inen yamacında kurdu. Dağı arkasına alarak, düşmanın o taraftan yaklaşması ihtimalini ortadan kaldırdı. Şimdiye kadar "Cebelü'r-rumat (okçular tepesi)" olarak bilinen Uhud'un ön tarafındaki küçük bir tepenin üzerine okçular yerleştirdi ve onlara müslümanlar galip veya mağlup da olsalar, kendisinden emir gelmedikçe, kesinlikle yerlerini terketmemelerini emretti. Müteakiben orduyu teftiş ederek, kahramanlık duyguları içinde harbin ateşine atılmak için orduya katılmış gençleri ayırdı. Sonra gençlerden ikisi yalvararak harbe katılmak için ağladılar. Ara-

86 Al-i İmran, (3), 118-122.

larında müsabaka yaptırıldı ve harbe istidatları olduğu anlaşıldığı için orduya alındılar.

Muharebe, Araplar arasında önceden âdet olduğu vechile mübareze şeklinde başladı. Müşriklerin başkomutanı olarak Ebu Süfyan, süvarilerinin komutanı olarak da Halid b. Velid bulunuyordu. Harp gittikçe şiddetlendi, iki ordu birbirine girdi. Başlangıçta müslümanlar, Rasülullah'ın harp plânını aynen tatbik ettiler. Bu sayede zafer ve üstünlük onlara geçmiş, düşmanlarını bozguna uğratıp karargâhlarından sürüp çıkarmışlardı. İbn Hişam'ın rivayetine göre, Zübeyr b. Avvam o an için şöyle demiştir: "Vallahi Hind bintu Utbe'yle arkadaşları ve cariyelerini paçalarını sıvamış, arkalarına bakmaksızın dağa doğru kaçarken gördüm."

Düşmanın bozguna uğrayıp ardına bakmaksızın kaçtığını görünce, Müslüman okçular, Rasülullah'ın kendilerine harbin neticesini ilan etmesine kadar yerlerini bırakmamaları için verdiği emri unuttular. Yerlerini terkederek, düşmanın bırakıp kaçtığı ganimetleri ve harp aletlerini toplamaya koyuldular. Komutanları Abdullah b. Cübeyr, her ne kadar Rasülullah (s.a.)'ın talimatını hatırlatıp onları geri çevirmek için uğraştıysa da kulak veren olmadı. Aksine ganimete daha önce ulaşmak için aceleyle yerlerinden uzaklaştılar. İşte bu sırada, düşman süvarilerinin komutanı Halid b. Velid, uzun zamandır kolladığı fırsatı değerlendirdi. Düşmanın arkadan taarruzunu önlemek için Rasülullah tarafından tepeye yerleştirilmiş olan bu okçuların dağıldığını görünce, orada kalan az sayıdaki okçunun üzerine saldırarak müslüman ordusunu arkadan kuşattı. Halid'in süvarileri, müslümanların geri tarafından mızraklarla saldırdılar. Bu ani baskın üzerine İslâm ordusunun düzeni bozuldu. Büyük sıkıntıya düştüler. Hatta Rasülullah'ın hayatı tehlikeye girdi. Müşriklerden İbn Kamîe'nin "Haberiniz olsun ki Muhammed öldürüldü! Muhammed öldürüldü, Muhammed öldürüldü!" diye bağırması üzerine ise durum iyice kötüleşti. Müslümanlar güçsüz ve takatsiz kaldılar ve onlardan bir grup, büyük bir ye'se düşerek her şeyden ümitlerini kesip hareketsiz kaldı. Cesaret ve şecaatiyle temayüz eden Hz. Ömer bile bunlar arasındaydı. Enes b. Nadr (Malik b.

Enes'in amcası) gibi bazılarının içinde bulunduğu diğer bir grup da şehid olmak gayesiyle savaşa devam etti. Hz. Enes, şöyle diyordu: "Rasulullah (s.a.)'tan sonra yaşayıp da ne yapacaksınız? Rasülullah'ın öldüğü şey uğrunda ölünüz."

Geriye kalanlar, Rasülullah'ın etrafında halkalandılar. Ona yönelen saldırıları defediyor, ona atılan mızrakları karşılıyor ve kılıç darbelerini önlüyorlardı. Rasülullah'ın öldüğü haberi, her ne kadar müslümanların güçsüz ve takatsiz kalarak büyük bir ye'se düşmelerine sebep olmuşsa da, Rasülullah'ın müşriklerin elinden kurtulmasını sağlamıştır. Şüphesiz ki, Kureyş bu habere aldanmış, yaptığı savaşta aldığı bu neticeyle (Rasülullah'ın öldürülmesi) yetinmiştir. Rasülullah (s.a.) da bizzat bunun farkına varmış, bu durumu, müşriklerin kendisinden uzaklaştırılması için, Allahü Teâlâ tarafından kendisi ve müslümanlara verilmiş bir fırsat olarak görmüştür. Nitekim Ka'b b. Malik, kendisinin sağ olduğunu müslümanlara ilan için bağırmak isteyince Efendimiz, önce susmasını işaret etmişti.

Müslümanların, Rasülullah'ın hayatını muhafaza için her şeyi göze alarak ölüm-kalım savaşına girmelerine rağmen onun yanağında yara açılmış, rebaiye dişleri kırılmış ve alnı yarılmıştı. Aynı zamanda, müşriklerin savaş öncesi, müslümanları içine düşürmek için hazırlayıp üzerlerini örttükleri çukurlardan birine düşmüştü. Bu savaşta müslümanlardan şehit olanların sayısı, yetmişin üzerindeydi.

Kureyş müşriklerinin karıları, müslüman şehitlerin cesetlerine işkence yaptılar. Burun ve kulaklarını kestiler. Hatta Ebu Süfyan'ın karısı Hind, Peygamber efendimizin amcası Hamza b. Abdülmuttalib'in[87]

87 Peygamber efendimizin amcası Hz. Hamza'yı, Mut'ım b. Cübeyr'in Habeş asıllı Vahşi ismindeki kölesi öldürmüştür. Mut'ım, kölesini Kureyş ordusuyla beraber gönderirken: "Eğer amcam Tuayme'ye bedel olarak (Tuayme Bedir'de Hz. Hamza tarafından katletilmişti) Hamza'yı öldürürsen hürsün" dedi. Vahşi onu öldürmek için fırsat kolluyordu. Kendisinden önce Hz. Hamza ile Siba' isimli müşrik karşılaştı. Hamza onu kolaylıkla katletti. Hz. Hamza'nın Siba' ile uğraşmasını değerlendiren Vahşi, fırsattan istifade ile harbesini ona attı ve kasığından yaraladı. Hz. Hamza katilini öldürmek istediyse de güç yetiremedi, yere yı-

karnını yardı. Onun ciğerlerinden bir parça koparark ağzında çiğnedi. Onu yemekten aciz kalınca da tükürdü.[88]

Rasülullah (s.a.), şehitlerin cesetlerinin, Hz. Hamza'nın cesedinin yanında toplatılmasını emretti. Ve onların üzerine cenaze namazı kıldıktan sonra defnettirdi. Müteakiben Medine'ye doğru hareket etti. Bu muharebede müslümanlar, daha sonraki hayatlarında önemli tesiri olan çok faydalı ve büyük bir ders aldılar. Çünkü bu olay, müslümanların daha önce kazandığı Bedir zaferinden sonra başlarına gelen ilk savaş yenilgisidir. Öte yandan bu savaş, Kureyş ve diğer Arap kabilelerinin, müslümanları hafife alarak, ortadan kaldırmayı kolay zannetmelerine sebep olduğu gibi, müslümanlar için münafıkların imanlarının derecesini ve fedakârlığa olan kabiliyetlerini açığa çıkarmış oldu. Böylece bu savaş, daha sonra anlatılacağı gibi, müşrikleri müslümanlarla yeni savaşlar yapmaya teşvik etmiştir.

C- HENDEK GAZVESİ

Kureyş, Uhud gazvesinden sonra, Rasülullah (s.a.)'ı hezimete uğrattığını zannederek, onu tamamen ortadan kaldırmak gayesiyle yeni bir savaş için hazırlığa başladı. Hendek gazvesine çıkışları sırf bu planı gerçekleştirmek içindi. Diğer taraftan Uhud ile Hendek gazvesi arasında geçen dönemde müslümanlar, kendilerini küçümseyerek her türlü düşmanlığa cür'et eden diğer bazı Arap kabileleri ile mücadele etmek zorunda kaldılar. Bu kabileler, müslümanlara karşı gösterdikleri düşmanlıkla, putperestliğin lideri ve hamisi olan Kureyş'e yaklaşmak, bu yeni

---

ğılıp kaldı. Vahşi onun ölümünü bekledi. Öldükten sonra acele gidip harbesini yarasından çıkardı. Mekke'ye dönünceye kadar da bir daha savaşmadı. Vahşi, Mekke'nin fethi günü, Rasülullah'ın amcası için çok üzüldüğünü bildiğinden korkarak Taif'e kaçtı. Rasülullah'ın daha önce geçenleri affettiğini duyunca gelerek müslüman oldu. Rasülullah onu affetti. Vahşi, daha sonra Hz. Ebubekir devrinde peygamberlik iddia eden Müseylime'ye karşı savaştı. Müseylime'yi öldürerek kendini teselli imkânı buldu. Şöyle derdi: "Fazilette Rasülullah'tan sonra insanların en hayırlısını (yani Hamza'yı) ve insanların en kötüsünü (yani Müseylime'yi) katlettim."

88 Ya'kûbî, H, 48.

dine zarar vermek ve müslümanlara karşı yapılan baskınlardan paylarını almak gayelerini güdüyorlardı. Adal ve Kâre kabilelerinin Reci' gününde, Benî Süleym'in de daha sonra Bi'ru Meûne faciasında yaptıkları, bu saldırılar arasındadır. Müslümanları zayıf görerek alaya almak ve onların güçlerini küçümsemek o dereceye ulaştı ki, Medine Yahudilerinden Benî Nadir kabilesi, bu cemaatin lideri Muhammed (s.a.)'i katlederek müslümanlardan kurtulmayı bile plânladı.

Adal ve Kâre kabilelerinden bir heyet Rasûlullah'a gelerek, "Ey Allah'ın elçisi! Bizde İslâm dinini kabul eden hayırlı kişiler var. Bizimle birlikte ashabından bir muallimler grubu gönder ki, bizi dinimiz hakkında aydınlatsınlar. Kur'ân-ı Kerim okumasını ve İslâm'ın esaslarını bize öğretsinler" dediler. Bu talep üzerine Peygamber efendimiz, ashabından altı kişiyi onlarla birlikte gönderdi. Rec'i mevkiine[89] gelince, onlar, müslüman ilim heyetinin üzerine saldırıp öldürmek için kılıçlarını ellerinden aldılar. Müslüman muallimler, kendilerini savunmakta direndiyse de, birkaç tanesini öldürüp diğerlerini esir ettiler. Sonunda bunlar da öldürüldü. Bu olay, Benî Lihyân gazvesinin sebebi olmuştur.[90]

Yine İbn Hişam'ın kaydettiğine göre,[91] Ebû Berâ Amir b. Malik, Medine'ye gelip Rasûlullah'la görüşmüş, Rasûlullah kendisini İslâm'a davet edince kabul etmemiş ve Peygamber efendimize şöyle demişti: "Ey Muhammed! Ashabından birkaç adam gönderir, onlar da Necid halkını senin dinine davet edecek olurlarsa, senin davetini kabul edeceklerini umarım." Rasûlullah, (s.a.) "Necid halkının onlara kötülük yapmasından korkarım" diye cevap verince de: "Onlar benim himayem altındadır. Gönder, Necid halkını dinine çağırsınlar" diyerek, gönderilecek elçilerin kendi emanı altında, saldırıdan emin olacaklarına dair teminat verdi. Bunun üzerine peygamberimiz, müslümanların seçkinlerinden 40 kişiyi, Münzir b. Amr'ın riyasetinde Necid'e gönderdi. Kafile, Bi'ru Meûne'ye geldiklerinde, içlerinden biri Rasûlullah'ın mektubunu götürmek üzere

89 Recî Hicaz'da Usfan ile Mekke arasında, Hüzeyl kabilesinden Lihyanoğullarının bir suyudur.

90 İbn Hişam, III, 320-322; Taberi, V, 29-33.

91 İbn Hişam, III. 184-185; Taberi, V, 33-36.

Âmir b. Tufeyl'e gitti. Ancak Âmir, mektupta neler yazıldığına dahi bakmayarak elçiye saldırıp onu katletti. Sonra da Amiroğullarını, müslümanlara saldırmak için çağırdı. Onlar bu teklifi kabul etmeyerek; "Biz Ebû Bera'nın yaptığı ahdi bozup ona ihanet etmeyeceğiz. Ebû Bera onlarla bir anlaşma yapmış, onları himayesi altına almıştır" dediler. Amir, kendi kavmi müslümanlara saldırmak için verdiği emri dinlemeyince, Süleymoğullarını yardıma çağırdı. Süleymoğulları onunla birlikte giderek yürüyüşlerine devam eden müslümanları ansızın kuşattılar. Müslüman muallimler, onların saldırısını görünce kılıçlarını çekip, en son fertleri şehit oluncaya kadar, savaştılar. Onlar Allahü Teâlâ kendilerinden razı olsun hafız ve kurrâların en meşhurlarındandılar.

Nadiroğullarına gelince, tarihçiler onlarla yapılan harbin, Rasülullah'ı öldürmeyi tasarlayıp plân hazırlamalarına bağlı olduğunda müttefiktirler. Rasülullah (s.a.), müslümanların hata ile öldürdükleri iki kişinin[92] diyetini ödemek için, anlaşma gereğince Nadiroğullarından yardım istemeye gelmişti. Onlar; "Evet ey Ebu'l-Kasım! (Peygamberimizin künyesi) Bizden istediğin hususta, istediğin şekilde sana yardım edeceğiz" dediler. Sonra da kendi aralarında başbaşa kalınca, "Siz bu adamı şu anda bulunduğu gibi müsait bir durumda bulamazsınız" dediler ve işe koyuldular.

Şöyle ki: Rasülullah (s.a.), Yahudi evlerinden birinin duvarının yanında oturmuş, onların kendisine mal getirmesini bekliyordu. Yahudiler aralarında, "Hangi adam bu damın üzerine çıkıp onun üzerine damdan bir taş atarak bizi ondan kurtaracak" demeye başladılar. Bunun üzerine Amr b. Cihaş, "Bu benim işimdir" diyerek Rasülullah'ın, içlerinde Hz. Ebubekir, Ömer ve Ali'nin de bulunduğu bir grup ashabı ile dibinde oturup beklediği duvarın damına, Rasülullah'ın üzerine taş atmak için çıktı. Tam bu sırada Rasülullah (s.a.), vahiyle onların tertiplerinden haberdar edildi. Bunu hiç kimseye bildirmeksizin hemen olduğu yerden ayrılıp Medine'ye döndü. Geriye dönmesi gecikince arkadaşları

92 Müslümanlarla Yahudiler arasında, iki taraftan birinin diyet ödemesi durumunda yardımlaşmayı gerektiren anlaşma vardı.

onu araştırmaya koyuldular. Bu esnada bir adam Rasülullah'ı Medine'ye girerken gördüğünü söyledi. Doğruca ona geldiler, ani ayrılışının sebebini sordular. O da Yahudilerin plânıyla ilgili olarak Allahü Teâlâ'nın kendisine bildirdiği haberleri aktardı ve onlara karşı harp hazırlığına başlamalarını emretti. Ordunun hazırlanmasından sonra Nadiroğullarının üzerine yürüdü. Yahudiler, kalelerine kapanarak müslümanlâra karşı savunmaya başladılar. Muhasara altı gün sürdü. Rasülullah (s.a.), hurma ağaçlarının kesilmesi ve yakılması emrini verdi. Muharebenin devamı üzerine Allahü Teâlâ, Yahudilerin kalbine bir korku düşürdü. Rasülullah'tan, kanlarından vaz geçmesini ve harp aletleri hariç olmak üzere, develerinin taşıyabildiği malları yükleyerek Medine'den çıkarılmalarını talep ettiler. Rasülullah bu şartları kabul etti. Nadiroğulları bazısı Hayber, bazısı da Şam'a giderek Medine'yi terkettiler. İleri gelen liderlerinden olan Kinane b. Rebi', Huyey b. Ahtab ve Sellâm b. Ebi'l-Hukayk Hayber'e gittiler. Hayberliler bunları kendilerine önder edindiler.[93]

Rasülullah (s.a.), Beni Nadir Yahudilerini Medine'deki yurtlarından sürüp çıkarınca, onlar, Hayber ve daha başka yerlere giderek Rasülullah ve ashabından intikam almak için hazırlıklara giriştiler. Hayber'de üstlenen bu liderler, Rasülullah aleyhine, müttefikler oluşturabilmek için diğer Arap kabilelerini dolaşıp, onları da kışkırttılar. Bu işe Mekke'den başladılar. Kureyş, Uhud'dan üstün çıkmış, bu sebeple müslümanları veya diğer tabirle Muhammed'i hezimete uğrattığını kabul ederek kibirlenmişti. Artık onlar için, sadece bir saldırı ile Rasülullah'a son darbeyi vurmak kalmıştı. Ebu Sufyan b. Harb'in Uhud'dan ayrılırken "Gelecek yıl Bedir'de buluşalım" diye bağırması da bunu göstermektedir.[94]

Fakat Kureyş, Mekke'deki kuraklık ve ticaretlerinin kesada uğraması sebebiyle bu arzusunu o yıl yerine getiremedi. Yahudiler kendilerine gelince[95] Kureyşliler, Rasülullah'la muharebede onlara yardımcı

93 İbn Hişam, III, 192-193.

94 Taberi, V, 24.

95 Bu heyette bulunanlardan bazıları, Nadiroğullarından Sellâm b. Ebi'l-Hukayk, Kinane b. Rebi b. Ebi'l-Hukayk, Huyeyy b. Ahtab; Beni Vail'den Hevze b. Kays ve Ebu Ammar isimli şahıslardır.

olacaklarını belirttiler ve onlarla işbirliği etmek suretiyle, Muhammed'i Medine içinde ve dışında kuşatma altına alabileceklerini düşündüler. Aynı şekilde bu savaşla, söz verdikleri halde Uhud'dan bir yıl sonra Bedir'e gitmemeleri yüzünden üzerlerine aldıkları Rasülullah'la savaşmaktan korkmak töhmetini silmeyi de düşündüler. Zira Rasülullah, onlarla savaş için buluşmayı kararlaştırdığı günlerde Bedir'e gelmiş ve burada sekiz gün düşmanı beklemiş Kureyş ise gelmemişti. Bu sebeple Kureyş, Yahudiler tarafından Rasülullah'la savaşa çağrılınca buna sevinmiş ve bunu kolay yakaladığı bir fırsat kabul etmişti.

Yahudi ileri gelenleri, Kureyş'in yardımını temin edince, Kaysi Aylân'a mensup olan Gatafanlılara giderek Kureyş'in de kendileriyle birlikte olduğunu bildirdiler. Nihayet Gatafanlılar da, Yahudilerin teklifini kabul ettiler. Bunun üzerine müttefikler (ahzâb), Medine'ye taarruz için hazırlığa başladılar. Kureyş'in komutanı Ebu Süfyan b. Harb, Gatafan'dan Benî Eşcâ'nın komutanı da Mis'ar b. Ruhayle idi. Öte yandan müşriklerin harp hazırlığını haber alan Peygamberimiz, Medine'nin yaklaşılabilecek tarafına hendek kazdırdı, müslümanları sevaba teşvik için bizzat çalıştı. Müslümanlar da onunla birlikte çalıştılar. Rasülullah gibi onlar da hendek kazımında büyük gayret gösterdiler. Müslümanlar, hendekleri düşmanın geçmesine engel olacak şekilde tahkim ettiler. Hendek kazarken Cuayl isimli bir sahabiyle ilgili recez söylüyorlardı. Rasülullah bu sahabinin ismini değiştirerek "Amr" yapmıştı. Ashab bunu dile getirerek şöyle recez söylüyorlardı:

(Rasülullah) artık Cuayl'e Amr ismini verdi. Kendisi darlık gününde güçsüze yardımcı idi.

Rasül-i Ekrem (s.a.) de mısra sonlarında (Amran) ve (zahran) kelimelerinde ashabına iştirak ediyordu.[96]

Kazılan hendek Medine'nin kuzey tarafındaydı. Zira diğer taraflar, dağlar, geçit vermeyecek sık hurmalık ve birbirine girmiş binalarla çevriliydi. Tarihçiler, hendeğin yeri ve uzunluğu hakkında farklı bilgiler verirler. Anlaşıldığına göre hendeği, şarkî Harre'de başlatıp kuzeye doğru

96 İbn Hişam, III, 230-232.

giderek, sonra batı istikametinde ve biraz da güneye doğru kazmışlardır. Eğer, Rasülullah'ın hendeği müslümanlardan her on kişiye uzunluğu 40 zira[97] olan bir bölüm ayırarak kazdırdığını bildiren rivayetler doğru ise, biz bu malumattan kazılan hendeğin tamamının uzunluğunun en azından 12 bin zira olduğunu çıkarabiliriz. Bizim bu neticeye ulaşmamızda esas aldığımız husus, hendek kazım faaliyetlerinde, rivayetlerin ittifakla belirttikleri üç bin kişilik ordunun askerlerinden başkasının çalışmamış olduğunu farzetmemizdir.

Hendek kazma faaliyeti, münafıkların gizlice sıvışıp gitmesi, iş devam ederken Rasülullah'tan izin almaksızın kaçmalarına rağmen, Kureyş'in Medine'ye ulaşmasından önce tamamlandı. Müslümanlardan biri muhakkak giderilmesi gereken bir ihtiyaç veya musibetle karşı karşıya kaldığında ise, Rasülullah'tan izin ister, ondan izin aldıktan sonra ihtiyacını gidermek için ayrılırdı. İşini bitirince de acele hendek kazmaya dönerdi. Çünkü bu işten hayır umuyor ve ondan ecir olarak çok şey bekliyorlardı. Mü'minlerden bu kimselerin durumlarını Allahü Teâlâ şöyle dile getirir: "Mü'minler o kimselerdir ki, Allah'a ve peygamberine gönülden inanmışlardır. İçtimaî bir iş yürütmek üzere Allah'ın Rasülü ile beraber bulundukları zaman, ondan izin almadan gitmezler. Ey Muhammed! Senden izin alanlar, işte onlar, Allah'a ve Rasülüne inanan kimselerdir. Bundan dolayı bazı işleri için senden izin istedikleri zaman onlardan dilediğine izin ver ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah çok bağışlayan ve çok merhamet edendir.[98]

Hendek kazılırken gizlice sıvışıp kaçan münafıkların durumu da şöylece anlatılmıştır: "Peygamberin çağırmasını, aranızda herhangi birinizin diğerini çağırması gibi tutmayın. Zira onun çağırmasına derhal koşmak gerekir, Peygamberin çağırmasına aldırmazlık edilmez. Allah sizden birbirinin arkasına gizlenerek sıvışıp gidenleri biliyor. Bundan dolayı Rasülullah'ın emrine aykırı davrananlar, kendilerine bir belânın çarpmasından yahut acı bir azabın uğramasından sakınsınlar."[99]

97 Zira', dirsek ile orta parmak ucu arasındaki uzunluktur.

98 Nur, (24), 62.

99 Nur, (24), 63.

Kureyş ve ona bağlı Kinâne ve Tihâme Araplarından meydana gelen onbin kişilik bir ordu, Cüruf ile Zeğabe arasında yer alan ve Medine'den 3 mil uzaklıkta bulunan Rûme' mevkiinde, sellerin toplandığı mahalde karargâh kurdu. Aynı mevkide, Hz. Osman'ın satın alarak müslümanlar için tasadduk ettiği Rûme kuyusu bulunmaktadır. Gatafan Arapları ve ona tabi olan Necid halkı da karargâhlarını Uhud dağının yanında, Nakmâ'nın sonunda kurmuşlardı. Rasülullah ise 3000 kişilik bir orduyla Sel' dağını arkaya alarak karargâh kurdu. Müslümanlar, kadınları ve çocukları kalelere yerleştirmişlerdi. Böylece müslüman ordusu ile müşrik orduları kazılan hendeğin iki tarafında yerlerini almışlardı.[100]

Nadir Yahudilerinin ileri gelen reislerinden Huyeyy b. Ahtab, Kureyzâ Yahudilerinin anlaşma işlerini yürüten lideri Ka'b b. Esed'e gelerek, Rasulullah'la olan antlaşmayı bozmaları ve kendilerine katılmaları için teşvikte bulundu. Başlangıçta Ka'b bunu kabul etmekten çekindi. Sonunda ise Kureyzâoğulları, önceden Rasülullah'la yapmış oldukları muahedeyi bozup müslümanları arkadan vurmaya karar verdiler. Rasülullah bunu öğrenince haberin doğru olup olmadığını araştırmak üzere Hazrec'in büyüğü Sa'd b. Ubade ve Evs'in lideri Sa'd b. Muaz'ın da içinde bulunduğu dört kişilik bir heyeti Kureyza Yahudilerine gönderdi. Heyet onların sulhu bozmuş olduklarını gördü. Dönüp bunu Rasülullah'a haber verdiler. Bunun üzerine Rasülullah (a.s.); "Allah büyüktür, ey müslümanlar topluluğu sevininiz!" buyurdular.

Kureyzâoğullarının da antlaşmayı bozarak düşmanın yanında yer alması üzerine, müslümanların korkusu şiddetlendi ve içine düştükleri sıkıntı arttı. Büyük nifak alametleri ortaya çıktı. Hatta Muattib b. Kuşeyr şöyle dedi: 'Muhammed bize İran kisraları ve Rum kayserlerinin hazinelerini yiyeceğimizi vadediyordu. Halbuki bugün hiç birimiz abdest bozmak için çıkmaktan bile emin değiliz."[101]

Rasülullah (s.a.) ve karşı tarafta da müşrikler, bir aya yakın bir müddet beklediler. Aralarındaki çarpışma, ancak ok atışları ve muhasaranın

100 Yakûbî, II, 50-51.

101 İbn Hişam, II, 238; Ya'kûbî, II, 51.

devam ettirilmesi şeklinde seyrediyordu. Müslümanların durumu zorlaşınca Rasülullah (s.a.), Gatafan'dan iki komutana haber göndererek düşman saflarından ayrılıp gitmeleri halinde, Medine mahsulünün üçte birini kendilerine vermek teklifini görüşmek istediğini bildirdi. Onlar da kabul ettiler. Bunun üzerine anlaşma metni, şahitlerin ismi konulmaksızın yazıldı. Böylece anlaşma tamamlanmamış, sadece mutabakata varılmış oluyordu. Rasülullah, Evs ve Hazreç kabilesinin liderleri Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubade'yi çağırdı ve onlara Gatafan liderleriyle vardıkları ittifakı anlattı. Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubade, bu iş Allah tarafından emredilmiş değilse razı olmayacaklarını ifade ettiler. Rasülullah da, Medine'yi kuşatan güç ve sıkıntılı durumdan kurtulmak için kendisinin böyle düşündüğünü haber verdi. Sonra da imha etmeleri için, yazılmış olan anlaşma metnini onlara verdi, onlar da bu yazıyı yırttılar. Bu anlaşma teşebbüsünden vazgeçilince, durum önceden olduğu gibi, iki taraftan herhangi biri için kesin netice getirmeyen, birbirlerine karşı saldırı denemek ve ok atışlarıyla geçmeye devam etti. Harbin bu sıkıntılı anlarında Peygamberimiz, şiddetli soğuk[102] ve açlıkla karşı karşıya kalarak durumları iyice zorlaşan mü'minleri sabra teşvik ediyor, diğer taraftan da Gatafanlıları Kureyşlilerden ayırmak maksadıyla onlarla barış yapmak hususunda gayret gösteriyordu. Bu tedbirle, Gatafan kabilelerini Kureyş'ten ayıracak, düşmanı parçalayarak Kureyş'i yalnız bırakacaktı. Kureyş ise muhasaranın uzamasıyla zor duruma düşmüş ve çadırlarının dahi kendilerini koruyamadığı şiddetli soğuk ve yağmurun altında beklemekten usanmıştı.

İslâm'ı kabul etmiş olan Nuaym b. Mes'ûd, o sırada Rasülullah (s.a.)'a geldi ve ondan, kendisini, müşriklerle yapılan bu savaşta yararlı

102 Açlık o dereceye varmış ti ki, Rasülullah ve ashâbı, karınlarına taş bağlamak zorunda kalmışlardı. Kureyş'in geriye döndüğü gece, Peygamberimiz bir peştemal üzerinde namaz kılıyordu, İbn Hişam'ın rivayetine göre Rasülullah, Huzeyfe b. Yeman'ı Kureyş ve müttefiklerinin durumunu teftiş için göndermişti. Huzeyfe bu görevden döndüğünde karşılaştığı durumu şöyle anlatır: "Rasülullah'ın yanına döndüğümde onu hanımlarından birinin Yemen dokuması bir örtüsünün üzerinde namaz kılarken buldum. Benim üşüdüğümü görünce beni ayaklarının yanına çekti ve örtünün bir kenarını üzerime attı (İbn Hişam, III, 250).

olacak ve müşriklerin Medine'den çekilip gitmelerini temin edecek herhangi bir işte görevlendirmesini istedi. Bunun üzerine Peygamber efendimiz: "Onları bizden uzaklaştırmak için elinden geleni yap, şüphesiz harp bir hiledir." buyurdular. Nuaym, Peygamber efendimizden ayrılarak Kureyzaoğullarına gitti. Onları, "Eğer Kureyş mağlub olursa, başının çaresine bakıp çeker gider" diyerek korkuttu. Kureyş ileri gelenlerinden rehineler almadıkça, Kureyşe güvenmemeleri ve onlarla birlikte hareket etmemeleri için nasihat etti. Nuaym, daha sonra da Kureyş ve Gatafanlar'a gitti. Onlara ise, Kureyzâ yahudilerinin Muhammed'le yapmış oldukları andlaşmayı bozmaktan pişmanlık duyduklarını, bunun için onunla yeniden anlaşıp, Kureyş ve Gatafan'ın ilerigelenlerinden bir kısmını rehine alarak, boyunlarını vurması için Muhammed'e teslim etmek yolunda tuzak hazırlamış olduklarını, duyduğunu söyledi. Bunun üzerine şüpheye düşen Kureyş, Kureyzâoğullarından kendilerine yaptıkları yardım vadini acele yerine getirmelerini istedi. Kureyzâoğullarının Kureyş'in bu teklifine verdiği cevap ise, Kureyş'e tuzak hazırladıkları kanaatini kuvvetlendiriyordu.

Nuaym'ın tatbik ettiği bu plân müttefikler arasında etkisini çok çabuk gösterdi. Kureyş ve Gatafan, Kureyzâ yahudilerinin kendilerini bıraktığına inanarak dönüş kararı verdiler. Kureyş ve müttefiklerinin harbi bırakarak dönmesinde, aynı zamanda tabiat olaylarının da etkisi olmuştur. Zira aniden ortaya çıkan şiddetli fırtına, düşmanın çanak ve çömleklerini alıp götürmüş, çadırlarını yerlerinden söküp atmış ve düşmanı dönüşe mecbur etmişti.

Muhasaranın uzaması, Kureyş'in müttefikleri üzerinde kötü tesir bırakmıştı. Kureyş ve müttefiklerinin mağlup ve hüsrana uğramış bir şekilde, hasımlarını kendileri için arzuladıklarını düşünmeğe teşvik eder vaziyette dönüşleri, İslâmiyetin Arap Kabileleri arasında yayılmasının süratlenmesinde son derece etkili olmuştur.

Bu harp sırasında Rasülullah'ın harp gücü ve siyasî mahareti açık olarak görülmüştür. Nitekim o, bundan önce Araplarca bilinmeyen bir harp tekniği olan hendek kazma faaliyetini gerçekleştirmiştir. Bu tedbire Selman-ı Fârisi ile yaptığı istişare sonucu başvurmuştu. Hatta Kureyş,

hendeği görünce dehşete kapılmış, içlerinden bazıları; "Vallahi bu tuzak şimdiye kadar Arapların bilmedikleri, yapmadıkları bir harp hilesidir" demişlerdi.[103] Aynı şekilde Gatafanlar'ın, Kureyş yanındaki durumlarını sarsmak ve onları Kureyş'ten ayırmak için pazarlığa girişmesi,[104] sonra da Kureyzâoğulları ile Kureyş ve müttefiklerinin arasını açan ve bölünmeyi temin eden harp taktiğinde, Rasûlullah'ın siyasî olgunluğu görülmektedir. Tabiat hadiselerinin, Kureyş'in karargâhını darmadağın ettiği ve oradan Kureyş'i söküp çıkardığı günlerde Rasûl-i Ekrem, bütün bunların yanında müslümanlara sabır telkini ve onları açlık ve şiddetli soğuğa tahammül için teşvikiyle de maharetini ortaya koymuştur.

D- BENÎ KUREYZÂ GAZVESİ:

Rasûl-i Ekrem (s.a.), Kureyş'in harbi bırakarak geri dönmesinden sonra, Sel' dağından ayrıldı ve öğle vakti Medine'ye geldi. Hz. Aişe'nin odasına girdi, bir müddet sonra dışarı çıkarak şu talimatı ashabına ulaştırması için Bilâl'e emir verdi:

"Bize itaat edenler, ikindi namazını Benî Kureyzâ yurdundan başka bir yerde kılmasın?" Bu emir üzerine müslümanlar, grublar halinde Kureyzaoğulları mahallesine akmağa başladılar. Hendek gazvesi dönüşü henüz dürülmemiş sancağı Hz. Ali taşıyordu. Sulhü bozmaları ve kendilerine karşı düşmanla işbirliği etmeleri sebebiyle müslümanların, Benî Kureyzâ'ya kızgınlık ve öfke ile dolu olduğunu garibsememek gerekir. Öyle ki, Kureyzâlıların da düşmanla işbirliği etmeleri neticesinde müslümanların düştüğü zor durum ayeti kerimede şöyle anlatıl-

---

103 İbn Hişam, III, 240

104 Rasûlullah (s.a.), Gatafan reislerine anlaşma teklif etmiş ve Medine hâsılatının üçte birini vereceğini bildirmiş, sonra da önce geçtiği gibi, Evs ve Hazreç liderlerinin teklifiyle bundan vazgeçmişti. Bu hadise, Gatafan üzerinde ciddiye alındıkları vehimini uyandırdı. Bu sebeple onlar, müttefiklerin çarpışması veya geriye götürülmesindeen büyük rolü oynayacak grubun kendileri olduğunu zannettiler. Kureyzâoğulları'nın Kureyş ve müttefiklerine yardımdan vazgeçerek Kureyş ile Gatafan ileri gelenlerini rehin alıp Muhammed'e teslime karar aldığını duymaları da onların bu vehmini artırmıştır.

mıştır: "... Gözler (şaşkınlıktan ötürü) yerinden kaymış, yürekler (korkudan) ağızlara gelmişti"[105]

İslâm askerini gören Kureyzâoğulları korkularından ne yapacaklarını şaşırdılar. Güç ve kuvvetleri kırıldı, artık sonlarının geldiğini anladılar. Müslümanlara karşı yapmış oldukları kötülükten büyük pişmanlık duyarak Rasülullah (s.a.)'tan af dilediler. Peygamberi Zîşan Efendimiz, onların bu dileklerini kabul etmeyerek 25 gün uzayan muhasarayı sıkı bir şekilde devam ettirdi. Nihayet Kureyzâoğulları, Rasülullah'ın kendileri için vereceği karara uyacaklarını belirterek teslim oldular. Daha önce Kaynukaoğullarının Medine'den çıkmasına izin verilmesinde, onların müttefikleri Hazrec'in aracılık ettiği gibi, kendilerinin salıverilmeleri için de müttefikleri Evs kabilesinin aracılık yapmasını istediler. Bu sırada Evs kabilesi ferdleri ileriye atılarak: "Ey Allah'ın Rasülü! Onlar bizim müttefikimizdir" dediler. Rasülullah onlara hitaben: "Ey Evs topluluğu! Sizden birinin onlar için karar vermesine razı olmaz mısınız?" diye sorunca, "Evet" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz: "Bu işi Sa'd b. Muaz'a havale edelim" buyurdular.[106]

Sa'd getirilince onu karşıladılar ve: "Ey Amr'ın babası! Rasülullah, dost ve müttefiklerin hakkında hüküm vermek için seni görevlendirdi" dediler. Sa'd, her iki taraftan vereceği karara uyacaklarına dair Allah adına ahd ve misak istedi. Rasûlullah ve Kureyzâoğulları bunu kabul ettiklerini "Evet" diyerek bildirdiler. Bunun üzerine Sa'd, kararını şöyle açıkladı: "Erkeklerin öldürülmesi, malların taksimi, küçükler ve kadınların da esir olarak alınmasına hükmettim." Rasülullah Sa'd'a: "Şüphesiz, onlar hakkında, Allah'ın hükmü üzerine karar verdin" buyurdular. Müteakiben çukurlar kazıldı, erkeklerin boyunları vuruldu; boynu

105 Ahzâb, (33), 10.

106 İbn Hişam'ın rivayetine göre Ali b. Ebî Talib, Kureyzaoğulları muhasara altında tutulurken, "Ey iman ordusu" diye bağırdı ve Zübeyr b. Avvam ile birlikte ileri atıldı ve "Vallahi, bugün Hamza'nın tattığını tadacağım, onun gibi şehid olacağım veya onların kalesini fethedeceğim" dedi. Bunun üzerine telaşa kapılan Kureyzâoğulları. "Ey Muhammed! Sa'd b. Muaz'ın hakemliğine başvur..." dediler. (III, 257-257).

vurulanların sayısı 700 civarındaydı. Kadınlardan sadece Hakem el-Kurazî'nın Bunâne isimli karısı, Hallâd b. Süveyd'in üzerine bir taş atarak onu öldürdüğü için, Hallâd karşılığında kısasen öldürüldü; bunun dışında hiç bir kadın öldürülmedi.

Rasülullah (s.a.), Allahu Teâlâ, kendisi, yakınları, yetimler, miskinler ve yolcuların beşte birlik payını düştükten sonra Benî Kureyzâ'dan alınan ganimet mallarını ve esirleri gaziler arasında taksim etti.

İslâm ordusunun zaferleri, gün geçtikçe çeşitli kabilelerin fertlerini cezbediyordu. Bilhassa Medine civarında oturanların İslâm'a girmesi sebebiyle müslümanların safları daha da çoğalmıştı. Çoğu kere kabile fertlerinden biri Medine'ye Rasülullah'a elçi olarak gelir, sonra da kavmine İslâm davetçisi olarak döner, kardeşlerinin eski dinlerini bırakıp İslâm'a girmesi için ciddi gayret gösterirdi. Hicretin beşinci yılında cereyan etmiş olan şu kıssada anlatılan hadise, İslâm'a girişin örneklerinden birini sergilemektedir.

Sa'd b. Bekroğulları, Dımam b. Sa'lebe adında birini Peygamber Efendimize elçi olarak göndermişlerdi. Dımam, Medine'ye geldi, devesini Mescidin kapısının yanına çökerttikten sonra onu bağladı. Sonra mescide girdi, o anda Rasülullah ashabıyla birlikte oturuyordu. Topluluğun karşısına geldikten sonra "Abdülmuttalib'in oğlu hanginiz?" diye sordu. Bunun üzerine peygamberimiz: "Abdülmuttalib'in oğlu benim" dedi. Dımam: "Muhammed mi?" diye tekrar sordu, Rasülullah: "Evet" karşılığını verdi. Dımam: "Ben sana bazı şeyler soracağım; ne var ki soracaklarım çok ağırdır, gönlün bana kırılmasın" dedi. Rasülullah, "Aklına geleni sor, sana hiç kırılmam" buyurdular.

Dımam, "Senin, senden evvelkilerin ve senden sonra geleceklerin Rabbi aşkına söyle, seni bize Allah mı elçi gönderdi?" dedi. Peygamberimiz, "Evet" buyurdular. "Senin, senden önceki ve sonrakilerin ilahı olan Allah aşkına söyle, sadece kendisine ibadet etmemizi ve ona hiçbir ortak koşmamamızı, atalarımızın onunla birlikte taptıkları putları terketmemizi bize emretmeni, sana Allah mı emretti?" dedi. Rasülullah (s.a.), "Evet" buyurdu. Dımam, devamla namaz, oruç, hac vb. İslâm'ın

bütün farizalarını sordu, her sorusunda önce de olduğu gibi and veriyordu. Sonunda şöyle dedi: "Şüphesiz ben, Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın Rasülü olduğuna şehadet ediyorum. Bu farzları yerine getireceğim, yasakladığından kaçınacağım, sonra da bundan ne fazla ne de noksan yapacağım." Müteakiben Rasülullah'ın huzurundan ayrıldı, devesine binerek kavmine gitti. Onları bir araya topladıktan sonra ilk sözü şu oldu: "Lât ve Uzzâ ne kadar kötüdür." Kavmi, "Dikkat et! Bırak ya Dımam! Abraş hastalığına tutulmaktan kork, Cüzzam'a tutulmaktan, deli olmaktan sakın! (bu putlar seni bu hastalıklara çarptırırlar)" diye karşılık verince: "Yazıklar olsun sizlere: O iki put hiçbir fayda veya zarar vermeye muktedir değildir. Şüphesiz Allah, Rasûlünü göndermiş ve ona, sizi bulunduğunuz kötü durumdan kurtarması için bir kitap indirmiştir. Ben şehadet ediyorum ki, Allah birdir, O'nun eşi ve benzeri yoktur. Muhammed onun kulu ve elçisidir. O peygamberin yanından, onun size emrettiği ve yasakladığı şeyleri getirdim" dedi ve gerçekleri anlatmağa devam etti, daha akşam olmadan erkek ve kadın kavminin tamamı müslüman oldular.[107]

Medine ile Kızıldeniz arasında ikamet eden Cüheyne kabilesinden Amr b. Murre de, bu davetçiler için diğer bir misal teşkil eder. Amr, müslüman oluşunu şöyle anlatır: "Bizim bir putumuz vardı, ona saygı duyar ve tapardık. Ben de o putun bakıcısı idim. Rasülullah'ın durumunu işitince o putu kırdım, yola çıkarak Medine'ye Rasülullah'ın huzuruna geldim. İslâm'ı kabul ettim, hak din olduğuna şehadet getirdim. Onun helâl ve haram olarak getirmiş olduğu esaslara iman ettim. O zaman şöyle demiştim: Allah'ın hak olduğuna şehadet ederim ve muhakkak ben, taşlardan yapılan ilahları terkedenlerin ilkiyim. Sana muhacir olarak gelmek için izarımın eteklerini toplayıp yola koyuldum."

Rasülullah (s.a.), Amr'ı kavmini İslâm'a davet etmek üzere gönderdi. Onun cehd ve gayreti zaferle neticelendi, davetine karşı çıkan bir kişi hariç, kavminden İslâm'ı kabul etmeyen kalmadı.

---

107 İbn Hişam, es-Sîre (nşr. es-Sakkâ ve dğr.) II, 573.

E- MUSTALİK OĞULLARI VEYA MÜREYSİ' GAZVESİ:

Mustalik b. Huzâaoğulları (Müdlic kabilesi müttefiklerinden)'nın sonradan Peygamber Efendimiz'in zevcesi olan Cüveyriye'nin babası Haris b. Ebî Dırar önderliğinde, harp hazırlığı yaptıkları Rasülullah tarafından öğrenilmişti. Bunun üzerine Rasülullah (a.s.), bir ordu hazırlayarak, Mustalikoğullarının üzerine gitti. Kudeyd mevkiinde Mustalikoğullarının Müreysî isimli suyu civarında onlarla karşılaştı. Mustalikoğulları mağlub oldular. Müslümanlar, bu savaşta çok sayıda kadın esir ve ganimet ele geçirdiler.

Bu gazvenin İslâm tarihinde büyük ehemmiyeti vardır. Zira Muhacirler ile Ensar arasında ortaya çıkan ve neredeyse aralarındaki İslâm birliği düğümünün çözülmesine sebep olacak anlaşmazlık, Rasülullah'ın Mustalikoğullarının lideri Haris'in kızı Cüveyriye (r.a.) ile evlenmesi ile Hz. Âişe'nin hayatını günlerce yaşanmaz hale getiren, batıla gönül verenlerin boşuna ve yalan yere yaydıkları, en mukaddes değerlerine yönelik iftira hadisesi gibi üç önemli olay bu gazve esnasında cereyan etmiştir.

Müreysî' vakası bittikten sonra, Ensar'dan Salimoğullarının müttefiki Sinan b. Vebre el-Cüheni ile Cahcah b. Mesud el-Gifarî kavga etmiş, Cahcah, Sinan'ı tokatlamıştı. Bunun üzerine Sinan, "Yetiş Ey Ensar!" diye yardım istemiş, Cahcah da: "Yetişin Ey Kureyş! Yetişin Kinane!" diyerek Kureyş ve Kinane'yi yardıma çağırmıştı. Bu sebeple Ensar'la Muhacirler karşı karşıya gelmiş, birbirlerine karşı kılıçlarını sıyırmışlardı. Rasülullah, duruma müdahale ederek, aralarındaki anlaşmazlığı giderip ortalığı yatıştırmasaydı, neredeyse birbirleriyle savaşacaklardı. Rasül-i Ekrem (s.a.), onlara şöyle demişti: "Nedir bu cahiliye halkının çığlığı! Böyle çağırmağı bırakın, çünkü o bir fitnedir." Onun sayesinde fitne kısa sürede yatıştı.

Münafıkların reisi olan Abdullah b. Übeyy b. Selül, Rasülullah'a karşı kin besliyordu. Zira o, Rasülullah'ın Yesrib'e hicretinden önce orada reisliğe hazırlanıyordu, hatta reislik tacını giyerek liderlik koltuğuna oturmasına çok az kalmıştı. Bu kinini sakladı, Rasülullah'a karşı

nefsindeki bu kini, İslâm ve müslümanları hoş görmeme duygusunu açığa vuruyor, muhacirlerin Medine'den sürülmesini teklif ediyor ve Medine'de durumun Hicret'ten öncekine dönmesi hususunda kavmini kışkırtıyordu. Abdullah, Ensar'la Muhacirler arasında çıkan bu hadise üzerine de şöyle demişti: "Bunu yaptılar ha! Kendi yurdumuzda bize düşmanlık gösterdiler ve bizden çok oldular. Vallahi (asıl düşmanımız olan) Kureyş artıkları ile halimiz, tıpkı birinin söylediği gibi "besle köpeğini yesin seni" misalidir. Vallahi Medine'ye dönersek, herhalde yüce ve üstün olan, zelil olanı oradan elbette çıkaracaktır."

Abdullah b. Übeyy'in bu sözleri Rasülullah'a ulaştırıldı. Hz. Ömer, Abdullah'ı öldürmek teklifinde bulununca, onu menederek, "Bu nasıl olur Ya Ömer? O zaman halk, Muhammed ashabını öldürüyor diye yaygara koparırlar" buyurdu.

Rasülullah (s.a.), üstün bir siyaset sahibiydi, bu meseleden bahsetmelerini engellemek için, ileri görüşüyle, askeri meşgul etmeyi düşündü. Verdiği cebrî yürüyüş kararı sonunda yorgun düşen askerler uyudular ve bu meseleden bahsetmeğe fırsat bulamadılar. Hatta Rasülullah'ın askeri yorgun ve bîtab düşüren cebrî yürüyüş için aldığı tedbir sebebiyle, Üseyd b. Hudayr kendisine gelmiş, peygamberlere mahsus selâmla selam vererek, öğle vakti yürüyüşe çıkışlarının sebebini sormuştu. Rasülullah, durumu anlatınca Üseyd şöyle demişti: "Ey Allah'ın Rasülü! Abdullah b. Übeyy'i hoşgör! Vallahi Allah (c.c.)'ın seni bize gönderdiği günlerde, kavmi ona taç giydirme hazırlığı içindeydi. Şüphesiz ki o, saltanatı kendisinden çekip aldığınıza inanır." Abdullah b. Übeyy'in oğlu Abdullah'ın, babasının durumuna müdahale ederek, onu zorla Rasülullah'a götürmesinin, Rasülullah ile Abdullah b. Übey'in arasının düzeltilmesinde etkisi olmuştur.

Müstalikoğullarından alınan esirler arasında kavmin reisi Haris'in kızı Cüveyriye de bulunuyordu. Cüveyriye taksim sonucu Sabit b. Kays'a

düşmüştü, bu durum çok ağırına gidiyordu. Sonunda mukâtebe yoluyla hürriyetine kavuşmak üzere[108] Sabit'le anlaştı.

Cüveyriye, Rasülullah'a gelip ondan, kölelikten kurtulmak için ödemeyi taahhüd ettiği mal için yardım talebinde bulundu. Rasül-i Ekrem, kalbindeki İslâm'a karşı olan kin ve kızgınlığı gidermek suretiyle onu İslâm'a ısındırmanın faydalı olacağını düşünerek ona yardım etti ve evlenme teklifinde bulundu. Cüveyriye rıza gösterince onunla evlendi. Rasülullah (s.a.), çok ileri görüşlü idi. Bilindiği gibi Cüveyriye (r.a.), İslâm kılıcı altında can vermiş bir liderin kızıydı. Peygamberimiz, babasının intikamını bahane ederek Cüveyriye etrafında toplanabilecek Mustalikoğullarının, müslümanlara karşı yeni bir saldırı kapısı açmalarından endişe etmişti. Bu evlilik neticesinde bütün müslümanlar, Rasülullah'ın sıhren akrabası olan Mustalikoğullarının esir edilmesini uygun bulmayarak ellerinde ve ailelerindeki esirleri serbest bıraktılar.[109]

F- İFK HADİSESİ (HZ. ÂİŞE'YE İFTİRA):

Mustalikoğullarıyla yapılan bu savaşa Rasülullah'la birlikte Hz. Aişe de katılmıştı. Savaştan sonra Medine'ye dönerken İfk hadisesi meydana gelmiş, kötülük tellâlları Hz. Âişe hakkındaki bu iftirayı yaymışlardı. Bu iftira, gazve dönüşünde, Safvan b. Muattal'ın Hz. Aişe'nin devesini yederek Medine'ye girmesi sebebiyle ortaya çıktı. Bu iftira sebebiyle Rasülullah'ın kalbini hüzün ve elem kapladı. İbn Hişam'ın rivayetinde bu hadiseyi bizzat Hz. Aişe şöyle anlatır:

"Rasülullah (s.a.) bir sefere çıkmak istediği zaman hanımları arasında kur'a çeker, kur'a kime çıkarsa onu kendisiyle birlikte sefere gö-

108 Mukâtebe, köle ile efendisinin belirli bir sürede ödenmek üzere belirli bir miktar ücretle anlaşmalarıdır ki, köle bu malı efendisine belirtilen müddet içerisinde ödediği takdirde kölelikten kurtularak hürriyetine kavuşur. Tayin edilen süre içerisinde, kölenin ticaret hakkı ve bunun gereklerinden olan alım-satım işleriyle bu akit olmadığı zaman yapması mümkün olmayan diğer işleri yapma hakkı vardır. Kararlaştırılan malı ödeyen köle, hürriyetine kavuşur, bunu belirtilen sürede ödeyemediği takdirde köle olarak kalır, topladığı bütün mal da efendisinin olur.

109 İbn Sa'd, II, 25; Taberî V, 63-65.

türürdü. Müstalikoğulları gazvesine gidilmesi söz konusu olunca da, önceden yaptığı şekilde hanımları arasında kur'a çekti, onunla gitmek kur'a da bana çıktı. Böylece beni de birlikte götürdü. O zaman kadınlar, şişmanlayıp hastalığa düşmemek için ancak kendilerine yetecek kadar, az miktarda yemek yerlerdi, şişman değillerdi. Yolculuğa çıkacağımız sırada ben, kendimi taşıyan devenin bana ait hevdecinde oturur, sonra da beni yola koyan taşıyıcılar gelir hevdeci alt tarafından tutarak kaldırır ve devenin üzerine yerleştirirler, iplerini bağladıktan sonra devenin yularından yederek çekip götürürlerdi.

Rasülullah (s.a.), bu gazveyi sona erdirdikten sonra askere dönüş emrini verdi. Ordu Medine'ye yakın bir yerde konaklamış, gecenin bir kısmı bu konak yerinde geçirildikten sonra askere yürüyüş emri verilmişti. Mücahidler, hazırlıklarını yapmaya koyuldular. Bu sırada ben ihtiyacımı gidermek için oradan biraz uzaklaşmıştım. Boynumda Zafar malı nazar boncuğundan dizilmiş bir gerdanlığım vardı. İhtiyacımı giderip geriye döndüğümde gerdanlığım düşmüş; fakat ben farkında değildim. Konak yerine geldikten sonra onu boynumda bulamadım. Bu sırada halk hareket hazırlığına başlamıştı, ben tekrar gerdanlığımı aramak için ayrıldım, defi hacet için gittiğim yere döndüm, onu aradım ve sonunda buldum. Benim, gerdanlığımı aramak için ikinci defa gittiğim esnada, yolda bana hizmet edip, devemi hazırlayarak yularından çekip götürenler gelmiş, beni hevdecin içinde zannederek hevdeci devenin üzerine yükleyip, iplerini bağlamış, benim içinde olduğumdan hiç şüphe etmeyerek, devenin yularından çekip gitmişler. Dolayısıyla ordugâha dönünce, orada hiç kimseyi bulamadım, hepsi de uzaklaşmıştı. Bunun üzerine çarşafıma bürünüp olduğum yerde, yanımın üzerine uzandım. Hevdecin içinde olmadığımı anladıkları zaman geriye döneceklerini düşünmüştüm. Allah'a andolsun ki, ben böyle yanım üzere yatmış dururken, Safvan b. Muattal es-Sülemî çıkageldi. Safvan, askerin bazı ihtiyaçlarını gidermek için ordunun gerisinde kalmış, diğer askerlerle birlikte konaklamamıştı. O, benim karartımı görünce, bana doğru yöneldi ve beni tanıyarak başucumda durdu. Zira o, hicab ayetinin inmesinden önce beni görürdü. Yanıma gelince istirca ayetini okudu: "Biz Allah'ın

kullarıyız, muhakkak ona dönüp, O'na varacağız." Ve "Ey Allah'ın Rasülünün zevcesi!" dedi. Ben çarşafıma büründüm, o tekrar, "Allah sana merhamet etsin, seni geri bırakan nedir?" diye sordu. Ben ona hiç bir şey söylemedim, sonra devesini çöktürdü "bin" dedi ve benden uzağa çekildi. Deveye bindim, o da devenin yularını çekerek orduya yetişmek isteğiyle sür'atle yola koyuldu. Yemin olsun ki, benim kaybolduğum günün sabahına kadar askere yetişemedik. Tam sabah olmuş, ordu konaklamak için yerleşmek üzere iken devemin yularını çeken adam orduya yetişti. İşte bu hadise üzerine, iftiracılar, söylediklerini söylemiş, ordugâh ızdırap ve üzüntüyle çalkalanmış. Vallahi, bunların hiçbirinden benim haberim yoktu.

Sonra Medine'ye geldik, çok geçmeden şiddetli bir hastalığa tutuldum. Bana yapılan bu iftiradan hiç haberim olmamıştı. Bu haber, Rasülullah ile annem ve babama da ulaşmış. Onlar ise bana, bununla ilgili az veya çok hiç bir şey söylememişlerdi. Ancak ben, Rasülullah'ın bazı davranışlarından endişeye kapılmıştım. Zira, önceleri hastalanınca bana merhametli ve lütufkar davranır, sık sık halimi, hatırımı sorardı. Bu hastalığımda bu şekilde davranmayınca, bunu garipsemiş, durumdan şüphelenmiştim. Bu hastalığımda benimle meşgul olan annem yanımda iken yanımıza girer "Hastanız nasıldır," der bundan fazla bir şey söylemezdi.[110]

Ancak Allahu Teâlâ, çok geçmeden, Hz. Aişe'nin kendisine atılan bu iftiradan uzak olduğunu bildirdi ve onun temizliğini açıkladı. Onun temizliğini Kur'ân'da okunur bir ayet olarak vahyetti. Nitekim Nur sûresinde şöyle buyurulmaktadır: "(Muhammed'in eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir gruptur. Bunu kendiniz için bir kötülük sanmayın, aksine, o sizin için bir iyiliktir. Onlardan her bir kişiye günah olarak ne işlemişse (onun karşılığı ceza) vardır. (Elebaşılık yapan, bu yüzden de) bu günahın büyüğünü yüklenen kimse için de çok büyük bir azab vardır."[111] Allahu Teâlâ, sonra da şöyle buyurmaktadır:

110 İbn Hişam, III, 342 v.d.
111 Nur (24), 11.

"Çünkü siz bu iftirayı, gelişigüzel birbirinizin ağzından alıyor ve hakkında bilgi sahibi olmadığınız (bu uydurma haberi) ağızlarınızda geveleyip duruyorsunuz. Bunun önemsiz olduğunu sanıyorsunuz. Halbuki bu Allah katında çok büyük (suç) tur.[112]

Hassan b. Sabit, uzun bir kaside inşad ederek, Hz. Aişe hakkında aşırı gidip hataya düştüğü için ondan özür beyan etmiştir. Bu şiirde, Hz. Aişe'nin son derece iffetli ve vakar sahibi, her türlü kötülüklerden uzak olup, asil ve şerefli bir soy olan Lüey b. Galiboğullarının yüz akı olduğunu, Allahu Teâlâ'nın onun mayasını temizleyip onu her türlü kötülük ve boş şeylerden arıttığını ifade ederek, onun hakkında konuşmaktan dolayı son derece üzüldüğünü ve pişmanlık duyduğunu açıklamıştır.[113]

G- KUREYŞ'LE SULH (HUDEYBİYE SULHÜ H. 6):

Hicretin altıncı yılında Peygamber Efendimiz, 1400 müslümanla birlikte umre için Mekke'ye hareket etti. Ki umre, Beytü'l-Haram'ın Hac mevsimi dışında ziyaret edilmesidir.[114] Kureyş müşrikleri Mekke yakınlarında onun yolunu keserek Mekke'ye girişini engellediler. Bunun üzerine Rasülullah (s.a.), Hz. Osman'ı, Kureyş içindeki mevkii sebebiyle, Kureyşlilere gidip durumlarını araştırmak, müslümanları Kâbe'yi tavaf ve ona hürmetten engellemelerinin sebebini öğrenmek üzere elçi olarak görevlendirdi. Kureyşliler ise Rasülullah'ın elçisi Hz. Osman'ı hapsederek geriye bırakmadılar, bunun üzerine müslümanlar arasında Hz. Osman'ın öldürüldüğü şayiası yayıldı. Bu esnada Rasülullah (s.a.), Kureyşlilerle harbe hazırlandı, yanında bulunan müslümanlar, onunla

112 Nur (24), 15.

113 Bu şiir için bkz. İbn Hişam, Siret, III, 353 vd. İfk hadisesi için ayrıca bkz. Fethu'l-Bâri (Buhari şerhi), VIII, 334; Taberi, III, 67-71.

114 Taberî'nin rivayetleri, müslümanların sayısının 1400 olduğu hususunda hemen hemen birleşir; sadece bir rivayeti ise 700 olduğunu bildirir. Taberî, Halid b. Velid'in Hudeybiye esnasında hala müşrik olarak mı bulunduğu veya müslümanlarla birlikte mi olduğu yahut da müslümanlara karşı silahlanan Kureyş süvarilerinin komutanımı olduğu hakkındaki ihtilaflarla ilgili uzun bilgi vermektedir (III, 72).

birlikte Kureyş'e karşı harbetmek üzere kendisine biat ettiler. Bu biat "Biatu'r-Rıdvan" olarak isimlendirilir.[115]

Kureyş ileri gelenleri, müslümanların Peygamber Efendimize yaptıkları biattan haber alınca korktular, yaptıklarından pişman olarak Rasülullah'a elçiler gönderip, bu sene Mekke'ye girmekten vazgeçmesi şartıyla anlaşmak istediler. Kureyş, bu elçilerin başarı sağlayamadığını görünce, meşhur hatibleri Süheyl b. Amr başkanlığında başka bir heyet gönderdi. Süheyl, Rasülullah'a şöyle hitab etti: "Ey Muhammed! Osman'ı ve onunla birlikte elçi olarak gelenleri hapsetmek ve seninle çarpışmak bizim akıllılarımızın düşüncesi değil; bilakis içimizdeki düşüncesiz sefihlerin görüşüdür. Dolayısıyla esir olarak aldığın adamlarımızı geri gönder." Rasülullah (s.a.), "Siz bizden tutukladıklarınızı bırakmadıkça bu mümkün olamaz" karşılığını verdi. Bunun üzerine Kureyş, Hz. Osman ve onunla birlikte tutukladığı müslümanları gönderdi; Rasülullah da müslümanların elinde olan Kureyş esirlerinin serbest bırakılması emrini verdi. Sonunda aşağıdaki maddeler üzerinde Rasülullah (s.a.) ile Kureyş elçisi Süheyl arasında ittifaka varıldı:

1. İki topluluk arasında 10 yıl müddetle harp yapılmayacaktır.

2. Rasülullah (s.a.), müslüman olup velisinin iznini almaksızın Medine'ye sığınacak Kureyşlileri geriye gönderecektir.

3. Kureyş, Muhammed'den ayrılarak kendisine sığınan kişileri geri göndermeğe mecbur değildir.

---

115 Allahu Teâlâ, bu biatin şanını Fetih Sûresinde şöyle yüceltmiştir: "Allah şu mü'minlerden razı olmuştur ki, onlar, ağacın altında sana biat ediyorlardı. Allah onların gönüllerindeki (doğruluk ve vefayı) bildiği için onların üzerine huzur ve güven indirdi ve onlara yakın bir fetih verdi. Yine onlara yakında alacakları birçok ganimetler bahşeyledi. Allah, üstündür, hikmet sahibidir." Fetih, (48), 18-19. Aynı şekilde Müslümanlar nezdinde bu biatin değeri çok yüceydi. Hz. Ömer halife olunca, müslümanların, altında biat yapılan bu ağaca kudsiyet atfetmelerinden korkarak, onunla fitneye düşmemeleri için onu kestirmiştir. Bu ayetlerden, söz konusu biat "Biatü'r-Ridvan", olarak isimlendirilmiştir.

4. Kureyş dışındaki topluluklardan Hz. Muhammed (s.a.s.)'le ittifak kurmak isteyenler bunu yapabilir. Kureyş'le ittifak kurmak isteyenler de bunda serbesttirler.

5. Rasülullah, bu yıl umre yapmaksızın dönecek, gelecek yıl ashabıyla birlikte Mekke'ye girmesine izin verilecektir. O sırada müslümanlar, Kureyşlilerin Mekke'yi boşaltmasından sonra, şehre girecek ve ancak üç gün kalacaklardır. Onların yanında silah olarak sadece kınlarında olan kılıçlar bulunacak, diğer silahlara kesinlikle müsaade edilmeyecektir.

Umre yapmaksızın Medine'ye dönmeye mecbur kalmak, Peygamber Efendimizin gördüğü rüyada Allahu Teâlâ tarafından Kâbe ziyaretinin vadedilmesi sebebiyle umreden emin olarak gelmiş müslümanlara çok güç gelmişti. Rasülullah'ın zevcesi Ümmü Seleme (r.a.)'nin uzak görüşü ve derin anlayışı olmasaydı, şeytan müslümanlar arasında bu defa da anlaşmazlık çıkarıyordu. Taberî'nin zikrettiğine göre Hudeybiye Sulhünü yaptıktan sonra Rasulullah (s.a.), ashabına şöyle hitap etmişti: "Kalkınız, kurbanlarınızı kesiniz, sonra da başlarınızı tıraş ediniz." Bu emri alan müslümanlardan hiçbiri ayağa kalkmadı; Efendimiz bu emri üç defa tekrar ettiyse de kalkan olmadı. Onlardan hiçbirinin kalkmadığını görünce Rasülullah (s.a.), kalkarak Hz. ümmü Seleme'nin yanına girdi, ashabının kendisine karşı davranışlarını ve emirlerini dinlemediklerini ona anlattı. Onu dinleyen Ümmü Seleme (r.a.), "Ey Allah'ın Rasülü! Sen bunu yapmak istiyor musun? O halde dışarı çık, kurbanını kesinceye ve berberini çağırıp tıraş oluncaya kadar müslümanlardan hiçbirine bir kelime dahi söyleme" dedi. Bunun üzerine Peygamber efendimiz, dışarı çıktı, kurbanını kesip sonra da berberini çağırarak traş olana kadar, hiç kimseye bir kelime dahi söylemedi, Onun yaptıklarını gören müslümanlar, ayağa kalktılar kurbanlarını kestiler ve bazısı bazısını tıraş etmeğe başladı, neredeyse bazıları bazılarını üzüntüden öldürecekti.[116]

116 Taberî, III, 80.

Aynı şekilde, Müşrikler Mekke'ye sığınanları geriye teslime mecbur olmadığı halde, Kureyşlilerden müslüman olup Medine'ye sığınanları geriye göndererek teslime razı olmak da müslümanlara çok ağır geldi. Öyle ki daha andlaşma anında, bu şartın ilk defa tatbikinde, teslimiyyet ve mezelletin acısını feci şekilde tatmışlardı. Andlaşma maddeleri yazdırılıp tam bitirildiği sırada, Kureyş murahhası Süheyl b. Amr'ın İslâm'ı kabul etmiş oğlu Ebu Cendel, ayağında bukağı vurulmuş bir halde zincirlerini sürükleyerek çıkageldi; Kureyş'in zulüm ve işkencesinden kendisini kurtarmaları için müslümanlardan yardım istiyordu. Babası Süheyl b. Amr, oğlunun bu durumunu görünce, Rasülullah'a döndü ve ondan sulh şartlarının uygulanmasını istedi. Henüz yapılan sulh, bunu gerektirdiği için Rasülullah da ona şöyle diyordu: "Ey Ebâ Cendel! Biraz daha sabret, Allah'tan umudunu kesme. Şüphesiz ki yüce Allah, sen ve seninle beraber olan zayıf müslümanlar için bir kurtuluş ve çıkış yolu açacaktır. Muhakkak biz, bu kavim ile bir sulh yapmış ve onlara bu sulh üzerine Allah'ın ahdiyle bir söz vermiş bulunuyoruz. Onlar da bize aynı şekilde Allah'ın ahdiyle söz vermişlerdir. Biz bu ahdi bozamayız, verdiğimiz söze vefasızlık edemeyiz."[117]

Bu acıklı sahne karşısında müslümanların öfkeleri kabarmış, şeytan ayaklarını kaydırmış ve aralarında söylenmeye başlamışlardı. Ne var ki, aralarından hiçbiri, bu sulhün mahiyeti hakkında Rasülullah'a soru sormağa cesarete cür'et edemiyordu, nihayet Hz. Ömer ayağa kalktı ve ona şöyle dedi: "Sen Allah'ın elçisi değil misin?!" Rasülullah, "Evet" karşılığını verdi. Hz. Ömer "Veya biz müslümanlar değil miyiz?" diye tekrar sordu. Rasülullah, "Evet biz müslümanlarız" buyurdular. Bu defa Hz. Ömer, "Veya onlar müşrik değil mi?" dedi. Peygamberimiz, "Evet" cevabını verdiler. Hz. Ömer, "Durum böyle de, niçin dinimizin küçük düşürülmesine rıza gösteriyoruz?" dedi.

Ancak Rasül-i Ekrem (s.a.) hikmeti ve isabetli görüşüyle bu ani çıkışı teskin etti ve şöyle cevap verdi: "Ben, Allah'ın kulu ve Rasülüyüm, hiçbir zaman Allah'ın emrine karşı gelmiş değilim. O, beni hiçbir zaman

117 İbn Hişam, III,367, 372-373.

kayba uğratmayacaktır." Sonra da ashabından şikâyetçi olanları hafifçe azarladı ve Medine'ye doğru hareket etti. Bu sulh sayesinde Peygamber Efendimiz, risaletin tebliği, davetin yayılması ve Medine'de dâhili işlerin tanzimi için zemin hazırlamış oluyordu. Zührî, bu sulhü İslâm için büyük bir fetih kabul eder; hatta şöyle der: "İslâm'da bu sulhten önce, ondan daha büyük fetih yoktur." Barış sayesinde harp tehlikesi ortadan kalkınca insanlar, birbirinden emin bir şekilde bir araya gelerek yeni durumları ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için görüşmelere başladılar. Sulhle sağlanan bu şartlar içerisinde, kendisine İslâm'dan bahsedilen ve İslâm'dan bir şeyler öğrenen herkes, hemen İslâm'ı kabul ediyordu. Nitekim sulhü takibeden iki sene içerisinde, bundan önceki müslümanlar kadar hatta daha çok kişi İslâm'a girmiştir.[118]

Bu anlaşma, o sırada güneyde bulunan Arap kabileleriyle haberleşme ve irtibatı, kolay bir hale getirmişti. Bu sayede Kuzey Yemen beldeleri ile sınır olan dağlarda meskûn Devsoğulları kabilesinden küçük bir heyet gelip Medine'de Rasülullah ile buluştu. Bu kabileden bir grup, İslâm'ın zuhûrundan önce, çevrelerinde yaygın putperestlikten daha yüce inanç sistemlerinden nasiblerini almışlardı. Bu cemaat, kendilerini O'na götürecek yolu bilmeseler de, bu âlemin mutlaka bir yaratıcısı olduğuna inanıyordu. Bu yaratıcı tarafından Muhammed (a.s.) elçi olarak gönderilince, onlardan Tufeyl b. Amr isimli şahıs Yaradan'ın hakikatına vakıf olabilmek için Mekke'ye gelmişti.

Ancak Kureyşliler, Muhammed'le konuşursa onun kendisi üzerinde büyük bir tesir bırakacağını söyleyerek Tufeyl'i uyarmışlardı. Buna rağmen Rasülullah'ı Kâbe'de namaz kılarken gören Tufeyl, onu evine kadar takip etmiş. Rasülullah'tan İslâm'ın esaslarını öğrenmişti. Bu yeni din için kahramanlık ve samimiyet duygularıyla dolan Tufeyl, ülkesine dönünce babası ve zevcesini imana getirmeğe muvaffak oldu ise de kabilesi halkının eski puta tapıcılık itikatlarını bırakmak niyetinde olmadıklarını anladı. Bunun üzerine irşadındaki başarısızlık yüzünden büyük bir üzüntü içinde Rasülullah'a geldi, ondan Allah'ın Benî Devs

118 Taberî, III, 79, 81.

üzerine lânetini indirmesi için beddua etmesini istedi. Lakin Peygamberimiz, davetine devam etmesi için onu cesaretlendirdi: "Kavmine dön, onları İslâm'a çağır, onlara karşı yumuşak davran" dedi. Ve onlar için şöyle duada bulundu: "Allah'ım Devs kabilesini doğru yola ulaştır, onlara hidayet nasib et." Tufeyl b. Amr'ın, bu defaki irşatları o kadar verimli olmuştu ki, Hicretin 7. yılında kavminden 70 ile 80 arasında aileden müteşekkil bir grupla Medine'ye geldi. Onların iltihakıyla İslâm şüphesiz güç kazanmıştı. Rasülullah'ın Mekke'ye muzaffer olarak girişinden sonra Tufeyl, bir odun yığınını ateşe verdi ki, bu yanan odun kütlesi kabilesinin ta'zim ve tebcil nazarıyla bakmağa devam ettiği putun ta kendisiydi.[119]

H- HALİD B. VELİD VE ÂMR B. AS'IN İSLÂMİYETİ KABULÜ:

Hudeybiye Sulhü, gerçekten, müslümanlar için büyük bir zafer oldu; çünkü Kureyş İslâm gerçeğinin büyük bir güç kazandığını açıkça kabul etmişti. Allah'ın kendilerine Mekke'nin fethi va'dine kesin bir şekilde inanmış Müslümanlar, zaferlerinin tekrar edeceğini artık anlamışlardı. İslâm gerçeği bütün Arab ülkelerinde ehemmiyet kesbetmiş, Kureyş'in ileri gelenleri öldürülmüş, yine onlardan bazıları da ölmüştü. Aynı şekilde Müslümanlar, İslâm'ın zafere ulaşacağını ve Mekke fethinin yaklaştığını anlamışlardı.

Bu gerçekler sebebiyle Halid b. Velid, Amr b. As ve bu ikisi dışında bazı kişiler, fırsatı kaçırmamak için bu hususta acele davranarak Islâma girmeği kararlaştırdılar. Halid, Kureyşlilerin ortasında dikilip şöyle diyordu: "Her akıl sahibi için açık bir şekilde ortaya çıkmıştır ki, Muhammed sihirbaz ve şair değildir. Onun sözleri alemlerin Rabbi'nin sözlerindendir. Her akıl sahibine, ona inanmak ve ona tabi olmak gerekir." Halid'den işittiklerinden korkuya kapılan Ebû Cehil'in oğlu İkrime, "Vallahi! Kureyş içerisinde bu senin konuştuğun sözleri konuşmaması gereken biri varsa o da, sensin Ya Halid" dedi. Halid "Niçin" diye sordu. İkrime, "Çünkü Muhammed, Bedir'de amcanı ve amcanın oğlunu öl-

119 İbn Hişam, es-Sîre (nşr. es-Sakkâ ve dğr.) I, 382-385.; Ayrıca bkz. Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm 75.

dürdü, babanı yaralayıp şerefini ayaklar altına aldı. Ey Halid! Ben senin yerinde olsam müslüman olmaz ve senin söylediklerini kesinlikle söylemezdim. Kureyş'in onunla savaşmak istediğini bilmiyor musun?" dedi. Bunun üzerine Halid, "Bu Cahiliyye işi ve hamiyetidir. Lakin ben, Allah'a andolsun ki, hakikati öğrenince müslüman oldum" diye cevap verdi. Halid b. Velid, İslâm'ı kabul ettiğini bildirdiği gibi Rasülullah'a hediye atlar da gönderdi.

Hz. Halid, Mekke'den, Medine-i Münevvere'ye doğru gitmekte olan Amr b. As'la karşılaştı. Amr kendisine: "Nereye, Ey Süleyman'ın babası?" diye sorunca; "Vallahi! Hakikat anlaşıldı, istikamet doğruldu, şüphesiz ki bu adam peygamberdir. Gidiyorum, vallahi müslüman olacağım, daha ne zamana kadar bekleyeceğiz?" karşılığını verdi. Amr da, "Vallahi! Ben de Medine'ye müslüman olmaktan başka bir maksatla gitmiyorum" dedi. Halid ve Amr ikisi birlikte Rasülullah'ın huzuruna geldiler, Halid ileri geçerek müslüman oldu ve Rasülullah'a biat etti. Sonra da Amr, Rasülullah'a yaklaşarak, "Ey Allah'ın elçisi! Sana daha önce işlediğim günahlarım için mağfiret dilemen şartıyla biat ediyorum" dedi. Peygamber Efendimiz, "Ey Amr, biat et, şüphesiz İslâm, daha önce işlenmiş küfür ve günahı, Hicret de kendinden öncekileri siler' buyurdular.[120]

I- YAHUDİLERİN MÜSLÜMANLARA KARŞI TUTUMU:

Peygamber Efendimiz'in Medine'ye Hicreti ve burayı, davetinin yayılması için merkez olarak seçmesinden itibaren, Yahudilerle müslümanlar arasında mücadele ve düşmanlık baş gösterdi. Yahudiler, Rasülullah ve onun dininde, kendilerinin ve hıristiyanların nüfuzlarını tamamen ortadan kaldırabilecek yeni bir güç ve rakip gördüler. Bu yeni güç, daha önce hıristiyanlarla rekabet ettikleri dinî hâkimiyet sancağını ellerinden alabilecekti. Zira Rasülullah (a.s.) Arabların en asil kolu Kureyş'in en güzide bir ailesine mensubtu. Bundan dolayı o, yahudilere karşı kızgınlık besleyen, ilimle iftiharları ve kendilerini Tevrat ve diğer Benî İsrail kitapları ile aşağılamaları sebebiyle Yahudilerden iyice sı-

120 Taberî, III, 102-104

kılmış olan Arabların ruhuna daha yakındı. Nitekim bunlardan dolayı Medineliler, Abdullah'ın oğlu Muhammed (s.a.)'in davetine koşmakta acele davranmışlar, kısa sürede, Yahudilerin kendisiyle Arablara karşı üstünlük sağlayacaklarını ortaya sürdükleri, bu Arab asıllı peygamberin sancağı altına sığınmışlardı.

Arabistan'da bulunan Yahudi ve Hıristiyanlar, yarımadada manevi nüfuzu elegeçirmek için mücadele veriyor, Arabların saygısını kazanmak ve onlar arasında, dinleri için propaganda yapmakta yarış ediyorlardı. Câhiliyye devrinde, müşriklere karşı zafer ve üstünlük kazanmak isteyen Yahudiler şöyle derlerdi: "Rabbimiz! Ahir zaman peygamberiyle bize yardımcı ol." Arablar bu hususta kendilerinden bilgi isteyince de; "Muhakkak peygamberin zamanı yaklaşmıştır. Ona tabi olanlar kıyamet gününe kadar üstün ve muzaffer olacaklardır" derler ve gelecek bu peygambere tabi olup, onun sayesinde kendilerine karşı üstünlük sağlayacaklarını söyleyerek Arabları korkuturlardı.

Bu sebeble Yahudiler, Medine ufkunda doğduğu ilk günden beri Rasülullah'tan hoşlanmaz, ona ve dinine korku gözüyle bakarlardı. İnsanların grublar halinde, onun dinine girdiklerini gördükçe, Rasülullah'a karşı olan hasedleri ve korkuları gittikçe ziyadeleşti. Bunun üzerine kargaşalık çıkarmak için, kasıtlı, asılsız haberler yayarak, düzenbazlık ve hilelerle sonra da bildikleri veya bilmedikleri hususlarda mürailik ve demagojilerle Müslümanlar ve İslâm dini için tuzak kurmağa başladılar. Kendilerine, ellerindeki Tevrat'ta bulunan bir mesele hakkında soru sorulduğu zaman, kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar; İslâm'ı aşağılayarak müşriklerin dostluğunu kazanmak gayesiyle batılı hakikat gibi gösteriyorlardı. Rasülullah'a karşı düşmanlıkları, başka bir şey için değil, sadece Allah'ın peygamber olarak Efendimizi seçmesindendi. Allahu Teâlâ onların bu aşağılık durumlarını şöyle teşhir etmiştir: 'Kullarından dilediğine Allah'ın lütuf ve ihsanından (Kur'an ve Peygamberliği) göndermesini kıskandıkları için, Allah'ın indirdiklerini inkâr edip kendi canlarına karşılık satın aldıkları şey (azap) ve o sebeble de önceden gelmiş

bir lanet üstüne gazaba uğramaları ne kadar kötü! Ayrıca kâfirler için alçaltıcı bir azab vardır."[121]

Müslümanları dinlerinde fitneye düşürmek, onları dinlerinden döndürmek ve inançlarını batıl ve şüphelerle tahrib etmek için yarışırcasına çalışıyorlardı. Bu hususta Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Kitap sahiplerinden çoğu, hak ve doğru kendilerine besbelli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler. Allah emrini getirinceye kadar affedin, hoş görün. Şüphesiz Allah, her şeye gücü yetendir."[122] Bütün bu yaptıklarına karşılık Rasûlullah, onlara ve yaptıklarına sabrediyor, nifak çıkaranların nifakına göz yumuyor, umumî menfaatlerin dağılımında Müslümanlarla onları eşit tutuyor ve inançlarına saygı gösteriyordu. Kendisiyle yaptıkları ahidleri bozan şahısları cezalandırmakla iktifa ederek, onlarla yaptığı antlaşmalara bağlı kalıyordu. Sellam b. Ebi'l-Hukayk ve Ka'b b. Eşref'e yaptığı gibi, sadece suç işleyenleri cezaya çarptırıyor içlerindeki kötülerin işlediği suç sebebiyle suçsuzları cezalandırma yoluna gitmiyordu. Nitekim Rasûlullah, yahudi cemaatine toplu şekilde ceza vermeğe teşebbüs etmeyip, suçları sebebiyle sadece bu iki kişiyi öldürtmekle yetinmişti.

Bütün bunlara rağmen Rasûl-i Ekrem, kendisiyle harbeden Yahudilere karşı galip geldiği zaman veya aralarındaki andlaşmayı bozduklarında onlara yumuşak muamele ediyor, ancak kendisinden el çektirecek miktarda cezalandırıyordu. Onlar hakkındaki kararın kendi seçtikleri kişi tarafından verilmesine müsaade ediyordu. Kısacası, Rasûlullah'ın Yahudilere karşı davranışı, Kureyş ve diğer İslâm düşmanlarına olan muamelesinden daha hafif ve daha yumuşaktı.

Yahudiler, İslâm cemaatinin gittikçe çoğaldığını, İslâm'ın daha geniş sahaya yayıldığını, Allahu Teâlâ'nın seçkin toplumu, O'nun oğulları ve sevdiği dostları olduklarını söyleyerek Araplar üzerinde kurdukları dinî aristokrasi üzerine kaim Yahudi menfaatlerinin, bu ümmi Arapların durumunun istikrar kazanmasıyla şiddetli tehlike ve tehdit altına

121 Bakara (2), 90.
122 Bakara (2), 109.

düştüğünü görünce, menfaatlerinin korunması ve Arabistan'da rahat edebilmeleri için tek yolun, Muhammed ve ona inananların kökünün kazınması olduğu neticesine varmışlardı.

Bunun için, İslâm ve Müslümanlara karşı tuzak kurabilmek maksadıyla bütün yollara başvurdular. Zaman zaman Rasülullah'ı öldürmek için fırsat kolladılar, bazen de putperest Arabları Müslümanlara karşı kışkırtarak ordular hazırlamak için çalıştılar, bundan da öte Müslümanların en kritik ve tehlikeli durumlarında önceden yaptıkları andlaşmaları bozarak düşmanla işbirliği ettiler. İslâm düşmanlarının hep birlikte müslümanlara saldırarak onların kökünü kazıması ve tamamını ortadan kaldırması için çalıştılar.

Bütün bu denemeler boşa gidip, putperest Arablar Rasülullah'a karşı olan mücadelelerinde yenik düşünce, Yahudiler bir bütün halinde hareket eden küfür ittifakı oluşturdular, yine müslümanları Medine'de helâk etmek için bizzat kendileri, Medine'yi yağmalamaya hazırlandılar. Hayber Yahudileri bunu gerçekleştirmek için Teyma, Fedek ve Vadiülkurâ'daki Yahudilere koştular. Bütün mallarıyla birlikte Hayber'e sığınan Benî Nadir liderlerinin Hayber'de işleri idare eder duruma geldiği de şüphesizdir.

Peygamber Efendimiz, Yahudilerin Medine'yi basıp İslâm'ı beşiğinde ortadan kaldırmak için hazırlık yaptıklarını öğrenince, Yahudiler arasındaki bu andlaşmayı sağlayan, bu ittifakın liderliğini yapan, diğerlerini sevk ve kontrolü altına alan merkez olan Hayber üzerine gitmekte acele gösterdi. Risalet vazifesinin kendisine yüklediği vazifeleri ifa ederek, Allah'ın dinini onun kullarına tebliğ edecek vakit bulabilmek için bu meseleyi halletti. Peygamberimize karşı başvurdukları hileler, davetine düşmanlıkları ve onun için hazırladıkları tuzaklarla ilgili Yahudilerin durumu hakkındaki verdiğimiz bilgiler, müslümanların yahudiler üzerine gidişinin birinci sebebinin ganimet elde etmek olduğunu ileri süren art niyet sahibi bazı müsteşriklerin sözlerini herhalde geçersiz kılmaktadır. Margoliouth'un söyledikleri de bu kabildendir, o, şöyle der:

"Muhammed, Medine'ye hicretinden sonraki altı senesini hırsızlık, soygun ve yağmacılıkla geçirmiştir. Lakin Mekkelilere karşı yağma ve baskın yapmasında haklı olduğunu düşünmek mümkündür; zira Mekkeliler onu doğduğu yerden sürmüş, kendi memleketinden çıkararak malını ve mülkünü elinden almışlardı. Medine'deki Yahudi kabilelerine karşı olan davranışını da aynı şekilde anlamak gerekir. Çünkü burada da herhangi bir sebeb hakiki veya uydurulmuş olsun onlardan intikam almasını gerektirebilirdi. Ancak Hayber'in durumu böyle değildir; zira bu şehir Medine'ye oldukça uzaktır, hem de halkı Muhammed veya ona inananlara karşı, bütün Hayberlilere düşmanlığı gerektirecek bir kötülük yapmamışlardır. Çünkü onlardan birinin, Rasülullah'ı öldürmek istemesinin, intikam için zırh giymeyi gerektiren yeterli ve haklı bir sebeb olması doğru değildir."[123] Vakidî'nin rivayet ettiği, Hayber Yahudilerinin Medine üzerine baskın için hazırlık yaptıklarına dair Peygamber Efendimiz'in aldığı haberle ilgili malûmat, Margoilouth'u tatmin etmemektedir.

Nihayet Margoliouth, bütün bunlardan sonra müslümanların Hayber'e, ancak orada bulunan bol miktardaki ganimetleri ele geçirmek gayesiyle taarruz yaptıkları neticesine ulaşır. Ona göre Müslümanların savaş için gösterdikleri sebeb ise, Hayber halkının müslüman olmamasıdır, bunun da altında Medine dışındaki bölgelerin yağmalanması gerçeği yatar. Ve yine Rasülullah, müşrikler ve yahudilerle olan siyasetinde değişikliğe gitmiştir. Margoliouth, bu konuda şöyle demektedir: "Bu bize, Rasülullah'ın Medine'deki ilk günlerinden itibaren, yahudilerin muamelelerde müslümanlarla eşitliğini ilan ettiği günlerdeki siyasetinde meydana gelen büyük değişikliği açıklamaktadır. Bu ilk dönemde Peygamber, putperestlerin yahudilere kötülük yapmasına mani olmuştur. Yahudiler de bu sebeble uzun zaman müslümanlara olan düşmanlıklarını açıklamaktan uzak kalmışlardı. Şimdi ise durum değişmiştir, en kısa şekilde belirtmek gerekirse, müşrik veya yahudi ya da müslüman olmayan herhangi bir topluluk olsun, herbirinin üzerine yağma tertip edilebilir, onlara taarruz edilmesi için herhangi bir sebebe gerek yok-

123 Muhammed and the Rise of islam, 392-3

tur. Bu durum, Muhammed'in nefsine hâkim olan arzu ve ihtirası bize açıklamaktadır. Kendisinden önce İskender, daha sonra Napolyon'un gönlüne düşen bu ihtiras, onu ardı arkası kesilmeyen saldırı ve yağmalara sürüklemiştir."

Margoliouth'un yukarıdaki ifadesi, kendisini şu sözü söylemeye iten sebebi bize açıklar: "Şüphesiz Muhammed'in Hayber'i istilası, İslâm'ın dünyayı ne derece tehdit eden büyük bir tehlike haline geldiğini gösterir."

Biz, Margoliouth ve tarih okumakta onun metodunu takip edenlerin uyguladığı bu üsluba hayret etmiyoruz. Öyle ki tarih, Rasülullah'a getirilen casusun, Hayber'in hurma gelirinin bir kısmının kendilerine verilmesi şartıyla Hayberlilere yardım edeceklerini bildirmek için Fedekliler tarafından Hayber'e gönderildiğini ikrar etmesinden bahsedince veya bu casusu yakalayanın Fedek yahudilerinden bir grubun Hayber yahudilerine yardım edeceklerini haber alan Hz. Peygamber tarafından durumu araştırmak için Fedek'e gönderilen Hz. Ali olduğunu bildirince, Margoliouth, tarihin güvenilirliği ve doğruluğundan şüphe eder; çünkü bu durumda tarihin doğruluğu, onun iddiasının yanlış olduğunu ortaya koyar, dolayısıyla Rasülullah ve müslümanlara karşı hücumlarına engel olur.

Tarih, her gazve için, bu gazvenin yapılmasına sebeb olan ve Rasülullah'ın bu gazveler neticesinde verdiği cezalardan daha ağır cezaların verilmesini haklı kılan zorlayıcı sebebleri kaydederken; hemen bunların yanıbaşında Rasülullah'ın yaptığı andlaşmalara gösterdiği aşırı bağlılığını, müslümanlardan biri tarafından hata ile öldürülenlerin diyetlerini hemen vermesini, İslâm'ı kabul eden suçluları affetmesini de rivayet eder. Margoliouth, tarihin verdiği bu bilgilerin tamamına kulaklarını tıkıyor da, Rasülullah'ın Medine'ye geldiği ilk günlerdeki siyasetin değiştiğini iddia ediyor ve sadece art niyetine dayanan açıklamalarda bulunuyor.

Margoliouth'un, müslümanların Hayber'e sadece oranın mallarını ele geçirmek gayesiyle hücum ettikleri iddiasına gelince, ilk müslüman-

ların bütün mal ve mülklerini Mekke'de bırakarak, elem, ızdırap ve işkencenin her türlüsüne tahammül göstermeleri ve sonunda gurbet ve Hicrete razı olmaları, Ensarın servetlerini kardeşleri muhacirlerle paylaşmaları ve onları yurtlarında barındırmaları... "Kendilerinin ihtiyaçları olsa dahi (hicret eden yoksul kardeşlerini) öz canlarına tercih ederler..." (Haşr 59, 9), Hendek gazvesi ve diğer gazvelerde acılığını tattıkları korku, açlık, fakr ve zaruret gibi her türlü elemlere tahammül göstermeleri ve bunlara benzer bütün durumlar, herhalde Margoliouth'un müslümanlara attığı bu iftiranın iç yüzünü açık bir şekilde ortaya koyar.

J- HAYBER GAZVESİ (H. 7):

Allahu Teâlâ, Kureyş ve onun müttefiklerinden oluşan ordular tehlikesini Medine'den defedince, Rasülullah, kendisiyle yaptıkları anlaşmayı bozdukları ve İslâm düşmanları Kureyş ve Gatafan müşrikleri ile andlaşmalar yaparak ittifak oluşturdukları için, tedip maksadıyla dikkatini Yahudiler üzerine çevirdi. İşe, Hendek savaşının en kritik zamanında, aralarındaki andlaşmayı bozarak müslümanları zor ve güç duruma sokan Benî Kureyzâ ile başladı. Sonra Hicretin altıncı yılında, Vadiülkurâ ve Fedek yahudileriyle muharebede önemli adım attı ve Benî Nadir yahudilerinin lider ve ileri gelenlerinin sığındığı Hayber'in fethi için hazırlığa girişti. Hayber'e sığınan bu liderler, kendilerine yardım etmeleri şartıyla Hayber'in meyvelerini vermeği teklif ederek Fedek yahudileriyle barış ve ortaklık yapmağa, andlaşmalar akdetmeğe çalışıyorlardı. Hayber, Medine'ye beş günlük bir mesafede yer alır. Rasülullah yine aynı yılın Recep ayında Zeyd b. Harise'yi Vadiü'l-kurâ'ya askeri maksatla göndermişti ki, bu görev esnasında Zeyd'in askerlerinin tamamı şehit oldular. Çarpışmalarda yaralanan Zeyd, iyileştiği takdirde yeniden onların üzerlerine gitmeği ahdetmiş ve aynı yılın Ramazanında onların üzerine tekrar gitmişti.

Hicretin 6. yılı Zilhicce ayında Hudeybiye'den dönen Rasülullah (s.a.), bir müddet Medine'de kaldıktan sonra 7. yıl Muharrem ayında

Hayber'e doğru hareket etti. Recî' vadisine[124] gece vakti[125] ulaşan Rasûlullah, tertibatını alarak geceyi burada geçirdi. Sabah olunca, Hayberlilere hissettirmeksizin Hayber'e doğru yürüdü. Hayber'e ulaştığı sırada ziraat alet ve edevatları ve sepetleriyle işlerine gitmek üzere dışarı çıkan işçiler, İslâm ordusunu görünce geri dönerek kalelerine kaçtılar. Gatafanlar, Hayberlilere yardıma gelmek isteyince, Rasûlullah'ın yardımlaşmalarını engellemek maksadıyla kendileri ve Hayber arasında yer alan Recî vadisini tutmuş olduğunu gördüler; bu sebeble de yardımı terkederek geriye dönmek zorunda kaldılar. Peygamber Efendimiz kalelere hücumu başlattı, Naim kalesi sonra da İbn Ebi'l-Hukayk'ın bulunduğu Kamus kalesini kuşattı. Müslümanlar, Sa'b b. Muaz kalesini uzun bir süre düşüremediler, hatta muhasaranın uzamasıyla güçleri zayıflamış yanlarındaki yiyecek ve içecekleri tükenmişti.

Eslem kabilesinden Sehmoğulları, Rasûlullah'tan yiyecek istemek üzere gelmişler, onun yanında hiçbir şey bulamamışlardı. Bunun üzerine peygamberimiz onlar için dua etmişti. Yiyeceklerin tükenmesi yüzünden durum o dereceye ulaşmıştı ki, İslâm askeri ehlî eşek eti yemeğe mecbur kaldılar. Peygamberimiz onların eşek eti yemesini yasaklayarak at eti yemelerine izin vermişti. Bu günün sabahında, erken harekete geçen İslâm ordusuna Allahu Teâlâ, yiyecek ve içeceğin en bol olduğu kale olan Sa'b b. Muaz kalesinin fethini nasip etti. Bu kalenin fethiyle müslümanların durumu iyileşti, muhasarayı şiddetlendirme imkânına kavuştular. Müteakiben Vatîh ve Sülâlim dışındaki kaleler teker teker düştü, sonunda Yahudiler bu iki kaleye toplanarak onları müdafaa etmeğe koyulmuşlardı ki, Rasûlullah onların suyunu kesince telef olacaklarını anlayarak, kanlarının akıtılmamasını taleble teslim

124 Bu Recî vadisi, Taîf yakınında bulunan, Bi'sur'recî vak'asında müslümanlara saldıran Benî Hüzeyl kabilesinin oturduğu Recî vadisi değildir. Yakut, Mu'cem' de şöyle der: "Bu vadi evvelkinden başkadır, çünkü birincisi Taif yakınındadır. Suriye'den bir bölge olan Hayber ise Medine'ye beşgünlük mesafededir. Buna göre iki Recî arasında 15 günlük uzaklıktan daha fazla bir mesafe vardır."

125 Tirmizî, Câmii'nde (s. 198) Enes b. Malik'ten Rasûlüllah'ın Hayber'e geçe vakti geldiğini, böyle gece vakti geldiği topluluk üzerine geceleyin saldırmayıp sabahı beklediğini rivayet etmiştir.

oldular. Sonra da, araziyi ve ziraatı daha iyi bildiklerini belirterek, her yıl mahsul ve hurmanın yarısını vermek şartıyla ziraatçılık yapmak üzere topraklarında bırakılmalarını istediler; onların bu taleblerini kabul eden Rasülullah şöyle dedi: "Evet! İstediğimizde sizi çıkarmak şartıyla." Hayber'in fethini ve Hayberlilerin yaptığı anlaşmayı öğrenen Fedek halkı, harb ve savaşa kalkışmaksızın aynı şartlarla sulh istediler. Teyma yahudileri de aynı şekilde davrandılar; fakat Vadiü'l-kurâ yahudileri buna yanaşmadılar, nihayet Rasülullah onlara hücum ederek teslim olmağa mecbur etti.

K- MU'TE GAZVESİ (H. 8):

Rasülullah, Hicretin sekizinci yılında Arablardan Suriye bölgesi hududlarında oturan Gassanileri İslâm'a davet etmek üzere bir elçi gönderdi. Onlar ise bu elçiyi öldürdüler. Bunun üzerine Peygamberimiz, azatlısı Zeyd b. Harise komutasında 3000 kişiden meydana gelen bir orduyu Gassaniler üzerine gönderdi. Zeyd, Bizans imparatoru Herakliyus'un ordusuyla Suriye hududunda Belka'nın beldelerinden olan Mu'te[126] civarında karşılaştı. Zeyd, cihadda büyük gayret ve başarı göstererek Allah yolunda şehit oluncaya kadar savaştı. Zeyd'in şehadeti üzerine komutayı Cafer b. Ebi Talib aldı, o da şehit oluncaya dek savaştı. Cafer'in yerine komuta mevkiine geçen Abdullah b. Revâhâ da az sonra şehidler kervanına katıldı, o, 55 yaşında bulunuyordu. Sonunda sancağı Halid b. Velid aldı, mükemmel bir şekilde savaştı, hatta kendisi şöyle derdi: "O gün elimde yedi kılıç parçalandı, yalnız Yemen malı, ağzı enli kılıç mukavemet gösterdi ve kırılmadı."[127] Halid üstün harp tekniği sayesinde İslâm ordusunu Medine'ye getirmeğe muvaffak oldu.

Bu gazve esnasında şehit olan komutanlarla ilgili sahneler Allahu Teâlâ tarafından Rasülullah'a gösterilmiş, o da minbere çıkarak hadiseleri anında cemaate nakletmişti. Hutbesinde müslümanlara Zeyd b. Harise ve ondan sonraki komutanların şehit oluşunu anlatmış ve sonunda

126 Mute şehrinde kılıç imal edilirdi, "meşrefiyye" ismi verilen değerli kılıçlar buraya nisbet edilir.

127 İbnu'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, II, 102.

şöyle demişti: "Sonra sancağı Allahu Teâlâ'nın kılıçlarından bir kılıç olan Halid b. Velid aldı, Allah ona fethi nasib etti." Halid b. Velid'in "seyfullah" (Allah'ın kılıcı) ünvanını alması bu hadise sebebiyle olmuştur.

L- MEKKE'NİN FETHİ (FETİH GAZVESİ) (H. 8):

Mekkeliler, Hicretin altıncı senesinde Hudeybiye'de Rasülullah Efendimiz ile yaptıkları andlaşmayı ihlâl ederek, müslümanların müttefiki olan bir kabile üzerine baskın yaptılar. Baskına uğrayan bu kabile, Rasülullah'tan kendilerini himaye etmesi ve korumasını istedi. Bu hadiseler üzerine Peygamber Efendimiz, onbin kişilik bir orduyla Mekke üzerine yürüdü. Mekkeliler, İslâm ordusunun gelişinden haberdar olunca, karşı çıkmak cesaretini gösteremeyip boyun eğdiler. Peygamberimiz, liderleri Ebu Süfyan'a karşı çok iyi davrandı. İslâm ordusu Mekke'ye girdi, doğruca Ka'be'ye giden Rasülullah (s.a.) yedi defa tavaf etti, sonra da orada bulunan resim ve putların yok edilmesini emretti. Peygamberimiz "De ki: Hak geldi, batıl zail oldu; zaten batıl yok olmağa mahkûmdur"[128] ayeti kerimesini okurken, ashabı putları parçaladı.

Mekke'nin bu kadar kolaylıkla fethedilmesini ve ileri gelenleri ile iş bilenleri de dâhil olduğu halde Mekkelilerin Rasülullah'a boyun eğmelerini sağlayan sebebleri araştırmamız gerekir. Ki o Mekkeliler, Rasülullah ve müslümanlara eziyet ve işkencenin her çeşidini tattırmış; hatta onların Mekke'den çıkarak Medine'ye göç etmelerine sebep olmuştu. O sırada Medine, Peygamber (a.s.)'ı lider kabul etmiş ve onu kendi kabilesi Kureyş'e karşı himaye etmişti. Kureyş'in genel durumu ve Peygamberimize karşı başlangıç dönemlerindeki tutumunu araştıranlar kolayca anlar ki, Kureyş'in genci ihtiyarı, İslâm'a karşı savaşmakta şiddetli ve acımasız davranmışlardır. Rasülullah'ın başarıya ulaşması, ancak onların şiddet ve düşmanlıklarını artırıyordu. Bu başarı büyüyüp, Müslümanlık Arap yarımadasının her yerinde kuvvet kesbedince, Kureyş gençlerinden aklı eren ve ilerisi için hesabı olanlar, tereddüde düştüler ve iki durumdan hangisinin kendileri için daha uygun olduğunu gö-

128 İsrâ(17), 81.

rüşmeğe, araştırmağa başladılar. Gördüler ki, gün geçtikçe müslümanların gücü ve kuvveti artıyor, bunun karşısında müşrikler ise devamlı kuvvet kaybediyor. Bu gelişen ve kuvvetlenen tarafa katılmanın menfaatlerine olacağını anladılar. Fakat onlar, kavimlerinin kendilerini itham ve ayıplamalarından ve o andaki hürriyetlerini kaybetmekten korkuyorlardı. İçlerinden bazıları, bu vehimlerden kurtularak, Halid b. Velid gibi Medine'ye giderek müslüman oldular; bazılarının da tereddütleri büyüdü, belirli bir müddet her iki grubtan da ayrı kalmağı tercih ettiler. Akıl ve iz'an sahibi için hakikat gün gibi ortaya çıkıp, İslâm'ın, Kureyş'e karşı üstünlük sağladığı kesinlikle anlaşılınca, Amr b. As gibileri fırsatı kaçırmadan, acele edip Mekke Fethinden önce müslüman oldular. Amr, Arabistan'dan ayrılmış, durumu murakabe etmek için tarafsız bir ülke olan Habeşistan'a gitmişti. Medine ile Habeş Necaşisi arasındaki iyi ilişki ve dostluğu görünce de, İslâm'ın zafere ulaşacağını kesin olarak anlamıştı. Yine o, kendisinden önce İslâm'ı kabul eden akranları arasında mevki sahibi olmak istiyorsa, zorla kabul etmek mecburiyetinde kalmadan gönüllü olarak müslüman olması gerektiği kanaatine varmıştı.

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, babasından şöyle rivayet eder:

Ömer b. Hattab, Amr b. As'a şöyle dedi: "Bu akıl ve zekâ sende iken nasıl muhacirlerden olmadığına hayret ederim?" Bunun üzerine Amr "Ya Ömer! Öyle bir adam ki, kalbi başkasının elindedir, ondan kurtulup da kendisinin istemiş olduğu şeye dönemez. Böyle bir adama niye hayret edersin?" cevabını verince, Hz. Ömer "Doğru söyledin" dedi.

Bu durumda olan sadece Amr değildir, sonradan müslüman olanlardan büyük bir kesiminin hali de aynen böyledir. Biz, Amr b. As'ın, İslâm'ı kabul ettiği sırada, İslâm'ın sadece Arabistan içinde değil, bilakis diğer ülkelere de yayılacağını kesin olarak anladığı hususunda şüphe etmiyoruz. Nitekim o, müslümanların fetih ve zafere ulaşacağını bu işler gerçekleşmeden önce haber vermişti.[129]

---

129 Bkz., H.İ Hasan, Tarihu Amr b. As, 30 vd.

Mekke'nin fethi ve müslümanların Beytü'l-Haram'ı ele geçirmeleri, İslâmî davetin başarıya ulaşmasına yardım eden en büyük amillerden biridir; zira bununla, başlangıçta İslâm davetini kabul etmeyen Arab kabileleri, müslümanların, başkalarının karşı koyamayacağı bir çaba ve gayret içinde olduklarını anladılar ve İslâm'a koşarak grublar halinde müslüman oldular.

Rasülullah, Mekkelilere karşı zafer kazandıktan sonra, bu şehri tehdit eden bedevilerden bir bölümünü itaat altına aldığı gibi, Necran hıristiyanları, Mehre ve Umman emirleri, Yemen ve Necid kabileleri de onun hâkimiyeti altına girdi. Hicri 10. yıl (M. 631) girmeden, bütün Arabistan onun emrine girmişti. Böylece putların dönemi kapanmış, Arabistan'da putperestliğin kökü kazınmış oluyordu.

Noeldeke şöyle demektedir: "Eğer Arap kabileleri, istiklallerini muhafaza, dini inançlarını, geleneklerini ve kendilerince önemli olan durumu müdafaa için Muhammed'e karşı aralarında düzenli bir harb ittifakı kurabilmiş olsalardı, şüphesiz Muhammed'in onlarla yaptığı cihad, birkaç cephede çok sayıda düşmana karşı olurdu. Ne varki, halis Arablığın, muhtelif kabilelerin ittifakını sağlamak ve parçalanmış batınların gücünü son derece önemli maksatlar ve yüce ırka ait gayeler için zafer kazanmak yolunda da olsa bir bayrak altında birleştirmekteki aczi, Muhammed'in onları birbiri peşinden kendi dinine boyun eğdirmesini, bazen kuvvet ve zorla, bazen de dostluk andlaşmaları ve barışçı vesilelerle onlara karşı zafer kazanmasını kolaylaştırdı. Muhammed, dinine yeni girenlerin kalblerini verdiği çok kıymetli hediyelerle, İslâm'a ısındırıyordu. Bunu bilhassa henüz kalblerine iman girmemiş kabile ileri gelenleri ve seçkinlerine karşı yapıyordu. Bu hediyelerin Arabların kalblerinde büyük tesiri oldu, nihayet fert fert ve topluluklar halinde Allah'ın gönderdiği dine girmeye başladılar."

Noeldeke, müşrik Arapların Hendek gazvesinde Rasülullah'a karşı savaşmak için bir ittifak oluşturup, güç birliği ettikleri gerçeğini anlayamamıştır. Bilindiği gibi onlar, Rasülullah'la savaşmak üzere grublar, ordular teşkil ettiler, Medine üzerine saldırarak şehri muhasara altına aldılar. Müslümanları zor duruma düşürdüler. Rasülullah'ın göster-

diği siyasi ve askerî maharet olmasaydı, neredeyse müslümanları toptan imha edip, İslâm'ın kökünü kazıyacaklardı. Peygamberimiz, onlara karşı koyabilmek için onların orduları ile Medine'nin girişi arasında hendek kazdırmış, Ahzab gazvesinden bahsettiğimiz yerde zikrettiğimiz gibi sonunda Nuaym b. Mesud'u onlarla olan iyi ilişkilerini bildiği için Kureyş, Gatafan ve Benî Kureyzâ'nın arasını açmak, düşman ittifakını bozmak üzere görevlendirmişti.

M- HUNEYN VE TAİF GAZVELERİ (H. 8):

Mekke fethinden sonra, Rasûlullah, Mekke'de 25 gün bile geçirmemişti ki, Benî Nasr kabilesinden olan Malik b. Avf liderliğinde Hevazin ve Sakıf kabilelerinin kendisiyle savaşa hazırlandıkları haberini aldı. Malik b. Avf, askerin savaştan kaçmasına mani olabilmek için, kadınları, çocukları ve deve ve koyun sürülerini de ordusunun arkasında getirmişti. Dureyd b. Samme, ordunun hareketini ağırlaştırmamaları ve geciktirmemeleri için kadın, çocuk ve malların geriye gönderilmesi yolunda tavsiyelerde bulunduysa da, Malik onu dinlemeyip onlarla birlikte Huneyn vadisine geldi. Askerlerine, müslümanlarla karşı karşıya geldiklerinde onların üzerine kılıçlarının kınlarını kırarak, tek bir adamın hamlesi gibi, hep birden saldırmalarını tavsiye etti.

Bu hazırlıkları işiten Peygamberimiz, onların durumlarını öğrenmek için keşif kolları gönderdi. Keşif için gönderilenler harb hazırlığı yaptıklarını kendisine bildirince 12.000 kişilik ordusuyla onlara karşı hareket etti. Bu orduda bulunanlardan on bini Mekke'nin fethine katılan muhacirler ve ensar, iki bini de Mekkelilerdi. Rasûlullah, Safvan b. Ümeyye'den henüz müşrik olduğu halde yüz zırh borç aldı, diğer hazırlıklarını da tamamladıktan sonra Mekke'den çıktı. Sabahın alaca karanlığında Huneyn vadisine ulaştıkları sırada, vadinin yamaçlarında pusu kurmuş Hevazin ve Sakif askerlerinin, üzerlerine ok yağdırması müslüman askerini korkuttu; neye uğradıklarını anlayamadılar. Şaşkınlığa düşerek iyice korkan müslümanların düzenleri bozuldu, bütün genişliğiyle beraber arz kendilerine dar gelmiş, çoklukları onlara hiçbir fayda vermemişti. Sonra da geri dönüp kaçmağa başlamışlardı ki,

işte tam bu sırada yerinden kıpırdamayan Hz. Peygamber (s.a.), onları geri döndürmek için şöyle sesleniyordu: "Ey nas nereye gidiyorsunuz? Bana geliniz! Ben Allah'ın peygamberi Abdullah oğlu Muhammed'im" Bu sırada onun etrafında Ehli beyti ile ensar ve muhacirlerden küçük bir grup kalmıştı; katırının dizginlerini tutan Abbas b. Abdülmuttalib ile Ebu Süfyan b. Haris bunların içindeydi.

Müslümanların durumu güçleşmiş, şaşkınlık ve bozgun büyümüştü; hatta Rasülullah'ın kendilerine hitaben söylediklerini bile işitemiyorlardı. Safvan b. Ümeyye'nin kardeşi Cebele (veya Kelede); "İşte bugün sihir bozuldu" derken, Şeybe b. Osman b. Ebi Talhada, Uhud savaşında öldürülen babasının intikamını Rasülullah'tan almayı tasarlamıştı. Kendisi şöyle demiştir: "Rasülullah (s.a.)'ı öldürmek istedim, ancak bana bir hal arız oldu, hatta kendimden geçtim, onu öldürmeğe güç yetiremedim. Nihayet, onun benden korunmuş olduğunu anladım.[130] Bu hengamede Peygamberimiz, amcası Abbas b. Abdülmuttalib'e -Abbas yüksek tiz sesli idi- müslümanları yüksek sesle çağırması emrini verdi. Bunun üzerine Hz. Abbas, "Ey Ensar! Ey Semüre ağacı[131] altında biat edenler" diye haykırdı. Bu çağrıları duyan müslümanlar "Lebbeyk, Lebbeyk" nidalarıyla cevab vererek, Rasülullah'ın bulunduğu tarafa koştular. Artık şaşkınlıktan kurtulmuşlar, yürekleri şecaat ve cesaretle dolmuştu. O kadar ki, yolun kalabalığından devesi üzerinde Rasülullah'a gidemeyen kişi devesini bırakıp yaya koşuyordu.

Allahu Teâlâ'nın İslâm'ı kendileriyle yücelttiği Ensardan yüz kişi civarında bir grub, hemen Peygamberimizin etrafında toplanmış ve mutmain kalblerle düşmana karşı koymağa başlamışlardı. Abbas b. Abdülmuttalib'in "Yetişin Ensar, haydin Hazreçliler" nidaları üzerine Rasülullah (s.a.)'ın etrafında toplanan müslümanlar, gittikçe çoğaldı. Gün aydınlandığında, düşmanın mevzilerinden çıkmasıyla iki ordu yüzyüze geldi kılıç kılıca girdiler ve harp iyice kızıştı. Hz. Peygamber o sırada,

130 İbn Hişam, IV, 72-73.

131 Biatü'r-Ridvân' bu ağacın altında yapılmıştı. Bu ağac'a Semure veya Sidre ismi verilir. Hz. Abbas, biat esnasında Rasülullah'a verdikleri ahdi hatırlatmak için onları bu isimle çağırıyordu.

"İşte şimdi harp kızıştı" buyurdular. Ali b. Ebi Talib, müşriklerin sancaktarı üzerine şahin gibi saldırarak devesinin ayak sinirlerini kesmiş, Ensar'dan biri de adamın üzerine sıçrayıp onu öldürmüştü. Şiddetli çatışmalar sonunda müşrikler hezimete uğratıldı, kuvvetleri darmadağın oldu. Malik b. Avf, bir grubla Taif'e kaçarken, diğerleri Nahle, Evtas ovalarına çekildiler. Müslümanlar Evtas ve Nahle'ye kaçanları takip ettiler. Rasülullah (s.a.), Malik b. Avf'ın peşine düşerek Huneyn vadisinden, Taif'i muhasara etmek için hareket etti. Esirler ve ganimetlerin Taif muhasarından dönünceye kadar Ci'rane'ye[132] taşınıp bekletilmesini emretmişti. Sonra Peygamberimiz, içlerinde Malik b. Avf da olduğu halde Taif'e sığınan Sakif topluluğunu kovalayarak Taif'e geldi. Kaçan düşman şehirlerine ulaşınca, içeriye girip, kale kapılarını kapadı. Kalelerine toplanarak kale duvarlarından müslüman askerine ok yağdırmaya başladılar. Rasülullah, kalelere yakın bir mesafede karargâh kurmuştu, hemen askerini düşman oklarına hedef olmayacakları bir mesafeye çekti, sadece muhasara ile iktifa ediyordu. Fakat Taifliler, müslümanlarla çarpışmakta direniyorlardı. Taif'in muhasarası 15 gün (bir başka rivayete göre 20 gün kadar) devam etti. Taif halkı, şehirdeki yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlarının bolluğu[133] ve şehir surlarının sağlamlığına duydukları güvenle, müslümanlara ok atmağa devam ediyordu. Peygamberimiz, mancınık kurdurarak üzerlerine taş attırmak zorunda kalmıştı.[134] Aynı şekilde, askerleri kalelerden atılan oklardan koruyan ve günümüzdeki zırhlı araçlara benzeyen tahtadan yapılmış Debbâbe[135] ve Dabr-

132 Ci'rane (Ciirrâne diye de okunur), Taif ve Mekke arasında bir sudur. Mekke'ye daha yakındır. Ebu'l-Abbas el-Kadî şöyle demiştir: "Mekke ve Ci'rane'ye komşu yerlerde yaşayan halkın Umresinin en faziletlisi Ci'rane'den yapılanıdır. Çünkü Rasül-i Ekrem buradan Umreye gitmiştir." Bu kelime için Yakut'un Mu'cem'ine bakınız.

133 İbn Sa'd'ın rivayetine göre Taifliler, kalelerine bir yıllık ihtiyaçlarını koymuşlardı. (11. 114).

134 İbn Hişam şöyle der: "islâm'da mancınıkla atış yapan ilk kişi bizzat Rasül-i Ekremdir. Onu ilk olarak Taifliler'e karşı kullanmıştır. Mancınık, kendisiyle düşman üzerine taş atılan bir alettir." (IV, 128).

135 Debbabe, bir harb aracıdır, içine giren askerler onunla kale duvarlarına yaklaşır ve duvarlara tırmanırlar. Debbabe, düşman tarafından gelecek her türlü

lar[136] içerisine yerleştirdiği mücahitlerini, kaleler üzerine sevketmişti. Harbte maharet sahibi olan düşman, buna karşı tedbir almakta gecikmedi, Debbâbe ve Dabrlar üzerine kızdırılmış demir atmak suretiyle onları yakıp, içindekileri dışarı çıkmağa mecbur ettiler. Dışarı çıkanları da ok yağmuruna tutarak birkaç kişiyi öldürdüler. Sonra Rasûlullah, onları, bahçelerini tahrip ederek ve asmalarını yakarak tehdit etmek zorunda kaldı. Taif bağ ve bahçelerinin şöhreti, tüm Arabistan'da yaygındı. Kısacası, Taiflilerin yanında kıymeti büyüktü. Hatta bu bahçeler ve üzümler sayesinde Taif, kurak çölün ortasında, geniş ve zengin bir bahçe haline gelmişti. Müslümanlar, Peygamber Efendimizin emrini yerine getirmeğe başlayınca, bağlarının tahrip edilerek asmalarının kesilmesi Taiflilerin zoruna gitti. Rasûlullah ve müminlerin bu işteki ciddiyetlerini anlayınca da ona şöyle haber gönderdiler: "Taif'te Benî Esved'in arazisinden daha mamur, ondan daha verimli, daha geniş ve güzel mal ve mülk yoktur. Eğer Muhammed onu keser, tahrip ederse ebediyen imar edilmez. Ya kendisi için alsın veya onu Allah rızası ve akrabalık hatırı için terketsin, şüphesiz o, kendisiyle bizim aramızdaki yakın akrabalığı bilir."[137] Zilkade (haram aylarından biridir) ayı yaklaşana kadar Rasûlullah, muhasarayı devam ettirdi. Müteakiben, haram aylar çıktıktan sonra yeniden dönmek üzere muhasarayı kaldırarak Ci'rane'ye hareket etti.

Rasûlullah (s.a.) Ci'râne'ye döndüğü sırada, Hevazin'den alınan ganimet ve esirler, burada, kendisinin gelmesi için bekletiliyordu. Tam o

---

saldırıya karşı, içindekileri tavanı ve yan duvarları ile korur.

136 Dabr da Debbabe'ye benzer bir harb aracıdır, deriyle kaplanmış tahtadan yapılır, içine gizlenen hücum birlikleri, kaledekilerle savaşmak için onu kaleye doğru yaklaştırırlar. Günümüzdeki zırhlı araçlara benzemektedir.
İbn Hişam'ın rivayetine göre (IV, 122), Urve b. Mesud ve Ğaylan b. Seleme, Huneyn savaşı ve Taif muhasarasında bulunmamışlardı, zira onlar, Debbâbe, Mancınık ve Dabr aletlerini araştırmak ve öğrenmek üzere Cüreş'e gitmişlerdi. Bu ikilinin savaş tekniklerini öğrenmek üzere gönderilmesi, Sakiflilerin Rasûlullah ile yapacakları harbe, ne derece ve hangi usullerle hazırlandığını gösteren delillerden biridir.

137 İbn Hişam, IV, 129.

sırada Hevazinden gelen bir heyet, müslümanlığı kabul ettiklerini ve yaptıklarından pişmanlıklarını beyan ettiler, Rasülullah'tan mallarını ve esirlerini geri vermesi talebinde bulundular. Peygamberimiz, onları, esirleri veya mallarından birini tercih etmeleri hususunda serbest bıraktı. Bunun üzerine onlar, mallarından vazgeçerek kadınlarını tercih ettiler. Peygamberimiz de, kendisine ve Abdülmuttalib oğullarının hissesine düşen esirleri serbest bıraktığını bildirdi ve onlara şöyle dedi: "Öğle namazını kıldıktan sonra kalkınız ve şöyle söyleyiniz: "Çocuklarımız ve kadınlarımız için, Rasülullah'a karşı müslümanlardan, müslümanlara karşı da Rasülullah'tan şefaat istiyoruz." Siz böyle dediğiniz sırada, ben yanımdakileri size vereceğim ve sizin için istekte bulunacağım." Namazın bitirilmesinden sonra, Hevazinli yeni müslümanlar, Rasülullah'ın bildirdiği şekilde hareket ettiler; bunun üzerine ayağa kalkan Peygamberimiz, "Bana ve Abdülmuttalib oğullarına ait olan esirlerin hepsini size bağışlıyorum." dedi. Muhacirler ve Ensar da hep birden, "Bizim için olanların hepsi, Rasülullah'a aittir. Onlar da serbesttir" dediler. Ayağa kalkan Akra' b. Habis ise, "Bana ve Temim oğullarına ait olanlar için hayır" derken, Uyeyne b. Hısn, "Bana ve Fezare oğullarına ait olanlar için de hayır" Abbas b. Mirdas da, "Bana ve Süleym oğullarına ait olanlar için de hayır" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Süleym oğulları, Abbas b. Mirdas'a cevaben, kendilerine düşen esirleri Rasülullah'a bıraktıklarını açıkladılar.[138] Bu durum karşısında Peygamberimiz, elindeki esire kıyamayıp, Hevazin esirlerini bırakmak istemeyenlere hitaben şöyle buyurdular: "Onları bırakınız, bıraktığınız esirlerinizden her biri için kendinize düşecek ilk ganimetten size altı hisse verilecektir. Kadınlarını ve çocuklarını sahiplerine geri veririz." Rasülullah, hikmetiyle, Hevazin esirlerinin tamamının serbest bırakılmasını sağlamıştı. O'nun teklifini başlangıçta kabul etmiyenlerin, Hevazin harbine Mekke'den katılan kimseler olması düşünülmeğe değer bir durumdur. Onlar Mekke'nin fethi günü müslüman olanlar arasındandı, içlerinde omuzlarında İslâm'ın yükseldiği, kalblerine imanın iyice sindiği Ensar ve muhacirlerden hiç kimse yoktu.

138 İbn Hişam, IV., 135-136

Rasülullah, Ci'râne'de ganimetleri taksim etti, taksimde Kureyş ve diğer Arab kabileleri ulularından yeni müslüman olmuş, henüz kalbleri İslâm'a pek ısınamamış bir gruba (müellefei kulûb) ganimetten fazlaca verdi. Bilahare Ci'râne'den Umre için ihrama girerek Mekke'ye hareket etti. Ne varki, ganimet taksimindeki bu farklı uygulama yüzünden Ensar kırılmış, çeşitli endişelere kapılmıştı. Rasülullah'ın kavmine kavuştuktan sonra, kendilerine ihtiyacı kalmadığını, kendileriyle birlikte dönmeyeceğini ve önceki gibi sıkı ilgilenmeyeceğini sandılar. Bu durumu haber alan Rasülullah (s.a.), Sa'd b. Ubade'ye, Ensarı toplamasını emretti. Huzurunda toplanan Ensar'a tarihî bir hutbe irad ettiler ki, bu hutbede, siyasi mahareti. kalbleri kendine ısındırmak ve nefisleri cezbetmekteki kudreti, dinleyicilerini ruhen hazırlamaktaki hüneri ve onları söylemek istediği şeyleri kabul ve son derece etkilenmeleri için hazırlamadaki üstün kabiliyeti açık bir şekilde görülmektedir. Hutbesinde Ensar'a akıcı ve büyüleyici bir uslûb ile İslâm'ın kendilerine kazandırdığı üstünlük ve nimeti beyan etti. Zira İslâm, sapıklıklarından sonra onları hidayete ulaştırmış ve birbirlerine düşman bir halde bulunurken, kalblerini te'lifetmişti. Müteakiben övgüyle risaletini tasdik etmelerini, kendisini kabul edip barındırmalarını ve kendisi için yardımlarını zikretti. Sonra da zerafetle sözü Allah'ın kendilerine nasib ettiği ganimete getirdi, yeni müslüman olmuş, kalbleri henüz İslâm'a ısınmamış kişilerin nefislerini, hezimet ve savaşın verdiği tereddütlerden temizlemek ve onları ısındırmak için ganimetten fazla verdiğini belirtti. Bütün bunları, Ensar'ın İslâmdaki samimiyetlerine, dinlerini yaymak ve Allah'ın ismini yüceltmek için gösterdikleri gayrete güvenerek söylüyordu. Sonra da, onlara olan sevgisini ve onları diğer bütün Arab kabilelerine tercih ettiğini ifade etti. Son olarak da kendisinin onlardan olduğunu ilan etti. Onlara, çocuklarına ve çocuklarının çocuklarına duada bulundu. Allah'ın Rasülünün kendilerinden razı olduğunu bildirmekle gönüllerini hoşnut eden bu muhteşem hutbeyi dinledikleri esnada Ensar'ın sevinçten ağlamasına hayret etmemek gerekir. Zira onlar, Rasülullah'ın kendilerinden razı olmasını en büyük ganimet kabul etmişlerdi.

Taberî'nin rivayetine göre, huzuruna toplanan Ensar'a karşı Peygamberimiz Allah'a hamd ve sena'dan sonra şöyle hitab etmişti: "Ey Ensar topluluğu! Sizden sadır olan bir söylenti ve nefsinizde hissettiğiniz bir öfke bana ulaştı. Siz yolunu şaşırmış müşriklerdendiniz. Allah sizi benimle hidayete ulaştırmadı mı? Siz fakirler idiniz, Allah sizi zengin bir hale getirmedi mi? Siz birbirinize düşmandınız, benim Medine'ye hicretimle Allah sizin kalblerinizi birbirine ısındırıp, birlik ve beraberliğinizi sağlamadı mı?" Onlar: "Evet, Ya Rasülellah, bütün nimet ve minnet Allah ve onun Rasülu içindir", karşılığını verdiler. Bunun üzerine Rasulullah, "Bana cevap vermiyor musunuz? Ey Ensar cemaati." buyurdu. Onlar, "Sana ne ile cevab verelim, Ya Rasülellah? İhsan ve lütuf Allah ve Rasülu içindir" dediler. Peygamberimiz, şöyle devam etti: "İsteseydiniz, sorularıma şöyle cevap verir ve sözlerinizde doğru konuşur, doğrulanırdınız: Kavmin tarafından yalanlanmış bir vaziyette bize geldin, biz seni tasdik ettik. Kavmin seni terkederek yalnız bıraktı, biz ise sana yardım ettik. Kovuldun, biz seni bağrımıza bastık. Yoksul bir halde geldin, biz seni malımıza ortak kıldık.

Ey Ensar topluluğu, bir takım kimseleri İslâm'a kazanmak, onların kalblerini ısındırmak için verdiğim azıcık dünyalık yüzünden bana kırıldınız. Sizin dindeki samimiyetinize güvendim. Ey Ensar! Herkes aldıkları develerle, koyunlarla, mallarla evlerine dönerken, siz de Allahın Rasülüyle birlikte memleketinize dönmeğe razı olmaz mısınız? Allah'a yemin ederim ki, eğer hicret olmasaydı, Ensardan bir fert olmayı tercih ederdim. Eğer bütün halk bir vadiye, Ensar da diğer bir yola gitse ben Ensarın yolunu tutardım. Ya Rab! Ensar'a, Ensar'ın çocuklarına ve çocuklarının çocuklarına rahmet et, onları bağışla." Hutbeyi dinleyen Ensar'ın tamamı göz yaşlarını tutamadı, göz yaşlarından sakalları dahi ıslanmıştı, bu halde iken şöyle karşılık verdiler: "Biz Allah'ın Rasülünün bizim payımıza düşmesine razıyız." Sonra Peygamberimiz, yanlarından ayrıldı, onlar da dağıldılar.[139]

---

139 Taberi, III, 138-139.

Peygamberimiz Medine'ye dönmeye karar verdi, Attab b. Esîd'i Mekke'de vali olarak bırakıp, Medine'ye doğru yola çıktı.[140] Hicretin 8. yılı Zilkade ayında Medine'ye geldi.

İslâm askerinin kendilerinden bir şey elde edemeden veya kendilerini teslime zorlamadan Taif'ten ayrılıp gittiğini gören Sakifliler, Rasûlullah ve ashabı karşısında, kaleleri sayesinde korunduklarını ve bütün Arabistan'ın boyun eğdiği müslümanlara karşı zafer kazandıklarını zannettiler. Sakifliler, kazandıklarını zannettikleri bu zaferle, büyük sevince ulaşarak, kendilerini büyük görmeğe başladılar. Sonra civarlarındaki kabilelere karşı gurur ve kibire kapıldılar. Bu yüzden ulularından, müslüman olan Urve b. Mesud'un evinin en yüksek odasından, kendilerini, putları "Lat" ve tağutlarına düşmanlık gösteren Peygamber'in dinine davet etmesi ve namaz için ezan okuması ağırlarına gitti ve onu ok yağmuruna tutarak şehit ettiler. Bu hadise üzerine Urve'nin oğlu Muleyh ve Kârib b. Esved müslüman olmuşlardı Peygamberimize sığındılar. Bu iki kişi, Sakif'ten ayrılmak ve ebediyen onlarla hiçbir hususta birleşmemek istiyorlardı."[141]

---

140 Taberi'nin bir diğer rivayetinde (III, 132), Rasûlullah'ın Mekkeliler üzerine Ebubekir (r.a.)'ı tayin ederek ona, Haccı yaptırmasını, İslâmı öğretmesini ve Hac için güvenliği sağlamasını emretmiş olduğu kaydedilir.

141 Rasûlullah, Taif muhasarasından sonra Medine'ye dönünce, Taif'in ulularından olan Urve b. Mes'ud; Islâmı kabul etmiş olarak kendisine geldi. Urve, Taif'in müslümanlar tarafından muhasara edildiği sırada Yemen şehirlerinden Cureş'te bulunuyordu. Oraya, Huneyn savaşında Rasûlullah'a karşı girişecekleri hücumda kullanmak için hazırlamağı kararlaştırdıkları savaş aletleri, Dabr ve Debbâbe sanatı ve tekniklerini öğrenmek üzere gönderilmişti. Rasûlullah'ın Taif'ten döndüğünü ve Medine'ye gittiğini öğrenince buraya gelerek onunla görüştü. Rasûlullah'a Medine'ye ulaşmasından önce yetiştiği de söylenir. Islâmı kabul ettikten sonra Taife dönerek, kavmini İslama davet etmek için Peygamber (s.a.)'dan izin istedi. Peygamberimiz, Taif halkının ona düşmanlık göstermesinden ve öldürmelerinden korktuğunu bildirdi. Urve, Taifliler arasındaki mevkiine, sahip olduğu sülalenin şöhretine güvenerek gitmekte ısrar etti ve Rasûlullah'a şöyle dedi; "Ben Taifliler'e ilk çocuklarından daha çok sevgiliyim." Taife giderek kavmini Islama çağırdı. Sabah namazı vakti girince evinin damına çıkarak ezan okudu ve kavmini Allah'a iman etmeğe davet etti. Bunun üzerine etrafında toplanan halk, kendisini oka tuttular. Allah uğrunda şehit olmanın

Sakifliler, Rasülullah ve müslümanlara karşı verdikleri mücadelede Kureyşlilerden daha şiddetli davranmışlardır. Rasül-i Ekrem (s.a.), Taif muhasarası anında, kendilerine sığınan köleleri kabul ederek azat ettiği gibi, Urve'nin şehit edilmesi üzerine kendisine iltica eden bu iki kişiyi de kabul etmişti. Taifliler, Rasülullah'ın muharasayı, daha uzun ve daha şiddetli bir muhasara maksadıyla kaldırdığını anlayamamışlardı. Diğer taraftan, etraftaki kabileler artık onlardan ayrılmış, Taifliler şehirlerinde putlarıyla yalnız kalmışlardı. Civarlarındaki kabileler, İslâm'ı kabul etmiş, karşılarına dikilerek İslâm'a karşı düşmanlık ve müslüman kölelerle Urve gibi kendilerinden müslüman olanlara işkence yapmaları sebebiyle Taifliler'e harp ilan etmişlerdi.

Civar kabilelerin bu nevi baskıları ve kendilerini güç duruma düşürmelerine karşı Taifliler, iyi bir mukabelede bulundular. İbn Hişam'ın rivayetine göre, Amr b. Umeyye, Abd Yalîl'e geldi -ikisi arasındaki ilişkiler, kırgınlıkları sebebiyle epeydir kesilmişti- ve ona şöyle dedi: "Başımıza gelen bu işten kurtulmamız mümkün değildir. Şu adamın (yani Rasülullah'ın) neler yaptığını, işi nereye getirdiğini gördün. Arapların tamamı müslüman oldu. Sizin, onların tümüyle harbetmeğe gücünüz yoktur. Ne yapacağınızı düşünüp kararlaştırınız." Bunun üzerine Sakifliler, kongre tertip ederek, durumu müzakere ettiler. Bazıları diğerlerine şöyle dedi: "Görmüyor musunuz, size can güvenliği yok. Dışarı çıkarınızın yolu kesiliyor." Görüşmeler sonunda önceden Urve'yi Cureş'e gönderdikleri gibi Rasülullah (s.a.)'a bir elçi göndermeyi kararlaştırdılar. Urve b. Mesud'un yaşıtı ve dengi olan Abd Yalîl bu görevi kabul etmekten kaçındı, döndükten sonra kendisine de Urve'ye yaptıkları gibi davranıp öldürmelerinden korktu. Onlara, "Benimle başka adamlar göndermezseniz bu işi kabul etmem." dedi. Bunun üzerine onunla birlikte Ahlâf'tan iki, Benî Malik'ten de üç adam göndermeyi kararlaştırdılar. Böylece altı kişilik bir heyet teşekkül etmişti. Abd Yalîl, Taif'e döndüklerinde, herbirinin bir kabileyle uğraşması için onlarla birlikte çıktı. He-

---

verdiği orur ve sevinç içerisinde vefat etti. Taif muhasarası sırasında şehit olan müslümanların yanına defnedilmesini vasiyet etmişti ki, öyle yapıldı, (İbn Hişam, IV, 194-195).

yet, kabul ettiklerini aynen kabul edeceklerine dair toplantıya katılanlardan teminat almışdı."[142]

Sakif heyeti, Rasülullah'ın Tebük gazvesinden döndüğü ay içerisinde (Ramazan h. 9) Medine'ye geldi ve müslüman olmak istediklerini arz etti. Ve bunun için, namazdan muaf tutulmaları, putları Lât'ın üç yıl müddetle yıkılmaması vs. şartları ileri sürdüler. Rasülullah, İslâm'a ancak kayıtsız ve şartsız olarak girebileceklerini belirterek bu şartları kabul etmedi. Sonra onlar, putlarının üç sene yerine iki sene, hatta bir sene, bu da olmazsa bir aycık olsun bırakılmasını istediler. Rasülullah bunu da kabul etmedi. Sadece, onları, putlarını kendi elleriyle yıkmaktan muaf tuttu. Ebu Süfyan b. Harb ve Muğire b. Şu'be'yi putu yıkmaları için onlarla birlikte gönderdi."[143]

Rasülullah (s.a.), gelen heyetin en genç üyesi olan Osman b. Ebi'l-As'ı Taif'e vali olarak tayin etti. Çünkü Osman, onlar arasında İslâm'ı anlamağa, Kur'an'ı Kerimi öğrenmeye en arzulu kimseydi. Rasülullah, onlar için bir talimat yazdırdı.[144] Taif'e ulaştıklarında Muğire b. Şu'be, Ebu Süfyan'ın önden gitmesini istedi, o kabul etmeyerek şöyle dedi: "Kavmin üzerine önce sen git." Muğire b. Şu'be, "Lat" Putunu yıkmak için hazırlanınca, kabilesi (Benî Muattib), onun da Urve b. Mesud gibi oka tutulmasına mani olmak, onu korumak için etrafına toplandılar. Sakif kadınları putlarının yıkılışını, duydukları üzüntüyle ağlayarak seyrediyorlardı.

Ancak Taif halkı, putperestliklerine son derece hırs ve samimiyetle bağlı olmaları ve onun uğrunda Rasülullah (s.a.)'a karşı kahramanca savaşmalarına rağmen, İslâm'ı kabul ettikten sonra İslâm'a en çok bağlı ve onu cesaretle savunan kabilelerden biri oldu. Bilhassa Ridde harp-

142 İbn Hişam, IV, 195 vd.

143 Muğire b. Şu'be de Sakifoğulları kabilesine mensubtu. O Nevevi'nin tanıttığı gibi (Tehzibu'l-esma ve'l-lügat, II, 109-110) hilm sahibi bir dahi idi. Aynı şekilde, Taiflilerin yanında Ebu Süfyan'ın da değeri ve yüksek mevkii vardı. Taif'te yakınları ve akrabaları bulunuyordu. O, Taif'in muhasarası esnasında gözlerinden birini kaybetmişti.

144 Bu talimatın metni için bkz. İbn Hişam, IV, 200.

lerinde, daha sonra geleceği gibi sadece Mekke, Medine, Taif halkı ve Abdülkays kabilesi irtidat etmemiş, İslâm'a bağlılıklarını devam ettirmişlerdi.

N- TEBÜK GAZVESİ (H. 9):

Hicretin dokuzuncu senesinde Peygamberimiz (s.a.), Rumların, bazı Arab kabilelerini de yanlarına alarak müslümanlarla savaşmak için Filistin hududunda toplandıklarını haber aldı. Bunun üzerine müslümanları cihada davet ederek, harb hazırlıklarını tamamladıktan sonra Suriye istikametine hareket etti. Tebük'e kadar vardı, orada birkaç gün kalmasına rağmen karşısına çıkan olmadı. Tebük halkıyla, Eyle ve diğer merkezlerden gelen heyetlerle cizye vermeleri şartıyla sulh anlaşmaları yaptı. Aynı şekilde, Halid b. Velid'i bir kısım askerin başında Dûmetü'l-cendel üzerine gönderdi, Halid orayı ele geçirerek reislerini esir aldı. Bilahare Rasülullah, Medine'ye döndü. Tebük, Rasülullah'ın gazvelerinin sonuncusu olmuştur.

İslâmî dâvet arap kabilelerinin çoğu arasında hızla yayılmağa başlamıştı. İbn Sa'd'ın İslâm'ın Himyer halkı arasında yayılmasıyla ilgili verdiği bilgiler, bu hususu açıklayacak mahiyettedir: "Rasülullah, Himyer'den Haris, Mesrûh ve Nuaym b. Abd Külâl'e şöyle mektup yazdı:

Allah'a ve onun peygamberine iman ederseniz, sulh ve selamet içinde olursunuz. O, bir ortağı olmayan Allah, Musa'yı âyetleriyle göndermiş, İsa'yı da Meryem'e attığı kelimesi ile yaratmıştır. Yahudiler: Üzeyir, Allah'ın oğludur, derler. (Haberi nakleden Zühri açıklamasına devam eder): Rasülullah mektubu Ayyaş b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî ile gönderdi ve ona şu talimatı verdi: Onların ülkesine ulaştığın sırada, topraklarına geceleyin girme, sabahı bekle. Sonra temizliğini güzel bir şekilde yap, iki rekât namaz kıl, Allah'tan muvaffakiyet ve kabul edilmeni iste, Allah'a sığın. Mektubumu sağ elinle tut ve yine sağ elinle onların sağ tarafındakilere ver, böyle yaparsan herhalde onlar seni kabul edeceklerdir. Ve onlara şu sûreyi oku: "Kitap ehlinden ve müşriklerden (Hakk'ı) tanımayanlar, kendilerine açık delil gelinceye kadar (bulundukları halden)

ayrılacak değillerdir."[145] Bu sûreyi bitirince, Muhammed iman etti, de, çünkü ben mü'minlerin ilkiyim. Sana getirilecek her delil batıldır, süslenmiş, yaldızlanmış, her kitabın da nuru gitmiştir. Onlar sana, o kitaplardan okuyacaklardır, anlayamadığın bir lisanla okudukları zaman, tercüme etmelerini iste. Ve onlara şöyle de: Allah bana yeter. "Ben onun kitaptan indirdiklerine iman ettim, aranızda adaleti sağlamakla görevlendirildim. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bizim, sizin amelleriniz de sizin içindir. Sizinle bizim aramızda tartışmayı gerektiren bir durum yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır, şüphesiz dönüş O'nadır."[146] Bunları söyledikten sonra, eğer müslüman olurlarsa ılgın ağacından yontarak yapmış oldukları, huzurlarına çıktıkları zaman secde ettikleri üç putları vardır. Biri beyaz ve sarı beneklidir. İkincisi hayzuran ağacı gibi görünür, şişmandır, üçüncüsü abanoz ağacına benzer simsiyahtır. Bu putları çıkararak çarşılarında ateşe ver." Ayyaş dedi ki: "Rasülullah'ın talimatını yerine getirmek üzere gittim, onların yanına vardığım da onları, en güzel elbiselerini giymiş ziynetlerini takmış bir halde buldum. Onlara göz gezdirerek kapılarının üzerine büyük örtüler çekilmiş üç eve kadar yürüdüm. Örtüyü kaldırarak ortadaki eve girdim, ilerleyerek salonda bulunan topluluğun yanına kadar vardım: "Ben Allah'ın Rasülü'nün elçisi olarak size gönderildim" dedim ve Rasülullah'ın emrettiği şekilde hareket ettim. Onlar da Rasülullah'ın söylemiş olduğu gibi İslâm'ı kabul ettiler."[147]

Hicretin dokuzuncu yılında, Benî Kilâb'tan on üç kişilik bir heyet, Peygamber Efendimize geldi. Kilâboğulları kabilesi, Amr b. Sa'sa oğullarından bir koldur. Heyettekiler, Rasülullah'a, sahabilerinden biri olan Dahhâk b. Süfyan'ın aralarında Kur'an ve sünnete göre hareket etmekte olduğunu, kavimlerinin de onun bu yeni dine davetini kabul ettiklerini haber verdiler. Aynı kabilenin diğer bir kolu olan Benî Ruâs b. Kilâb da, yine kendilerinden Amr b. Malik adındaki bir adamın tebliği sonunda müslüman olmuşlardı. Şöyle ki: Medine'de olan Amr müslü-

145 Beyyine (98), 1.
146 Şura, (42), 115.
147 İbn Sa'd, I, 85

man olmuş, bundan sonra da kavmine giderek onları İslâm'a çağırmış ve onları İslâm'a girmeye teşvik etmişti.[148]

Yine aynı yıl Vâsile b. Eska' henüz yeni müslüman olmuştu ve önemli bir başarıya ulaşmayan teşebbüste bulundu. O, Rasülullah (s.a.)'la bir defa karşılaştıktan sonra müslüman olmuştu. Babası kendisini hafifseyip hakir görerek kovdu ve şöyle dedi: "Vallahi, artık onunla ebediyyen bir kelime dahi konuşmam." Vâsile, kendisini Medine'ye Rasülullah'a dönmesi için hazırlayan kızkardeşinden başka, davetini kabul eden kimse bulamamıştı,

Bu yıl, yani Hicretin dokuzuncu yılı "elçiler yılı" olarak isimlendirildi. Çünkü Arab kabilelerinden ve şehirler halkından büyük bir kısmı, bu yıl, müslüman olduklarını bildirmek için Medine'ye heyetler gönderdiler. Arap toplumunda bu yeni içtimaî birlik, Arab toplum yapısını kan yakınlığı temeline kurmuş olan eski kabilecilik bağlarının kuvvetini zayıflatmağa başladı. Ferdin İslâmiyeti kabulü ve yeni topluma girişi, eski Arap hayatının temelleri olan en mühim kanunların yıkılması neticesine götürüyordu. Aynı şekilde, Arapların toplu olarak İslâmiyeti kabulü, kabilecilik temeline oturan düzenin yıkılmasını sağlayan en kuvvetli etkenlerdendi. Müslümanların ulaştığı hayat tarzı gibi, kuvvetle bağlanılan, muhafazakâr bir milli hayat nizamının önünde bu kabilevî hayat sistemi zayıf düşmüştü. Böylece Arap kabileleri, Rasülullaha, sadece Arabistan'da en kuvvetli askeri gücün lideri olduğu için değil, aynı zamanda sosyal hayat tarzının, karşısına çıkan herkesi zayıf ve güçsüz bırakan mimarı olması dolayısıyla boyun eğdiler.[149]

148 İbn Sa'd, I. 86-91.

149 Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm, s. 59-60.

9- PEYGAMBER EFENDİMİZİN VEFATI

Hicretin onuncu yılında Rasülullah (s.a.), yüz binden daha fazla müslümanla birlikte Medine'den hacc için hareket etti. Bu hacc esnasında Arafat dağı yanında, İslâm'ın anayasası kabul edilen veciz ve ölümsüz hutbesini irad etti.[150] Bu hutbesinde, İslâm'ın temel ilke ve kaidelerini beyan ederek, insanlar arasında fark gözetmeyen bir eşitlik ilan etti. Şöyle diyordu:

"Ey nas! Biliniz ki Rabbiniz birdir, babanız birdir. Hepiniz Adem'densiniz. Adem de topraktandır. Allah yanında en üstününüz, O'ndan en çok korkanınızdır. Arab'ın, Arab olmayana üstünlüğü yoktur; üstünlük ancak takva iledir."

Kur'ân-ı Kerim'in nüzûlü de Maide sûresinin 3. ayetindeki, "Bugün size, dininizi kemale erdirdim, size olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı seçtim."[151] kavl'i şerifinin nazil olmasıyla tamamlanmıştı.

Veda Haccı'nın üzerinden henüz üç ay geçmemişti ki, Rasülullah (s.a.) ateşli bir hummaya yakalandı. Onun hastalığının şiddetlendiğini gören Ensar, Mescid-i Nebî'de toplanmışlardı. Fadl b. Abbas ve Ali b. Ebi Talib, bu durumu Peygamber Efendimize ulaştırdılar. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz, Ali, Abbas ve Fadl'a dayanarak Ensarın huzuruna çıktı. Başı sarılıydı. Minber'in alt basamağında oturdu, Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle hitap etti; "Ey nas! Duydum ki, siz peygamberinizin ölmesinden korkuyormuşsunuz. Allah'ın benden önce gönderdiği peygamberlerden ebedî yaşayan biri var mı ki, ben sizin içinizde ebedî kalayım? Bilesiniz ki, elbette ben Rabbime kavuşacağım, siz de bana ulaşacaksınız. Size, ilk muhacirlere hayırlı davranmanızı vasiyet ederim. Bütün muhacirler de birbirlerine karşı hayırlı olsunlar. Allahu Teâlâ şöyle buyurur; "Asra (yani peygamberlik çağına yahut bütün zamana veya ikindi namazına) andolsun ki, insan ziyan içindedir. Ancak inanıp iyi işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve birbirlerine

150 Bu hutbe için bkz. İbn Hişam, IV, 275-276.

151 Maide, (5), 3.

sabrı tavsiye edenler başka" (onlar ziyandan kurtulmuşlardır.)[152] Her iş, Allah'ın izniyle, iradesiyle cereyan eder. Siz olacak şeylerin sırasını değiştiremezsiniz, Allahu Teâla sizden birinizin acelesiyle, acele davranmaz. Allah'ın iznine, iradesine galebe etmeğe çalışanlar, en sonu mağlub olurlar. Allah'ı aldatmak isteyenler de muhakkak aldanırlar. Nitekim o, şöyle buyurur: "Demek iş başına gelecek olursanız, yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve akrabalık bağlarını koparacaksınız."[153]

"Ey nâs! Size Ensar halkına da hayırlı olmanızı vasiyet ederim, çünkü onlar sizden önce iman yurdunu hazırlamışlardır. Onlara iyi muamele ediniz. Onlar sizi kendi mahsullerine ortak etmediler mi? Evlerini sizinle paylaşmadılar, sizi vaktiyle evlerinde ağırlamadılar mı? Kendileri ihtiyaç içinde oldukları halde, her hususta sizi nefislerine tercih etmediler mi? O halde (ey muhacirler!) sizden biriniz iki adam arasında hakemlik yapmak görevine getirilirse Ensarın iyilik edenlerine teveccüh ve ikram etsin, fenalık yapanların kusurlarından da vazgeçsin. Biliniz ki, kendinizi onlara tercih edemezsiniz. Biliniz ki, ben size karşı çok merhametliyim, yine biliniz ki, ben Rabbime kavuşacağım, sizler de bana kavuşacaksınız. Buluşacağımız yer, Kevser havuzunun kenarıdır.[154] Benimle havuz kenarında buluşmak isteyenler dillerini gerekli olan şeylerin dışındaki boş şeylerden çeksinler."

Rasülullah (s.a.), 13 Rebiülevvel h. 11 (8 Haziran 632) pazartesi günü ruhunu teslim etti. Risaleti tebliği etmiş, kendisine verilen emaneti en mükemmel bir şekilde yerine getirmiş olarak ömrünün 63'ünde Rabbimizin rahmetine kavuştu.

Rasülullah'ın vefat haberi, müslümanlar üzerinde müthiş bir tesir icra etti, öyle ki büyük bir şaşkınlığa düşerek peygamberlerin de diğer insanlar gibi öleceklerini bildiren ayetleri bile unuttular. Kılıcını çekip dikilen Ömer b. Hattâb, Rasülullah'ın öldüğünü söyleyenleri ölümle tehdit ediyor ve şöyle diyordu: "Münafiklardan bir adam, Rasülullah'ın ve-

152 Asr, (103, 1-3.

153 Muhammed, (47), 22.

154 Yani, Kıyamet gününde mü'minlerin su içeceği Kevser havuzunun yanında.

fat ettiğini zannetmiştir. Hayır vallahi! O ölmedi, lakin Musa'nın gittiği gibi, dönmek üzere Rabbine gitti. Vallahi Rasülullah dönecek ve öldüğünü söyleyenlerin ellerini kesecektir."

Rasülullah'ın vefatını duyan Hz. Ebubekir, Mescid'in önüne geldiğinde Ömer hâlâ, halka bir şeyler söylüyordu. O, bunlara aldırmaksızın doğruca Rasülullah'ın bulunduğu odaya girdi. Üzerindeki örtüyü kaldırarak şöyle dedi: "Babam ve anam yoluna feda olsun ya Rasülellah! Ölümünde de, diriyken olduğun gibi ne kadar güzel ve temizsin. Senin ölümünle, hiçbir peygamberin ölümüyle kesilmemiş olan peygamberlik son bulmuştur. Şanın ve şerefin o derece büyük, o kadar güzel vasıflara sahibsin ki, tanıtılmak ve üzerine ağlanmaktan münezzehsin. Ya Rasülellah! Ölümünle insanlara teselli oldun, zira nübüvvet özelliklerinle hususiyet kazanmış olmana rağmen ölüm sana da yetişti. Ölümle o derece umumileştin ki, ölümlü olmakta hepimiz seninle eşit olduk. Kendin tercih etmemiş olsaydın, ölümün nefislerimize çok zor gelirdi, eğer bizi ağlamaktan menetmemiş olsaydın, senin için gözyaşları döker; hatta göz pınarlarımızı kuruturduk. Ama yine de göz yaşımızı tutmağa gücümüz yetmiyor. Şiddetli üzüntü ve kederi üzerimizden atamıyoruz. Allah'ım bizden ona selâm ulaştır. Ya Muhammed (s.a.)! Rabbinin katında bizi unutma, hatırında kalalım. Sekinet ve rahatlık yaratılmamış olsaydı, korku ve üzüntü de yaratılmazdı. Allahım, nebine bizden selâm ulaştır, onu aramızda muhafaza et!"

Hz. Ebubekir, daha sonra Rasülullah'ın naşının başından ayrıldı, dışarı çıkarak halka hikmetli ve anlamlı hutbesini irad etti. Bu hutbe müslümanların aklını başına getirdi ve düştükleri hatayı hemen anladılar. Hz. Ebubekir şöyle hitap etmişti: "Şehadet ederim ki, Allah birdir, O'ndan başka ilah yoktur, O'nun hiçbir ortağı yoktur. Yine şehadet ederim ki, Muhammed O'nun kulu ve rasülüdür. Yine şehadet ederim ki, Kitap (Kur'an) nazil olduğu, din meşru kılındığı, Hadîs iradedildiği, söz söylendiği gibi mahfuzdur. Allah, apaçık bir hakikattır," sonra da şöyle dedi: Ey nâs! Muhammed'e kulluk eden var idiyse bilsin ki: Muhammed muhakkak ölmüştür; Allah'a tapanlara gelince, şüphesiz Allah diridir, ebediyyen bâkidir." Devamla şu manadaki ayetleri okudu:

"Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse siz ökçelerinizin üzerinde geriye mi döneceksiniz? Kim ökçesi üzerinde geriye dönerse, Allah'a hiç bir ziyan veremez. Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır."[155] Ve devam etti: "Allahu Teâlâ işini, size vasiyet etmiştir, onda ümitsizlik ve sabırsızlığa düşmeyiniz. Şüphesiz Allah, sizin yanınızdaki ve kendi yanındaki şeyleri Nebisi için seçmiştir. Onu, yarlığamasına çekip almış, Kitabını ve nebisinin sünnetini sizde bırakmıştır. Bu ikisine sarılan doğruyu bulur, o ikisinin arasını ayıran sapıtır. Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan kimseler olunuz. Şeytan, Peygamberimizin ölümü sebebiyle sizi aldatmasın, dininizden saptırmasın. Şeytanı aciz bırakacağınız şeyde, ondan acele davranınız. Size ulaşmasına fırsat vermeyiniz."[156]

Malik b. Enes'in şöyle dediği rivayet edilir: "Bana ulaştığına göre Rasülullah (s.a.), pazartesi günü vefat etmiş, salı günü defnedilmiştir. Müslümanlar, cenaze namazını gurublar halinde, imamsız olarak kılmışlardır." Sahabe-i Kiram, Rasülullah'ın nereye defnedileceği hususunda ihtilafa düşmüşler, bazıları doğum yeri olan Mekke'ye, bazıları ashabının yanına Cennetü'l-Baki' kabristanına bazıları da kendi mescidine gömülmesini teklif etmişlerdi. Bu esnada söz alan Hz. Ebubekir, Peygamber Efendimizin "Hiçbir peygamber, vefat ettiği yerin dışında bir mahalde defnedilmemiştir." mealindeki hadisini rivayet ederek, bu ihtilâfın ortadan kalkmasını sağladı.[157]

155 Âl-i İmran (3), 144. Bu ayet, Uhud gazvesindeki durum sebebiyle nazil olmuştur.

156 İbn Hişam, IV, 335; Taberî, III. 197-198.

157 İbn Hişam, IV, 353.

10-PEYGAMBER EFENDİMİZİN MÜBAREK VASIFLARI VE ÜSTÜN AHLAKI

Rasülullah (s.a.), ne çok uzun, ne de fazla kısa olmayıp orta boylu idi. Saçları ne kıvırcık ne de tam düz değil, hafif dalgalı ve sıktı. İki omuzlarının arası genişti. Siması, hafif kırmızılıkla karışık nurânî bir beyazlık taşıyordu. Gözleri sürmeli ve içi oldukça siyahtı. Bedeni ve elbisesinin temizliğine büyük bir itina gösterir, düzgün ve tertibli olmağa gayret ederdi. Nitekim bu hususta: "Temizlik imandandır." buyurmuştur. Ailesi ve ashabına karşı güler yüzlü olup, iyi ve hoş muamelede bulunurdu. Son derece edeb ve vakarlı, hazır cevab ve sür'ati intikal sahibi idi. Son derece hayâ sahibi idi; ancak Allah'ın takdir ettiği cezaları tatbik etmede hiçbir kınayıcının kınamasından çekinmezdi. Ebu Saîd el-Hudrî'nin şöyle dediği nakledilir: "Peygamber (s.a.), hayâ bakımından bakire kızlardan daha ileri idi."[158]

Rasül-i Ekrem, keskin anlayış, isabetli görüş ve hikmet sahibi bir siyasî idi. Onun siyasi mahareti, Medine'de birbirine düşman Evs ve Hazreç kabilelerinin arasını bulmasında görüldüğü gibi, en güç meselelerden çıkışı sağlayan irticali tasarruflarında daha açık olarak müşahade edilmektedir.

İbn Hişam'ın rivayetine göre, Mureysi' gazvesi esnasında, Muhacirler ile Ensar arasında kavmiyet ruhu debreşip, birbirlerine kılıç çekme durumuna geldiklerinde -hatta Abdullah b. Ubey b. Selûl, dönüşte kuvvetli, aziz olan, zelil olanı Medine'den çıkaracaktır, demişti- öğle vakti hareket emri vermiş, bu cebrî yürüyüşü askere istirahat vermeksizin Medine'ye kadar devam ettirmişti.[159] Rasülullah (s.a.) bu tedbiri, şehirlerinden uzak bir yerde bulunan ashabına mücadele ve bölünme fırsatı vermemek için almıştı. Bu iftira ve nifakın elebaşısı, münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy'in öldürülmesini isteyen Hz. Ömer'in teklifini reddetmesi ve Abdullah b. Übeyy'in oğlu Abdullah'ın babasının öldürülmesi isteniyorsa, bu işi bizzat yapmak için izin istediğinde ona yu-

158 Sahih-i Buharî, (İbn Hacer el-Askalânî hamişinde) VI, 373.
159 İbn Hişam, III, 334-335.

muşak davranması da Efendimizin uzak görüşlülüğünü açıkça göstermektedir. Efendimiz, babasını bizzat öldürmek isteyen Abdullah'a şöyle buyurmuştur: "Aksine, bizim içimizde kaldığı sürece onunla iyi geçinir, ona yumuşak davranınız." Daha sonra Abdullah b. Übey, bir hadise çıkarınca kavmi onu kınamış ve ona sert davranmışlardı. Rasülullah, o gün Hz. Ömer'e şöyle demişti: "Durum nasılmış, gördün mü ya Ömer? Vallahi, onu öldürmek için benden izin istediğin gün onu öldürmüş olsaydın, sana kin tutup onun için sana düşman olacaklar vardı. Halbuki bugün, sana kafa tutacak bu kimselere onu öldürmelerini emretsem hemen öldürürler." Yine Hendek gazvesinde düşman ordularının arasını açmak, onları birbirinden ayırarak zayıf düşürmek hususunda Gatafan, Kureyş ve Kureyzâlılarla arası iyi olan Nuaym b. Mesud'dan faydalanması da ileri görüşünü gösteren uygulamalarındandır. Nitekim bu tedbir sonunda Allahu Teâlâ'nın izniyle Medine üzerindeki müthiş tehlike uzaklaştırılmıştı.

Mekke'de Hıra mağarasında Refiki A'lâ'nın çağrısıyla uyandırılmasından itibaren Medine'de Hz. Aişe'nin evinde O'nun davetine icabet ederek ruhunu teslim etmesine kadar Muhammed (s.a.) mükemmel bir akıl ve zekâ, açık ve net bir hedef, güzel bir siyaset ve meseleleri değişik açılardan değerlendiren üstün bir idareci olarak temayüz etmiştir.

"Rasül-i Ekrem (s.a.), amcası Ebu Talib müşrik olduğu halde uzun bir dönem onun himayesinde yaşamış, Taif yolculuğundan dönüşünde de yine bir müşrik olan Mut'im b. Adiy'in emanını istemiş ve Mekke'ye onun himayesinde girmiştir. Böylece, Mekke putperestlerinin örf ve adetlerinden istifadeyi kabul etmiştir. Medine'de ise kendini ve ashabını korumak ve putperestliğin kökünü kazımak için Medinelilerin her türlü işlerini düzene koymak, onlar arasında birlik ve beraberliği tesis etmek, liderlik yaparak, yardımlarıyla onları zafere götürmek yolunu tercih etmiştir. Kısacası tek bir gaye için, çeşitli durumlarda uygulanan, Allah vergisi siyasî bir deha; ancak müsteşrikler bu dehayı tasvirde hataya düşmüşlerdir.[160]

160 Abdurrahman Azzâm, Batalu'l-Ebtâl, 70-71.

Peygamber Efendimiz hayır ve iyiliği, af ve bağışlamayı seven cömert ve hoşgörü sahibi bir şahsiyet sahibiydi. Uhud gazvesinde amcası Hamza'yı öldüren Mut'im b. Cübeyr'in kölesi Vahşi'yi, Kureyzâ yahudilerinden Rifâa b. Semûel'i, amcası Hamza'nın ciğerlerini çiğneyen Ebu Süfyan'ın karısı Hind'i ve sabahın alaca karanlığında tuzak kurup müslümanlar üzerine taarruz ederek onlardan bir çoğunu öldüren Hevazin lideri Malik b. Avf'ı affetmesi onun bu durumunu izah eder.[161]

İbn Ebî Leylâ şöyle demiştir: "Ali b. Ebi Talib'in bana haber verdiğine göre, zevcesi Hz. Fatıma el değirmeni ile un öğütmekten şikayet etmiş, Rasûlullah'ın esir getirdiğinden haberdar olunca da, ondan bir hizmetçi istemek için gitmiş, fakat onu bulamamış; bunun üzerine durumu Hz. Aişe'ye anlatarak dönmüş. Hz. Aişe, Rasûlullah gelince durumu ona anlatmış. Bilahere olanları Hz. Ali şöyle anlattı: Bunun üzerine Hz. Peygamber Fatıma'ya geldi, yatağımıza girmiştik, kalkmaya davranınca, "Yerinizde durun." dedi, öyleki ayağının soğukluğunu göğsümde duymuştum. Devamla "Sizin istediğiniz şeyden daha hayırlısını göstereyim mi? Yatağınıza girdiğinizde 34 defa tekbir getiriniz, 33 defa hamdediniz, 33 defa da tesbih ediniz. Şüphesiz ki, bu sizin için istemiş olduğunuz şeyden daha hayırlıdır" buyurdu. Bu meseleyle ilgili yine Hz. Ali'den nakledilen diğer bir hadiste de şöyle buyurmuştur; "Vallahi! Açlıktan kıvranan Suffa ehlini bırakıp da, esirleri size veremem. Onlara verecek bir şey bulamadım, ancak o esirleri satıp bedellerini vereceğim." Fadl b. Hasen ed-Damrî'nin Hakem b. Zübeyr'in annesi Sibâa'dan, rivayet ettiği bir haberde Sıbâa şöyle demiştir: "Rasûlullah (s.a.), esir ele geçirmişti, ben ve kızkardeşim Fatıma onu kendisinden istemeğe gitmiştik bize; "Bedir yetimleri sizden öne geçti" buyurdular.[162]

Rasûlullah (s.a.), kanaatkâr, zühd ve takva sahibi ve çok sabırlı idi. Enes b. Malik'ten şöyle rivayet edilmiştir: Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurdular: "Allah yolunda, hiçbir kimsenin korkutulmadığı derecede korkutuldum, yine Allah yolunda hiç kimsenin çarptırılmadığı eziyet ve

161 İbn Hişam, III, 18, 41, 137.

162 Sahih-i Buhari, (İbn Hacer hamişinde), VI, 132

sıkıntılara çarptırıldım. Şunu bilesiniz ki, birbirini takip eden 33 gün boyunca, Bilâl'le ikimize yiyecek olarak, ancak onun koltuğunun altında gizlediği şeyler vardı." Tirmizî, bu hadisin şerhinde, "Bu hadise, Rasülullah'ın Bilâl'le birlikte Mekke'den gizlice çıktıkları zaman olmuştur. Yani, Bilâl'ın taşıdığı yiyecek çok azdı; hatta onu Bilâl koltuğunun altında gizliyordu." demektedir.

Ali b. el-Ca'dî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Rasülullah (s.a.) hiçbir yemeği ayıplamaz, beğenmezlik etmezdi; iştah duyarsa yer, yoksa terkederdi." Hz. Aişe'nin de şöyle dediği rivayet edilir: "Biz Muhammed (s.a.) ailesinin, evimizde ateş yakmaksızın bir ay geçirdiğimiz olurdu, o sırada su ve hurma ile idare ederdik." Yine ondan, "Rasülullah, iki iş arasında muhayyer bırakıldığı zaman, günah değilse daima kolay olanını tercih ederdi. Eğer günah olursa, o insanların günahtan en uzak duranı idi." dediği nakledilir. Rasülullah, hiç bir zaman nefsi için kızgınlık göstermemiş ve intikam almamıştır. Ancak, Allah'ın yasaklarını ihlal edenleri, Allah adına cezalandırmıştır.

İbn Mes'ud der ki: "Rasülullah'ın huzuruna girdiğimde, bir hasır üzerinde uyumuşlardı, uykudan kalktı, hasır vücudunda iz yapmıştı. Bunu görünce: "Ya Rasülellah! Sizin için bir döşek tedarik etsek onu vücudunuzla hasır arasına koyarız ve seni hasırdan korur." dedim. "Benim dünya ile ne işim var. Ben, dünyada bir ağaç altında gölgelenip de, bırakıp giden bir yolcu gibiyim." buyurdular.

Rasülullah (s.a.) kadar arkadaşlarına iyi muameleye itina gösteren, buna çok dikkat eden kimse olmamıştır. O kadar ki, hatası sebebiyle uyarmak istediği bir şahsı, arkadaşlarının arasında küçük düşürmemek için kinaye yoluyla uyarırdı. Kendisinin hiç bir müslümanı açık ismi ile lanetlemediği, Allah'ın emirlerine göre cezaları tatbik dışında hiçbir kimseye eliyle vurmadığı rivayet edilir. Kendisine sorulan her soruyu cevaplandırırdı; ancak günah olursa cevap vermezdi. Soru soranlara misaller getirerek meseleleri izahata büyük gayret sarfederdi. Mal ve başkalarından istemek hususunda aşırı tamahın, ayakları kaydırmasından sakındırırdı. Hakîm b. Hizam'dan şöyle dediği rivayet edilmiştir: Rasülullah (s.a.)'dan bir kere dünyalık istedim, verdi. Sonra kendisinden bir daha

istedim, yine verdi, üçüncü bir defa yine istedim, bu defa da verdiler. Bundan sonra da şöyle buyurdular: "Ey Hakîm! Şu mal yok mu? Yeşil, tatlı ve çok hoş bir meyva gibidir. Her kim bu malı hırs duymaksızın alırsa o mal kendisi için bereketli olur. Bir kimse de onu hırs ile alırsa, bu mal onun için bereketli olmaz. İhtiras duyan kimse, hiç doymayan obur gibidir. Veren el, alan elden hayırlıdır.[163]

Peygamber Efendimiz (s.a.), hayâ bakımından insanların en önde geleni idi, kimseye hoşlanmadığı bir şey söylemezdi. Hz. Aişe: "Nebi (s.a.), bir kimsenin, hoşlanmadığı bir şey yaptığı kendisine duyurulunca "Falan niçin böyle söylüyor" demez, "Şu halk niçin böyle yapıyor veya konuşuyor" derdi, demiştir. Rivayet edildiğine göre, hiçkimsenin yüzüne gözlerini dikerek devamlı bakmazdı.

Onun şefkat, acıma, merhamet ve yumuşaklığını ise Kur'ân-ı Kerîm şöyle tasvir eder: "Andolsun, içinizden size öyle bir peygamber geldi ki, sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün, mü'minlere şefkat ve merhametlidir."[164] Rivayet edildiğine göre bir gün huzuruna gelen bir bedevi kendisinden bir şey istedi, Rasülullah (s.a.) onun istediğini verdi. Sonra "Ey A'râbî! sana iyilik yaptım mı?" diye sordu. Bedevî, "Hayır, güzel etmedin." karşılığını verdi. Bu cevap üzerine öfkelenen sahabiler, ona doğru yürüyünce, Rasülullah geri çekilmelerini işaret etti. Sonra kalkarak evine girdi ve bedevîye başka şeyler daha gönderdi ve tekrar ona, "Sana iyilik ettim mi?" diye sordu. O da, "Evet, Allah aile ve oymağını mükâfatlandırsın." Cevabını verdi. Bunun üzerine Rasülullah, "Biraz önceki sözlerini söylediğin zaman, ashabım sana karşı öfke duymuşlardı. Eğer istersen, şimdi söylediklerini onların yanında da söyle de, sana karşı olan kırgınlıkları kalblerinden gitsin" dedi. Akşam üzeri bu adam geldi. Bunun üzerine Rasülullah, "Bu a'rabî sizin de işittiklerinizi söyleyince, biz ona yardımımızı artırdık, o da razı olduğunu belirtti, öyle değil mi?" dedi. A'rabî, "Evet, Allah seni, ev halkını ve oymağını hayırla mükâfatlandırsın!" karşılığını verdi. Yine Peygamberimizden

163 Bu hadis için bkz., Sahih-i Buhari, (Kitabü'z-Zekat-Babü'l-İsti'faf) (Emîriyye Matbaası, h. 1314), II, 123; Fethu'l-Bâri, (Kahire, 1319 h.) II, 215.

164 Tevbe, (9), 128.

şöyle dediği nakledilmiştir: "Sizden biriniz, arkadaşlarımın hiçbirinden bana bir şey ulaştırmasın, çünkü ben karşınıza salim bir kalb ile çıkmak isterim.'

İbn Hişam'ın verdiği bilgiye göre, Ka'b b. Züheyr b. Ebi Sülmâ, Rasülullah ve müslümanları şiirleriyle hicvettikten sonra tevbe ederek,

Rasülullah'ın huzuruna özür dilemek maksadıyla geldi. Ondan kendisini affetmesini istedi ve "Bânet Süâdü" diye başlayan meşhur kasidesini inşad etti. Rasülullah (s.a.) onu affederek, şiirini de mükâfatlandırdı.[165] Aynı şekilde Abdullah b. Revaha, Ka'b b, Malik ve Hassân b. Sâbit gibi diğer müslüman şairleri de hediyelerle mükâfatlandırırdı.

Rasülullah (s.a.), cömertlik ve kereminde başkalarıyla mukayese edilmeyecek üstünlükteydi. Cabir, "Rasülullah kendisinden bir şey istendiğinde, bir defacık olsun "hayır" dememiştir." der. İbn Abbas da, "O, hayır hususunda insanların en cömertiydi, bilhassa Ramazan aylarında daha da cömert davranırdı" diyor. Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Rasülullah (s.a.) bir defasında kendisinden bir şeyler isteyen adama bir koyun sürüsü verdi, köyüne dönen bu adam, "Müslümanliği kabul ediniz. Çünkü Muhammed (s.a.) malın tükenmesinden korkmayan bir kimse gibi yardım ve bağışta bulunuyor" diye kavmini İslâm'a çağırdı. Efendimiz, yine birkaç kişiye yüzden fazla deve verdi, kendisine 90.000 dirhem getirilmişti, onları dağıtmadan hiç bir kimsenin sözüne cevap vermedi. Başka bir defa da ona gelen bir adam kendisinden bir şeyler istedi. Rasulullah, "Yanımda bir şey yoktur. Beni takip et, bir şey gelirse onu veririz" dedi. Hz. Ömer "Allah sana gücünün yetmediği şeyi yüklememiştir" deyince, Rasulullah, bunu hoş görmedi. Ensar'dan birisi, "Ey Allah'ın Rasülü! infak et, Arş Sahibinin azaltmasından korkma." demişti. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz tebessüm etti, yüzünde neş'e alâmetleri görüldü ve şöyle dedi: "Ben, işte bununla emrolundum."

---

165 İbn Hişam, IV, 152 vd. Arapça kaynakların çoğu Rasülullah (s.a.)'ın o gün, bürdesini Kâ'b b. Züheyr'e giydirdiğini zikrederler. Bu bürde onun ailesinde kalmış, sonunda Muaviye b. Ebi Süfyan'a 20.000 dirhem karşılığında satılmıştır. Bürde daha sonra Abbasi halifesi Mansur'a 40.000 dirheme satılmıştır. Günümüze kadar gelmiştir, İstanbul'da muhafaza edilmektedir.

Üçüncü Bölüm

İSLAM DİNİNİN ARAPLAR ÜZERİNDEKİ TESİRİ

1- HZ. MUHAMMED (S.A.V.)'İN PEYGAMBERLİĞİNİN UMUMİLİĞİ

A- RASÜLULLAH (S.A.V.)'İN HÜKÜMDAR VE EMİRLERE MEKTUPLARI:

Peygamberimiz, Hicretin altıncı yılında hükümdar ve emirlere mektuplar göndererek, onları İslâm'a davet etti. Dıhye b. Halife el-Kelbî el-Hazrecî'yi Bizans imparatoru Herakliyus'a, Abdullah b. Huzafe es-Sehmî'yi İran kisrasına, Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi Habeş necâşisine, Hâtıb b. Ebî Beltaa el-Lahmî'yi Herakliyus'un Mısır valisi Mukavkıs'a, Suleyt b. Amr el-Âmirî'yi Yemame emiri Havze b. Ali el-Hanefî'ye, Esed b. Huzeyme kabilesinden Şucâ b. Vehb'i Haris b. Ebî Şemr el-Ğassanî'ye, Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ'ya ve Amr b. As'ı da Umman Ezd'lerinini lideri Culendî'nin iki oğlu Ceyfer ve İyaz'a göndermişti.[1]

Bazı müsteşriklerin, Rasülullah'ın Arab yarımadası haricindeki hükümdar ve emirlere yazdığı mektupları inkar etmeleri, herhalde, kendilerine mektup yazılan bu emir ve hükümdarların bıraktığı resmî vesika-

1 İbn Hişam, IV, 297; Taberî, II, 84-85.

larda, bu mektuplaşmayı gösteren bilgileri bulamamalarına bağlıdır. Bu ise iddianın doğruluğuna delil olamaz; çünkü bu mektupların asıllarının herhangi bir sebepten kaybolmuş olması, uzak bir ihtimal değildir."[2]

İslâm tarihçilerine gelince, onların bu mektupların gönderildiğinden şüpheleri yoktur. İbn Hişam,[3] Ya'kûbî,[4] Taberî,[5] Rasülullah'ın komşu hükümdar ve emirlere elçiler ve onları İslâm'a davet eden mektuplar gönderdiğini ispatlayan bilgi ve delilleri zikretmişlerdir. Taberî şöyle demektedir: "İbn Humeyd bize haber verdi ve şöyle dedi: İbn İshak, Yezid b. Ebi Habib el-Mısrî'den naklen onun Mısır'da, Rasülullah'ın kâfirlerin hükümdarlarına gönderdiği elçilerin isimlerini ve onları gönderirken verdiği talimatı içine alan bir kitap bulduğunu, onu, hemşehrilerinden güvendiği biriyle İbn Şihab ez-Zührî'ye gönderdiğini ve bundan haberdar ettiğini bana bildirdi.

Bu kitapta yazıldığına göre, Rasülullah (s.a.), bir sabah ashabının huzuruna çıktı ve şöyle dedi: "Ben bütün insanlığa rahmet olarak gönderildim. Benim haberlerimi yerine ulaştırınız. Allah'ın rahmeti üzerinize olsun! Havarilerin Meryem oğlu İsa (s.a.) hakkında ihtilafa düştükleri gibi, siz de benim hakkımda ihtilafa düşmeyiniz." İçlerinden biri, "Onların ihtilafı nasıl olmuştu, Ya Rasülellah" diye sorunca "O da havarilerini benim sizi çağırdığım göreve çağırdı. Yakın yerlere gönderdikleri, gönül hoşluluğuyla gitmeğe razı olup selamete ulaştılar. Uzak yerlere gönderilenler ise görevden memnun olmayıp, kabulden kaçındılar. Bunun üzerine Hz. İsa, onları Allahu Teâlâ'ya şikâyet etti. O gecenin sabahında onlardan herbiri, Allah Teâlâ'nın lütfuyla gönderildikleri toplumun lisanıyla konuşur hale geldiler. Bunun üzerine Hz. İsa: "Bu iş, Allah'ın size emrettiği bir görevdir, artık gidiniz." diyerek onları ülkelere

---

2 Peygamber Efedimiz'in yazmış olduğu bu mektuplardan çoğunun aslı bulunmuştur. Bu mektuplar ve asılları hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, dördüncü baskı, ist. 1980, I, 309-409 (müt.)

3 IV, 279-280.

4 II. 82.

5 III, 85.

dağıttı. İbn İshak der ki: "Sonra Rasülullah ashabı arasından elçi olarak gidecekleri ayırdı, Suleyt b. Amr b. Abd Şems'i... İlh..."[6]

Bizans imparatoru Herakliyus'a gönderdiği mektubun metninin şu şekilde olduğu rivayet edilir: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla!

Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den, Rum Kayseri Herakliyus'a: Allah'ın selâmı hidayet yoluna girene olsun! Seni İslâm'a davet ederim. Müslümanlığı kabul et ki, selâmette olasın ve Allahu Teâlâ sana ecrini iki kat versin. Eğer kabul etmezsen, (fakir) köylülerin (yani tebaanın) günahı senin boynunadır.[7] "Ey Ehli Kitab! Gelin, sizinle bizim aramızda müşterek olan bir hak söz üzerinde ittifak edelim. Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; birimiz, diğerini Allah'tan başka ilâh edinmesin. Eğer yüz çevirirlerse: Şahit olun, biz müslümanlarız, deyin."[8]

Mısır valisi Mukavkıs'a yazdığı mektubun metni de şudur: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu ve Elçisi Muhammed'den Kıbtilerin büyüğü (başkanı) Mukavkıs'a: Allah'ın selamı Hidayet yoluna giren üzerine olsun! Bundan sonra, seni İslâm daveti ile İslâm'a çağırıyorum. Müslümanlığı kabul et ki, selamette olasın ve Allahu Teâlâ ecrini iki kat versin. "De ki: Ey Kitab Ehli! Gelin sizinle bizim aramızda müşterek olan bir hak söz üzerinde ittifak edelim. Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; birimiz diğerini Allah'tan başka ilâh edinmesin. Eğer yüz çevirirlerse: Şahit olun, biz müslümanlarız, deyin."[9]

Necâşi'ye de şöyle yazmıştı:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın Rasülü Muhammed'den, Habeşlilerin kıralı (necâşi) Ashame'ye: Allah'ın selâmı üzerine olsun! Gerçek Padişah (Melik), Mukaddes (Kuddûs), Selâm (esenlik veren),

---

6 Taberî, III, 85.

7 Taberî, III, 87.

8 Âl-i İmran, (3), 64; Bu hususta bkz. İbn Abdi'l-Hakem, Fütûh Mısır (Kahire, Darul'âdiyât eş-Şarkiyye) 52; Taberî, III, 87.

9 Âl-i İmrân, (3), 64.

Mü'min (güvenlik veren) Müheymin (gözetip koruyan) olan Allah'ın övgüsünü sana iletirim. Şehadet ederim ki, Meryem oğlu Isa, Allah'ın ruhu ve kelimesidir. Ve bu kelime'yi Allahu Teâlâ, korunmuş, afife, bakire Meryem'e atmıştır. Böylece, o İsa'ya hamile olmuş, Allah ta onu, Adem'i nasıl yarattı ve ruhundan üfledi ise öylece yaratmış ve ruhundan üflemiştir. Seni tek olan, eşi ve şeriki olmayan Allah'a imana ve ona itaata devama çağırıyorum. Seni bana tabi olmaya, Allahu Teâlâ'nın bana gönderdiği şey'e iman etmeye davet ediyorum. Amcamın oğlu Cafer'i ve onunla birlikte müslümanlardan bir grubu sana gönderiyorum. Cafer sana geldiği zaman azamet ve kibiri bırak, onlara cömert davran, seni ve askerlerini Allah'ın dinine davet ediyorum. Tebliğ ettim ve nasihatte bulundum, nasihatımı kabul ediniz! Allah'ın selâmı hidayeti kabul edenlerin üzerine olsun."

İran kisrası Husrev Perviz'e şöyle yazdı:

"Allah'ın Rasülü Muhammed'den Farisîlerin ulusu Kisra'ya: Doğru yola tabi olanlara, Allah ve Rasülüne iman edenlere selâm olsun! Aziz ve Celil olan Allah'ın tüm insanlığa gönderdiği peygamberiyim. Hayatta olan insanları inzar (tehlikeyi haber vererek uyandırmak), inanmayan kafirler üzerine de Allah'ın azabının hak olduğunu bildirmek için gönderildim. Müslüman ol selâmete kavuş, eğer yüz çevirirsen, Mecûsilerin günahı senin üzerinedir."[10]

B- BU MEKTUPLARDAN ALINAN NETİCE:

Şimdi de bu mektupların, hakim oldukları toplumların temsilcisi olarak kendilerine mektup gönderilen hükümdar ve emirler üzerindeki tesirlerini gözden geçirelim. Eğer bu hükümdar veya meliklerden biri Rasülullah'ın davetini kabul etmiş ve İslâm'a tabi olmuş olsaydı, şüphesiz İslâm, onun tebası arasında da yayılırdı.

Ne var ki, tarih, bazıları Rasülullah'ın elçilerine güzel muamele edip, mektubuna içten cevap vermişlerse de, Arap yarımadası dışında hü-

10 Bu mektuplar için bkz. Kalkaşandi, Subhu'l-A'şâ, VI, 376-380.

küm süren bu hükümdarlardan hiçbirinin İslâm'a tabi olduğunu zikretmiyor.

İran kisrasının eski İran geleneğine göre o öyle bir hükümdardır ki, mukaddes hükümdarlık hakkını Âli Sâsân'dan tevarüs etmiştir Araplara tabi olmaktan kaçınmış olması tabiidir. Zira Kisra, toplumunun mukaddes olarak kabul ettiği şahsı ve saltanatı hususunda İslâm'dan korkuyordu. Buna ilaveten, Farisiler, kendilerini, nazarlarında Hicaz Arablarından daha az ve daha güçsüz olmayan Yemen ve Hire arablarının hakimi olarak görüyorlardı.

Bu yüzden, Rasülullah'ın elçisini kabul eden Kisrâ'nın, öfkeden köpürerek, ona hakârette bulunmasını, Rasülullah'ın mektubunu yırtıp, Yemen valisi Bazan'a: "Hicaz'daki bu adam'a (yani Rasülullah'a), yanından iki kuvvetli asker gönder, onu yakalayıp getirsinler." diye emir göndermesini hayretle karşılamıyoruz. Nitekim Kisra'nın emrini alan Yemen valisi Bazan, iki adamını Rasülullah'a gönderdi. Onların eline verdiği, Rasülullah'a yazılmış mektubunda, Rasülullah'a iki elçisiyle beraber gelmesini emrediyordu. Taif'e kadar gelen iki elçi, orada karşılaştıkları Kureyşli adamlardan Rasülullah'ın Medine'de olduğunu öğrendiler. Kureyşli bu şahıslar, elçilerin gelişine sevinerek onları tebrik ettiler, içlerinden bazıları: "Artık sevinin, hükümdarlar hükümdarı Kisra, ona düşman olmuş, onun karşısına dikilmiştir. Kisra sizin için o adama (yani Rasülullah'a) yeter." diyorlardı. İki elçi Taif'ten ayrılarak Medine'ye geldiler, Rasülullah'ın huzuruna çıkıp: "Kisra bizi, seni beraberimizde götürmek üzere gönderdi" dediler. Rasülullah, bir gün sonra kendileriyle görüşeceğini söyleyerek, onları başından savdı. Bu esnada kendisine Allahu Teâlâ tarafından şöyle vahyedildi: "Şüphesiz Allahu Teâlâ, Kisra üzerine oğlu Şîrûyeh'i musallat kılmış ve oğlu onu katletmiştir." Ertesi gün huzuruna gelen iki elçiye, bu haberi ulaştıran Peygamberimiz onlardan şu cevabı aldı: "Senin üzerine yürüyüp cezalandırmamız, şüphesiz ki bu haberi ona ulaştırmamızdan daha kolaydır. Bu haberi senden yazıp, Bazan'a ulaştıralım mı?" Bunun üzerine: "Evet! Bunu benden dinlediğiniz şekilde ona ulaştırınız ve ona deyiniz ki benim dinim ve hâkimiyetim Kisra'nın saltanatının ulaştığı yerlere kadar

ulaşacaktır. Ve yine ona deyiniz ki: Eğer İslâmiyeti kabul edecek olursan, idaren altında bulunan yerler senindir ve seni Ebnâlar'dan[11] olan kavmin üzerine hükümdar yapacağım" buyurdular. İki elçi Medine'den ayrılarak Bazan'a geldiler ve Rasülullah'ın haberlerini kendisine ulaştırdılar. Onları dinleyen Bazan: "Vallahi! Bu sözler, hükümdar sözleri değildir. Ben bu adamın, söylediği gibi peygamber olduğunu sanıyorum. Kisra ve oğlu hakkında söylediklerinin neticesini bekleyelim; eğer doğru çıkarsa şüphesiz ki o, gönderilmiş bir peygamberdir. Eğer söyledikleri doğru çıkmazsa ne yapacağımızı düşüneceğiz" dedi. Aradan fazla bir süre geçmeden Şirûyeh'in mektubu Bazan'a ulaştı, o, şöyle yazıyordu: "Bilesin ki, Kisra'yı öldürdüm. Ben onu başka sebeple değil, Farisi eşrafından birçoğunun öldürülmesine izin vermesine kızdığım için öldürdüm. Bu mektubum sana ulaştığı zaman, emrin altındakilerden benim için itaat yemini al! Babamın hakkında sana mektup yazdığı adam (yani Rasulullah s.a.) için ise emrim gelinceye kadar bekle, şimdilik onun üzerine düşme." Şirûyeh'in mektubu okunup bitirilince Bazan: "Bu zat (Rasûlullah) şüphesiz bir peygamberdir." diyerek müslüman oldu. Yemen'de oturan İranlılar da onunla birlikte İslam'ı kabul ettiler.[12]

Margoliouth, Rasülullah'ın casuslarının ona çok sür'atli haber getirdiğini iddia ediyor ve Bazan'ın iki elçisinin, Rasülullah tarafından Kisra'nın öldürüldüğü haberinin verilmesi üzerine görevlerini yerine getirmeden dönmelerini uzak görüyor devamla da şöyle diyor: "İran kisra'sının öldürülme tarihi doğru olduğu takdirde"[13] kabul etmemiz mümkün olan kanaat şudur: Kisra'ya karşı yapılan suikast haberlerinin peygamberin casusları tarafından nakledilmesinde tek sebep Kisra'nın ölümü üzerine çıkan karışıklıktır."[14] Margoliouth, Rasülullah'ın mektubunun Kisrâ'ya hiçbir zaman ulaşmadığını da iddia eder.

---

11 Aslen eski Farslılardan olup Yemen'deki Habeşlileri mağlup ederek Yemen'i ele geçirenlerdir.

12 Taberî, III, 90.

13 10 Cemaziyelâhir Salı h. 7. Bu hadise müslümanların Hayber'i istilalarından takriben üç ay sonra cereyan etmiştir.

14 Margoliouth, Mohammed and the Rise İslam, 368.

Ne var ki Margoliouth, şu iki hususu dikkatten kaçırmıştır:

1) Rasülullah (s.a.), Kisrâ'nın ölüm haberini suikaste uğradığı gün ilan etmiş ve onun ölüm haberi Yemen'e, Rasülullah'ın verdiği bu haber üzerine Yemen'e dönen Bazan'ın iki elçisi vasıtasıyla ulaşmıştır.

2) İki elçisinden bu haberi duyan Bazan, İran'dan resmî haberler beklemiştir. Margoliouth, Kisrâ'nın emrini yerine getirmek üzere Bazan tarafından gönderilen iki elçinin, sadece Rasülullah'ın Kisrâ'nın öldürüldüğünü söylemesi üzerine dönmelerini de mümkün görmez. Bu düşünce de doğru değildir. Bilhassa, önceden verilen bu tür haberleri kabule müsait Arabistan ve ona komşu olan Rum ve Fars ahalisinin aklî durumunu bilirsek bunu daha da açık anlayabiliriz. Rum imparatoru Herakliyus'un dahi, Nücûm (yıldızlar) ilmiyle uğraşması ve Kudüs (İlyâ) yöneticisi Şam hıristiyanları Piskoposu İbn Nâtur'a Ahir zaman nebisinin zuhuru hakkındaki görüşünü öğrenmek isteğiyle mektup yazması bu hususta misal olarak kafidir. Arapça rivayetlere göre İslam'a girmek arzusunda olan Herakliyus, Rasülullah'ın mektubunun kendine ulaştığı günlerde ülkesinde olan Ebu Süfyan ve arkadaşları ile bu yeni din hakkında konuştu. Rasülullah'ın elçisini iyi karşıladı, onu, Hıristiyan din adamlarından meydana gelen bir meclise çağırdı. Topladığı din adamlarına, Rasülullah'ın elçisinin getirdiği haberleri ulaştırdı, onlar karşı çıkınca, kendisi de İslâm'a girmek niyetinden vazgeçip, zahiren hıristiyanlık üzerindeki bağlılığını artırdı.

Şüphesiz bu dönemde insanlık, Ahir zaman Peygamberinin zuhurunu gözetiyordu. Bizzat Herakliyus bu mesele ile özel bir şekilde ilgileniyordu. Nitekim önceden geçtiği gibi Nücum ilminde temayüz etmiş olan İlyâ (Kudüs) Piskoposuna mektup yazarak, ilmi nücûm sayesinde Ahir zaman peygamberinin zuhur ettiğini anladığını haber veriyor ve onun bu hususta ki fikirlerini soruyordu.

Ebu Süfyan şöyle anlatır: "Kureyş tacirlerinden meydana gelen bir grubla Suriye'ye gitmiştik... Vallahi! Gazze'de bulunduğumuz sırada onun emniyet amiri (yani Herakliyus'un), üzerimize geldi ve: "Siz şu Hicaz'da ortaya çıkan adamın (yani Rasülullah'ın) kavminden mi-

siniz?" diye sordu. 'Evet" dedik, "O halde benimle hükümdara kadar geliniz" dedi. Birlikte hükümdarın huzuruna gelince hükümdar: "Peygamber olduğunu söyleyen şahsın en yakın akrabası hanginizir?" diye sordu. 'Ben" dedim. Bunun üzerine hükümdar "Onu yakınıma getiriniz" dedi. Müteakiben beni karşısına arkadaşlarımı da, benim arka tarafıma oturttu. Ondan sonra tercümanına döndü: "(Ebu Süfyan'ın arkasında duran Kureyş tacirlerini kastederek) Onlara söyle, ben o zat hakkında buna (Ebu Süfyan'a) bazı şeyler soracağım, eğer yalan söylerse onu tekzib etsinler." dedi. Ebu Süfyan der ki: "Vallahi! Yalan söylemiş olsaydım, onlar beni tekzib etmezler, yalanımı yüzüme vurmazlardı, lâkin ben kendisine yalan yakışmayan ulu bir kişiydim, onun hakkında doğruyu söylemenin, yalan söylemekten kolay olduğunu anladım. Zira eğer ben onun hakkında yalan söylemiş olsaydım, arkadaşlarım bunu unutmaz sonra yüzüme çarparlar, halka söylerlerdi, bu yüzden onun hakkında doğruyu söyledim." Herakliyus: "Aranızda zuhur edip, peygamberlik iddia eden şu zat hakkında bana bilgi ver." dedi. Ben, Muhammed'in işini küçültmeğe ve değersiz göstermeğe başladım ve kendisine: "Ey Hükümdar! Onun işine bu kadar ehemmiyet vermene gerek yoktur, onun durumu sana ulaştığı kadar yüce değildir" dedim. Benim sözlerime aldırmaksızın: "Onun durumuyla ilgili soracaklarıma cevap ver" dedi. Ben de "istediğinizi sorun" dedim. Herakliyus: "İçinizde onun nesebi nasıldır?" diye sordu. "Onun nesebi içimizde en yücedir" dedim. "Onun soyundan bu sözü ondan önce söylemiş (Peygamber olduğunu belirtmiş), ona benzeyen, başka biri var mıdır?" dedi. "Yoktur" dedim. "Sizin aranızda onun bir saltanatı vardı da, o saltanatı elinden çekip aldığınız için mülkünü geri almak maksadıyla böyle bir iddia ile mi ortaya çıktı?" dedi. "Hayır" dedim. "Sizin aranızda ona tabi olanların durumundan haber ver. Ona inananlar halkın hangi kesimindendir?" diye sordu. "Zayıflar, fakirler, gençler ve kadınlar inanıyorlar. Kavmindeki yaşlılar ve üstünlük sahibi kimselerden kendisine hiç inanan yok." cevabını verdim. "Ona tabi olan onu seviyor, bağlanıyor mu, yoksa ondan ayrılıyor onu terkediyor mu?" dedi. (Başka bir rivayette "onlardan herhangi biri, ona kızıp dininden dönüyor mu?" şeklindedir.)

Ben: "Ona inanıp da ondan ayrılan bir adam yoktur" dedim. "Kendisinin sulhü bozduğu var mıdır?" dedi. Bana sorduğu şeylere cevap verirken, daha başka sözler de katarak onu (Rasülullah'ı)jurnal edecek bir şey bulamıyordum. "Hayır! Sulhü bozmaz, ancak biz onunla bir süredir sulh (Hudeybiye'yi kasdediyor) halindeyiz, bozmayacağından emin değiliz." dedim. Ebu Süfyan: "Bana kendiliğimden bir şeyler katmağa imkan verecek bu sözden başkasını bulamadım. Vallahi! Bu sözüme de iltifat etmedi." demiştir. Sonra söze yeniden başlayarak, tercümana döndü: "Ona de ki, ben sana o şahsın neseb durumunu sordum, sen, kendisinin içinizde en soylu neseb'e mensub olduğunu belirttin. Peygamberler de zaten böyle Allahu Teâlâ tarafından kavimlerinin en soylu aileleri içinden seçilip gönderilir. İçinizde bu sözü daha önce söyleyen (Peygamber olduğunu), kendisine benzemek istediği biri var mıydı? diye sordum. Hayır yoktur, dedin. İçinizde, mülk ve saltanatını elinden aldığınız bir hükümdar vardı da, onun mülkünü ele geçirmek arzusuyla mı bu sözle ortaya çıktı? diye sordum. Hayır karşılığını verdin. Ona inananların daha ziyade kimler olduğunu sordum, zayıflar, fakirler, gençler ve kadınlar olduğunu bildirdin. Her zaman peygamberlere tabi olanlar bunlar olmuştur. Senden ona inananların ona bağlanıp sevdikleri veya ondan ayrılıp, uzaklaştıkları hususunda sordum. Ona tabi olanlardan şimdiye kadar ayrılan olmadığını bildirdin. İmanın tadı işte böyledir, çıkacağı bir kalbe girmez. (Başka bir rivayette, "tadı, sevinci kalblere karışan iman böyledir." şeklindedir.) Yaptığı andlaşmaya ihanet eder, bozar mı? dedim. Hayır dedin. Eğer, hakkında bu söylediklerin doğru ise, o zat (Rasülullah) şu ayaklarımın bastığı yer üzerinde bana karşı üstünlük sağlayacak, galip gelecektir. Onun yanında olmak ve ayaklarını yıkamak isterdim. Artık işine gidebilirsin." Ebu Süfyan der ki: "Bunun üzerine onun huzurundan ayrıldım, arkadaşlarımla başbaşa kalınca

ellerimi birbirine vurarak şöyle diyordum: Ey Allah'ın kulları! İbn Ebî Kebşe'nin (yani Rasülullah (s.a.)'in)[15] işi hakikaten büyüdü."[16]

Rivayetlerinin birinde Taberî şöyle haber veriyor: "Suriye'den Kostantiniyye (İstanbul)'ye dönmek üzere bulunan Herakliyus, Rasülullah (s.a)'ın mektubu kendine ulaşınca rumları topladı ve onlara: "Ey Rum cemaatı! Sizlere önemli bir işi arzedeceğim, onu size anlattıktan sonra bunun üzerinde düşünün ve kararınızı verin" dedi. Huzurundakiler: "Bu iş nedir?" diye sorunca: "Biliyorsunuz, vallahi bu zat, Allah tarafından gönderilmiş bir Peygamberdir. Şüphesiz ki, biz onu kitaplarımızda buluyor, bize anlatılan sıfatıyla biliyoruz. Geliniz ona tabi olalım da dünya ve âhiretimiz selâm ve esenlik üzere olsun." dedi. Rumlar: "Mülk ve saltanatça üstün, nüfusça kalabalık, ülkemiz de onların ülkesinden daha büyük ve verimli olduğu halde, Arabların emrine mi gireceğiz?" dediler. Herakliyus: "O zaman geliniz, ona her yıl vergi ödeyeyim de, bu vergi sayesinde, onun bize savaş açmasından emin olarak müsterih olalım." teklifinde bulundu. "Nüfus, mal, mülk ve saltanat bakımından onlardan üstünüz. Ülkemiz de ülkelerinden verimlidir. Böyle olduğu halde aşağılık ve zelil Araplara haraç mı vereceğiz? Vallahi bunu ebediyyen kabul edemeyiz." dediler. Herakliyus: "Pekala, gelin kabul edin de, Suriye toprağını ona verip, Şam bölgesi (Suriye, Filistin, Ürdün, Dımeşk, Humus ve Derb)'nin diğer taraflarının bizde kalması şartıyla bir anlaşma yapayım." dedi. Onlar: "Suriye toprağını ona vereceğiz ha? Halbuki sen, Suriye toprağının, Şam bölgesinin en verimli yöresi olduğunu biliyorsun? Vallahi bunu asla yapamayız." dediler. Herakliyus tekliflerini kabul etmediklerini görünce şöyle dedi: "Vallahi! Ondan kaçındığınız takdirde, kendi şehrinizde size galip geldiğini göreceksiniz." Sonra katırına bindi, onların huzurundan ayrıldı, Suriye topraklarının bittiği mevkie

15 Kureyş kâfirleri, süt babası sebebiyle onunla alay etmek için böyle künyelendiriyorlardı. Bu Ebû Kebşe, Peygamber (a.s.)'in süt annesi Halime'nin kocasıdır.

16 Sahih-i Buharî (Bûlak-1313 h.) I, 8; Yine bkz., Taberî III, 85-87 İbn Hacer,Fethû'l-Bârî (Kahire-1319) 1,24-34; Aynî, Umdetû'l-Kârî (Kahire- 1308 h.) I, 95.

gelince, Suriye tarafına dönerek: "Elveda Ey Suriye." dedi ve atını tekmeledi, hızlı bir şekilde Kostantiniyye'ye gitti."[17]

Bütün bu anlatılanlardan anlaşıldığına göre, muhtelif Arapça rivayetler, Herakliyus'un İslâm'ı kabule meylettiği hususunda neredeyse görüş birliğindedirler. Rumların bu dine girmeği reddetmesinin en mühim sebepleri, İslâm'ın, durumlarını küçük ve hakir görüp sömürdükleri Arapların dini olması ve Herakliyus'un devletinin ileri gelen ricali ve din adamları yanında zayıf kalmasıdır. Nitekim o, evvela İslâm'ı kabul edip etmemeleri hususunda onları serbest bırakmış sonra da Suriye bölgesi toprağından bir bölümünü vererek müslümanlarla anlaşma yapmak istemiştir.

Bilhassa -elimizdeki tarihi kaynaklara dayanarak- bu devrede Herakliyus'un, haricî tehlikelerle kuşatılmış olduğunu öğrendikten sonra, Arapça kaynakların kaydettiği bu rivayetlerin tamamının doğruluğuna güvenemeyiz. Her ne kadar, Avarlar ve Slavlara (Sakaalibe) karşı zafer kazanmış, Suriye ve Mısır'ı geri almış, 627 M. yılında Cezire bölgesinde Ninova savaşında İranlılara karşı zafer kazanarak askerleriyle İran topraklarına girip başşehir Medayin'i tehdit etmiş (M. 628) olsa da, aynı dönemde İran Kisrası Husrev'in ordusu Anadolu'yu geçerek İstanbul'u kuşatmış, neredeyse İstanbul'u ele geçirecek duruma gelmişti.

Bazı rivayetlerde bildirildiği gibi, Herakliyus'un durumu, zihnini meşgul eden düşünceler ve aklına gelen tehlikeler, kendisini İslâm'ı kabul etmeye sevketmiştir. Zira o, İranlılarla yaptığı harbten çıktıktan hemen sonra, yeni bir düşmanla harbe girmek istemiyordu. Çünkü o, yeni kurulan İslâm devleti tarafından, kendisine yönelecek yeni bir tehlike çıkacağını biliyordu.

Mısır, Filistin ve Suriye bölgelerinde müslümanlarla savaşmak için kalabalık ordular toplaması, Mısır Mukavkısının arablarla sulh yaptığını duyunca ona kızarak Kostantiniyye'ye çağırıp sonra da sürgüne göndermesi ve Mısır'a gönderdiği rum komutanları azarlayıp Arablarla savaşa teşvik etmesi, Herakliyus'un bu işte dînî olmaktan ziyade siyâsî

17 Taberî, III, 85.

sebebler gözettiğini gösteren delillerdir. Herakliyus, 641 yılında müslümanların Babylon kalesini muhasaraya devam ettikleri sırada ölmesine kadar aynı şekilde hareket etmiştir.[18]

Arap tarihçilerini, Herakliyus'un İslâm'a girmeğe niyetlendiğini, kabule iten sebeblerden biri şüphesiz Taberî'nin kaydettiği şu hadisedir: "Herakliyus, Dıhye el-Kelbî'yi (Rasülullah'ın elçisi) ağırladı ve ona kıymetli hediyeler ve güzel elbiseler verdi."[19] Ancak Hısmâ bölgesine geldiği sırada Cüzam kabilesinden bazıları Dıhye'nin yolunu kestiler, elindeki hediyelerin tamamını gasbettiler.[20] Dıhye, Medine'ye gelince evine girmeden Rasülullah'a gelerek durumu arzetti. Bunun üzerine Rasülullah (s.a.), bir seriyye'nin başında Zeyd b. Harise'yi Hısmâ'ya[21] gönderdi.

Bu haberde bildirilen olayların doğruluk ihtimalini kabul etmekle beraber, Herakliyus'un Dıhye'ye lütufkâr davranıp hediye ve bahşiş vermesinin, Rasülullah'ın durumunun güçlenmesinden korktuğu için müslümanların kalblerini kendisine ısındırmak maksadıyla başvurduğu bir nevi siyasetten ileri geçmediğini düşünmek de mümkündür. Herakliyus'un devlet adamlarını toplayıp, onlara İslâm dinini arzettiği esnada, kabul etmediklerini ve kendisi bu dine girdiği takdirde isyan edeceklerinde kararlı olduklarını anlayınca bu tekliften vazgeçmesi, bu görüşün doğruluğunu gösteren en büyük delildir. Sonunda o şöyle demişti: "Ey Rum topluluğu! Bunları, yeni çıkan din karşısında, sizin

---

18 İbn Abdi'l-Hakem, Fütûhu Mısır, II, 64-66.

19 Taberî, III, 87.

20 Hısmâ, Badiyetü'ş-Şam'da, Vadiu'l-Kura'dan iki günlük mesafede bulunanbir mevkidir.

21 Hısmâ dağı, Tebük'ün batısında kalır. Mütenebbi şöyle der: "Hısmâ bütün bitkilerin yetiştiği bir arazidir. Etekleri düz, birbirine bakan yüksek dağlarla doludur. Bir kimse onlardan birinin zirvesine bakmak istediği zaman onu görmek için boynunu iyice geriye büker. O dağların içinde zirvesine tırmanılamayan ve hiç bir zaman zirvesinden sis kalkmayanı vardır. Bu dağın zirvesinden devamlı siyah duman çıkar. Çünkü burada zaman zaman püsküren volkan vardır." (Daha fazla bilgi için Yakut'un Mucemü'l-Buldan'ına ve Bekrî'nin Mu'cem Mâ İsta'cem'ine bakınız.)

kendi dininize olan bağlılığınızı denemek için arzettim. Şüphesiz sizde beni sevindirecek şeyler gördüm."

Bizans İmparatoru Herakliyus tarafından Mısır idareciliğine getirilmiş olan Mukavkıs'a gelince, o da Peygamber (s.a.)'in elçisi Hâtib b. Ebî Beltaa'ya hediye vermede Herakliyus'dan daha geri kalmadı. Arap tarihçileri, onun elçiyi güzel karşıladığı ve "Bir peygamberin geleceğini biliyordum, fakat onun Şam'dan çıkacağını sanıyordum. Ondan önceki peygamberler buradan çıkmıştır. Şimdi görüyorum ki o, yoksul ve fakir bir ülkede Arapların içinde zuhur etmiş. Kıptîler ona tabi olma hususunda bana itaat etmezler ve ben, seninle yaptığım bu konuşmanın duyulmasını da istemem."[22] şeklinde cevap verdiği hususunda hemen hemen ittifak etmektedirler.

Mukavkıs, Peygamber (s.a.)'e hediyeleri göndererek elçiyi yolcu etti. Tarihçiler, bu hediyelerden Mâriye-i Kıptiye (r.a.) ile kız kardeşi ve birtakım kıymetli eşyalar hususunda ittifak etmektedirler.[23] Peygamber (s.a.)'in Mâriye-i Kıptiyye adında bir cariyesinin bulunduğu ve bundan İbrahim adında bir oğlunun doğduğu hususunda tarihçilerin ittifakına istinaden, bu rivayetin doğruluğuna güvenebiliriz.

Mukavkıs'ın, Hâtib b. Ebî Beltaa'yı iyi karşılaması ve aralarında Mâriye (r.a)'nin de bulunduğu hediyeleri göndermesi neticesinde, Peygamber (s.a.), Mısır halkı Kıptileri övmüş ve onlar hakkında iyi davranılmasını tavsiye etmiştir. Nitekim Rasûlullah şöyle emretmişti: "Allah

22 İbn Abdi'l-Hakem: Futûhu Mısır, II, 42.

23 Diğer hediyeler için rivayetler farklıdır: Bazıları bunlara bir elbise ve eyerli bir katır ilâve etmektedirler. Bir kısmı da hadım birisini ilâve eder. Taberî ise, bu şahsın Mabûr adında bir muhafız ve kılavuz olduğunu zikreder. Bir kısım tarihçiler de hediyyeler arasında bir de doktor bulunduğunu, cariyyelerin iki değil dört olduğunu bildirmişlerdir.
Rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) hediyeleri kabul etmiş, doktoru geri göndermiş ve "Biz, acıkıncaya kadar yemeyen, yediğimizde de doymadan kalkan bir kavimiz" demiştir.

benden sonra size Mısır'ın fethini nasip edecektir, o zaman Kıptilere iyi davranın, çünkü içinizde onların damadı ve hakları vardır.[24]

Necâşî'ye gelince, İslâm tarihçilerinin müslümanlığı kabul ettiğini te'kit etmesine,[25] hayatı boyunca Muhammed (s.a) ile çok iyi ilişkiler içinde olmasına rağmen,[26] bütün bunlar bizi O'nun müslüman olduğunu kabule zorlayamaz. Nitekim güvenilir tarihçilerin çoğu, İslâmiyyetin Habeşistan'da epeyce bir zaman sonra yayıldığı hususunda nerede ise ittifak etmişlerdir. Taberî ve İbnu'l-Esîr'in rivâyetleri de bunu göstermektedir.[27] Bunların rivayetine göre "Hz. Ömer zamanında Habeşliler, İslâm ülkesinin bazı sınır bölgelerine saldırmış ve yağmalamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ömer, Alkame b. Mucezziz el-Müdlicî komutasında bir müslüman birliğini deniz yoluyla onlara karşı savaşmak üzere gönderdi; fakat bu birlik hezimete uğrayıp imha edildiği için o, hiçbir kimseyi denizyoluyla savaşa göndermemeye karar verdi."[28]

---

24 Taberi, IV, 228. İbn Abdi'l-Hakem de buna benzer bir rivayeti nakleder (I,1-2).

25 Bu rivayet, Necâşî'nin Habeşistan'a giden muhacirleri iyi karşılaması, onlara ikram etmesi, onların kendilerine teslimi için Kureyş'in gönderdiği elçiyi reddetmesinden kaynaklanmış olabilir.

26 Rasülullah (s.a.)'ın müslümanlara Necâşî'nin ölüm haberini ilân ettiği rivayet edilmiştir. Bu olay bir kısım tarihçileri Necâşî'nin müslüman olduğu kanaatine götürmüştür (Taberî III, 89). İbn Hişam'ın bildirdiğine göre Hz. Âişe şöyle demiştir: "Necâşî öldüğü zaman kabrinde devamlı olarak bir nur görüldüğü söyleniyordu." (İbn Hişam I, 362). Bu haber -eğer doğru ise- müslümanların Necâşi'den ne derece hoşlandıklarını göstermektedir.

Müellif H. İ. Hasan, Necâşî'nin İslâmı kabul ettiğinden şüphe etmektedir. Ancak Peygamber (a.s.)'in Hicretin yedinci yılında, Necâşî'nin ölüm haberini bizzat ilan edip onun için cenaze namazı kıldırdığını bildiren hadisler vardır. Bu hadislerden biri şöyledir: Ebû Hureyre (r.a)'den şöyle rivayet edilmiştir. Rasülullah, Necâşî'nin vefatını onun öldüğü günü, bizzat haber verdi. Sonra musallaya çıkıp ashabı ile saf bağlayarak dört tekbir aldı. Bu hadisler için Bkz. Buharî, Cenaiz, I, 5, 61, Nesei, Cenâiz, 72 (Mütercimler.)

27 Taberî, IV, 231; İbnu'l-Esîr, II, 240

28 İbn Sa'd, bu gazvenin Rasülullah (s.a.) zamanında olduğunu zikreder (Tabakât II, 117), İster bu rivayet isterse Taberî ve İbnu'l-Esîr'in ittifak ettikleri rivayet doğru olsun, bu ihtilaf görüşümüze getirdiğimiz delilin değerini eksiltmez.

C- MÜSTEŞRİKLER VE RİSALET:

Thomas Arnold şöyle der: "Şu bir gerçek ki, Hz. Muhammed'in bu davet mektupları, muhatapları hükümdarlar tarafından bir nevi hamakat eseri telâkki edilmiş olsa da, zaman onların kuru bir kahramanlık duygusundan kaynaklanmadığını göstermiştir. Bu mektuplar, Kur'an'da defalarca geçen bütün insanlığın İslâm'ı kabul etmelerinin istenmesi ile ilgili ayetlere apaçık ve sarahatle işaret etmektedir."[29]

Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Bu Kur'an, ancak âlemler için bir öğüttür O'nun verdiği haberin doğruluğunu bir zaman sonra çok iyi öğreneceksiniz."[30] "Biz ona (Peygambere) şiir öğretmedik. Hem bu ona gerekli de değildir. Onun söyledikleri ancak Allah'tan gelmiş bir öğüt ve açıklayıcı bir Kur'an'dır. Bununla onun, diri olanları uyarmasını ve kâfirlere cezanın hak olduğunu söylemesini istedik."[31] "Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Kur'an'ı indiren Allah, yüceler yücesidir."[32] "Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler."[33] "De ki: Ey insanlar! gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi Allah'ın (gönderdiği) elçisiyim."[34] "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır."[35] "İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in Allah'ı bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır?"[36] "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini (kendine) din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın. Yahudiler, "Üzeyir Allah'ın oğlu-

---

29 ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 48.
30 Sâd, (38), 87-88.
31 Yasîn, (36), 69-70.
32 Furkan, (25), 1.
33 Seb'e, (34), 28.
34 A'raf, (7), 158.
35 Âl-i İmrân (3), 85
36 Nisa (4), 125.

dur." dediler! Hıristiyanlar da, "Mesih (İsa) Allah'ın oğludur." dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) önceden kafir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar! Allah onları kahretsin. Nasıl da (haktan batıla) döndürülüyorlar! (Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i (İsa'yı) Rab'lar edindiler. Halbuki hepsine de tek Tanrıya kulluk etmekten başka bir şey emrolunmadı. Ondan başka hiç bir ilâh yoktur. O bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır. Allah'ın nurunu ağızlarıyla (üfleyip) söndürmek istiyorlar. Halbuki kâfirler hoşlanmasalar da Allah nurunu tamamlamaktan asla vazgeçmez. O, müşrikler hoşlanmasalar da (kendi) dinini bütün dinlere üstün kılmak için Rasülünü hidayet ve hak dini ile gönderendir.[37]

Bu açık âyetlere rağmen bazı tarihçiler, İslâm Peygamberinin, başlangıçta İslâm'ı âlemşumul bir din olarak düşündüğünü inkar etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi de William Muir'dir. O şöyle der: "Risaletin umûmiliği fikri daha sonra oluşmuştur. Bu fikri teyid eden âyet ve hadislerin çokluğuna rağmen Muhammed, şahsen bunu düşünmemiştir. Onun bu kanaatte olduğu farz edilse bile, onun bu fikri gizli olup açığa çıkmamıştı. Zira onun düşündüğü âlem sadece Arabistan'dı. Ona göre bu yeni din, sadece Araplar için hazırlanmıştı. Nitekim Muhammed, elçi olarak gönderildiğinden vefatına kadar Araplardan başkasını dine davet etmemiştir. Böylece görüyoruz ki, İslâm'ın âlemşumüllüğü fikrinin tohumları atılmış, fakat mayalanıp gelişmesi daha sonra olmuştur. Bu mesele, plan ve programdan ziyade, içinde bulunulan durum ve gelişen ahvale bağlıdır."[38]

Caetani de Peygamber (s.a)'in o dönemdeki bütün dünya milletlerini dinine çağırmak için Arap yarımadasının sınırlarını aşmayı düşündüğü hususunda şüphelidir."[39]

---

37 Tevbe (9), 29-33.

38 Muin The Caliphate, 43-44.

39 Caetani: Annali del'İslâm, V, 323-324.

William Muir'in Peygamberliğin umûmiliği inancının doğruluğu hususunda şüpheye düşmesi, bu şüphesini Muhammed (s.a.)'in Arap Yarımadası'ndan başka ülkeleri bilmemesine dayandırması, onun düşünebileceği âlemin sadece Arabistan olup, bu dinin sadece bu memleket için gönderildiği düşüncesinde olduğunu kabulü ve "Muhammed bi'setinden vefatına kadar davetini sadece Araplara yönelterek onlardan başkasını bu dine davet etmemiştir." gibi görüşleri, gerçekten saçmadır. Acaba Kureyş'in o dönemdeki devletlerle olan münasebetleri, ticarî ilişkilerin bu milletler ve durumları hakkında Kureyş'e sağladığı bilgiler, hasseten Muhammed (s.a.)'in ticaret için birkaç defa Suriye'ye gitmiş olması bu tarihçiye gizli mi kalmıştır? Bilindiği gibi Rasûlullah (s.a.) daha çocukken amcası Ebû Talib ile beraber ticaret için Şam'a gitmişti. Hatta onun bu hususdaki bilgisi ve güvenilirliği Hatice (r.a.)'ya ulaşınca malını onun eline teslim etti, neticede maharet ve becerikliliği Hatice'nin kendisiyle evlenme teklifine sebep oldu. Bundan sonra peygamberliğine kadar ticaretle meşgul oldu. Artık bütün bunlara rağmen Muhammed (s.a.)'in Arabistan'dan başka bir yer bilmediği, Mekke'de bi'setten önceki mümtaz yerini sadece akıllılığı ve kabiliyetleri sayesinde kazanmış ve kendi kendini yetiştirmiş bir kimse olduğunu söylemek mümkün müdür? Bu, Kureyş müşriklerinin tuzaklarından kendini ve arkadaşını kurtararak Mekke'den çıkıp kendisini barındıran ve yardım eden Medine halkına sığınan, sonra da sabredip düşmanlarına galip gelen Muhammed (s.a.) için uzak görülür mü? Ki o, sekiz sene sonra Mekke'ye muzafferen döndüğünde orada ve bütün yarımadada hakim ve hükümrandı, etrafında yüzbin'in üzerinde insan dolaşıyordu. Bunların ötesinde Arap yarımadasının uçlarında yaşayan halkın çoğu ona itaatle boyun eğiyor, reisleri ve büyükleri ona gelerek bağlılıklarını bildiriyordu. Böyle bir kişi için eğer saltanat ve hükümranlık sevenlerden ise hakimiyetini yarımadanın ötesine götürme, Peygamber olunca da Arabistan'ı aydınlatan Allah'ın nurunu yarımada dışına da taşımak ve oraları da adalet, kardeşlik ve sevgiyle doldurmayı istemek uzak görülür mü?

"Makedonyalı İskender eski dünyanın tümünü kapsayacak ve insanlığı kendisi etrafında toplayacak bir imparatorluk kurmak istiyordu",

denilse, kabul ederiz. "Napolyon, eski ve yeni dünyayı hakimiyeti altına alacak bir imparatorluk kurup, tahtına oturmak istiyordu" denilse de kabul ederiz. Bunların yanında "Muhammed (s.a.), sadece Arap Yarımadasına komşu ve Kureyş'e sıkı ilişkilerle bağlı, Kureyş'in hayat tarzını benimsemiş ve her şeyinde onların örf ve adetlerine uymuş insanları davet etmeyi düşündü" denilirse, bunu kabul etmek ilmî ciddiyete de aykırıdır, aklen kabulü de mümkün değildir. Peygamber (s.a.)'in bu hususta ki düşüncesi kapalı ve muğlâk olsaydı, belki böyle düşünülebilirdi, ancak böyle değildir.

"Bu din, sadece Arabistan için hazırlanmıştır." sözüne gelince böyle bir anlayış Hz. Muhammed (s.a.)'in dinini umumileştirmek fikrine engel teşkil etmemiştir. Çünkü İslâm dininin bütün insanlık için gönderildiği inancı gerçekleşse de gerçekleşmese de, Peygamber Efendimiz, dininin cihanşumül olduğuna kesinlikle inanıyordu. Kur'ân-ı Kerim'de, Rasûlullah (s.a.)'in İslâm'ın belirli zaman ve millet için değil, tüm insanlık ve tüm haller için hazırlanmış olduğu inancını taşıdığı ve Kur'ân'ın her şeyi açıklamayı tekeffül ettiği belirtilir. Çünkü Allahü Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Bu kitabı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet kaynağı ve müslümanlar için de bir müjde olarak indirdik.[40] "Biz o kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık."[41]

Peygamber Efendimiz, Risâletin, bütün insanlığı içine aldığı ilkesini, Bilâl-i Habeşî için "Habeşlilerin ilk meyvesi" Suheyb-i Rûmî hakkında da "Rumların ilk meyvesi" sözleriyle teyid etmektedir. Farslardan ilk müslüman olan Selman için söyledikleri de böyledir. Selman-ı Farisî (r.a.), Medine'de Hıristiyan bir köle idi, hicretin birinci yılında İslâm'ı kabul etti. İşte böylece Rasülullah (s.a.), Arapların karşısında fetih ve cihada başvurmadan çok zaman önce, İslâm'ın Arap ırkına has olmadığını açıklıkla beyan etmiştir. Bu görüşü aşağıdaki âyetler te'yid etmektedir:

"İnsanlar sadece bir tek ümmetti. (Önce hepsi Tevhid dinine bağlı iken) sonradan ayrılığa düştüler. Eğer (azabın ertelenmesiyle ilgili) Rab-

40 Nahl, (16), 89.
41 En'âm (6), 38.

binden bir söz (ezeli bir takdir) geçmemiş olsaydı, ayrılığa düştükleri konuda hemen aralarında hüküm verilirdi (derhal azap iner ve işleri bitirilirdi).[42] "De ki: Ben Peygamberlerin ilki değilim."[43]

"İnsanlar (aslında) bir tek ümmet (millet) idi. Bu durumda iken Allah, müjde verici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitaplar da indirdi. Ancak kendilerine kitap verilenler kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, sırf aralarındaki kıskançlıktan ötürü anlaşmazlığa düştü. Bunun üzerine Allah, kendi izniyle iman edenleri, ihtilafa düştükleri gerçeğe iletti. Şüphesiz Allah dilediğine doğru yolu gösterir."[44]

"Sonra da sana, "doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy; zira o müşriklerden değildi" diye vahyettik."[45]

"De ki; Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti. O, (İbrahim hiçbir zaman Allah'a) ortak koşanlardan değildi."[46] "De ki (onlara), bilakis biz, hanif olarak (dosdoğru) yaşamış İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi."[47]

"De ki: Allah doğruyu söylemiştir. Öyle ise, hakka yönelmiş olarak İbrahim'in dinine uyunuz. O, müşriklerden değildi. Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabed), Mekke'deki (ka'be)'dir.[48]

"İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i (kendine) dost edinmişti."[49] "Sizi o seçti; din hususunda

42 Yûnus (10), 19.
43 Ahkaf (46), 9.
44 Bakara (2), 213.
45 Nahl (16), 123.
46 En'am (16), 121.
47 Bakara (2), 135.
48 Âl-i İmran (3), 95-96.
49 Nisa (4), 125.

üzerinize hiçbir zorluk yüklemedi. Babanız İbrahim'in dininde (olduğu gibi), O size "müslümanlar" demişti."[50]

Bazı müsteşrikler, Rasülullah (s.a.)'a zevki selîmin tiksineceği, ciddiyetten uzak şeyler isnad etmektedirler. Ancak insaflı müsteşriklerin pek çoğu, gerçek medeniyeti sadece Kur'ân-ı Kerîm ve ihtiva ettiği kaidelerin tesis ettiğini açıklamışlardır. Bugün Avrupalıların meyvesini topladıkları medeniyyetin esaslarını ve kaidelerini de Kur'ân'ın vaz'ettiğini kabul etmişlerdir.

Taassubun, bağnazlığın, İslâm'a karşı buğzun ve onun Peygamberine olan kinlerinin esiri olan bazı müsteşrikler, Risaletin ehemmiyetini azaltmak ve Rasülullah (s.a.) aleyhinde haksız ve saldırgan hüküm vermek istemişlerdir. Bunu da, İslâm tarihi üzerinde birtakım aşırı ve katı tenkit usulleri uygulamak suretiyle yapmışlardır. Hıristiyan peder Lammens, bunlardan biridir. Bu zatın, yeni araştırıcılar içinde bu sahadaki mütehassısların önde gelenlerinden olmasına rağmen, çok mutaassıb olduğu için, İslâmî meseleleri incelerken doğru yoldan ayrıldığını görmekteyiz. Lammens'i İslâm ve müslümanlara saldırı tevcih etmeye iten bu taassubun nereye vardığını, hükümlerinde mutedil olan Fransız yazar Emîl Dermenghem iyi bir şekilde anlamış ve "Muhammed'in Hayatı" adındaki kitabının mukaddimesinde, onun İslâm daveti hakkındaki görüşlerini çürütmüştür. Dermenghmen, burada şöyle diyor:

"Meselâ Peder Lammens, Peygamberin hadislerinden birinin Kur'ân ayetlerinden herhangi birine muvafık olduğunu gördüğünde, o hadisin manasının Kur'ân'da mevcut olması ve Kur'ân'ın bu hadisi te'yid etmesine dayanarak "Bu hadis uydurulmuş ve Muhammed'e isnad edilmiştir" der. Dolayısıyla Lammens, bu rivayetin sıhhatini kabul etmez, bu hadisi mevsuk ve itimada şayan saymaz. Şu halde Allah aşkına bana söyleyiniz! İki şahidin aynı şeyi söylediği, iki delilin birleştiği her durumda, birinin diğerini takviye ve tezkiye edeceğini düşünmek yerine, tekzib edip yalanladığı düşünülecek olursa tarihin yazılması nasıl mümkün olur?

---

50 Hac (22), 78.

Kur'an'ın bazı ayetlerini açıklamak ve Kur'anî lafzın zahirini almak için hadis uydurulmuş olması mümkündür. Fakat bütün bunlara rağmen, genelde hadis sahih olmasa bile, söyledikleri çok kez doğru olabilir. Tenkid yollarını bilmeyen tarihçinin önünde, haberi nakil ve rivayet dışında, itimad ve tasarruf edebileceği başka husus yoktur. Meselâ Muhammed'e bal sevgisini isnad eden hadisin, Kur'ân'da balın sıhhî ve saf özellikleri övüldüğü için uydurulmuş olması muhtemeldir. Yine Muhammed'in, balı sevdiği ve sıhhî bulduğu için, onu yemeyi tavsiye ettiğini söylemek de mümkündür. Ayrıca bal bizatihi sıhhî ve kullanılması tavsiyeye değer olduğu için de tavsiye etmiş olabilir. Bu durumda hadisin râvisi, rivayetinde onu Peygambere isnad etmekten başka nasıl tasarrufta bulunabilir? Sonradan gelecek olan ilim adamının şüphelerini hedef almaksızın bunu nasıl zikredebilir?"[51]

Bu müsteşriklerin tenkitleri ne olursa olsun, şüphe yoktur ki, Rasûlullah (s.a.), Arabistan'ı kalkındırdı ve Kureyş'in ileri gelenlerini, liderlerini ve içlerindeki görüş sahiplerini kendi etrafında birleştirdi: Derin ve karışık dinî inançlarını pratik ve açık bir kalıba koyduktan sonra, onları putperestlik dönemlerinde alışmış oldukları şeylerden daha saf ve temiz bir dine yöneltti.

Finaly şöyle der: "Bazen tarihçi, kendisine tabi olanların düşünce ve faaliyetleri üzerinde fevkâlâde bir güce ulaşan, üstünlüğünü dinî siyaset temeli üzerine kurup, hâlâ çeşitli ırk ve muhtelif vasıflardaki milyonlarca insana hükmeden bir kişinin hayatını düşünebilmek için, konusundan sapabilir. Muhammed'in Asya milletlerinin en eskisi arasında kanun koyucu olarak başarısı ve getirdiği ilke ve prensiplerin, içtimaî yapının her sahasında nesiller boyu devam etmesi, elbette bu fevkalâde şahsiyetin, Licurgue ve İskender'den daha nadir kabiliyetler taşıdığına delildir."[52]

---

51 Dermengehem, La Vie de Mahomet (Paris, 1929), 5-6.

52 Finaly, Greece Under The Roman, V. 2.

2- DİNİ TESİR

A- MEKKE VE MEDİNE DÖNEMLERİ ARASINDA KUR'ÂN-I KERİM:

Rasülullah (s.a.), hayatının kırkıncı yılının başlarında peygamber olarak görevlendirildi. Risâleti tebliğ edip, emaneti yerine getirdikten sonra Allahu Teâlâ'nın rahmetine kavuştuğu zaman da 63 yaşında idi. Bu müddet zarfında Allah'ın emirleri ve kulları için farz kıldığı hükümleri vahiy yoluyla kendisine bildiriliyor, zaman zaman; meydana gelen müşkilleri halletmesi ve önüne çıkan engelleri aşabilmesi hususunda yolunu aydınlatacak ve planını çizecek bir veya birkaç ayet iniyordu.

Rasülullah (s.a.)'in hayatını dolduran ve Risaleti tebliğ için verdiği mücadelenin büyük bir kısmını teşkil eden büyük olaylardan olan Medine'ye hicreti, kendini ve arkadaşlarını korumaları, Kureyş'ten gelebilecek tehlikelere karşı davasını savunmaları için Medine halkından iman edenlere sığınmasıdır. İşte bu hicret, Rasülullah (s.a.)'in hayatını iki döneme ayırmıştır ki, daveti tebliğ metodu bu iki dönem arasında farklılık arzeder. Şöyle ki: Rasülullah (s.a.) hicretten önce Kureyşlilerle genel inançlar hakkında münakaşa ediyor, uluhiyyet ve uluhiyyetin esasının tevhid mi, yoksa birçok ma'bûd mu olduğu hususunda onlarla tartışıyordu. Onları Kıyamet günüyle, o günde meydana gelecek olan yeniden dirilme ve sevap veya azabın takip edeceği bir hesap ile korkutuyordu. Onlardan kadınlarına ve kölelerine karşı insaflı davranmalarını istiyor ve fakirlerle zenginleri eşit tutuyordu. Rasûl-i Ekrem vedâ haccında şöyle demiştir: "Hepiniz Âdem'densiniz, Âdem ise topraktandır." Allahü Teâlâ da "Allah katında sizin en değerliniz takvaca en üstün olanınızdır" buyurmuştur."[53] Rasülullah (s.a.) Kureyş zenginlerinin mallarında fakir ve yoksulların hakkı olduğunu da bildirdi ki, bu durum Kureyş'in kinini ve mallarını koruma duygusunu kabartan önemli sebeplerden biridir. Neticede Peygamberi davetinden vazgeçirmek, İslâm'ı beşiğinde öldürüp, doğduğu yere gömmek için insanlarla

53 Hucurat (49), 13.

münasebetten alıkoymak maksadıyla onu ve arkadaşlarını çeşitli işkence ve cezalara çarptırdılar.

Rasülullah (s.a.) Medine'ye hicret edince ise genel ilkeler vaz' ettiği gibi, Mekke döneminde ibâdet işlerinde ve ahlak ilkelerinde mücmel kalmış olanları açıklamaya başladı. Müslümanlar için, alışveriş, evlenme ve boşanma gibi muamelelerin esaslarını vazetti; içki, kumar ve zina gibi kötü şeyleri yasakladı, kısas ve had cezalarını açıkladı.

Sözün özü, Rasülullah (s.a.), can-ı gönülden kendisini destekleyen ve gelişmekte olan bu küçük toplumun işlerini tanzime ve muameleleri için kanunlar teşri etmeye başladı. O bütün bunları ifa ederken elinden gelen gayreti gösteriyor, risaleti tebliğ ve daveti yayma hususunda bütün gücünü harcıyordu. Bütün bu durumlarda onun yardımcısı, onu hiçbir zaman yalnız bırakmayan Kur'an ile ihtiyaç anında gecikmeyen Allah'ın yardımı idi. Ki, Mekke'de de dinin ana meselelerini ve genel hükümlerini Kur'ân-ı Kerim'in yardımıyla müşriklerle münakaşa etmiş, onların tanrılarının boş şeyler olduğunu bildirmiş ve içtimai sistemlerini tenkit etmişti.

Medine'de Kureyş'in daveti engellenmek için kendilerinden yardım istediği Yahudilerle tartışırken de Rasülullah (s.a.)'in kılavuzu Kur'ân-ı Kerim'di. Kendilerinin Allah'ın seçkin halkı, onun oğulları ve dostları olduklarına inanan Yahudiler, Allah'ın içlerinden bir peygamber göndermesini ümmî Araplara çok görüyorlardı. İşte Kur'an, bunlara karşı Peygamber (s.a.)'in kılavuzu olduğu gibi, dinleri ve kitaplarında yaptıkları tahrif ve değiştirmeler üzerinde bu yahudiler ve diğer Ehli Kitab'la hesaplaştığı zaman da yine tek mercii idi.

B- KIBLENİN DEĞİŞMESİ:

Rasülullah (s.a.) İslâm'ı Medine'nin dışında yaymaya çalışırken kıble işini de düşünüyor, zaman zaman yüzünü göğe çevirerek Allah katından vahyin gelmesini bekliyordu. Çünkü o Mekke'de namaz kılarken Ka'be'yi kendisiyle Beytü'l-Makdis arasına alıyordu. Rasülullah (s.a.) Medine'de de hicretin ikinci yılının Şaban ayına kadar Beytu'l-Makdis'e

doğru namaz kıldı. Bu ayda Allah Teâlâ Beytü'l-Makdis yerine, yüzünü Ka'be'ye çevirmesini emretti. Ka'be, Hz. İbrahim'in yapısı, Arapların iftihar kaynağı ve bütün kabilelerin hürmet gösterdiği bir yerdi.

Yahudiler, Rasülullah (s.a.)'in namazda Beytü'l-Makdis'e yönelmesini, bildikleri ve bilmedikleri şeylerle ona karşı mücadele hususunda bir vesile edinmişler; aynı şekilde müslümanlar arasında fitne düşürmeye de uğraşmışlardı. Bazıları "Muhammed'e kıblesini biz öğrettik, biz olmasaydık o, ne tarafa yöneleceğini bilemezdi" diyorlar,[54] bir kısmı da dinlerine muhalif olan Muhammed'in önceden kendi kıblelerine tabi olmasına şaşıyorlardı.

İbn Hişam, İbn İshak'tan şöyle rivayet eder: "Kıble Kudüs'ten Ka'be'ye çevrilince, -Rasûlullah (s.a.)'ın Medine'ye gelişinin onyedinci ayının başlarında, Recep ayında çevrilmiştir- Rifâa b. Kays, Ferdum b. Amr, Ka'b b. Eşref, Rafi b. Ebî Rafi', Ka'b b. Eşref'in müttefiki Haccac b. Amr, Rebî b. Ebî'l-Hukayk ve Kinane b. Ebi'l-Hukayk, Rasülullah (s.a.)'a geldiler ve şöyle dediler: "Ya Muhammed! Sen İbrahim'in milleti ve dini üzerine olduğunu iddia ettiğin halde, seni daha önceki kıblenden çeviren nedir? Daha önce yöneldiğin kıblene dön, bunu yaparsan sana tabi olur ve seni tasdik ederiz."[55] Bu hileleriyle onu dininde fitneye düşürmek istiyorlardı. Bunun üzerine Allahu Teâlâ şu ayeti indirdi. "İnsanlardan birtakım beyinsizler, üzerinde bulundukları kıblelerinden onları çeviren nedir? diyecekler. Onlara de ki: Doğu da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru bir yola iletir."[56]

O sırada, Rasülullah (s.a.)'ın kalbine Allah'ın kendisini onların kıblesinden çevireceği ilham olunmuştu. Zira ümmetlerden herbirine yöneleceği bir kıble tayin etmek, Allah'ın sünnetindendir. Allahu Teâlâ "Herkesin yöneleceği bir yönü vardır."[57] buyurmuştur. Allah'ın Ka'be'yi kıble tayin etmesi, Peygambere uyanı, ökçesi üzerine geri dönenden (münafıktan) ayırt etmek maksadıyla müslümanları imtihandır. İşte

54 İbn Hişam, II, 176.
55 Aynı eser, II, 176-177.
56 Bakara, (2), 148.
57 Bakara (2), 144.

bunun içindir ki, Peygamber (s.a.) kıble hususunda vahiy beklemekte ve Allah'ın bu hususdaki emrini gözetmekteydi. Bu sırada Allahü Teâlâ ona şu ayeti indirdi; "(Ya Muhammed!), Biz, senin yüzünü göğe doğru çevirmekte olduğunu (gökten haber beklediğini) görüyoruz. Hemen seni, hoşlanacağın bir kıbleye çeviriyoruz. Artık (namazda) yüzünü Mescidi Haram tarafına çevir. (Ey müslümanlar!) siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir."[58] Allah Teâlâ bunu ancak yahudilerin sesini kesmek ve "Muhammed İbrahim'in dininde olduğunu iddia ediyor, onun kıblesinden başka kıbleye dönüyor" diyen müşriklerin delillerini boşa çıkarmak için emretmiştir. Kur'an, kıble meselesi ve onun değiştirilmesini Ehli Kitab'ın bildiğine işaret etmektedir. Fakat onlar, şüpheleri tahrik ediyor ve eğer tekrar onların kıblesine dönerse, bekledikleri peygamber olduğunu ümid edebileceklerini Rasülullah (s.a.)'a arz ediyorlardı. Bunların hepsi onu fitneye düşürüp, kendi kıblelerine tabi olmasını sağlamak içindi. Allah, doğunun da batının da kendine ait olduğunu ve bildikleri gibi, her şeriatın bir kıblesi bulunduğunu bildirerek onların herzelerine cevap verdi. Sonra da Hz. Peygamber'in kıblelerine dönmesi hususunda onları ümitsizliğe düşürdü ve şöyle buyurdu: "Yemin olsun ki (habibim?) sen kendilerine kitap verilenlere her türlü ayeti (mucizeyi) getirsen yine de onlar (inatlarından) sana uyup kıblene dönmezler. Sen de onların kıblesine dönecek değilsin."[59]

Namazda kıble tayinine gelince, bu hususta birkaç hikmet zikredilmiştir.

---

58 Bu hususta Beyzâvî şöyle der: "Bunu her şeriata bir kıble tahsis etmenin Allah'ın âdeti ve sünneti olduğunu bildikleri bir de kitaplarında, Hz. Peygamber'in iki kıbleye doğru namaz kılacağına dair malumat bulunduğu için biliyorlardı." Beyzâvî, Yahudilerin kıblesinin Beytü'l-Makdis'te bir kaya (sahre) Hristiyanların kıblesinin ise, güneş'in doğduğu yer olduğuna da işaret etmektedir. Ayrıca, ellerinde bulunan Tevrat'ta gelecek olan peygamberin vasıflarından birinin de kıblesinin Kâ'be olduğunu rivayet eder.

59 Bakara, (2), 145.

Birincisi: Allahu Teâlâ insanda mücerredâtı ve makûlâtı (ruhani ve manevi, akılla idrak edilebilir varlıklar) anlayabilecek akıl gücü ve cisimler alemine yönelik hayal gücü yaratmıştır. Akıl gücü ile hayal gücünün birbirinden ayrılması nadirdir. İnsan, aklî, mücerred bir şeyi düşünmek istediği zaman, önce ona hayâlî, hoşuna giden muayyen bir şekil vermesi gerekir ki, o hayâlî şekil bu aklî manâları anlatmaya yardımcı olsun.

Bunun içindir ki mühendis, inşa edeceği bir eserle ilgili düşündüğü ölçülerin neticesini anlamak ve gözönüne getirmek isteyince, eserin son şeklini anlamada his ve hayalin akla yardımcı olması için, ona muayyen bir sûret ve şekil verir.

İkincisi: Zayıf bir kölenin, büyük bir melikin meclisine vardığında, ona sırtını çevirerek değil, önüne varması, onu fazlasıyla övmesi, hizmette ve itaatta kusur etmemesi gerekir. İşte, müslümanın namazda kıbleye yönelmesi, kölenin hükümdarı karşısındaki duruşu gibidir. Ona sırtını değil, yüzünü çevirir. Kırâat ve tesbihleri ise senâ yerine, rukû ve secdesi de hizmet yerine kâimdir...

Üçüncüsü: Allah, mü'minler arasında birlik ve beraberlik olmasını sever. Nitekim aşağıdaki ayette onlara böyle bir nimeti bahşettiğini minnetle hatırlatmaktadır. "Allah'ın ipine toptan sarılıp ayrılığa düşmeyiniz ve Allah'ın üzerinize olan nimetini hatırlayınız. Hani siz düşmanlar idiniz de Allah kalplerinizin arasını birleştirdi ve onun nimeti sayesinde kardeşler oldunuz.[60]

Eğer mü'minlerin herbiri, namazında başka bir istikamete yönelseydi, elbette bu, açık bir ihtilâfı vehmettirirdi. Bu sebeble Allahu Teâlâ, onlara malum bir yön tayin etti ve bunun sayesinde aralarında birlik temin etmek için oraya yönelmelerini emretti. Bunda, Allahu Teâlâ'nın hayır işlerinde kulları arasında birlik ve beraberliği sevdiğine işaret de vardır.[61]

---

60 Âli-İmran, (3), 103.

61 Fahrüddîn Razi, Tefsir: Bakara sûresi (2), 142-150.

C- DİNİN ESASLARI:

İslâm Dini, semâvi bir kanun getirinceye kadar, Arapların bilinen kanun ve nizamları yoktu, aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda reislerine müracaat ederlerdi. İslâm'ın getirdiği semâvî kanun ise, Kur'ân-ı Kerim'dir. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah tarafından Hz. Muhammed'e indirilmiştir. İslâm, insanlar arasındaki her türlü ilişkileri tanzim ettiği gibi, müslümanların hayra yönelmeleri ve kul ile Rabbi arasında bir bağ olması için namaz, oruç, zekat ve hac gibi ibadetleri de farz kılmıştır.[62]

Namaz, bazı nimetlerine karşı nimet verene şükrün sembolü olması ve müslümanların namaz vasıtasıyla kâinatı yaratan ve yoktan var eden Allahu Teâlâ'dan yardım istemesi için farz kılındı. Oruç, maddeye boyun eğen nefsin aşırı isteklerine karşı, ruhu kuvvetlendirmek için farz kılındı. Çünkü oruçta, ruhu insana lâyık yüceliklerden alıkoyan keskin şehevî duyguları kırıcı özellik vardır. Şüphesiz ruh, böyle bir nefis terbiyesi sayesinde açlık ve mahrumiyetin acısını tatmadan kemâle yaklaşamaz. Böylece oruç sayesinde kemâle eren kişi, fakir ve yoksullara karşı merhametli davranır ve fakir lehine malının az bir kısmından da olsa, fedakarlık eder. İşte bu, zekatın farz kılınmasındaki hikmetin de ta kendisidir. Müslüman mutmain bir nefse sahip olarak, diğer insanların kendisi üzerinde bir hakkı olduğuna inanır ve bu hakkı seve seve, gönül rızasıyla verirse, bu hakkın sadece mala mahsus olmayıp, menfaat bakımından maldan daha aşağı olmayan başka yardımlaşmaların da var olduğunu anlar. İslâm dini, birlik, tanışma ve ülfet dini olduğu

---

62 Namaz ile zekât, Mekke'de farz kılınmıştır, ancak namazın son durumu ile zekâtın verileceği yerler ve miktarları Medine'de açıklanmıştır.
"Namazı kılın, zekâtı verin, kendiniz için yapıp gönderdiğiniz iyi amelden herşeyi Allah'ın katında bulacaksınız." Bakara (2), 110. Oruç ise Hicretin ikinci yılında, Medine'de farz kılınmıştır. Bu hususta Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. Bakara (2), 183; Hac da, Hicretin altıncı yılında farz kılındı. Bu hususta, da Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Yol bakımından gidebilenlerin o evi hac etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." Âl-i İmran (3), 97

için de gücü yeten müslümanların bir araya gelebilecekleri hac ibadetini farz kılmıştır.

İslâm'ın temel esaslarından biri de, insanın ameline göre ceza ve mükafat alacağı kıyamet gününde, yeniden dirilmeye inanmaktır. "O gün insanlar, amellerini görmeleri (karşılığını almaları) için geri dönüp gelirler. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür."[63]

63 Zelzele, (99), 6-7.

3- SOSYAL TESİR

A- MUAMELELERİN TANZİMİ:

İslâm, kan dökmeyi haram kıldı ve intikam sahibinin, intikamını kendi başına almasını yasakladı. Hatta bu görevi sadece devlet başkanına verdi ve ona katilden kısas almayı tavsiye ve teşvik ederek şöyle buyurdu. "Ey akıl sahipleri kısasta sizin için hayat vardır."[64] Allahu Teâlâ bunun yanında suçluyu bağışlamayı da teşvik etmiştir. "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas yazıldı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın öldürülür. Ancak katil öldürülmüş olanın kardeşi (verese ve velisi) tarafından affedilirse kısas düşer. Bundan sonra iyiye uymak, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzel bir şekilde ve tam olarak ödemek gelir. İşte bu, Rabbi'nizden bir hafifletme ve rahmettir."[65] Allahu Teâlâ hatâen öldürülenlerin diyetinin de velilerine verilmesini emretmiştir. "Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle azad etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyeti vermesi gereklidir."[66] İslâm, toplumda insanlığın kaybolmaması, maddeye esir olup ona köpekler gibi üşüşmenin halkın birliğini bozmaması için, faizi haram kıldığı gibi, insanların mallarını haksız yollarla yemeyi de yasaklamıştır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Faiz yiyen kimseler (kabirlerinden) tıpkı şeytan çarpmış kimseler gibi çarpılmış olarak kalkarlar."[67] "Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız faiz olarak artan miktarı almayın. Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Rasûlune karşı harbe girmiş olduğunuzu, iyi bilin. Eğer tevbe edip faizcilikten vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir. Böylece haksızlık etmezsiniz ve haksızlığa uğramış olmazsınız. Eğer (borçlu) darlık içinde ise, kolaylığa ulaşıncaya kadar ona mühlet vermek (gerekir)."[68]

---

64 Bakara (2), 179.
65 Bakara (2), 178.
66 Nisa (4), 92.
67 Bakara (2), 275.
68 Bakara (2), 278-280.

İslâm, müslüman toplumun fertleri arasındaki ilişkileri (alışveriş gibi) tanzim eden birçok genel ilke ve esas vaz'etmiştir. Aileye büyük önem vermiş evlenme ve boşanma kaidelerini koymuş ve hanımın nafakasını kocasının, çocuğun nafakasını babasının, babanın nafakasını da oğlunun üzerine farz kılmıştır. Evlenme akdini çok kuvvetli bir andlaşma (Misak-galiz) diye isimlendirmiş ve rahmet bağı olarak nitelemiştir. Kadının lehine kocasına mehir ve nafaka mecburiyeti getirmiş ve bunu tahdit etmemiştir. Müşriklerle evlenmeyi yasaklamış, anne, kızkardeş ve benzeri akrabalarla evlenmeyi haram kılmıştır. Bu hususta, Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

"Analarınız, kızlarınız, kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer üvey kızlarınızın anaları ile nikâhlanıp da henüz zifafa girmemişseniz, kızlarını almanızda size bir günah yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kızkardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."[69]

İslâm, birden dörde kadar kadınla evlenmeyi mubah kıldı; fakat bunun için eşler arasında adâleti şart koştu. Nitekim bir ayette şöyle emredilmektedir: "Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın."[70] Başka bir ayette de hanımlar arasında adalet sağlamanın en zor işlerden biri olduğunu da açıkladı: "Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bari birisine tamamen kapılıp da diğerlerini askıya alınmış gibi bırakmayın."[71]

İslâm, akrabalık bağlarının kıskançlık yüzünden bozulmamasını şiddetle tavsiye ettiği gibi, fazilete sarılmayı ve izin isteme gibi yüce edep kurallarına uymayı emretmiştir. "Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip ev halkına selam vermedikçe girmeyin.

69 Nisa (4), 23.
70 Nisa (4), 3.
71 Nisa (4), 129.

Bu, sizin için daha iyidir; herhalde (bunu) düşünüp anlarsınız. Orada kimse bulamadınızsa, size izin verilinceye kadar oraya girmeyin. Eğer size, "Geri dönün!" denilirse, hemen dönün. Çünkü bu sizin için daha temiz bir davranıştır."[72] Selâmlaşmada ise, selâmı misliyle veya daha güzeliyle almayı emretmiştir. "Bir selâm ile selâmlandığınız zaman siz de ondan daha güzeliyle selâmlayın yahut aynı ile karşılık verin."[73]

Allahu Teâlâ kadın ve erkekten herbirine harama bakmamalarını da emretti, "(Rasûlüm) Mü'min erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarından haberdardır. Mü'min kadınlara da söyle: gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar, namus ve iffetlerini sakınsınlar. Başörtülerini, yakalarının üzerine (kadar) örtsünler. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, kocalarının oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, kendi kadınları (mü'min kadınlar), ellerinin altında bulunan (köleleri), erkeklerden, kadın ihtiyacı kalmamış (cinsi güçten düşmüş) hizmetçiler yahut henüz kadınların gizli kadınlık hususiyetlerinin farkında olmayan çocuklardan başkasına zinetlerini göstermesinler. Gizlemekte oldukları ziynetleri anlaşılsın diye yere vurmasınlar, (dikkatleri üzerlerine çekecek tarzda yürümesinler). Ey mü'minler! Hep birden Allah'a tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz."[74]

İslâm, ahd ve andlaşma meselesine de çok önem verdi, verilen sözün yerine getirilmesini istedi. Allahu Teâlâ şöyle buyurdu: "Andlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, yeminleri pekiştirdikten sonra bozmayın."[75] Başka bir ayette de şöyle buyurdu: "Ancak andlaşma yaptığınız müşriklerden (sözlerinde duran ve andlaşma şartlarındaki) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün) dışındadır. Bundan dolayı onların andlaşmalarını, süreleri bitinceye ka-

72 Nur (24), 27-28.
73 Nisa (4), 86.
74 Nur (24), 30-31.
75 Nahl (16), 91.

dar tamamlayın. Çünkü Allah (sözünde durup haksızlıktan) sakınanları sever."[76] Allahu Teâlâ, müslümanlarla andlaşmış olan toplumlardan öldürülen kimseyi, müslümanların kendilerinden öldürülen kimsenin derecesinde saymakta ve şöyle buyurmaktadır. "Eğer öldürülen kendileriyle aranızda andlaşma bulunan bir toplumdan ise, âilesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü'min köleyi azat etmek gerekir."[77] İşte bu, müslümanın diyetinin aynıdır.

B- İSLÂM'DA KADININ YERİ

Bazı sosyologlar, mirasta kadına erkeğin payının yarısını vermesi, erkeğe birden dörde kadar kadınla evlenme yetkisi vermesi, boşama yetkisini ve âilede hakimiyeti erkeğe vermesi sebebiyle İslâm Dininin, kadının hakkını kıstığını, erkeğin faydalandığı birçok haktan kadını mahrum bıraktığını sanırlar.

Eski dönemler ve orta çağlarda, Yunan, Roma ve diğer milletlerde kadın, eşya veya hayvan gibi mütalâa edilirdi; herhangi bir yolla mülkiyet hakkına sahip değildi. Mirasta asla payı olmadığı gibi, eğitim ve öğretimden de nasibi yoktu."[78]

İslâm'a gelince "Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın."[79] mealindeki âyetle mü'minlerin annelerine (Peygamber (s.a.)'in hanımlarına) Kur'an okuma ve ilim öğrenmeyi emrettiği gibi her müslüman erkek ve kadına ilim öğrenmeyi farz kılmıştır. Bu hususta hadis rivayeti, fıkıh, fetva, tarih, neseb, şiir rivayeti, tıp ve ilmi nucûmda şöhret bulan mü'minlerin annesi Hz. Âişe'yi örnek vermek kâfidir. Hatta Rasülullah (s.a.) onun hakkında, "Dininizin yarısını, bu Humeyrâ'dan (Hz. Âişe'den) öğreniniz" buyurmuştur. O, siyâsî mücadelelere iştirak et-

76 Tevbe (9), 91.

77 Nisa (4), 92.

78 Gerçek şu ki: Cahiliyye devrinde Araplarda Ümmîlik (okuma yazma bilmemek) erkek ve kadınlar arasında aynı seviyede yaygındı. Buradaki eğitim ve öğretimdeki nasipsizlikten maksat, diğer milletlerdeki kadınların Arap kadınlarının sahip olduğu edebî ve kültürel meclislere katılmak hakkından mahrum olmalarıdır.

79 Ahzab (33), 34.

miş ve Cemel vak'asında savaşan iki grubtan birinin liderliğini yapmıştır. Hadis rivayetiyle şöhret bulmuş olan kız kardeşi, Ebûbekir'in kızı ve Abdullah b. Zübeyr'in annesi Esmâ da O'nun gibidir.[80] Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında vuku bulan, şiddetli ve çok sayıda askerin öldüğü savaşta Ümmü'l-Hayr binti'l-Hureyş el-Barikiyye, Zerkâ bnt. Adiyy b. Kays el-Hemdâniyye, İkrişe bnt. el-Atruş ve Ümmü Sinan bnt. Cesîme el-Mezhıciyye gibi[81] birçok kadın kendini göstermiştir.

İslâm, kadınla erkeği yaklaşık olarak bütün haklarda eşit saymıştır. Malında tasarrufa ehil olduğu müddetçe, kendi başına evlenmek ve bu hususta vekil tutmakta kadını serbest bıraktığı gibi; evlenme esnasında, dilediği zaman erkeğinden ayrılabilme yetkisinin kendi eline verilmesini şart koşma hakkını da kadına vermiştir.

Bazı kimseler, miras taksiminde kadına erkeğin payının yarısının verilmesine itiraz ediyor ve kadın haklarının çiğnendiğini iddia ediyorlar. Halbuki kadının, hayatının büyük bir döneminde erkeğin kefaletinde olduğunu düşünecek olursak, onun payının daha fazla olduğunu görürüz. Bir defa, kadının nafakasını sağlamak, erkeğin üzerine kanunî bir yükümlülüktür. "Şerîatın kadınların bütün ihtiyaçlarını iyilikle temin etmeyi, onları yöneten erkekler üzerine yükledikten sonra, onlara mirastan da pay vermesi, kadınlar hakkında son derece merhametli bir muamele, onların gözetilmesi ve durumlarının korunmasıdır. Böyle olduğuna göre nerede, İslâm'ın kadını haklarından mahrum etmesi? Bu müsamahaya rağmen kadına baskı nerede?"[82]

İslâm, boşanmayı ancak bir zaruret olduğu için mubah kılmıştır. Rasülullah (s.a.) bu hususta şöyle buyurur. "Helal olanlardan Allah katında en hoşa gitmeyen şey boşanmaktır." Nitekim İslâm hukukçuları da eşlerin uyumlu ve hallerinin iyi olması durumunda boşanmalarının yasak olduğunda ittifak etmişlerdir. Bunların bir kısmı kerahet nevinden, bir kısmı da tahrimî bir yasak olduğu kanaatindedirler. Hanefi-

80 İbn Sa'd, VII, 45, 48; Umdetu'l-Kârî I. 28; İbnu'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe V, 4-5;Şerhu'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Leduniyye IV, 279-281.

81 Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ I; 248-258.

82 Abdülaziz Çaviş, el-İslâmu Dinu'l-Fitra, 86

ler, karşı tarafa zarar verme esasından hareket ederek, sebebsiz yere boşanmanın haram olduğu kanaatindedirler. Çünkü Rasûlullah (s.a.), "İslâm'da zarar ve zararla karşılık vermek yoktur" buyurmuştur. Zeyneb bnt. Cahş, kocası Zeyd'e çok eziyet edip, onu küçümsediği için, Zeyd, Zeyneb'i boşamak istemiş fakat Rasülullah (s.a.) uzun zaman ona, "Hanımını tut, onu boşama hususunda Allah'tan kork" demişti.

Hukukçular boşanmayı tecviz eden sebeplerde farklı görüşlere sahiptirler. İbn Âbidîn şöyle der: "Boşanmada asıl olan onun haram olmasıdır. Serbest bırakılması ise, eşlerin huylarının birbirine zıt olması ve aralarında giderilmez düşmanlık ve kin bulunması halinde, bu kötü durumdan kurtulma ihtiyacına bağlıdır. Erkeğin, şer'an boşamayı mubah kılacak bir zarureti yoksa, o zaman boşamak haramdır. Çünkü Allahu Teâlâ, "Eğer (hanımlarınız) size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayınız (yani ayrılmak istemeyiniz)" buyurmuştur.[83]

İslâm, boşama yetkisini erkeğe vermiştir. Çünkü aileden, onun geçiminden ve çocukların yetiştirilmesinden sorumlu olan erkektir; evlilik bağı bunların hepsinin temelidir, bu bağın sorumlu olmayan ele (kadına) bırakılması ise tehlikelidir. Buna bir de kadınların tabiatındaki çabuk infial gösterme ve basit sebeblerden etkilenme özelliklerini ilave edecek olursanız durum daha da açıklık kazanır. Eğer evliliği koruma görevi onun eline verilseydi en küçük bir olayın tesirinde evlilik tehlikeye düşerdi.

İslâm, boşama yetkisini erkeğe vermesine karşılık, kadına da erkeğin aleyhine bazı haklar vermiştir. İslâm, erkeğe birçok kayıt getirmiş ve evlilik hayatı için bir plan çizmiştir. Her şeyden önce, erkeğin evlilik bağıyla oynamasını ve makul olmayan sebeblerden ötürü kadından kurtulma çabalarını engellemek, bu planın başlıca özelliğidir. Erkeği kadına mehir vermekle yükümlü tutmuş, boşama anında da bu mehirden herhangi bir miktarını geri almasını yasaklamıştır ki, bu malî zarar ve yeni eş için harcayacağı para korkusu, boşamayı engelleyici bir unsur olsun. Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer bir eşi bırakıp da

83 Nisa (4), 34.

yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız?"[84] Allahu Teâlâ, eşler arasında meydana gelen ihtilafın hallini, her ikisinin ailelerinden tayin edilecek birer hakeme bırakılmasını ve mümkünse hakemlerin bunların aralarını bulup barıştırmalarını öğütlemiştir. "Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barışmak isterlerse Allah aralarını bulur."[85]

İslâm, kadına güzel muâmele etmeyi, haklarına riayeti emretmiş ve evlilik bağını çözmeye yönelmekten veya bu bağla ilgili yapılması gerekenleri ihmal etmekten manevî ve maddî bakımdan korkutmuştur. "Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah'ın, hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."[86] Hadis'de "Helâl olanlardan Allah'ın en hoşuna gitmeyen şey, boşanmaktır" şeklinde ifade edilmiştir.

Avrupalı kanun koyucular, dün İslâm için ayıpladıkları şeyleri bugün kendileri almaya başlamışlardır. Aşırı ihtiyaç ve zarûret boşanmayı kabule zorlayınca, İslâm'ın buna bakış açısı ve boşanmanın hikmetini de anladıktan sonra, onu meşrulaştırdılar. İşte sana bazı hukukçuların sözleri: "Boşanmak kötüdür; fakat toplumun iyiliği için yapılması gereken bir kötülüktür. Çünkü bu, kendisinden daha büyük bir kötülüğün meydana gelmemesi için kullanılabilecek tek ilaçtır. Zararlı olduğu için boşanmayı yasaklamak, operatörlükle uğraşmayı yasaklamak gibidir. Zira operatör, hastanın azalarından bazılarını kesmeye mecbur kalacaktır. Bununla beraber, boşanmanın meşruiyyetinin bir tehlikesi de yoktur. Çünkü evlilik hayatını bozan ve bu mukaddes bağı koparan boşanma değil, ancak eşler arasında meydana gelip bu bağı zayıflatan ve bu binayı yıkan anlaşmazlıktır. Boşanma, eşler arasında meydana

84 Nisa (4), 20.
85 Nisa (4), 35.
86 Nisa (4), 19.

gelebilecek nefretin, birikip toplumun başına yaygın bir bela olmasından önce, önüne sınır koyacak tek çaredir."[87]

İslâm, kadına, boşama hakkının kendisine verilmesi şartıyla kocasıyla anlaşmasına müsaade verdiği gibi, boşanmayı gerektiren zaruret bulunduğunda kocasından ayrılmayı isteme hakkını da vermiştir. Şayet kadın, bu fırsatların tümünü kaçıracak olursa, evlendikten sonra da, kocasının meydana gelebilecek zararlarını karşılamak şartıyla, ayrılmak üzere onunla anlaşabilir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "(Ey mü'minler) siz de karı ve kocanın, Allah'ın sınırlarını hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, (kadının serbest boşanması için) erkeğe fidye vermesinde her iki taraf için de günah yoktur."[88]

Bunun yanında Kur'an, kadının malını hile ile elinden almak için ona kötü muamele yapmak ve onu kötü şartlar altında anlaşmaya zorlamaktan da erkeği sakındırmıştır. "Onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için de kadınları sıkıştırmayın."[89]

Erkeğin birden fazla kadınla evlenmesinin cevazına gelince, bu nesli çoğaltmak için en güzel yoldur. Özellikle savaşlar ya da tarım ülkeleri gibi iş sebebiyle nüfus çokluğuna ihtiyacı olan toplumlarda önem arzeder. Peygamber (s.a.), müslümanların İslâm'a davet yolunda cihad ile mükellef olduklarını biliyordu. Dolayısıyla bazı müslümanlar birden çok kadınla evlenince, cihadda kaybedilenlerin yerine bir kefil olur ve böylece kadınlar da savaşta kaybettikleri eşlerinin yerine yenisini bulabilirlerdi. Ayrıca bu, evlenme çağına gelmiş olup da evlenenemiş kızların sayısını azaltmak için de bir yoldur.

Sen buna, kadının kısır veya herhangi bir hastalığa mübtela olduğunu; fakat durumunun kocasıyla beraber yaşamasını gerektirdiğini de ilâve et. Bununla birlikte İslâm, her ne kadar birden fazla kadınla evliliğe cevaz vermişse de, mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmesi güç olan, "hanımlar arasında adaleti sağlamak" şartıyla müsaade etmiştir.

---

87 Planiol et Ripert; Traite elementaire de Droit Civil (Paris, 1932), I, 404.

88 Bakara (2), 229.

89 Nisa (4), 19.

C- RASÜLULLAH (S.A.V)'İN HANIMLARI;

Hz. Hatice (r.a), güçlükler karşısında Hz. Peygamberin en yakın yardımcısı, İslâm'ın da sadık bir hizmetkârı idi. Vahy'in nüzûlünün onuncu yılında, Hicretten üç sene önce vefat etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.)'in amcası ve Araplara karşı koruyucusu olan Ebû Talib ile kendisiyle sükûnet bulduğu eşi Hatice'nin vefatı gibi facialar peşpeşe geldiği için bu yıla, hüzün yılı denilmiştir. İbn Sa'd şöyle der: "Rasülullah (s.a.) Hatice'ye o kadar üzüldü ki, kendisine bir şey olmasından korkuldu."[90] Bu üzüntü onu yeniden evlenme düşüncesinden alıkoyuyordu, nihayet Allahu Teâlâ Hakîm'in kızı Havle'yi ona gönderdi. Havle ona dedi ki: "Ya Rasülellah! Hatice'yi kaybettikten sonra senin ihtiyaç içinde olduğunu görüyorum." Rasülullah (s.a.): "Evet! O çocukların annesi ve evinin sahibi idi" buyurdu. Havle: "Senin için elçilik edeyim mi?" deyince Rasülullah (s.a.) "Evet! Siz kadınlar bu hususları daha iyi becerirsiniz," dedi. Bunun üzerine Havle, Âmr b. Lueyy oğullarından Sevde bnt. Zem'a ile Hz. Ebûbekir'in kızı Aişe'ye elçilik etti. Neticede Rasülullah (s.a.) bunların her ikisiyle de evlendi. Ancak Sevde ile Mekke'de zifafa girdiğinde, Hz. Âişe altı yaşındaydı. Onunla Medine'ye gittikten sonra zifafa girmiştir. Yani Hz. Sevde ile Bi'setin onuncu yılında Ramazan ayında, Hz. Âişe ile ise daha sonra Medine'de evlenmiştir. Rasülullah'ın Hz. Âişe'ye verdiği mehir oniki ûkiyye bir neş, yani beşyüz dirhemdi. Çünkü bir ûkiyye kırk dirhem, bir neş ise yirmi dirheme mukabildir.[91]

Rasülullah (s.a.), Âişe'yi çok seviyor ve ona karşı çok şefkatli davranıyordu. Hz. Âişe'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben kızlarla oyun oynardım. Oyun arkadaşlarım gelir ve benimle oynardı; Rasülullah (s.a.)'i gördükleri zaman ondan gizlenirlerdi. Çok defa, Rasülullah, bu kız arkadaşları benimle oynamaları için kendisi gönderirdi.[92]

Yine Hz. Âişe'den şöyle rivayet edilmiştir: "Rasülullah (s.a.) Tebük gazvesinden dönüp eve geldikten sonra bir rüzgâr esti ve evin sofa ta-

90 İbnSa'd, I. 41.
91 Age., I, 115, 157.
92 Age., II, 45.

rafında (oyuncak) kızlarımı örten perdenin bir tarafını açtı. Rasülullah (s.a.): "Ey Âişe bu nedir?" diye sordu. "Kızlarım" dedim. Onların arasında kanatları bezden yapılmış iki kanatlı bir at gördü. "Peki onların ortasında gördüğüm nedir? dedi. Ben "Atım" dedim. "Peki, onun üzerindeki nedir?" dedi. "Kanatları" dedim. "Kanatları mı?" diye sordu. Ben dedim ki: "Sen Süleyman'ın kanatlı atları olduğunu işitmedin mi? Bunun üzerine Rasülullah (s.a.) güldü, hatta azı dişleri göründü."[93]

Peygamber (s.a.) katında; Hz. Âişe'nin tuttuğu yeri Hz. Hatice dışında diğer hanımlarından hiçbirinin tutmadığına ve onun faydalandığından faydalanmadığına şaşmamak gerekir. Biz bu sevginin tezahürlerini, Peygamber (s.a.)'in Hz. Âişe için söylediği sözlerde, Hz. Âişe'nin kendi sözlerinde, Rasülullah (s.a.)'in diğer hanımlarının ve sahabe (r.a.)'nin sözlerinde görmekteyiz. Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre o, Âişe'ye şöyle demişti: "Ey Âişe! Senin sevgin kalbimde sağlam bir kulp gibidir." Hz. Âişe zaman zaman "Kulpun durumu nasıldır Ya Rasülellah!" diye sorar, Rasülullah (s.a.) da, "Olduğu gibi duruyor, değişmedi, tebeddül de etmedi" diye cevap verirdi.[94] Hz. Âişe, bu sevgiyi hissediyor ve kocası yanındaki mevkiini biliyordu. Bir sözünde şöyle der; "Rasülullah (s.a.)'in yanında Zeyneb bint. Cahş ile Ümmü Seleme'nin de üstün mevkileri vardı. Zannederim bu ikisi benden sonra Rasülullah'ın en kıymetli hanımları idiler." Hz. Peygamber'in diğer hanımları da Hz. Âişe'nin bu yerini biliyorlardı. Hz. Sevde bnt. Zem'a ihtiyarlayıp da Peygamber'in kendisinden ayrılmasından korkunca, nöbet gününü başkalarına değil Âişe'ye bağışladı.[95] Hz. Zeyneb bnt. Cahş, Hz. Âişe'nin, Peygamber'in kalbine sahip olduğunu anladığı zaman kızmıştı.[96]

Birisi kalkıp "Madem ki Peygamber'in yanında Âişe'nin bu kadar değeri var, Peygamber (s.a.) onun üzerine niçin evlendi? Bunda ona karşı bir kötülük vardır" diyebilir. Bazı müsteşrikler ve İslâm'ın güttüğü ga-

93 Zeynî Dahlân, es-Sîretu'n Nebevviyye, II, 130.

94 Alûsî, Rühu'l-Meânî II, 753.

95 İbn Sa'd VIII, 36, 81.

96 Muhibbuddin Ahmed b. Abdillah et-Taberî, es-Simutu's-Semîn fi Menâkibi Ümmehâti'l-Mü'minin, 39.

yenin hakikatını anlayamayanlar, Rasülullah (s.a.)'in Hatice'den sonra birçok kadınla evlendiğini, söyler ve bu yüzden onu ayıplarlar. Bu evlenmelerin dinî ve siyâsî maksatlarla yapıldığını bilmezler. Rasülullah (s.a.), Hz. Hatice'den sonraki bütün hanımlarıyla elli veya daha sonraki yaşlarında evlenmiştir.[97] Sen buna, Hz. Âişe'ye karşı olan aşırı sevgisini, onu hoşnut etmeye çalışmasını ve ondan daha güzel bir kadınla güzelliğinden dolayı evlenmediğini de ilave et. İşte buradan kolayca anlaşılır ki, bu evlenmeler sadece siyâsî ve dinî maksatlara yöneliktir.

Evlilik akrabalığından faydalanmak ve bu akrabalığı kabilelerin sempatisini kazanmak için bir vesile edinmek, bu sebeblerin neticesidir. Peygamber (s.a.)'in hanımlarının çoğunun Arapların efendisi olan Kureyş kabilesinden olması, bu durumu bize açıklamaktadır. Nitekim Arapların kalplerinin İslâm'a ısındırılmasında Rasülullah (s.a.)'in bu evliliklerinin büyük payı olmuştur. Sen buna Peygamber'in şefkat ve merhameti sebebiyle, daha önce izzetli iken güç duruma düşmüş kadınlarla evlenmesinin bıraktığı tesirleri de ekle. Benî Mustalik'in reisi Haris'in kızı Cüveyriye ve Benî Nadîr'in reisi Huyey'in kızı Safiye ile evlenmesi bazılarının söyledikleri gibi onların güzellikleri sebebiyle değil, kabilelerinin İslâm'a kazandırılması içindi. Yoksa Peygamber (s.a.), onların güzelliklerine kapılmaktan uzak yüce bir nefis sahibidir. Çünkü o, kadın hakkında şöyle buyurur: "Sen dindar olanı al ki, elin berekete batsın!" Ki Hz. Peygamber, hayatı boyunca Hz. Âişe'ye karşı gösterdiği sevgiyi, rivayetlerin anlatmakla bitiremediği şahıstır.

Rasülullah (s.a.), Allah yolunda ve İslâm uğrunda ölmüş bir müslümanın hanımı olan Ümmü Seleme'nin gönlünü hoş etmek ve kocasız bırakmamak için onunla evlendi. Nitekim Hz. Ömer'in kızı Hafsa ile de, kocasının ölümünün verdiği üzüntüyü giderip gönlünü hoş etmek ve

97 Taberî'nin rivayetine göre Rasülulllah (s.a.) Abdurrahmân b. Avf ı Dûme'ye (veya Dûmetu'l-Cendel'e ki burası Şam'a beş, Medine'ye onbeş günlük mesafede ve Tebuk yakınlarındadır. Bu hicretin beşinci yılında Suriye'ye yapılan ilk seriyyedir." gönderdiği zaman, ona şöyle emretmişti: "Sana itaat ederlerse, meliklerinin kızıyla evlen." İşte bu da gösteriyor ki bu evlenme meselesi Peygamber'in bir siyasetidir.

babası Ömer'i mükâfatlandırmak maksadıyla evlenmiştir. Hz. Ömer'in dine yardım hususundaki yeri ise, hepimizin bildiği gibi, yüksektir.

Zeyneb bnt. Cahş'a gelince, Rasülullah (s.a.)'in onunla evlenmesi teşrîî (kanun vaz' etme) gayelere matuftur. Araplar cahiliyye döneminde evlâtlığın eşinin, öz oğulun eşi gibi olduğuna inandıkları için, onunla evlenmeyi haram sayıyorlardı. Rasülullah (s.a.) bu inancın batıl olduğunu göstermek maksadıyla onunla evlendi. Yahudî ve münafikların yalan uydurup iftira ederek gelenekleri çiğnediğini iddia etmelerinden korkunca şu âyeti kerîme nâzil olmuştur: "Zeyd o kadından ilişiğini kesince biz onu sana nikahladık ki (bundan böyle) evlatlıkları, karılarıyla ilişkilerini kestikleri (onları boşadıkları) zaman o kadınlarla evlenmek hususunda mü'minlere bir güçlük olmasın. Allah'ın emri yerine getirilmiştir."[98]

Sen buna, Rasülullah'ın, daha önce azatlı bir köle ile evlenmiş olmanın Zeyneb'e getirdiği ezikliği gidermek ve itibarını korumak maksadıyla evlendiğini de ilave edebilirsin. Zeyneb, Abdülmuttalib'in kızı ve Rasülullah (s.a.)'in halası olan Ümeyme'nin kızıydı. Rasülullah onu azatlı kölesi Zeyd b. Harise için istemiş, fakat bu bu teklif Zeyneb'in âilesine güç gelmişti. Zira Zeyd bir köleydi, ama Peygamber'in sözünü kabul etmeleri gerekiyordu. Evlendikten sonra Zeynep, Zeyd'e karşı onun tahammül edemeyeceği büyüklük ve kibir gösterdi. Zeyd, durumu Peygamber (s.a.)'e şikâyet etmiş, o da, sabırlı olmasını tavsiye etmişti. Fakat nazil olan ayeti kerime, Zeyneb'in boşanması ve eşler arasındaki anlaşmazlığı kesip atmak için bizzat Rasülullah'ın onunla evlenmesini emrediyordu. Böylece Arap ailelerinin en şereflilerinden birinin kızı olan Zeyneb'in köle ile evlenmekle zedelenmiş olan itibarı da iade edilecekti.

Bunun yanında Rasülullah (s.a.)'ın Zeyneb ile evlenmesinde, İslâm'ın temayüz ettiği eşitlik örneklerinin en yücesini de görmekteyiz. Bu sistemde Peygamber'in, dünkü kölelerinden birinin eşi olan bir hanımla evlenmesi garipsenmez. Bu eşitlik ki, Rasülullah onun temellerini, Arab'ın en şereflilerinden biri ve kendi halasının kızı olan Zeyneb'i azatlı kölesi

98 Ahzâb (33), 37.

ile evlendirmekle atmıştı. Ki, Zeyd, Zeyneb'i boşadıktan sonra Rasülullah (s.a.) onunla evlenmekten çekinmemiştir.

D- KÖLELİK

İslâm ırk farklılığına bakmadan bütün insanları eşit saymıştır. Siyahî ile beyazı göçebe ile yerliyi, idarecilerle halkı ve erkekle kadını eşit kıldığı gibi, müslümanlarla barışa devam ettikleri müddetçe Hıristiyan ve Yahudileri de müslümanlara eşit kabul etmiştir.

Camide namaz kılan, Mekke'de Ka'be'yi ziyaret eden veya İslâm'ın ilk dönemlerindeki şer'î mahkemelerde hâkim huzurunda bulunan müslümanlara bakınız; birbirlerinden ayrıcalıkları yoktur. Allahu Teâlâ mü'minleri, haklarından kendilerine düşen payların dışında, aralarında farklılık bulunmayan kardeşler kılmıştır. Bu husus, Peygamber (s.a.)'in veda hutbesindeki sözünde açıkça görülmektedir: "Ey insanlar! Mü'minler ancak kardeştir. Şüphesiz ki Rabbiniz bir, babanız birdir. Hepiniz Âdem'den, Adem'de topraktandır. Allah katında en üstününüz ondan en çok korkanınızdır. Arab'ın, Arab olmayana herhangi bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir."[99]

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, azatlı kölelerin biri Beyâdaoğullarından birinin kızına talib oldu, Rasülullah da kızı ona vermeleri için kız ailesine tavsiyede bulundu. Kız sahibleri: "Ya Rasülellah! Kızlarımızı kölelerimizle mi evlendiriyorsunuz?" diye serzenişte bulununca, şu ayeti kerîme nazil oldu: "Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki, Allah yanında en değerli ve en üstün olanınız O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olandır."[100]

Bu âyetin nâzil olmasında başka bir sebeb daha rivayet edilir ki, İslâm'ın köleyi korumaya ne derece itina gösterdiğini izah bakımından bundan geri kalmaz. Şöyle ki: Rasülullah (s.a.), Bilâl'e Ka'be'nin üze-

99 Abdülaziz Çaviş, el-İslâm dinu'l-Fıtra, 77-78.

100 Hucurât (49), 13.

rinde ezan okumasını emretmiş, o da ezanı okuyunca, Hâris b. Hişâm ile Attâb b. Esid: "Ka'be'nin üzerinde şu siyah köle mi ezan okuyor?" diyerek kızgınlıklarını ifade etmişlerdir, bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur.

Müslümanlar kölelere çok iyi muamele ediyorlardı. Bunun neticesinde köleler yüksek makam ve rütbeler elde ettiler. Buna, Zeyd b. Hârise ve daha onsekiz yaşında ordu komutanlığına getirilen oğlu Üsame'yi misal verebiliriz.

Zeyd b. Hârise, hür Araplardandı, soyu, Kelboğullarına ulaşıyordu. Enteresan tesadüftür ki, annesi Su'dâ, Zeyd'i, kendi kabilesi Ma'noğullarını ziyaret etmek için çıkarmış götürüyordu. Bunlar yolda yürürlerken Kayn b, Cisroğullarından atlılar, bunların önünü kesti; Zeyd'i esir alıp Ukaz Panayırına satmaya götürdüler. Burada onu Hakîm b. Hizâm, halası Hatîce için dörtyüz dirheme satın aldı. Hatîce (r.a.) Rasülullah (s.a.) ile evleninceye kadar Zeyd ona hizmete devam etti, sonra Hz. Hatîce Zeyd'i Rasülullah'a hibe etti. Babası Zeyd'e çok üzülmüş ve şöyle mersiye söylemişti:

"Zeyd'e (çok) ağlarım ne olduğunu bilmiyorum.
Sağ mıdır ki ümit etsek, yoksa öldü mü?
Güneş doğduğunda onu bana hatırlatır.
Batan gün de onu hatırıma getirir."[101]

Kelboğullarından bir grub hacca gittiğinde Zeyd'i görmüşler ve birbirlerini tanımışlar, Zeyd şu beyitleri aileme iletiniz demişti:

"Ka'be'nin misafiri ve Meş'arı Haram'ın mücaviri bulunan ben,
Kavmimden uzak yaşamakla onları özlüyorum."[102]

Bu şahıslar Zeyd'in durumunu babasına anlattılar. Babası Mekke'ye geldi. Rasülullah (s.a.)'i sordu Kâbe'de olduğunu söylediler. Yanına girdi ve şöyle dedi: "Ey Abdulmuttalib'in oğlu, ey kavminin efendisinin oğlu! Siz Beytullah'ın halkısınız. Fakire yardım eder, esiri doyurursunuz. Yanınızdaki çocuğumuz için size geldik. Onu bize ver ve fidyesinde bize ko-

101 İbn Hacer, el-İsâbe II, 25

102 İbn Hacer bundan başka beyit zikretmemiştir.

laylık göster, onu sana ödeyeceğiz." Rasülullah "Kimdir o?" dedi. "Zeyd b. Hârise" dediler. Rasülullah, "Yoksa başkası mı? Onu çağırın ve fikrinde serbest bırakın, eğer sizi tercih ederse, fidyesiz olarak sizin olsun. Ama beni tercih ederse, vallahi ben, beni tercih eden kimseye fidyeyi tercih etmem." diyerek Zeyd'i çağırdı ve "Bunları tanıyor musun?" dedi. Zeyd, "Evet, bu babam, bu da amcam" dedi. Rasülullah (s.a.), "Ben de bildiğin kimseyim. Sana karşı davranışlarımı da gördün. Şimdi ya onları ya da beni tercih edeceksin" dedi. Zeyd, "Ben sana karşı kimseyi tercih edemem. Sen benim hem babam, hem de amcam yerindesin" dedi. Babası, "Yazıklar olsun sana Zeyd? Köleliği hürriyete tercih mi ediyorsun?" dedi. Zeyd "Ben bu adamdan öyle şeyler gördüm ki kimseyi ona tercih edemem" dedi. Rasülullah bu durumu görünce, onu Hicr'e götürdü ve "Şahid olunuz, Zeyd benim oğlumdur. O, bana vâris olacak ben de ona vâris olacağım!" dedi. Babası ile amcası bunu görünce memnun oldular gönül hoşluğuyla memleketlerine döndüler.

Sonra Rasülullah (s.a), peygamber olarak görevlendirildi ve İslâm'ın yüce ilkelerini yaymaya başladı. Mü'minleri, hakları bakımından birbirlerine olan üstünlükleri dışında aralarında fark olmayan kardeşler haline getirdi. Zeyd, ilk müslümanlardandır, hatta onun, İslâm'a giren ilk dört müslümanın dördüncüsü olduğu söylenir. Bunlar: Hz. Hatîce, Hz. Ebûbekir, Hz. Ali ve Hz. Zeyd (r.a.)'dir. Zeyd, Bedir savaşında bulunmuştu. O, İslâm'ın küfre karşı gâlip geldiğini Medine halkına ulaştıran müjdeci oldu. Peygamber (s.a.), Zeyd'i azatlılarından Ümmü Eymen ile evlendirmekle ona karşı olan sevgisini, onu tercihini ve üzerine olan düşkünlüğünü göstermiştir. Bu evlilikten Zeyd'in Üsâme adındaki oğlu dünyaya gelmiştir. Hatta Rasülullah Zeyd'e özel bir itina göstermiş ve yukarıda geçtiği gibi onu halasının kızı Zeyneb bnt. Cahş ile de evlendirmişti. Âişe (r.a.) demiştir ki: "Rasülullah (s.a.), Zeyd b. Hârise'yi bir seriyyede gönderdiği zaman, onu muhakkak komutan tayin ederdi. Zeyd sağ olsaydı şüphesiz onu kendi yerine halef tayin ederdi." Zühri, Peygamber (s.a.)'in bazı seferlerinde Zeyd'i yerine kaymakam bıraktığını rivayet eder. Zeyd'in Peygamber'in azatlılarından biri olduğu halde efendisinin sevgisine bu derece mazhar olmasına şaşmamak lâzımdır.

Onun güvenilirliği ve rivayete ehil oluşu o derece ileri gitmişti ki, müslümanlar ona, "Muhammed oğlu Zeyd" dediler. Sonra Allahu Teâlâ, "Onları (evlât edindiklerinizi) babalarına nisbet ederek çağırınız. Allah yanında en doğrusu budur"[103] buyurdu. Bunun üzerine Zeyd b. Harise diye çağrıldı.[104]

Diğer taraftan Şeriat, müslümanın köle yapılmasına aslâ müsaade etmez. Sonra i'lâyı kelimetullah için yapılan dinî savaşlarda alınan esirlerden başkasının köle edilmesine de izin vermez. Bu savaş için de, önce gayri müslimlerin zulmetmiş olması şartı vardır. Putperestler gibi kitapsızların savaşmayanlarını köle edinmeye gelince, imam Mâlik, Şâfiî ve rivayetlerinin birinde de Ahmed b. Hanbel'e göre mutlak olarak caiz değildir.

İslâm, bu sistemin ilgâ edilmesi için gayret göstermiş ve çeşitli vesilelerle yayılmasını önlemeye çalışmıştır. İslâm hukukçuları, esirlerden müslüman olan herkesin, nefsini ve malını korumuş olduğunu; savaşan düşmanın elinde bulunan bir kölenin sadece İslâm ülkesine sığınmasının, esirlikten kurtulmasına yeterli olduğunu söylemişlerdir.

İslâm, köleliği kaldırmak için zemin hazırlamayı ihmal etmedi. Köle âzâd etmek için efendiyi zorlayıcı bir takım prensipler koyduğu gibi, Rasûlullah da devamlı olarak insanları köle âzad etmeye teşvik etmiştir. Rasûlullah (s.a.)'ın bir kaç kez, köle azâd etmenin ibadetlerin en büyüklerinden ve Allah katında daha ziyade kabule şayan olanlarından olduğunu; bazı hatalar ve bazı yeminleri bozma suçları için keffâret olduğunu bildirmesi bu kabildendir. Kur'an'da birçok âyet, köle âzâd etmenin, müslümanın kendisiyle Rabbine yaklaşacağı ibadetlerin en evlâsı olduğunu bildirir.

İslâm, her ne kadar köleliğin mubah kılınmasını gerekli görmüşse de, köleleri hiç ihmal etmemiştir. Nitekim, onların durumlarını tanzim etmiş ve hürriyet yolunda onların ellerinden tutmuştur. Yemede, içmede, giymede, talîm ve terbiyede köle ile efendiyi eşit tuttuğu gibi, me-

103 Ahzab (32), 5.
104 İbn Hacer, Age., III, 26.

deni hakların büyük bir kısmında da onları aynı seviyede kabul etmiştir. Ancak velâyet (reislik) bundan müstesnadır. İslâm, onlara iyilikle muamele etmeyi emrettiği gibi, müslümanları, ellerinde bulunan köleleri azad etmeye teşvik etmiş ve kötü muameleden sakındırmıştır.

İslâm köleliği arizî bir vasıf olarak kabul eder. Bunun içindir ki, köleleri kalkındırmak, onların hürriyet ve istiklallerini yeniden elde edebilme hususunda onlara yardım etmek için birçok prensip getirmiştir. Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Ellerinizin altında bulunanlardan (köle ve câriyelerden) mukâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde (hürriyete kavuşmalarında kendileri için) bir iyilik görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın ve Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin.[105]

İslâm hukukçuları, köle ile mükâtebe yapmanın müstehap olduğunda ittifak etmişlerdir. İmâm Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayete göre, köle, değeri veya ziyâde bir meblağ ile mükâtebe yapmak için efendisine baş vurursa, mükâtebeyi yapmak efendi üzerine vâciptir. Kölenin, anlaşmanın taksitlerini ödemek maksadıyla kazanmak için ticaret hakkı vardır. İstediği yerde ve istediği işte çalışabilmesi için, efendinin onu serbest bırakması gerekir.

Anlaşmalı köle, yanında mal olduğu halde, anlaştıkları borcu ödemezse, Hanefilere göre, hürriyetini sağlamak için borcunu ödemeye icbar edilir. Malı olmayıp da kazanabilme gücü varsa, Mâlikîlere göre bu güç onda devam ettiği müddetçe kazanmaya icbar edilir. Hukukçular, mükâtebe yoluyla hürriyete kavuşma andlaşmasında kölenin durumunun dikkate alınmasını ve onun haklarına riayet edilmesini şart koştukları gibi, köle sahibinin, kölenin hürriyetiyle ilgili en küçük bir vadinin ya da serbest bırakma va'di ihtimalinin, âzâd etmeyi zarûrî kıldığı kanaatindedirler.[106]

Ayrıca İslâm, karşılıksız olarak Allah rızası için köle âzâd etmeyi de teşvik etmiştir. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurur: "Biz ona (insana) iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğru ve

105 Nur (24), 33.

106 Abdülaziz Çaviş, el-İslâm Dînu'l-Fıtra, 81.

eğriyi) göstermedik mi? Fakat o sarp yokuşu geçip hedefe varamadı. O sarp yokuş nedir, sana söylendi mi? O, köle âzâd etmek veya sıkıntılı bir günde akraba olan yetimi doyurmak, ya da hiçbir şeyi olmayan yoksula bakmaktır."[107]

İslâm, hürleştirme fırsatlarından hiçbirini kaçırmamış, onları değerlendirmiş, tedbir yolunu vaz'etmiştir. Bu yol, efendinin, ölümünden sonra kölesinin hür olmasını vasiyyet etmesidir. İmamlar ittifak etmişlerdir ki, bir kimsenin yanında âkilbâliğ bir genç olsa, o şahıs bu gencin kendi kölesi olduğunu iddia etse, genç de onu yalanlasa, hür olduğuna dair yemin etmek şartıyla gencin sözünün doğruluğuna hükmedilir. Meşhur "Davacıya delil, inkâr edene yemin gerekir" kaidesinin tatbikiyle Şeriatın insanın hürriyetini asıl kabul ettiğini, köleliği ise arızî bir durum saydığını görmekteyiz. Çünkü davacıya delil getirmeyi şart koştuğu halde, inkâr edenin yeminiyle iktifa etmektedir. Burada Şâriin, yol buldukça köleleri hürleştirmeğe olan arzusu dikkatten uzak değildir. Ayrıca, hukukçular, icma etmişlerdir ki, biri müslüman, diğeri kâfir iki şahıs bir yitik çocuk bulsa, müslüman onun kendi kölesi olduğunu, kâfir de kendi oğlu olduğunu iddia etse, çocuğun hür olması için kâfirin oğlu olduğuna hükmedilir. Köle olmaması için müslümanın lehine hüküm verilmez. İşte burada İslâm'ın hürriyeti ne derece mukaddes saydığı meydana çıkmaktadır.

İslâm'da köleyi hürleştirmek için bunlardan başka çeşitli vesileler vardır. İslâm, köle azâd etmeyi zekâtın sarfedilmesi gereken yerlerden biri saymıştır. Şöyle ki, devlet başkanı veya zekât memuru, hürriyetine kavuşmak için efendisiyle mükâtebe yoluyla anlaşma yapmış olan köleye onu kölelikten kurtaracak şeyi verir, ya da devlet başkanı zekât malıyla köleyi satın alır ve hürriyetine kavuşturur.

Vâsıl el-Ahdeb, Ma'rûr b. Süveyd'in şöyle dediğini işittim, diyor: "Ebu Zer el-Gıfâri ve kölesinin üzerinde aynı elbiseden gördüm. Bu durumu ona sorunca dedi ki: Bir kere bir adama kötü konuşmuştum. Beni Peygamber (s.a.)'e şikâyet etti. Peygamber (s.a.) bana, "Onu annesinden do-

107 Beled, (90), 8-16.

layı mı ayıplıyorsun" dedi. Sonra şöyle buyurdu: "Elinizin altındaki köleler kardeşlerinizdir. Allah onları sizin elinize vermiştir. Her kimin eli altında kardeşi bulunursa, yediğinden ona da yedirsin, giydiğinden ona da giydirsin. Onlara güçlerinin yetmeyeceği işi yüklemeyin. Şayet onlara güçlerinin yetmeyeceği işi yüklerseniz yardımcı olunuz." Başka bir hadiste Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Sizden birine hizmetçisi yemek getirdiği zaman onu sofraya oturtsun. Bunu yapmazsa, hiç olmazsa bir veya iki lokma ya da bir veya iki çiğnem sunsun! Çünkü o yemeğin yapılması ve hazırlanmasını hizmetçi deruhte etmiştir."[108]

İbn Mes'ud el-Ensârî'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bir gün, bana âit bir köleyi dövüyordum, o anda arkamdan iki kez: "Ey İbn Mes'ûd bil ki!" diye bir ses işittim, geriye döndüm, bir de baktım ki Rasûlullah (s.a.)! Hemen kamçıyı elimden attım. Rasûlullah: "Vallahi, Allah'ın sana karşı gücü, senin bu köleye karşı olan gücünden daha fazladır" buyurdu. Rasûlullah (s.a.)'ın merhameti o dereceye ulaşmıştı ki, kimseden "kölem" veya "cariyem" sözünü işitmeye tahammül edemiyordu. Müslümanlara, bu tür ifadelerden sakınmalarını ve köleleri için "yiğidim, kızım" ifadelerini kullanmalarını emretti. İşte bu terbiyenin, köleleri hürriyetine kavuşturma ve müslümanlar arasında eşitliği yaymada çok iyi tesiri olmuştur. Ebû Hüreyre (r.a.)'in rivayetine göre, Rasûlullah (s.a.), bir adamı, kendisi hayvan üzerinde, kölesi arkadan yaya koşarken gördü. Ona, "Ey Allah'ın kulu! Onu terkine al. Çünkü o, senin kardeşindir. Onun canı da senin canın gibidir" dedi. Bunun üzerine adam köleyi terkisine aldı."

Kölelere karşı bu derece iyi davranmak, onların haklarına riayet edilmesi hususunda gayret göstermek, sadece Rasûlullah'a has değildi. Bu tutum hemen hemen aynıyla ashab'a da sirâyet etmişti. Hz. Ali'nin, "Ben, Rabbim Allah'dır, diyen bir insanı köle edinmekten haya ederim" dediği rivayet edilmektedir. Hz. Ali'den bu hususta rivayet edilen sözlerin en güzellerinden biri şöyledir: Hz. Ali, farklı değerlerde iki kat elbise alması için kölesine bir kaç dirhem para verir. Köle elbiseleri getirince,

108 Aynî, Umdetü'l-Kâri, XVIII, 27; Gazzâli, İhya, Bâbu Hukûku'l-Memlûk.

kumaşı iyi ve daha pahalı olanını köleye verir, diğerini kendisine alır ve ona şöyle der: "İyisine, sen benden daha lâyıksın. Çünkü sen gençsin, senin canın süslenmek ister, bense artık ihtiyarladım."

İslâm, kölenin ruhî durumuna özel bir önem vermiştir. Allahu Teâlâ, onların gönüllerini hoş tutarak mağfiret ve güzel mükâfat hususunda ümit kapılarını onlara açarak şöyle buyuruyor: "Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere de ki: Eğer Allah sizin kalbinizde (iyi niyet ve imandan) hayırlı davranış olduğunu bilirse, sizden alınandan (fidyeden) daha hayırlısını size verir ve sizi bağışlar. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[109] Rasülullah (s.a.) de şöyle buyuruyor: "Köle, efendisine itaat eder ve Rabbine de güzel kulluk ederse, onun iki kat mükâfatı olur." O kadar ki, bu hadisi duyan birçok müslüman, iki kat mükâfat almak için köle olarak yaşamayı temenni etmiştir.

Müsteşrik Van Denberg, İslâm'ın köleye tatbik ettiği muâmeleyi aşağıdaki ibaresiyle açıklamıştır: "İslâm'da köle için birçok kaide vaz'edilmiştir ki, bunlar, Muhammed ve ona tabi olanların kölelere karşı ne derece yüksek bir insânî duygu taşıdıklarını göstermektedir. İslâm'ın getirdiği bu kurallarda, medeniyyetin öncülüğünü iddiâ eden toplumların yakın zamana kadar tatbik ettikleri usulleri tamamen nakzeden İslâm'ın güzel prensiplerini görmekteyiz. Evet! İslâm, dünyada yaygın olan kölelik müessesesini ilgâ etmedi. Fakat, kölenin durumunu ıslah etmek için çok çalıştı. Esîr'in hükmünü kaldırmadı. Fakat ona iyi muamele etmeyi emr etti." Büyük Bedir savaşından sonra esirler getirilince, Peygamber (s.a.) onları arkadaşlarına taksim etti ve "Bunlara iyi muâmele edin" diye emretti. Bedir'de müşriklerin sancaktan olan Ebû Azîz b. Umeyr der ki: "Ben, Ensardan bir grubun içindeydim, nihayet beni Bedir'den getirdiler. Rasülullah (s.a.) onlara, bize karşı iyi davranmalarını tavsiye ettiği için sabah ve akşam yemeklerinde ekmeği ve katığı bana verir, kendileri hurma yerlerdi."

109 Enfâl (8), 70.

4- EDEBİ TESİR:

Araplar, Kur'an'ın belağatında ve uslûbunun parlaklığında kendilerinin uslûp ve belâğatından daha üstün ve kendilerini hayran bırakan bir özellik gördüler ve onu taklid etmeye, uslûplarını ona benzetmeye çalıştılar. Kur'ân-ı Kerim karşısında o derece hayret ve şaşkınlık içerisinde kalmış ve lisanını o derece beğenmişlerdi ki, Muallekât sahiplerinden Lebîd b. Rebîa gibi bazı şairler artık şiir söylemekten çekinmişlerdi. Lebîd, kavminden bir heyetle Rasüllulah (s.a.)'ın huzuruna geldi, İslâm dinini kabul etti ve iyi bir müslüman oldu. Kur'an'ın icazkâr belâgatine hayran kalarak onu okuyup dinlemeyi, güzel söylediği şiire tercih etti. Hatta müslümanlık döneminde geçirdiği kırk yıl içinde kendisinden şu bir tek beyitten başka şiiri rivayet edilmemiştir:

"Hür ve soylu kişi, hiç kimseyi kendisini ayıpladığı gibi ayıplamaz. Kişiyi iyi arkadaş olgunlaştırır."

Egânî'de ise onun söz konusu beyti şöyledir:

"Allah'a hamd olsun, çünkü İslâm gömleğini giyinceye kadar beni yaşattı."

Ondan şiir istendiğinde, Kur'an'dan bir sûre okur ve Allah şiir yerine, bana ondan daha iyisini verdi" diye cevap verdi.[110] Kur'ân sözleri ve güzellikleri bütün Arap kabileleri arasında yayıldı; hatta şiir ve hutbelerinde Kur'ân lafızlarını kullanmaya başladılar. Böylece Kur'an'ın dili, Arapların umûmî lisanı oldu ve onların meşreblerini birleştirdi. Onlarda mütecânis bir düşünce ve yüksek seviyede örnek bir birlik meydana getirdi.

Prof. Kürd Ali şöyle der: "Kur'an, Araplar için en beliğ kitabdır, o olmasaydı Arapların ne edebiyatı, ne de şeriatı (hukuku) olurdu. "(Bu), ayetleri Arapça bir okunuşla açıklanmış bir kitapdır."[111] Arap edipleri fesahat ve belağat hususunda musâbaka ehli olmalarına rağmen, onun

110 Lebîd'in hal tercemesi için Bkz. İbn Sellâm, Tabakâtu'ş-Şuarâ; İbn Kuteybe, eş-Şi'ru ve'ş-Şu'arâ; İsfahânî, Eğanî, XIV, 73; Nicholson, Lit Hst. of the Arabs, 119-120.

111 Fussilet (41), 3.

benzerini getirmekten aciz kaldılar. Halbuki onların fesahatta yüksek mevkileri vardı. Uzun mücadeleden sonra itiraf ettiler ki, "Vecihlerinin çekimi, metodlarının çeşitli olması bakımından Kur'ân'ın metni, onların alışmış oldukları bütün söz dizimlerinin dışındadır. Ve onların alışmış oldukları hitabet metodlarından ayrı bir tertibe sahiptir. Onun kendine has uslûbu vardır ki, bu uslûb alışılmış söz uslûplarından ayrılır.[112] Hz. Ali'nin dediği gibi Allah, Kur'ân-ı Kerim'i âlimlerin susuzluğunu kandıracak bir pınar, fakihlerin kalbine akan bir nehir, salihler için dosdoğru bir yol, onunla konuşana bir delil, onu vasıta kılarak muhasama edene bir şâhid, onunla başkalarına karşı mücadele edene bir zafer, onu ezberleyene bir ilim, onu rivayet edene bir gerçek söz ve hükmedene bir hüküm kıldı."

18. asır düşünürlerinden Jean Jacques Rousseau şöyle der: "Bazı kimseler, az bir miktar Arapça öğreniyor, sonra da Kur'ân'ı okuyup ona gülüyorlar. Eğer o şahıs Muhammed'i bu ince ve fasih dille Kur'an'ı insanlara imlâ ettirirken dinlese, kalplerin derinliklerine tesir eden o mukni ve mutrib sesi işitse ve Muhammed'in, kuvvetli açıklamasıyla onun hükümlerini te'yîd ettiğini görseydi, elbette secde ederek yere kapanacak ve şöyle bağıracaktı: Ey Allah'ın Rasülü! Bizim elimizden tut. Bizi ister şeref ve iftihar mevkilerine ulaştır, ister tehlike ve felaket yerlerine götür. Biz senden dolayı gelecek ölümü de zaferi de severiz." 19. asır yazarlarından Carlyle de şöyle der: "Müslümanların Kur'ân'ı aşırı derecede beğenmeleri ve onun i'cazına inanmaları, çeşitli ritüllerdeki zevklerin farklı olduğuna en büyük delildir. Tercüme, edebî sanatın güzelliklerinin ve kelâmın ziynetinin çoğunu giderir." Yirminci asırda da Claud Farrere şöyle açıklar: "Kur'ân'ın âyetleri güzeldir, okuması da hoştur. Onlarda temiz hoş bir koku vardır. Çünkü onlar, şecaat, doğruluk ve emâneti emreder. Zayıfı korumaya ve tek olan Allah'a ibadete çağırır.[113]

Muhammed Hüseyin Heykel de, Kur'ân'ın, insanları öğrenebilecekleri şeylere yöneltmesini şöyle açıklar: "Kur'ân, Allah'ın kainattaki

112 el-İslâm ve'l-Hadaratu'l-Arabiyye 67 vd. (Bakillanî'nin İ'câzu'l-Kur'ân'ından naklen).

113 Bkz. Muhammed Kürd Ali, Age., 69.

mahlûkatı hususunda bize, öğrenmemiz mümkün olanın son haddine yöneltici sözü söylüyor. Meselâ o, hilâllerden, güneş ve aydan, gece ve gündüzden, yeryüzü ve orada yaratılmış olanlardan, gök ve yıldızların ziynetinden, fazlından aramamız için Allah'ın içerisinde gemiyi yüzdürdüğü denizden, binek ve ziynet olarak kullandığımız hayvanlardan ve evrende olan her türlü ilim ve fenden bahsediyor. İşte bunların hepsini araştırıp Allah'ın nimetine şükretmek için, bunları düşünmeye, bunları araştırmaya, eserlerinden ve meyvelerinden istifade etmeye çağırıyor."

5- SİYASÎ TESİR:

İslâm Arap kabilelerini kendi bayrağı altında topladı, onların kalplerini birleştirdi ve câhiliyye bulutlarını ortadan kaldırdı. Eski birbirini boğazlamalar ve kabileler arasındaki kan davaları ortadan kalktı. Daha önce müstakil şeyhlere tabi olan Araplar, Peygamber (s.a.)'in hükmüne ve Kur'ân'ın emirlerine boyun eğdiler. İşte böylece Arabistan'da itibarlı ve güçlü merkezî bir hükümet kurulmuş oldu. Arab'ın, İslâm ve ona sahip çıkma uğrunda gösterdiği hamâset, putperestliği ve onu savunma hususundaki hamâset ve fedakarlığından daha az değildi. Bundan dolayı onlar dini yayma ve koruma uğrunda mal ve canlarını feda ettiler. Araplar, dini kabul edip, birliklerinin remzini ve şereflerinin şiarını İslam'da görmeğe başladılar. İslâm'ın, kendilerine söz verdiği dünya ve ahiret sevabı, onları bu yeni dini yayma işine kuvvetle sarılmaya sevketti. Yüce Allah şöyle buyurur: "Sakın, Allah yolunda öldürülenleri ölüler saymayınız! Bilakis onlar diridirler. Rab'ları katında onlara rızıkları verilir. Allah'ın, kendilerine verdiği fazlından dolayı sevinçlidirler.[114]

Sözün kısası, İslâm, Arapların ahlâkını değiştirdi ve aralarında fazileti yaymak için onlara yardımcı oldu. Nihayet onlardan zühd ve takvasıyla şöhret bulan çok kişiler meydana çıktı. Ancak, onların içinde "A'râb" dedikleri bir grup vardır ki, bunlar nifak ile tanınmışlardır. Allahu Teâlâ onları şöyle niteler, "Bedeviler, kafirlik ve münafiklik bakımından hem daha beter, hem de Allah'ın Rasülüne indirdiği sınırları tanımamaya daha lâyıktır. (onlar buna daha müsaittirler.) Allah çok iyi bilendir, hikmet sahibidir. Bedevîlerden öylesi vardır ki, (Allah yolunda) harcayacağını angarya sayar ve sizin başınıza belâların gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah (onların söylediklerini) pek iyi işiten, (belâların kimin başına geleceğini) çok iyi bilendir."[115]

Thomas Arnold, Von Kremer'den naklen şöyle der: "Müşterek din fikri, çeşitli kabileleri tek siyasî nizam içerisinde ve bir komuta altında

114 Âli İmran, (2), 169-171.
115 Tevbe(9), 97-98.

topladı. Bu siyasî nizamın üstün meziyetleri, akıllara dehşet ve hayret verecek bir şekilde yayılmıştır. Kuşkusuz bu neticeyi büyük bir fikir gerçekleştirmiştir. Ki bu fikir, putperest Arap yarımadasında millî hayatın başlangıcıdır. Böylece kabilecilik sistemi her ne kadar ortadan kalkmadı ise de (çünkü bunların tümünü yapmak mümkün değildi) ilk defa olarak din birliği şuuruna nisbetle ikinci plana atılmış ve büyük bir iş başarılmış oldu. Muhammed, Rabbine intikal ettiği sırada, Arap yarımadasının büyük bir kısmında, önceden intikam ve yağmacılık duygularına gömülmüş olan Arap kabilelerinin daha önce göremedikleri bir sükûnet yaygın ve hâkimdi. Bu birlik ve uyuma giden yolu hazırlayan ise, İslâm dininden başkası değildir."[116]

116 ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 53.

6- CAHİLİYYE VE İSLÂM DÖNEMİ ARASINDA MUKAYESE:

Browne şöyle der: "İslâm'ı yaymada Muhammed'in işi kolay olmadı. İslâmla gerçek saadete ermiş, ümitsizlik nedir bilmeyen ve işkenceye aldırış etmeyen müslümanları istisna edecek olursak, Milâdî 622 yılında (bu yılı müslümanlar tarih başlangıcı kabul etmişler ve günümüze kadar bu tarihi kullanmışlardır) Medine'ye hicret etmeden önce Mekke'de geçirilen sekiz veya on sene, ye'is ve ümitsizlik dönemidir. İslâm'ın getirdiği mükellefiyetler kendilerine ağır gelmeseydi, tanrılarını ve atalarından kalan adetlerini terketmek Araplara, özellikle çöl bedevilerine güç gelmezdi. Kur'ân'ın getirdiği azap va'di de hoşlarına gitmiyordu. Bu yüzden İslâm'ın getirmiş olduğu ilkeleri kabul etmediler. Çöl bedevisi, günümüze kadar hâlâ bedeviliğini muhafaza etmektedir. O, hiç bir şeye inanmadığı gibi, maddeden başka bir şeyin peşinden de koşmaz. Onun zekâsı, aklın, sınırlı dâire içerisinde gelişmesinden ibârettir. Onun basitliği, çabuk tasdik edişi ve her garip şeyi kabule meyilli oluşu, onu, dinin getirdiği manevî şeyleri kabul etmeye müsaade etmez. Nitekim onun, kendini beğenme ve nefsine güvenme duygusuyla yaratılmış olan tabiatı, bir ilaha boyun eğme ve ona kullukta fânî olma ihtiyacını hissettirmez. Tevhîd, çok tanrıcılıktan tek ilâha dönme fikri, sadece İslâm'ın getirdiği yeni bir keşif değildir. İslâm Dini, putperest Araplara, putlarına sundukları şeylerden daha az maddî mükellefiyet getirmekle beraber, putları bu dinin getirdiği vecibelerin benzerlerini farz kılmış değildi. Aynı şekilde, darlıkta ve bollukta, Allah'a boyun eğmelerini isteyen, hayır ve şerde O'nun takdirine razı olmalarını emreden İslâm'ın zıddına, putperest Araplar, putlarını ancak kendilerine ulaşan iyilik ölçüsünde severlerdi."

Dozy ise şöyle demektedir: "Putperest Araplar, putlarına kızar, itikad ettikleri şeylerin mahiyeti sebebiyle reddeder ve onlara karşı öfke beslerlerdi. Fal oklarını çektikleri zaman, canlarının istediğinden başka

şey çıktığında, kızgınlık ve hakaretle okları kaldırıp atarlardı.[117] Kur'a, istediklerinin tersine çıkarsa, bu durumun tanrılarının gazabından ileri geldiğini sandıkları için, putlara söver ve onları taşlarlardı. Onları bulundukları kaidelerinden aşağı atarlar ve basit sebeblerden ötürü onlara küfür savururlardı. Bununla beraber, tanrılarına bu şekilde hürmetsizlik göstermeleri, Arapları, kendilerine bir takım emir ve yasaklar getirmiş olan bu yeni dini kabule sevketmedi. Şurası bir gerçek ki, bu tanrıların her ne kadar kendileri üzerinde bir sultası yok idiyse de, Araplar onlara alışmışlardı. Bunun yanında putlar, Araplara hiç bir zarar vermedikleri gibi, onları kayda değer bir şey ile mükellef tutmaları da söz konusu değildi. Sen buna İslâm'ın, bu putlar ve onlara ibadete alışmış kişilerle sulh içinde olmadığını, bilakis onların karşısına bir düşman olarak dikildiğini de ilave et. Gerçek şu ki, putlara tapmayı yasaklayan bu yeni dinin yayılmasına yardım eden sebeblerden biri de, putperestlerin kalbine müessir bir ibadet sistemiyle karşılaşmamış olmasıdır."

Goldziher, din ve insanlık hususunda, Cahiliyye ile İslâm dönemindeki yüksek vasıfları mukayese eder ve şöyle der: "Şahsî şecâat, sınırsız cömertlik, lüks, misafiri ağırlamadaki israf, yardım ve himayesini akrabalarına tahsis etme ve kendisine, ya da aşiretine tecâvüz edildiği zaman, şefkat ve merhamet göstermeden öç alma duyguları, cahiliyye döneminin en üstün faziletleri sayılıyordu. İslâm'da ise sabır ve tahammülü, şahsî olsun, kabilevî olsun umûmun menfaatini şahsî menfaata tercih etmeyi, buluyor, dünyevî işler ve elden çıkan meta' için kaygı duymama, gösteriş ve övünmekten sakınma ve onun getirdiği diğer birçok hasletleri görüyoruz. İşte bu faziletler, müslümanların, câhiliyye dönemindeki fazilet olarak kabul edilen hasletleri hakir görmesini gerektirmeye değer üstünlükteydi."[118]

İslâm'ın getirdiği bu yüksek vasıfların bir kısmı Kur'ân-ı Kerim'de açıkça görülmektedir. Yüce Allah şöyle buyurur: "Gerçek iyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin iyi-

117 Araplar, yolculuk, ticaret ve benzeri önemli işlerine karar verirken putların huzurunda kur'a oku çeker ve ona göre hareket ederlerdi.

118 Browne, Age., I, 189-191.

liğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere inanır. Allah rızası için yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan köle ve esirlere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Andlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler de ancak onlardır."[119]

Noeldeke şöyle der: "İslâm'ın Araplarda bıraktığı kayda değer yegâne eser, öç almayı kaldırmış olmasıdır. O kadar ki, İslâm'a boyun eğen veya onu kabul edip müslüman olan her kabile, olaylarda ve savaşlarda kanlarını akıtmış kimselerden öç alma hakkından hemen vazgeçmiştir. Halbuki İslâm'ı kabul etmeden önce bedevî Arab'ın, intikam veya kan diyeti alma hakkından vazgeçmeyi zillet ve âr tezahürlerinin en alçağı kabul ettiğini görmekteyiz. Kendilerinden birine itaat etmek, Arapların nefislerine ağır geliyor ve güçlerine gidiyordu. Fakat peygamberi lider kabul etmeleri, Arap toplumunu bu yeni durumu kabule hazırladı; onların gönüllerini yumuşattı ve yönetimlerini kolaylaştırdı. Bunun üzerine onun emirlerini kabul edip bayrağı altında toplandılar. O noktaya geldi ki, yeni dini samimî bir şekilde savunmayan hiçbir Arap kalmadı. İşte buradan, o asır Araplarının dinlerini dört bir tarafa nasıl yaydıklarını anlamak mümkündür."[120]

Teebbeta Şerran'ın[121] Cahiliyye devrinin ahlâkî özelliklerini ve Arapların bu vasıflara nasıl baktıklarını tasvir eden kasidesinin muhtevası, sanırız ki o devrin ahlâkî durumunu anlatmağa kafidir. Gerçi edebiyatçılar, bu kasidenin cahiliyye dönemine nisbet edilmesinden şüpheye

119 Bakara (2), 177.

120 Noeldeke, VIII, s. 20.

121 İsmi Sabit, künyesi Ebû Züheyr olup, Fihroğullarındandır. Bu lakabı almasının sebebi şöyle anlatılır: Birgün bıçağı koltuğuna aldı gitti. Durum annesine sorulduğunda, "Bilmiyorum. Şüphesiz o şerri (bıçağı) koltukladı (teebbeta şerran) ve çıktı" dedi. Bundan dolayı onun lakabı "Teebbeta Şerran" oldu. Başka şekilde de söylenmiştir. (Ebû Temmâm, Dîvânu'l-Hamâse, Muhtasaru Şerhi't-Tebrîzî, s. 296-303, (Kahire 1234/1916).

düşmüşler ve Halefu'l-Ahmer'den, onun uydurma olduğunu hikâye etmişlerdir. Ancak, bu şüphe, câhiliyye devri Araplarının değer verdiği yüksek vasıfları tasvir etmesi bakımından kasidenin kıymetini düşürmez.[122] Şâir, bu kasideyi, dayısının öldürülmesi üzerine, kâtillere saldırarak onlardan öç alacağını bildirmek maksadıyla nazmetmiştir. O, şiirinde dayısının kanının asla heder olmayacağını, kendisinin bu işin üstesinden geleceğini, onun yerine geçebilecek güçlü ve kuvvetli bir yeğen olduğunu anlatır. Sonra, dayısının ölümünden bu hadiseyi tasvire geçerek, onun başına gelen büyük faciayı anlatır. Sonra, tekrar dayısının hasletlerine döner ve Hüzeyloğulları gençlerinin üzerine yaptıkları hücumu dile getirir. Bunu, düşmanı altedebilecekleri güç ve kuvvette olduklarını anlatma takib eder. Daha sonra dayısının da onlardan birçok kimseyi öldürmüş olduğunu söyleyerek teselli bulur ve dayısının barış ve savaş halindeki hayatını anlatır.[123*]

Kureyş'in Habeşistan muhacirlerinin Mekke'ye iade edilmelerini sağlamak ve onları dinlerinden döndürmek için tedbir alıp bu iş için Necaşi'ye elçi gönderdiği sırada, Ca'fer b. Ebî Tâlib'in Necâşî'ye söylediği sözü ela alalım: Ki, Kureyşliler, müslümanları ülkesinden çıkarması için Necaşi'yle görüşmek üzere Amr b. As ile Abdullah b. Ebî Rabîa'yı Habeşistan'a göndermişlerdi. Daha önce de zikredildiği gibi, Necâşî, muhacirleri çağırdı ve dinleri hakkında bilgi istedi. Ca'fer b. Ebî Talib, ileri çıkarak İslâm dönemi ile Câhiliyye dönemi vasıfları arasında güzel bir mukâyese sayılabilecek aşağıdaki konuşmayı yaptı:

"Ey Melik! Biz cahil bir toplumduk, putlara tapar ve ölmüş hayvan eti yerdik, çirkin işler yapardık, sıla-i rahimi keser, komşuya kö-

122 Şiirin intihal olduğunu iddia edenlerin dayandığı delil, lafız ve tabir şekilleridir. Nemerî "Beşinci beyitteki, cüllün hattâ dakka fihi'l-ecel, ifadesi şiirin müvelled (hâlis olmayan Arapça) olduğuna delildir. Çünkü bedevî bu ifadeyi hemen hemen hiç kullanmaz" der. Diğer bir delil ise, birinci beyit hakkındaki mülahazalardır. Zira burada belirtilen yerler Teebbeta Şerran'ın dayısının öldürülmüş olduğu Hüzeyl yurduna uzaktır. Kısacası onlar, şiiri uydurup Teebbeta Şerrân'a nisbet eden kişinin Arapların medhetmediği şeyleri medhederek hataya düştüğünü söylememişlerdir.

123 * Muhtevası verildiği için şiiri almadık. (Mütercimler).

tülük ederdik, kuvvetlimiz zayıfımızı yerdi, işte biz bu durumda iken, Allah, nesebini, doğruluğunu emânet ve iffet ehli olduğunu bildiğimiz birini bize peygamber gönderdi. O, bizi, Allah'ı birlemeye ve ona kulluk etmeye, biz ve babalarımızın tapmakta olduğu taşlar ve putları bırakmaya çağırdı. Bize, doğru söylemeyi, emâneti koruyup edâ etmeyi, sıla-i rahim yapmayı, komşuya iyi davranmayı, haram olan şeylerden ve kan dökmekten sakınmayı emretti. Fuhuştan, yalan söylemekten, yetim malı yemekten ve namuslu kadınlara iftirâ atmaktan da nehy etti. Tek olan Allah'a ibâdet etmemizi, ona ortak koşmamamızı, namaz kılmamızı, zekat vermemizi ve oruç tutmamızı emretti... Biz de onu tasdik ettik, ona iman ettik ve Allah'tan getirdiği emir ve yasaklarda ona tâbi olduk. Tek olan Allah'a ibâdet ettik, O'na ortak koşmadık. Bize haram dediğini haram; helâl dediğini de helâl kabul ettik. Allah'a ibâdetten çevirip putlara taptırmak ve daha önce helâl saydığımız pis şeyleri yine helâl saymamız için kavmimiz bize işkence etti ve bizi dinimizden döndürmeye çalıştı.[124]

İbn Hazm der ki; "Şüphesiz Araplar, Rebîa, Mudar, İyad, Kudâa kabileleri gibi kimsenin hükmedemediği dik başlı kavimler veya kendi ülkelerinde krallığı büyükten büyüğe tevârus eden hükümdarlıklar halinde bulunuyordu... Hak zuhur edince hepsi boyun eğdi ve Allah'ın Rasülüne binlercesi birden iman etti ve bir baba, bir ananın oğulları gibi kardeşler oldular. Mülk ve saltanatından ayrılmayı başarabilenleri, savaş korkusu olmadan, mal ve makam talebi olmaksızın gönüllü olarak İslâm'a girdi. Halbuki bunların her birinin ordusu, Peygamberin ordusundan daha kuvvetli, mal ve silahları daha çok, ülkeleri onun ülkesinden daha genişti... İşte Arapların tümünün İslâm'ı kabul etmesi böyle olmuştur. Önce Evs ve Hazreç kabileleri, sonra da diğerleri kabile kabile İslâm'a girmişlerdir. Çünkü Peygamberin mucizelerini görmüşler ve mucizeler onları aydınlatmıştı. Evs ve Hazreç ona iman ettikleri zaman o yalnızdı ve ülkesinden kovulmuştu. Kavmi, çekemediğinden ondan yüz

124 İbn Hişam, I, 358-359. (Bazı rivayetlerde, "oruç tutma" şıkkına rastlamıyoruz. Mesela, bkz. İbn Kesîr, es-Sîre, Kahire, 1964, II, 10 Ahmed b. Hanbel'den naklen).

çevirmişti. Çünkü o fakirdi, malı, mülkü yoktu. Yetimdi, ne babası, ne kardeşi, ne kardeşinin oğlu ne de kendi oğlu vardı. Ümmî idi, okuma yazma bilmezdi. Cehalet ülkesinde doğmuş ve büyümüştü, kavminin koyunlarını güderek rızkını kazanırdı. Allah ona, öğretmensiz hikmeti öğretti ve onu öldürmek isteyen herkesten korudu.[125]

İslâm, din ve iman hususunda aklı hakem kılmıştır: Yüce Allah şöyle buyurmaktadır. "Kâfirlerin hali, bağırıp çağırmak dışında bir şey duymayan, yine de haykıran kimsenin (çobanın) haline benzer. Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Onun için düşünmezler."[126] Muhammed Abduh, bu âyeti şöyle tefsir eder: "Bu âyet açıkça göstermektedir ki, düşünmeksizin ve hidayeti anlamaksızın başkasını taklid etmek, kâfirlerin işidir. Bir kimse idraksiz olarak teslimiyet üzere yetişse, tefekkür ve amelden mahrum olduğu müddetçe, salih birkişi de olsa yine mü'min değildir. Zira imandan maksat, hayvanların terbiye edildiği gibi insanları iyi şeylere karşı boyun eğdirmek değildir. İmandan maksat, kişinin aklının ve ruhunun bilgi ile yücelmesi, neticede iyi işlerin faydalı ve Allah'ın rızasına uygun olduğunu bildiği için iyi işler yapması, şerrin sonunun kötü ve ne derece zararlı olduğunu bildiği için de onu terk etmesidir... Kâinatı düşünmeye davet, onun kanunlarını anlamak ve onu yaratana iman etmeye yol bulmak içindir. Kur'ân bu daveti çeşitli surelerde yüzlerce defa tekrarlamaktadır. Bunların hepsi insanın aklî gücüne hitap etmekte ve imanın idrak ve delil getirme neticesinde tahakkuk etmesi için, onu düşünmeye ve tefekküre davet etmektedir. Bu âyetler aynı zamanda, düşünmeden, anlamaksızın ve gerçeklik derecesine şahsen güvenmeksizin körü körüne babaları taklit etmekten de sakındırmaktadır."

Wells de şöyle der: "Bir kere İslâm, Hıristiyanlığı uzun zaman uğraştıran ve ruhunu öldüren kavgaların kaynağı metafizik problemlerden uzaktı. İslam'da kahinler yoktur. Onda alimler, öğretmenler ve vâizler vardır. O, şefkat, cömertlik ve kardeşlik ruhunu cami'dir. Aynı şekilde

125 el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, II, 85.
126 Bakara (2), 171.

çölde gelişmiş olan şecaat duygularını da ihtiva etmektedir. Dolayısıyla İslâm, ruhlarında herhangi bir engelle karşılaşmaksızın bütün insanların kalplerine yerleşmiştir."

Sözün özü Rasülullah (s.a.), Muir'in de anlattığı şekilde, "Sözünün açıklığı, dininin kolaylığı ile temayüz etti. Akılları hayrete düşürecek işleri başarı ile tamamladı. Tarih, Muhammed (s.a.) çapında kısa bir süre içerisinde ruhları uyaran, ahlâkı ihyâ eden ve faziletin şanını yücelten hiçbir ıslahatçıya şahit olmamıştır."[127]

127 The Life of Muhammed, 523-528.

Dördüncü Bölüm

HULEFA-İ RAŞİDİN DEVRİ

1- HZ. EBUBEKİR (11-13 / 632-634)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. EBÛBEKİR:

İsmi, Abdullah b. Osman (b. Âmir b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Murra) et-Teymî'dir.[1] Câhiliyye döneminde "Abdu'l-Ka'be" ismini taşırken[2] Peygamber (s.a.) adını Abdullah'a çevirdi. Atîk[3] lakabıyla bilindiği gibi, Rasûlullah (s.a.)'i hemen tasdik ettiği, özellikle Mi'raç gece-

---

1 İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, IV, 101.

2 Zeynî Dehlân, es-Sîretü'n Nebeviyye, 110. Adının Abdul'1-Lât ya da Abdu'1-Uzzâ olduğu da rivayet edilmiştir.

3 Denildiğine göre, annesinin çocukları yaşamıyordu. Ebûbekir doğunca onu Beytullah'a götürdü ve şöyle dedi. "Allahumme hazâ atikuke mine'l-mevti: Ey Allah'ım! Bu, senin ölümden âzâd ettiğindir" Bundan dolayı "Atîk" diye lakaplandı. İslâm'a giren ilk kişi olduğu veya Rasûlullah, Allahu Teâlâ'nın onu ateşten azad ettiğini müjdelediği için, bu lakabı aldığı söylenmektedir.
İbn Hacer de şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullah (s.a.), arkadaşlarıyla beraber Ka'be'nin avlusunda bulunan Ebûbekir'e geldi ve "Kim, ateşten azâd edilmiş birine bakmakla memnun olacaksa, Ebûbekir'e baksın" buyurdu. Bundan sonra o, daha çok "Atîk" lakabıyla anılmaya başladı, (el-İsâbe, IV, 102) Ayrıca bkz. İbnu'd-Deyba eş-Şeybânî, Teysîru'l-Vusûl ilâ Câmii'1-Usûl li Ehâdîsi'r-Rasûl III, 263

sinin sabahında bu mucizeye hemen inandığı için daha çok "Sıddîk" lakabıyla anılmıştır.

Hz. Ebûbekir, Fil yılından iki sene birkaç ay sonra Mekke'de dünyaya gelmiş, güzel hasletlerle tanınmış ve iffetlilikle şöhret bulmuştur. İçki içmek Câhiliyye döneminde çok yaygın bir adet olduğu halde, o hiç içmemiştir.[4] Câhiliyye devrinde Mekke'nin ileri gelenlerinden olup, Arapların nesep ve ahbar ilimlerinde temayüz etmişti. Kendisi kumaş ve elbise ticaretiyle meşgul olurdu, sermayesi kırkbin dirheme ulaşmıştı. Erkeklerden ilk müslüman olan, odur. İslâmiyeti kabul eder etmez zamanını Rasûlullah (s.a.) ile beraber İslâm davetçiliğine ayırabilmek için hemen ticareti bıraktı. Osman b. Affân, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Talha b. Ubeydullah gibi İslâm'ın yücelmesinde büyük emekleri olan ilk müslümanların birçoğu İslâm'ı onun davetiyle kabul ettiler.

Hz. Ebubekir'in Rasûlullah (s.a.)'e güveni sonsuzdu; çünkü çocukluğunda onun arkadaşıydı. O'nu iyi tanımıştı. Medine'ye hicretinde de yine onun arkadaşı oldu. Aşağıdaki âyet onun hakkında inmiştir: "Eğer siz O'na (Muhammed'e) yardım etmezseniz, (iyi bilin ki) iki kişiden biri olduğu halde (Rasûlullah ve Ebubekir) kâfirler onu (Mekke'den) çıkardıkları zaman Allah ona yardım etmişti. Hani onlar mağarada (Sevr mağarasında) idiler. (Ebûbekir korkunca, Rasûlullah) o zaman arkadaşına, "Üzülme Allah bizimle beraberdir" diyordu."[5] Rasûlullah (s.a.) Medine'de yerleşince Hz. Ebûbekir kendisinin sağ kolu oldu. Rasûlullah, birçok hususlarda onu diğer yakınlarına tercih ederdi. İbn Haldun'un da dediği gibi, Rasûlullah (s.a.) ümûmî ve husûsî, mühim işlerde müşterek olarak arkadaşlarıyla istişare ederdi. Bunun yanında bazı önemli hususlarda Ebubekir ile ayrıca istişâre ederdi. Bizans imparatorluğu, İran Kisralığı ve Habeşistan Necâşîliği gibi devletlerin yönetim şekli ve saray protokollerini bilen Araplar, Hz. Ebûbekir'e; "Peygamber'in veziri" derlerdi.[6]

---

4 Suyûtî, Tarîhu'l-Hulefâ, I, 22.

5 Tevbe (9), 40.

6 Mukaddime, 206.

Taberî'nin rivâyetine göre Rasûlullah (s.a.), son hutbesinde, "Allahu Teâlâ kullarından birini dünya ile kendi katında olan şeyleri tercih hususunda serbest bıraktı; kul, Allah katında olanı tercih etti." deyince, Hz. Ebûbekir meseleyi kavradı ve Rasûlullah'ın bu kişi ile kendini kastettiğini ve ölümünün yaklaştığını anlayıp ağladı ve "Bilakis biz canlarımızı ve çocuklarımızı sana feda ederiz" dedi. Rasûlullah, "Yavaş ol yâ Ebûbekir! (Ashaba hitabederek) Şu mescide açılan kapılara bakınız ve Hz. Ebubekir'in evi tarafına açılan kapı dışındakileri kapatınız. Zira benim yanımda sohbet etmeye ondan daha lâyık kimseyi bilmiyorum. Onun bana yardımı büyüktür" dedi.[7]

Hulâsa, Hz. Ebûbekir, hayatının acısını, tatlısını, elemlerini ve kederlerini, nusret ve zaferini Rasûlullah (s.a.) ile paylaşmış, gölgesi gibi ondan hiç ayrılmamıştır.

B- SAKÎFE BİATI:

Rasûlullah (s.a.), müslümanların liderliğini arkadaşlarından hiç birine vasiyyet etmemiş; bilâkis Hilafet meselesini aralarında yapılacak Şûra'ya bırakmıştı. Hz. Peygamber efendimizin ölüm haberi yayılınca, Ensâr, Medine'de Benî Saide sakîfesinde toplanıp kendilerinden biri ve Hazreç kabilesinin reisi olan Sa'd b. Ubâde'yi halifeliğe seçmek istediler. Durumu haber alan Muhacirlerden bir grup oraya gelip görüşmelere katıldı. Eğer Ebûbekir, orada bulunanlara bir hutbe okumamış olsaydı, nerede ise Muhacirlerle Ensar arasında şiddetli ihtilaf çıkacaktı. Hz. Ebûbekir, hutbesinde halifeliğin Kureyş'e ait olduğunu, Arapların durumunun ancak Kureyş'in iktidara gelmesiyle korunabileceğini delilleriyle anlattı. Ensardan Evs kabilesinin iktidara gelmesiyle Hazreç kabilesinin rekabet edeceğini, Hazreç'in iktidara gelmesiyle de Evs'in rekabete yelteneceğini hatırlatarak bu hususta Ensar'ı uyardı. Onun bu sözleri üzerine Cahiliyye dönemindeki durumlarını hatırlayıp, aradaki ilişkilerin kısa sürede eskiden olduğu gibi düşmanlığa dönmesinden korkan Ensar-ı kiram, söylediklerini doğru bularak teklifini kabul etti-

7 Taberî III, 193.

ler. Hz. Ebûbekir konuşmasının sonunda onlara Hz. Ömer ya da Ebû Ubeyde b. Cerrah'dan birine biat etmelerini teklif etti. Bu esnada, insanların dağılıp ihtilafa düşmelerinden ve Ebubekir'in hutbesinin meydana getirdiği bu olumlu havanın zayi olmasından korkan Hz. Ömer, hemen ileri atılarak Hz. Ebûbekir'e biat etti.[8] Ve "Ey Ebûbekir, Müslümanlara namaz kıldırmayı Peygamber sana emretmedi mi? Sen onun halifesisin, biz sana biat ediyoruz, biz Rasülullah (s.a.)'a hepimizden daha sevgili olan en hayırlı kimseye biat ediyoruz" dedi. Hz. Ömer'in peşinden Hz. Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Beşîr b. Sa'd biat ettiler Sonra da muhacirler ve Ensar peş peşe biat etti. Burada müslümanlardan sadece Sakîfe'de bulunan grup biat ettiği için bu biata "el-bey'atü'l-hassa" yani "özel biat" denilir. Ertesi gün Hz. Ebûbekir mescidde minberde oturdu ve bütün Medine halkı ona biat ettiler. Bu biata da "el-bey'atü'l-kübrâ, veya el-bey'atü'l-âmme", "büyük biat" veya "umûmî biat" denilmektedir.

Bu hadise meydana gelirken Hz. Ali, Zübeyr b. Avvam ve Hâşimoğullarından bir grup, Hz. Fatıma'nın evinde toplanmışlardı. Hz. Ali ve Ehli beyt Salı gününü, Rasülullah (s.a.)'ın techiz ve tekfini ile geçirmişlerdi. Bu sebeple Hz. Ali, Hz Ebubekir ile kendisinin mertebe ve hakkını[9] bilmezlikten gelerek ona biat edenlere kırıldı. Ancak bununla birlikte o, Hz. Fatıma'nın ölümünden sonra Hz. Ebûbekir'e biat etti. Hz. Ömer bir hutbesinde Hz. Ali, Hz. Zübeyr ve onlarla beraber Hz. Fatıma'nın evinde olanların muhalefet ettiklerini, durumun nazik olup, âcil ve kesin bir çözüm gerektirdiğini bildirmiştir.[10]

Hz. Ebûbekir, Sakîfe toplantısının ikinci gününde, umumî biattan hemen sonra Mescidi Nebevi'de okumuş olduğu hutbede takip edeceği siyâseti ilan etmiştir. Hutbenin metni şöyledir: "Ey insanlar! Sizin en iyiniz olmadığım halde başınıza geçmiş bulunuyorum. Görevimi hakkıyla yerine getirirsem, bana yardım ediniz. Yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk, emanet; yalancılık ise hıyanettir. İçinizdeki zayıf,

8 İbn Hişâm IV, 335-339.

9 Hz. Ali'nin Taberî'deki hutbesine bkz. III, 302.

10 Hz. Ömer'in bu hutbesi için bkz. İbn Hişâm, Siret, IV, 337-338; Taberi, III, 200

hakkını alıncaya kadar benim nazarımda kuvvetlidir. İçinizdeki kuvvetli de, ondan başkasının hakkını alıncaya kadar zayıftır. Bir millet, Allah yolunda cihad etmeyi bırakırsa zillete düşer. Bir millette kötülük yaygın ve revaçta olursa Allah o milleti belâya düşürür. Allah ve Peygambere itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat ediniz. Ben Allah ve Peygambere isyan edersem, sizin bana itaat etmeniz gerekmez. Haydi, namaza kalkınız, Allah hepinize rahmet eylesin!"[11]

C- HZ. EBÛBEKİR'İN ŞAHSİYETİ:

Hz. Ebûbekir Kureyş'in ileri gelenlerinden ve mühim işlerde görüşmelere katılan meşveret ehlindendi. Ülfet ehli, yumuşak huylu ve kavmi tarafından sevilen biriydi. Cahiliyye devrinde, sadece kabileler tarafından takdir edilip, tayin ettiği miktarlar kabul gören üstün meziyetli kişilerin yürüttüğü diyet ve borç işlerine Hz. Ebubekir bakardı. Kureyşliler, diyetlerle ilgili onun verdiği kararlara uyar, onun takdir ettiği miktarları seve seve kabul ederler, ondan başkası getirecek olursa reddederlerdi.

İslâm gelince, Peygamber (s.a.), onu diğerlerine tercih etti. O da Rasûlullah (s.a.)'e arkadaşlıkta samimî davrandı, Peygamberin getirdiklerinin hiç birinde şüpheye düşmedi, bu sebeple Rasûlullah onu "Sıddîk" olarak isimlendirdi. Tarihçiler onun hiçbir seferinde Rasûlullah'dan ayrılmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Uhud ve Huneyn gününde Rasulullah (s.a.)'in yanında sebat gösterenlerin içinde idi. Rivayet edildiğine göre Âişe (r.a.) şöyle demiştir: "Annem ve babam aklım erdi ereli müslümandır. Onların üzerinden hiçbir gün geçmezdi ki, sabah ve akşam Rasûlullah'ın yanına gelmesinler."

Hz. Ebûbekir bütün hallerde şecaati ve tehlikeli anlarda sebatı ile ma'rûftur. Şüphesiz ki, İslâm'ın yayılmasını genişletmiş, parçalanmış veya parçalanmak üzere bulunan Arapların birliğini sağlamayı başarmıştır. Bunun en açık örneği mürtedlerle yaptığı mücadelelerdir ki, bu korkunç fitneyi, tanzim ettiği ordular sayesinde ortadan kaldırmış,

11 İbn Hişâm IV, 340-341; Taberî III, 203.

Üsame b. Zeyd İslâm ordusuyla Şam'da bulunurken Medine'ye hücum eden mürtedleri karşılamak üzere bizzat kendisi çıkmıştır. Bu esnada sahabe ısrarla kendisini tehlikeye atmamasını isterlerken, onları dinlememiş ve şöyle demiştir: "Hayır! Allah'a and olsun ki yapamam. Sizi bizzat kendim koruyacağım." Hz. Ebûbekir, sabırla mücadele etti. Allahu Teâlâ da kendisine nusret ve zafer ihsan edince mürtedleri tekrar İslâm dairesine soktu ve İslâm'ın şanını yüceltti. Sonra o, müslümanlardan, Arap Yarımadasının dışında Allah yolunda cihad ederek davet görevini ifa edecek bir ordu meydana getirdi ki, büyük Fars ve Rum İmparatorluklarının kuvvetlerine karşı üstünlük bu orduya nasip oldu. Kendisi vefat edinceye kadar bu ordu, İran ve Bizans ülkelerinin birçoğunu fethetmiş bulunuyordu.

Hz. Ebûbekir'in İslâm'a yardımını ve bu yardımından dolayı üstünlük ve faziletini dile getiren Rasûlullah (s.a.)'den rivayet edilmiş mütevatir birçok hadis vardır. Buharî'nin Ebu'd-Derdâ'dan rivayet ettiği uzun bir hadisde Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz ki, Allah beni, size peygamber olarak gönderdi, fakat siz "Yalan söylüyorsun" dediniz. Ebûbekir ise, "Doğru söyledin! Dedi ve bana canıyla ve malıyla yardımcı oldu. Şimdi siz bu aziz arkadaşımızı bu hususiyetiyle bana bırakırsınız değil mi?" (Rasûlullah (s.a.) bu sözü iki kez söylemiştir).

Ebû Hureyre'den rivayet edilen başka bir hadisde de Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Ebûbekir hariç, iyiliğinin mükâfatını vermediğimiz hiçbir kimse kalmamıştır. Onun bize öyle iyilikleri vardır ki, onların mükâfatını Kıyamet gününde Allahu Teâlâ verecektir. Bana Ebûbekir'in malının sağladığı faydayı hiç kimsenin malı sağlamamıştır. Ümmetimden birini "Halil" (halis dost) edinseydim Ebûbekir'i edinirdim; ama arkadaşınız (Rasûlullah kendisini kasdediyor) Allah'ın Halili'dir.

Hz. Ebûbekir (r.a.) eli bol, cömert bir kimseydi. Nitekim, Urve b. Zübeyr'in, kırkbin dirhem olarak takdir ettiği malını Allah yolunda harcamıştır. Urve der ki: "Âişe bana şöyle haber verdi: O, öldüğünde geriye

ne dirhem bıraktı ne de dinar."[12] Servetinin tümünü Allah yolunda harcamış, Kureyşlilerin işkence ile tekrar putperestliğe çevirmek istedikleri yedi müslüman köleyi satın alarak âzâd etmiştir. Bilâli Habeşî, Âmir b. Füheyre ve Benî Müemmil'in câriyesi bunlardandır.

Ebûbekir (r.a.), tevazu, zühd ve Rasülullah (s.a.)'a bağlılığı ile şöhret bulmuştur. Başkaları kendisini övdükleri zaman şöyle derdi: "Ey Allahım! Beni onların sandığından daha hayırlı kıl, onların bilmediği şeylerden dolayı beni bağışla ve onların söylediklerinden dolayı beni muâheze etme." O, Sahabe arasında geniş ilim, dinde derin bilgi, fesâhat, isâbetli görüş, keskin ferâset ve ince anlayışla tanınmıştı.

Nevevî, Ali b. Ebî Tâlib'den söyle rivayet eder: "Rasülullah (s.a.) halka namaz kıldırmak için Ebubekir'i tayin etti. Ben de o sırada orada idim, hasta değil sıhhatteydim. İmamlığa beni geçirmek isteseydi, elbette bunu yapardı. Şu halde Allah ve Rasülünün, dinimiz için razı olduğu kimseye biz de dünyamız için razı oluruz."[13]

12 Nevevî, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât, II, 189, İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe IV, 279.

13 Nevevî, Age., II, 191.

2- HZ. ÖMER (13-23 / 634-644)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. ÖMER:

Hz. Ömer'in nesebi şöyledir: Ömer b. Hattab b. Nüfeyl b. Abdüluzzâ b. Rebâh. Bu silsile Ka'b b. Lüeyy el-Kureşi el-Adevî'ye yükselir. Kureyş batınlarından olan Adiyyoğulları, şeref ve izzet ile şöhret bulmuşlardı. İslâm döneminde de bunların yeri malumdur. Câhiliyye döneminde putlara tapmayı bırakıp Hanîf dinine sarılan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, cennetle müjdelenen on kişiden biri olan oğlu Saîd b. Zeyd ve Amr b. Âs'ın valiliği zamanında Mısır kadılığını yürüten Hârice b. Huzâfe bu kabiledendir. Hz. Ömer'in nesebi babası tarafından yedinci dedede, anne tarafından ise altıncı dedede Rasülullah (s.a.)'in nesebi ile birleşir. Onun künyesi Ebû Hafs'dır. Rasülullah (s.a.), onda şiddet gördüğü için bu künye ile çağırmıştır.

Taberî'nin rivayetine göre Hz. Ömer, Mekke'de Ficar savaşından yaklaşık dört sene önce dünyaya geldi ve yüksek bir seviyede yetişti. Fesâhat, belâğat ve hakkı anlatmadaki açıklıkta örnek kişi idi. Çocukluğunda babasının koyunlarını güderdi. Sonra ticarete atıldı. Ticaret için Suriye'ye gider gelirdi. Câhiliyye döneminin en şerefli kişilerinden biriydi, sefâret (dış ilişkiler) görevi ona verilmişti. Başkalarıyla Kureyş arasında savaş çıktığı zaman, sefir olarak onu gönderirlerdi.[14] Hz. Ömer, cesur, kavmi arasında saygı gören, güçlü, kuvvetli ve sert tabiatlı bir kimseydi. İbnu'l-Esîr'in rivayetine göre Rasülullah (s.a.)'ın doğumundan onüç sene sonra dünyaya gelmiştir.[15]

Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu:

Hz. Ömer, İslâmî davetin beşinci yılında müslüman oldu. Onun müslüman oluşunun, İslâm'ın açığa çıkmasında büyük tesiri olmuştur. Zîra o, Kureyş içerisinde kendisine karşı çıkma cüretini gösterebilecek kimsenin bulunmadığına inandığı için, dini inançlarını açıkça

14 Taberî, V, 17.

15 Üsdü'l-Ğâbe IV, 53.

söylemiştir.[16] Nitekim Hz. Ömer'in İslâm'ı kabulünden önce, Rasülullah (s.a.)'ın şöyle dua ettiği rivayet edilmektedir: "Ey Allahım! İslâm'ı bu iki adamdan, yani Amr b. Hişâm ve Ömer b. Hattâb'dan birisiyle yücelt."[17] İbnu'l-Esir, Abdullah b. Mes'ûd'un şu sözünü rivayet eder: "Ömer'in müslüman oluşu fetih, hicret edişi zafer, halifeliği ise, rahmet olmuştur. O müslüman oluncaya kadar, Ka'be'de açıktan namaz kılamıyorduk. Ömer müslüman olunca, Kureyş ile döğüştü, neticede bizi bıraktılar, namazımızı kıldık."[18] Ali b. Ebî Talib (r.a.)'dan şöyle dediği rivayet edilir: Muhacirlerden Ömer'den başka hicret eden kimi gördümse, hepsi gizli hicret etmiştir, Ömer ise hicret etmek isteyince, kılıcını kuşandı, yayını omuzuna aldı, oklarını kabından çıkarıp eline, sopasını da koltuğuna aldı ve Ka'be'ye doğru yürüdü. O sırada müşriklerin elebaşıları, Ka'be'nin avlusunda bulunuyorlardı. Ömer korkusuzca Ka'be'yi yedi defa tavaf etti, sonra Makam-ı İbrahim'e gelerek namazını kıldı. Bilahere halkın yanında durarak onlara şöyle dedi: Suratlar asılmıştır. Allah, şu burunlardan başkasını yerde süründürmeyecektir. Kim annesinin kendisine ağlamasını, çocuğunun yetim ve karısının dul kalmasını istiyorsa, şu vâdinin ötesinde karşıma çıksın!" Hz. Ali devamla diyor ki: "Kureyş'ten hiç kimse, onu takip edemedi. Kendisinin eğitip irşâdettiği güçsüz bir toplulukla birlikte yoluna devam etti.

Hz. Ömer, ilk yıllarda İslâm'a şiddetle karşı idi, fakat çok geçmeden İslâm'ı neşir hususunda peygambere tâbi olan fedâkarların içine girdi. Onun İslâm'ı kabul edişini İbn Hişâm şöyle anlatır: "Ömer kılıcını alarak Rasülullah (s.a.)'ı öldürmek üzere yola çıktı, fakat yolda Nuaym b. Abdullah ona rastladı ve "Nereye gidiyorsun ya Ömer!" dedi. Ömer, "Şu sâbiîye, Kureyş'in birliğini parçalayan, onların akıllılarına beyinsiz diyen, onların dinlerini ayıplayan ve tanrılarına sebbeden Muhammed'e gidiyorum, onu öldüreceğim" dedi. Nuaym: "Yâ Ömer! Vallahi seni nefsin aldatmış, Muhammed'i öldürdükten sonra Abdimenafoğullarının seni yeryüzünde sağ bırakacaklarını mı sanıyorsun? Sen evvelâ kendi

16 İbn Hişâm, I. 364-370.

17 Taberî V, 17.

18 Üsdü'l-Ğabe IV, 58.

âilene dönüp de onların işini halletsene!" dedi. Ömer: "Kimmiş benim âilem?" deyince Nuaym: "Enişten amcanoğlu Saîd b. Zeyd b. Amr ve kız kardeşin Fatıma, vallahi onların ikisi de müslüman olup Muhammed'in dinine tabi oldular, sen önce onlara bak" karşılığını verdi. Bunun üzerine Ömer, derhal eniştesi ile kızkardeşinin evine döndü. Bu esnada Habbab b. Eret de onların yanında bulunuyor ve Fâtıma'ya yazılı bir levhadan "Tâ Hâ" suresini okuyordu. Ömer'in sesini işittiklerinde Habbab gizlendi. Fatıma da "Tâ Hâ" suresinin yazılı olduğu levhayı sakladı. Ancak Hz. Ömer, eve yaklaştığında Habbâb'ın okuduğu Kur'ân'ı duymuştu. Eve girince, "Işittiğim gizli ses neydi?" diye sordu. "Hiçbir şey" dediler. Ömer, "Hayır! Vallahi sizin ikinizin de Muhammed'in dinini kabul ettiğinizi ve ona tabi olduğunuzu haber aldım" dedi ve eniştesi Saîd b. Zeyd'in yakasına yapıştı. Fatıma araya girerek kocasını kurtarmak istedi; fakat Ömer ona bir tokat indirdi. Bu sırada eniştesi ve kız kardeşi, "Evet! Biz müslüman olduk, Allah ve Rasülüne inanıyoruz, sen bildiğini yap" dediler. Ömer kardeşinin üzerinde kan görünce, yaptığına pişman oldu ve geri çekildi. Ona, "Demin okuduğunuz şeyi bana getir, bakayım Muhammed ne getirmiş" dedi. Kız kardeşi, "Biz senin ona karşı kötü davranacağından korkuyoruz" dedi. Ömer, "Korkmayın" diyerek okuduktan sonra mutlaka geri vereceğine dâir tanrıları adına yemin etti. Kardeşi "Ey kardeşim! Sen müşrik olduğun için necissin, ona ancak temiz kimseler dokunabilirler" dedi. Ömer kalktı yıkandı, kardeşi de gizlemiş olduğu sahifeyi getirdi; sahifede "Tâ Hâ" suresi yazılıydı. Hz. Ömer baş tarafından bir miktar okuyunca, "Bu ne kadar güzel ve ne kadar değerli söz!" dedi. Habbâb bunu işitince gizlendiği yerden fırladı ve "Ey Ömer! Allah'a and olsun ki, peygamberin duasını sana nâsib ettiğini ümit ediyorum. Çünkü ben, dün Peygamber (s.a.)'in şöyle dua ettiğini işittim: "Ey Allahım! İslâm'ı, Ebu'l-Hakem b. Hişâm veya Ömer b. Hattâb ile kuvvetlendir." Allah'tan kork, Allah'tan, ya Ömer!" dedi. "Ey Habbâb beni Muhammed'e götür, gideyim müslüman olayım" dedi. Habbâb, "O, Safa tepesinin yanında bir evdedir. (Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini kastediyor; çünkü burası, İslâmî davetin gizli yürütüldüğü dönemde karargâhtı). Yanında da arkadaşlarından bir grup

vardır." dedi. Bilahere Hz. Ömer kılıcını kuşanarak Rasülullah (s.a.) ve arkadaşlarının yanına gitti, kapıyı çaldı. Ömer'in sesini işittiklerinde içlerinden biri kalkıp kapının arasından baktı. Ömer'in kılıçla geldiğini gördü ve korkarak Rasülullah'a dönüp, "Ya Rasülellah! Ömer b. Hattâb, kılıcı da üzerinde!" dedi. Hz. Hamza b. Abdülmuttalip: "Bırakın gelsin... İyi niyetle geldiyse ne âlâ.. Kötü bir niyetle geldiyse kellesini kendi kılıcıyla uçururum!" dedi. Rasülullah (s.a.) izin verilmesini emretti. Bunun üzerine kapıdaki sahabi müsaade etti ve Ömer içeri girdi. Rasülullah (s.a.), kalkıp onu kuşağından veya ridasından yakaladı ve şiddetli bir şekilde çekti. "Ey Hattaboğlu ne maksatla geldin? Allah'a and olsun ki yâ bu işe son verirsin ya da Allah başına bir musîbet getirir!" dedi. Ömer, "Ya Rasülellah! Allah'a, Rasülüne ve Rasülünün Allah'dan getirdiklerine iman etmeye geldim" karşılığını verdi... Bunun üzerine Rasülullah (s.a.) hemen tekbir getirdi. Ashab-ı kirâm bundan Ömer'in müslüman olduğunu anladılar. Hamza ile Ömer müslüman olunca mü'minlerin kalpleri yatıştı, sükûnet buldu. Çünkü bu ikisinin Rasülullah (s.a.)'i düşmana karşı koruyabileceklerine inanıyorlardı."[19]

Hz. Ömer, müslüman olduktan sonra Rasülullah (s.a.)'ın yakınları arasına girdi ve arkadaşlığını da çok güzel yaptı. Rasülullah'a son derece yardım etti, hayatını Rasülullah'ı ve İslâm'ı savunmaya vakfetti. O, kâfirlere karşı insanların en şiddetlisiydi. Bedir, Uhud, Hendek, Biatu'r-Rıdvan, Hayber savaşı, Mekke'nin fethi ve diğer gazalarda Rasülullah (s.a.) ile beraberdi. Rasülullah işlerin çoğunda onunla istişâre ederdi. Çok kere, Hz. Ömer'in Rasülullah'a tavsiye ettiği görüşe muvafik olarak ayetler nazil olmuştur. Rasülullah'ın, "Ömer benimle beraberdir, ben de Ömer'le beraberim, benden sonra Ömer nerede ise, hak da oradadır" dediği rivâyet edilmiştir.[20]

Hz. Ebûbekir, mühim işlerinde Hz. Ömer'le istişâre eder ve her ne kadar kadı ismiyle anılmamışsa da davaların hallini ona bırakırdı. Ridde

19 İbn Hişâm, I, 364-370.

20 Taberî, 111, 192.

savaşlarında onun sağ koluydu. İleride geleceği gibi Kur'ân'ın toplanması ve tedvîninde Hz. Ömer'in büyük rolü olmuştur.

B- HZ. ÖMER'E BÎAT:

Hz. Ebûbekir hastalanıp ecelinin yaklaştığını anlayınca, müslümanları etrafında toplayıp, onları birleştirecek birinin halife olarak yerine getirilmesini vasiyet etmeden öldüğü takdirde, ilk defasında olduğu gibi hilâfet hususunda ihtilâf çıkmasından ve dolayısıyla aralarına düşmanlık girmesinden korktu. Uzak görüşüyle, bu tehlikeleri bertaraf edecek tedbirlerin alınmasını gerekli gördü.

Hz. Ebûbekir, arkadaşları arasından zulme varmayan bir şiddet ve zayıflığa varmayan bir yumuşaklık sahibi birini seçmeyi düşündü ve "Sahabeden bu sıfatları taşıyan iki kişi buldu ki, bunların biri Hz. Ömer, diğeri ise Hz. Ali idi. Ancak birincisi, bazen bir iş yapmak istediğinde yolunda bir engel görürse o işi terkedebilir; ikincisi ise doğruyu gördüğünde önüne çıkacak engellere aldırış etmezdi. İşte Ali bu özelliği ile şiddete yumuşaklıktan daha ziyade meyilliydi.[21]

Hz. Ebûbekir'in tercihi Ömer (r.a.) üzerinde karar kılınca, yanına gelen sahabîlerle onun hakkında istişâre etti. Abdurrahmân b. Avf'a, "Ömer hakkında ne dersin?" diye sordu. O da: "Bana sorduğun şeyi sen benden daha iyi bilirsin" dedi. Ebûbekir: "Öyle de olsa sen görüşünü beyan et" dedi. Abdurrahmân (r.a.): "Vallahi Ömer düşündüğünden daha üstündür. Ne var ki biraz şiddeti vardır" cevabını verdi. Hz. Ebûbekir, "O beni yumuşak gördüğü için öyle davranıyor, iş kendisine kalınca bu şiddetli davranışlarının çoğunu terkedecektir" dedi. Hz. Osman aynı soruya muhatap olunca: "Sen bu hususta bizden daha bilgilisin" karşılığını verdi. Hz. Ebûbekir, "Sen yine de Ömer hakkındaki görüşünü açıkla. Ey Abdullah'ın babası!" dedi. Bunun üzerine Hz. Osman, "Ey Allah'ım! Benim onun hakkındaki bilgim, içinin dışından daha iyi olduğudur. İçimizde onun dengi yoktur." cevabını verdi. Halife aynı

21 Refik el-Azm, Eşheru Meşâhiri'l-İslâm, 133.

soruyu Ensâr'dan Üseyd b. Hudayr'a[22] sordu. Üseyd, "Senden sonra en hayırlı onu bilirim, razı olunacak şeye rıza gösterir, kızılacak şeye de kızar. İşlerini gizli tutan açık yapandan daha hayırlıdır. Bu işin üstesinden gelecek, ondan daha iyisi yoktur" dedi. Hz. Ebûbekir, Saîd b. Zeyd ve diğer muhâcirler ve Ensâr ile de istişâre etti, hepsi Hz. Ömer'i medhettiler.

Hz. Ebûbekir, bunlardan sonra Osmân b. Affân'ı çağırarak ahidnâmeyi yazdırdı. Ahidnâmenin metni şöyledir: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu, Rasûlullah Muhammed (s.a.)'in halîfesi Ebûbekir'in dünya hayatının sonu, âhiret hayatının başlangıcında, kâfirin imân ettiği, fâsıkın bile Allah'tan korktuğu son demde yazdırmış olduğu ahidnâmedir. Ben sizin üzerinize Ömer b. Hattâb'ı tayin ettim. İyi olur ve âdil davranırsa, beni tasdik etmiş olur ki, onun hakkındaki bilgim ve görüşüm budur. Eğer zulmeder ve durumunu değiştirirse, ben gaybı bilici değilim, (mazurum). Ben sadece hayır murad ettim, herkese ancak kazandığı vardır. "Haksızlık edenler hangi dönüşe (hangi akibete) döndürüleceklerini yakında bileceklerdir."[23]

Hz. Ömer halîfe olunca minbere çıktı ve şöyle dedi; "Ben bazı hususları arzedeceğim. Bu sözlerin yerine getirileceğinden emin olunuz." Halîfe olduğunda ilk söylediği söz de şu olmuştur: "Arabların durumu, burnuna yular takılmış sürücüsünün arkasından giden deveye benzer. Onu çeken nereye götürdüğüne dikkat etsin. Bana gelince, Ka'be'nin Rabbine and olsun ki, ben onları doğru yolda götüreceğim.[24]

---

22 Babası Hudayr. Buâs gününde Evs kabilesinin reisi ve kahramanıydı. Üseyd İslâm'ı erken kabul eden Medinelilerdendir. Akabe gecesinde seçilen nakiblerden biridir. (İbn Hacer, el-İsâbe, I, 48).

23 Şuarâ (26), 227.

24 Taberî, IV, 54; İbnu'l-Esîr, II. 208.

C- İSLÂM FUTÛHÂTI:

a- Fetihleri kolaylaştıran sebebler:

Rasülullah (s.a.)'in dış siyasetin temellerini nasıl attığını yukarıda görmüştük. Bildiğimiz gibi krallara ve emirlere elçiler ve mektuplar göndererek onları Allah'ı birlemeye ve kendisinin Peygamberliğine imana davet etmiş, davetiyle alay edip, elçilerine zulmettikleri ve arkadaşlarını öldürdükleri için Suriye sınırlarında, Bizans İmparatorluğunun uydusu olan Gassânîlere karşı savaşmıştı.

Rasülullah (s.a.), vefatından önce savaş için Suriye'ye göndermek üzere bir ordu hazırlamış, sancağı Üsâme b. Zeyd b. Hârise'ye vermişti. Babası şehid olduğu zaman Üsâme, henüz onbeş yaşındaydı. Onsekiz yaşına girer girmez Rasülullah (s.a.), onu, babasının hatırasını yüceltmek, babası ve onunla beraber şehid olan müslümanların intikamını almak ve davetiyle alay edip, elçilere saldıranları te'dîp etmek maksadıyla rumlarla savaş için hazırladığı ordunun başına geçirmiştir.

Rasülullah (s.a.) ordu yola çıkmadan hastalandı ve Rabbine kavuştu. Üsame, yeni Halîfeye komutan seçme serbestliği sağlamak maksadıyla, ordu komutanlığından istifa etmeyi düşündü; fakat Hz. Ebûbekir Rasülullah (s.a.)'ın isteğini yerine getirmek gayesiyle onun ayrılmasına izin vermedi. Dolayısıyla Üsâme, Meşârifüş-Şam (Suriye'ye karşı duran yaylalar)'a doğru gönderildi. Halife, bu davranışıyla dâhili ve haricî düşmanlara merkezî hükûmetin kuvvet ve sebatını hissettirecek askeri ve siyâsî manevralar yapmak istiyordu. Nitekim bazı kabileler, "Eğer onların kuvvetleri olmasa bu orduyu göndermezlerdi" dediler ve yapmak istedikleri birçok kötülüklerden vazgeçtiler.

Fakat Hz. Ömer'in de içlerinde bulunduğu bir grup sahabî, Rasülullah'ın vefatı üzerine Arap Yarımadasında ortaya çıkan durumun nezaketini ve Üsâme'nin yaşının küçüklüğünü göz önüne alarak bu ordunun başında Üsâme'nin bulunmasına itiraz ettiler. Hz. Ebûbekir onlara şu kesin cevabı verdi: "Rasülullah (s.a.)'ın verdiği bir hükmü ben asla reddedemem, yırtıcı hayvanların beni parçalayacaklarını bilsem, onu yine gönderirim. Çünkü Rasülullah (s.a.)'ın emri böyledir." Sonra

oturduğu yerden sıçrayarak Hz. Ömer'i sakalından yakaladı ve "Annen seni kaybetsin ey Hattâb oğlu! Benden Rasülullah (s.a.)'ın tayin ettiği bir komutanın azlini mi istiyorsun?" dedi.

Bu durum karşısında, aralarında Ömer b. Hattâb da olduğu halde, Allah yolunda, Allah'ın dinini zafere ulaştırmak için savaşacak müslümanların, Üsâme'nin sancağı altında toplandıklarını gördüğümüzde hayret etmiyoruz.

Ordu hareket edince, Hz. Ebûbekir orduyu selâmetlemek için yaya olarak yürüyor, Üsâme ise binekle gidiyordu. Üsâme: "Ey Rasülullah (s.a.)'in halifesi! Ya sen de bin, ya da ben ineyim" dedi. Hz. Ebûbekir: "Vallahi ne ben binerim, ne de sen inersin! Bir saat olsun, ayaklarım Allah yolunda tozlansın. Çünkü gâzînin Allah yolunda attığı her adıma yediyüz sevap yazılır, derecesi yediyüz derece yükselir ve yediyüz günahı silinir" dedi. Hz. Ebûbekir, Üsâme'ye orduda bulunan Hz. Ömer'in Medine'de kalması ve kendisine yardım etmesi için ondan izin isteyecek kadar değer vermiş ve şöyle demişti: "Ömer'i bana yardımcı bırakmayı uygun görürsen bırakıver."

Hz. Ebûbekir, Üsâme'ye şu talimatı verdi ve tavsiyelerde bulundu: "Hıyanet etmeyiniz, zulmetmeyiniz, haddi tecavüz etmeyiniz. Kimsenin azasını kesmeyiniz, çocukları, ihtiyarları, kadınları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Yemiş veren ağaçlara dokunmayınız, koyun, inek ve develeri (gıdadan başka bir maksatla) kesmeyiniz. Yolda manastırlara kapanmış kimselere rastlayacaksınız, onları kendi hallerinde bırakınız. Bazı topluluklara uğrayacaksınız onlar size içinde çeşit çeşit yemekler olan kaplar getirirler, o yemeklerden yediğinizde Allah'ın ismini anınız. Başlarının ortasını tıraş edip, çevresini sarık gibi bırakmış olan kavimlerle karşılaşacaksınız. Onlara hafifçe kılıçla vurunuz. Haydi, Allah'ın adıyla süratle gidiniz."[25]

İşte Rasülullah (s.a.)'ın halifesi Hz. Ebûbekir, müslümanlar için savaş âdâbını bu şekilde vazetti. Onlara zayıflara iyi davranmalarını tavsiye etti, insanlara mal ve can emniyeti vermelerini dinî inançlarına ta-

25 İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih II, 139

amuz etmemelerini emretti. Üsâme, bu yiğit delikanlı, takvâ sahibi genç komutan, bu siyâseti Kitâb ve Sünnete uygun olarak uygulayacakların en iyisiydi. İşte bu durum, bu yüce din ve yüce Peygamberin ortaya koyduğu, müslümanların halifelerinin ve güçlü komutanlarının uyguladığı en parlak bir misal sayılmaktadır.

Hz. Üsâme'nin zaferle dönmesi ridde savaşlarından dolayı üzüntüye düşmüş olan Medine halkını son derece sevindirdi. Ve onun bu zaferi, hakîkî değeriyle mütenasip olmayan bir ehemmiyet kazandı. Nitekim bu zafer, daha sonra Suriye üzerine yönelen ve bölgeyi fetheden akınların başlangıcı sayıldı.

Bundan sonra, Hz. Ebûbekir, Arapların dış savaşlara zaman ayırmalarını sağlamak için fitneleri ve dahili isyanları bastırmaya yöneldi; zîra bu siyaset, bir taraftan İslâm'ın dini yayma emrini ifâ etmek, diğer taraftan da Arab'ın fıtratında mevcut olan savaş sevgisinden faydalanmanın en uygun yoluydu. Bunun içindir ki Hz. Ebûbekir, irtidat eden Araplara karşı yaptığı şiddetli ridde savaşlarını başarıyla bitirince bu savaşlarda görev alan orduları, ülkeleri fethetmek ve İslâm'ı buralarda yaymak maksadıyla gönderdi ve arka arkaya bunları destekleyecek yardımcı kuvvetler sevketti. Halid b. Velîd'i Hire üzerine gönderdi, bilahere Arap Yarımadasının çeşitli bölgelerinden asker topladı ve Allah yolunda cihad etmeleri için Suriye tarafına sevketti.

Hz. Ebûbekir'in, güçlü, zengin ve geniş nüfuz sahibi İran ve Bizans İmparatorlukları gibi iki büyük devlete karşı, bir anda savaş açması, onun siyâsî dehasının üstünlüğünü ve azîmetinin kuvvetini göstermektedir. Ancak bu iki devletin büyüklük ve kuvvette örnek gösterilecek seviyede bilinmeleri bizi şaşırtmasın. Çünkü bunlar sadece görünüşte büyük devletlerdi. Kralların istibdat ve zulümleri, dinî ihtilaflar, lüks, sefahat ve iktidar rekabetleri bunları zayıflatmıştı. Buna karşılık İslâm, Arapların kalplerini telif etmiş ve birliği sağlamış bulunuyordu. Hz. Ebûbekir, savaşı seven, yemede, giymede güç hayat şartlarına alışkın, aynı zamanda güçlü iman sahibi, din uğrunda şehid olmayı arzulayan genç Arap toplumunda, bu iki büyük devlete son verecek gücü bulmuştu.

İslâm futûhatının büyük bir kısmı, Hz. Ömer zamanında tamamlanmıştır. İran, Filistin, Suriye ve Mısır ülkeleri fethedilmiş Müslüman Arap devletinin toprakları, bu iki büyük devlet, yani İran ve Bizans İmparatorluğu aleyhine genişlemişti.

Bizans İmparatorluğunun, Araplarla ırkî birliği, dil yakınlığı ve ticarî münasebetleri olan vilâyetlerini feth etmek, müslüman Araplar için kolay oldu. Bunun yanında Bizans devletiyle, onların egemenliğinde bulunan milletler arasındaki mezheb farklılıkları ve ahâliyi ezen vergiler sebebiyle meydana gelen nefret, müslümanların işini daha da kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla bu halk, Bizans idaresinden ve Bizans kilisesinin istibdadından kurtulmak için Arapların egemenliğini seve seve kabul etti.

Bizans Devleti, Jüstinyen'in son dönemlerinden itibaren Herakliyus'un (565-641) vefatına kadar meydana gelen fitne ve isyanlardan dolayı çökmeye yüz tutmuştu. Her ne kadar Herakliyus, İranlıların futûhatla genişlemelerini önleyip Mîlâdî 628 yılında yapılan mütareke ile İran'ın istila etmiş olduğu bölgeleri geri alabilmişse de, doğu eyaletlerinin en güzellerini müslümanlar kesip almış, Avarlar kuzeyden İstanbul'u kuşatmış, 679 yılında Balkan Yarımadasına yerleşip hâlâ burada yaşayan Bulgarlar da onlarla beraber mûhasaraya katılmışlardı. Bundan dolayı Tuna (Danûbe) daha önce olduğu gibi artık imparatorluğun kuzey sınırı sayılmamaktaydı.

Bizanslıların batıdaki nüfuzu, doğudakinden daha zayıftı; zira M. 582 yılında İspanya'da Batı Gotları ayaklanmış, şiddet kullanarak İşbiliye'yi istilâ etmişler ve Kurtuba'yı teslim olmaya zorlamışlardı. Swinthilla, M. 628 de Bizanslıların diğer birçok bölgelerini istila etti. İber Yarımadasının tüm bölgelerinde Gotlara karşı çıkacak hiçbir güç yoktu. Aynı dönemde Arapların da kalkınmış olması, bu imparatorluğu ve istiklâlini tehdîd eden en büyük tehlike oldu.

İran'a gelince, Farslar dili ve dini bir, ırkı mütecânis, müstakil bir milletti. Dolayısıyla Farsların Araplara mukâvemeti, bir milletin bütünüyle diğer bir millete karşı mukâvemeti durumunda idi. Bununla be-

raber, Herakliyus'a mağlup olduktan sonra İran'da gerileme ve çökme yaygınlaşmıştı. Fars imparatorluğunun yıkılışını hazırlayan, bunlardan başka sebebler de vardır. Sâsânî imparatorluğunun Ardeşîr b. Bâbek'in eliyle kuruluşunun (M. 226) üzerinden dört asır geçmişti. Bu uzun dönem içinde Fars imparatorluğunun temelleri sarsılmış ve düzeni bozulmuştu. Mecûsî Araplar, Manizm mezhebini bunlardan almışlardır.[26]

Aynı şekilde Nastûriler veya Jüstinyen'in Atina'dan kovmuş olduğu Eflatuncular vasıtasıyla Yunan ilimleri ve bazı felsefî eserler onlara intikal etmiştir.

İran Sasânî Devletinin, komşusu olan Çin İmparatorluğu ile sağlam ilişkileri vardı. Budizm dininin yayılmış olması münâsebetiyle de Hindlilerle ilişkiler kurulmuştu. Farslıların bu medeniyetlerle ilişkileri ilim ve maarîfte yükselmelerine yardımcı olmuştur.

Sâsânî kisralarının son zamanlardaki istibdadları neticesinde halk kendilerinden nefret etti, dolayısıyla onlara kin ve düşmanlık beslemeye başladı. Bundan dolayı onlardan yüz çevirdi. Kisralar, daha önce halk tarafından sevilmeyen Mecusiliği teşvik edip mecûsî din adamlarına devlet yönetiminde etkileri olacak kadar yetki ve selahiyyet vererek, hükümdar meclislerinde onlara büyük nüfuz bahşettiler, Kisralar tarafından bu mevkiye yükseltilen mecûsî kâhinleri, devlet yönetiminde büyük

26 Manizm, Mânî'ye nisbet edilir. Bu grup, ilk İşrakiyyûn'un yaptığı gibi doğuda Hıristiyanlıkla Putperestlik arasında uyum sağlamaya uğraşmışlardır. Akîde ve inanç sistemlerini, Tevrat, Fars kültürü ve Budizm'den almışlardır. Bu dine inananlar İranlıların inanç esası olan Seneviyye (Hayır ve şer ilahı olduğunu)'yi kabul ederler. Dolayısıyla onlar bu âlemde iki tanrının varlığına inanırlar. Birisi hayır tanrısıdır ki, bunun sembolü nurdur. Diğeri şer tanrısıdır, bunun sembolü de zulmettir. Birinciye aydınlık tanrısı, ikinciye zulmet tanrısı ismi verilir. Maddî alem bu karanlık tanrısından sudur etmiştir. Manizm, doğuda özellikle İran, Hindistan, Tibet, Çin ve Türkistan'da yayıldı. Hatta mîladî XI. asra kadar buralarda parlak bir şekilde devam etmiştir. Sonra Araplara intikal etmiş, buradan da Güney İtalya'ya geçmiştir. Aziz Augustin insanları bu mezhebe çağırdı ve yayılması için sekiz sene uğraştı. M. 372 de Valentinianus II. sonra da M. 381 de Theodosius I. buna şiddetle karşı çıktılar ve aleyhine şiddetli fermanlar çıkardılar.

payları olduğunu iddia ederek Yahûdîlik, Hıristiyanlık, Sâbiîlik, Budizm ve Manizm gibi muhtelif din mensuplarına baskı yapmaya başlayınca bu ihtilaf daha da büyüdü. Bu sebebler, Sasaniler'in zayıflamasına ve çözülmesine yardımcı olmuştur.

İşte Sâsânî Hânedânının sonuncusu III. Yezdecird, tahta çıktığında Fars İmparatorluğunun manevî zayıflama, siyâsî karışıklıklar ve anarşi karşısındaki durumu böyleydi. Ki, onun döneminde devletin durumu tamamen bozulmuştur. Yezdecird tahta çıktığında henüz yirmibir yaşında idi. Bu durumu iyi bir fırsat olarak gören müslümanların bu ülkeye karşı savaşma istekleri, daha da arttı. Peygamber (s.a.)'in, kisraların hazinelerine sahip olacaklarına dâir vermiş olduğu müjde de, bu hususta onlara yardımcı oluyor ve cesaret veriyordu.

b- Irak ve İran'ın fethi:

Yukarıda geçtiği gibi Araplar, İran'ın fethinin Bizans'ın fethinden daha güç olacağı kanaatinde idiler. Dolayısıyla İranlılarla savaşmaktan çekiniyorlardı. Hz. Ebûbekir, Halid b. Velîd'in komutasında, Müsenna b. Hârise de beraberinde olduğu halde Irak üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu, Fırat'ın güney tarafında oturan Arap kabilelerine boyun eğdirip hakimiyeti altına aldığı gibi, İranlılara karşı da galip geldi. Hire ile Enbâr'ı istilâ etti. Sâsânî hânedânının sonuncusu olan III. Yezdecird'in, Rüstem komutasında göndermiş olduğu kuvvetli ordu karşısında Arap orduları tutunamayıp geri dönerek çöl içlerine çekildiler. Bu durum Hz. Ebûbekir'in son günlerine kadar böyle devam etti. Halife son günlerinde Halid b. Velid'i Suriye ve Filistin dolaylarında rumlara karşı savaşan müslümanların yardımına göndermişti.

Hz. Ömer halife olduğu zaman İran'da karışıklıklar çoğalmış, devlet sıkıntı içerisine düşmüştü. Müsennâ b. Hârise bu durumu ve İran tahtına genç yaşta bir delikanlının çıktığını Hz. Ömer'e yazdı ve bu fırsatı değerlendirmeye teşvik etti. Hz. Ömer, Hicretin 15. yılında Ecnadîn'de hezimete uğratılmış olan Rumlardan artık çekinmiyordu, bu tarafı emniyete almış sıra Irak savaşına gelmişti. Nitekim himmetini bu tarafa yöneltti, halkı savaşa çağırdı ve Irak'ı fethe teşvik etti. Orduyu bizzat

kendisi yönetmek istiyordu; fakat ashabtan bazıları, sahâbenin ileri gelenlerinden birini göndermesini, kendisinin arkadan yardımcı kuvvetler sevkeden kişi olmasını tavsiye ettiler. Bunları dinleyen Hz. Ömer minbere çıktı ve şöyle dedi: "Ey nâs! Ben sizinle beraber gelmek niyetinde idim; ancak, sizden akıl ve görüş sahibi kimseler beni bu görüşümden döndürdüler ve benim burada kalarak, yerime savaşı yönetecek bir sahabiyi göndermemi tavsiye ettiler."[27]

Tercih, Sa'd b. Ebî Vakkâs (r.a.) üzerindeydi. Hz. Ömer, bu görüşü çok isâbetli buldu. Sa'd'ı çağırdı. Irak fethiyle görevlendirdi ve orduyu teşci etti. Sa'd, Hicaz ve Kûfe arasındaki arazide dolaşmaya ve düşmandan haber toplamaya başladı. Bu arada Hz. Ömer'in memurları, mektuplarını getirerek görüşlerini komutana ulaştırıyor ve halife yeni birliklerle Sa'd'ı takviye ediyordu.

Sa'd, Kadisiye'ye yönelince (15/636), -burası Irak'ın kapısı sayılmaktadır- Rüstem komutasındaki 30 bin kişilik bir ordu ile karşılaştı. Halbuki Sa'd'ın ordusunun mevcudu 7 ile 8 bin arasındaydı. İranlılar müslüman Arapların oklarına gülüyor ve bu okları iğe benzetiyorlardı.

Arap ve Fars komutanları arasında elçiler gidip gelmeye başladı. Arap elçileri yanına geldiklerinde Rüstem, altın tahtta oturuyordu, meclisi altın işlemeli yaygılarla döşenmişti. İran askerleri taçlar giyinmiş, etrafa da filler yerleştirmişlerdi. Kılıçlarını kuşanmış olan elçiler, atlarını Rüstem'in tahtına yakın bir yerde bağlayıp yanına girmek istediklerinde, Farslar, buna engel olmak istemişlerdi. Belâzurî'nin anlattığına göre Rüstem, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan bazı arkadaşlarını kendisine göndermesini istedi, o da Muğîre b. Şu'be'yi gönderdi. Muğire, Rüstem'le beraber oturmak için tahtına doğru ilerledi; fakat muhafızlar onun geçmesine mani oldular. Rüstem şöyle dedi: "Sizi üzerimize yürümeğe, hayat sıkıntısı ve şiddetli kıtlığın ittiğini anlıyorum. Karnınızı doyuracağınız ve canınızın istediği bazı şeyleri verelim de sizi geri döndürelim." Muğire bu isteğe şöyle cevap verdi: "Yüce Allah bize Peygamber (s.a.)'i gönderdi, biz onun davetine icâbet etmek ve ona tabi olmakla mesut ve

27 İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 75.

bahtiyar olduk. Dinimize muhâlefet edenlere karşı "küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar"[28] cihad etmemizi de emretti. Şimdi biz seni, bir olan Allah'a ibâdet etmeye ve O'nun Peygamberine imân etmeye dâvet ediyoruz. Davetimizi kabul ederseniz ne âlâ, yoksa sizinle bizim aramızdaki meseleyi ancak kılıç halleder." Rüstem ise: "Aya ve güneşe and olsun ki, yarın kuşluk zamanına kadar tümünüzü katledeceğiz" dedi. Muğire de: "Güç ve kuvvet Allah'ın elindedir" deyip oradan ayrıldı.[29]

Elçilerin bu tutumu ve verdikleri sert cevap, Rüstem'i şaşırtmıştı, arkadaşlarına hitaben: "Bakınız! Bu adamlar doğru da, yalan da söylemiş olabilirler. Eğer yalan söylüyorlarsa, bunlar sırlarını çok gizli tutuyor, hiç de birbirlerine muhalif söz söylemiyorlar, sırlarını bu derece gizlemeğe and içmişler. Böyle bir kavim, şiddetli ve kuvvetli bir toplumdur. Eğer doğru söylüyorlarsa, bunların karşısında hiç kimse duramaz" dedi. Arkadaşları şiddetle bağırarak "Bu köpeklerden gördüğün şeylerden dolayı bu görevi bırakma! Allah'dan kork Allah'dan! Bunlara karşı mutlaka savaşmalısın!" dediler. Rüstem, "Evet! Ben bunu söylüyorum, ama sizin isteklerinizde kuşkusuz sizinle beraberim" dedi.[30]

Bu durum karşısında Rüstem, Araplara karşı savaşmak zorunda kaldı. Günlerce savaştılar, sonunda talih Rüstem ve ordusunun aleyhine döndü, rüzgâr aleyhlerine esti ve toz gözlerini kör etti. Rüstem ve askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü, kalanlar kaçtılar. Malları ganimet alındı. Sonra Sa'd, Celûlâ'ya yürüdü (H. 16). Orada da savaştı. Kisranın kızlarından birini esir aldı ve Farsların büyük bir kısmını da imha etti.[31] Celûlâ' fethinin neticesi olarak, Felâlic, Nehreyn, Bâbil, Nehru'l-Melik, Kûsâ ve diğer bölgelerin yöneticileri halkla birlikte müslüman oldu. Hz. Ömer bunların topraklarının kendilerinde kalmasını ve onlardan cizyenin kaldırılmasını emretti.[32]

---

28 Tevbe (8), 29.
29 Fütûhu'l-Buldân, 265.
30 İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 77.
31 Taberî, IV. 132-140.
32 Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, 271.

Sa'd, Hz. Ömer'e mektup göndererek fethi müjdeledi. Halife de ona şöyle yazdı: "Olduğun yerde dur, peşlerini takip etme, bununla iktifa et, orada müslümanlara hicret yurdu ve yerleşecekleri bir şehir kur, yalnız, onlarla benim aramda deniz olmasın." Bu emir üzerine Sa'd, Kûfe şehrini kurdu, orada bir Ulu cami yaptırdı, halk için evlerin ve şehirin planını çizdi ve orasını bölgenin merkezi haline getirdi. Sonra da Irak'ın diğer merkezlerine sefere çıktı. Fars ülkesinin başkenti Medâyin'i iki ay muhasara ettikten sonra fethetti. Araplar burada pekçok ganimet elde ettiler. Bu ganimetler arasında Kisra'nın halısı da vardı. Kisra Yezdecird ise malını ve taşınabilecek hafif eşyayı alarak Hulvan'a kaçtı.

III. Yezdecird, dağılmış olan ordusunu ancak dört sene sonra toplayıp yeniden Arapların karşısına çıkabildi. Belâzurî'nin anlattığına göre, Sa'd b. Ebî Vakkas, Cerîr b. Abdullah komutasında üçbin kişilik bir orduyu Hulvân'a gönderdi. Cerir burayı sulh yoluyla fethetti. Yezdecird ise Isfahân bölgesine kaçtı[33] (19 h.) Hicrî 20. yılda Rey, Kumis, Isfahan, Hemedan ve diğer bölgelerin savaşçıları Yezdecird'in etrafında toplandılar. Belâzurî'nin naklettiğine göre, Kisra'nın ordusu 60.000 kişilikti.[34] Başka bir rivayete göre askeri 100.000 kişi idi. Bu haberler Halife Hz. Ömer'e ulaşınca savaşa bizzat kendisi gitmek istedi, sonra kendisinin bulunmayışından istifade etmek isteyen Arapların başkaldırmalarından korktu. Bu esnada kendisine Şam ve Yemen ordularının Irak'a hareket etmeleri tavsiye olundu. Hz. Ömer, bu orduların İran üzerine gitmesi halinde Rumların Sûriye'ye dönmelerinden, Habeşlilerin Yemen'e galip gelebileceklerinden korktu. Kûfe halkına ordularının üçte ikisini düşman üzerine göndermelerini, üçte birini ise bölgeyi korumak maksadıyla Kûfe'de bırakmalarını emreder mahiyette bir mektup gönderdi. Ayrıca Basra halkından da bir ordu gönderilmesini emretti." Hz. Ömer, H. 21'de Nu'mân b. Mukarrin el-Mûzeni'yi Nihavend'deki Arap ordusu komutanlığına tayin etti ve savunma savaşı yaparak galibiyet sağlamalarını tavsiye etti. Nihavend savaşı, ehemmiyetli ve şiddetli olduğu için buna "fethu'l-futûh (fetihler fethi)" ismi verilmiştir.

33 Age, 261.

34 Age, 309-310.

Müslümanlar, Nihavend'i fethettikten sonra Ahvaz üzerine yürüyüp h. 22'de orayı da fethettiler. Daha sonra da Kum ve Kâşan fetholundu. Bilâhere Hz. Ömer, Abdullah b. Büdeyl'i Isfahân üzerine gönderdi. Abdullah, cizye ve haraç ödemeleri şartıyla orasını sulh yoluyla fethetti. Halka can ve mal emniyeti verdi. Hz.Ömer, Urve b. Zeyd el-Haylî et-Tâî'yi de sekizbin kişilik bir ordu ile Rey üzerine gönderdi. Urve, burayı fethetti. Bu arada müslümanlar, Kumis'i de sulh yoluyla fethettiler.[35] Süveyd b. Mukarrin de, Cürcân meliki ile haberleşip onun ülkesine gitti.

Taberî, bu ülke ahalisi ile yapılan sulhün şartlarını şöyle sıralar:

1) Kendilerine sağlanan mal ve can emniyeti ile din hürriyetine karşılık müslümanlara cizye verecekler.

2) Dış taarruzlara karşı Curcân halkından müslümanlara yardım edecek olanlar, bu cizyeden muaf tutulacaklar,

3) Curcân halkı cizyeyi ödedikleri, anlaşma şartlarına riayet ettikleri, sulhu bozmadıkları müddetçe bu şartlara uyulacaktır;

4) Kim bir müslümana söverse şiddetle dövülecek; müslümanı dövenin kanı helal sayılacaktır.[36]

Hazar Denizi[37] sahilinde bulunan geniş Taberistan bölgesi Hâkimi Isbehbez'in, sonunun kötü olacağını anlayıp ve Curcân melikinin yolunu takip ederek, savaşmamak için müslümanlara sulh teklif ettiği anlaşılıyor. Nitekim Süveyd, Curcân halkı ile yapmış olduğu anlaşmanın bir benzerini de bunlarla yapmıştır.[38]

Hicretin 22. senesi, müslüman Arapların Fars ülkesindeki fetihleriyle süslendi. Halife Hz. Ömer, kisraların saltanatına son vermek istiyordu. Belâzuri'nin rivayetine göre,[39] Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be, Azerbaycan'a karşı savaştı ve orasını savaşla fethederek ahâliyi vergiye

35 Belâzurî, Age, 319-320.
36 Taberî, IV, 254.
37 Bu denize Kazvin Denizi ve Taberistan Denizi de denilir.
38 Bu anlaşma için bkz. Taberî, IV, 254-255.
39 Futûhu'l-Buldân, 334.

bağladı.[40] Araplar bu geniş ülkede fetihlerine devam ettiler. Surâkâ b. Amr, Abdurrahmân b. Rebîa'yı "el-Bab" (kapı) bölgesine gönderdi. Burası "Derbend" diye bilinen "Babü'l-ebvab (kapılar kapısı)"nın arkasında bulunan Türk ülkesidir. Hz. Ömer, el-Cezire valisi olan Habîb b. Mesleme'yi ona yardıma gönderdi. Bu ülkenin Hâkîmi Şehrbâraz, Abdurrahman'dan kendisine gelmesini istedi. Abdurrahman davetini kabul edip ülkesine girince, Şehrbaraz ona, Ermenilerden ve ülkesinin etrafında yerleşmiş olan Kıpçaklardan hoşlanmadığını ve onlara kin beslediğini anlattı, müslümanlara karşı yakınlık duyduğunu ifade ederek kendisinin cizyeden muaf tutulmasını istedi. Zira o, cizye vermekte zillet hissediyordu; ancak buna karşılık savaşlarda müslümanlara yardım edecekti. Bu durumu Abdurrahman, bağlı olduğu komutan Sürâkâ b. Amr'a bildirdi. Sürâkâ bu talebi kabul ederek, meseleyi Hz. Ömer'e yazdı, o da onayladı.

Sürâkâ, Ermenilerin bulunduğu bölgeye dört ordu gönderdi, bölgenin fethi tamamlanınca, durumu Hz. Ömer'e bir mektup ile müjdeledi. Fakat Sürâkâ, bu zaferlerin semeresini alamadı, fetihler tamamlanmadan ecel kendisini yakaladı. Hz. Ömer'den Türk ülkelerine karşı savaşma emrini almış olan Abdurrahman b. Rebîa onun yerine geçti, fakat o da az bir yer fethedebildi.[41]

Ancak müslümanlar, bu ülkeye tam yerleşemediler, nitekim Hz. Osman zamanında buranın halkı anlaşmayı bozmuş ve ileride geleceği gibi halife, burayı yeniden fethetmek zorunda kalmıştır.

III. Yezdecird'e gelince, Araplar onu devamlı kovalayıp ülkesini istilâ ettiler, hatta şark sınırlarının sonuna kadar kaçmaya mecbur oldu. Durumu gittikçe zayıfladı ve Hz. Osman zamanında H. 31 de Horasan'da öldürüldü. Onun ölümüyle Sâsânî devleti yok olup gitti ve Peygamber (s.a.)'in kisraların mülkünün parçalanacağına dâir verdiği müjde tahakkuk etmiş oldu.

---

40 Müslümanlarla Azerbaycan halkı arasında yapılan sulhun şartlarını Taberî vermiştir. Bkz. Taberî, IV. 256.

41 Taberî, IV, 256-258.

Arap Futûhatının İran'daki Neticeleri:

Şüphesiz ki Araplar, Farslara karşı kazanmış oldukları galibiyetlerin semeresini topladılar, ülkelerine yeni ülkeler katarak zenginleştiler, Fars hazinelerine sahip olduktan sonra müreffeh bir hayata ulaştılar. Bu kıymetli eşya ve mal, darlık içinde sade bir hayata alışmış olan Arapları hayrete düşürmüştü. Nitekim el-Fahri sahibi şöyle diyor: "Bizim bedevî, değeri çok yüksek bir yakut ele geçirdi; fakat kıymetini bilmiyordu, kıymetini anlayan biri onu gördü ve bin dirheme satın aldı. Sonra bedevi taşın kıymetini öğrendi, arkadaşları da onu kınayarak "Daha fazla isteseydin ya!" dediler. Bedevî, "Binden daha fazla sayı olduğunu bilseydim, o kadar isterdim" dedi. Arapların arasında öyleleri vardı ki, kırmızı altını eline alır ve "Kim bu sarıyı alıp da bana beyaz verecek?" derdi. Çünkü o, gümüşün altından daha kıymetli olduğunu sanıyordu."[42]

İran halkı, başta idarecilerinin zulmünden kurtuldukları, ikinci olarak da askerî hizmetlerden muaf tutuldukları için Arapları iyi karşıladılar. Bir de İslâm, onlara din hürriyeti tanıyordu. Çünkü İslâm, Yahudî, Hıristiyan, Zerdüşt, Sâbiî, putperest, ateşperest ve taşperestler gibi gayri müslimlere, müslümanlara cizye vermek şartıyla, istedikleri dine tabi olmaları hususunda serbestlik vermiştir.[43]

Bunun yanında şehir sakinleri, özellikle sanatkâr ve işçi tabakaları İslâm'ı iyi karşıladı ve bunlardan büyük bir kısmı arzu ile İslâm dinine girdi. Bu da onların Zerdüşt dininden kurtulmak istemeleri, ateşe, yere ve suya tapmayı çirkin görmelerinden ileri geliyordu. Bu sınıftaki insanlara hakaret ve parya gözüyle bakılırdı; halbuki İslâm'ı kabul etmeleri halinde hür ve dinde eşit olacaklardı. Dolayısıyla Zerdüştlükten dönmeleri onlara güç gelmedi. Sâsânî Hânedanının düşmesini, mabedlerin çöküşü takip etti, hattâ mecûsilerin çevresinde toplanacakları bir merkezleri kalmadı. Dolayısıyla İslâm'ı kabul etmek onlar için çok kolay oldu. Çünkü eski dinleri ile yeni dinleri arasında birçok benzerlik-

42 İbn Tabâtabâ, el-Fahrî.

43 Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harac, 73.

ler vardı. İranlı, değişik şekillerde de olsa, eski dininin birçok ilkelerini Kur'an'da bulabiliyordu.[44]

İran'da İslâm'ın sür'atle yayılmasını sağlayan bu sebepler yanında bir diğer âmil daha vardı ki, o da, bu mağlup halkın millî ve siyasi şuurudur. Onların bu yeni dinin sancağı altında toplanmalarını sağlayan bu şuur, Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in, Sâsânî Hanedânının son mümessili olan Yezdecird'in kızı Şehrbânu ile evlenmesi sebebiyle teşekkül etmiştir. Zira Farslar, Hz. Hüseyin'in çocuklarını eski meliklerinin vârisleri sayıyorlardı. Bu millî şuur, bir yönden Hz. Ali ile Farsların ilişkisini, diğer yönden de Şia mezhebinin İran'da meydana çıkmasının sebebini açıklamaktadır.[45]

İnsanların İslâm dinini kabul etmelerindeki sebeb, asla kuvvet değildir. Eski dinlerine bağlı kalan İranlılara karşı Arapların göstermiş olduğu güzel muâmele, bunun en güzel şâhididir. Dedeleri İslâm fütuhatından sonra din hürriyetinden geniş ölçüde faydalandıkları gibi, İranlılardan küçük bazı gruplar ateşe tapmağa devam etmişlerdir. İslâm devleti, onların mabedlerine taarruzun önüne geçmiştir.

Müslüman Araplar, İran'ın fethini tamamlayınca, halkın korunmasına karşılık savaşma gücüne sahip olan her ferd üzerine muayyen bir miktar vergi tahakkuk ettirdiler. Verilen bu vergiye "cizye" veya "cizyetu'r-ruûs" denilir ki, bu, zimmilerin askerlik hizmetlerinden muaf tutulmalarına karşılık ödedikleri şahsî vergidir. İslâm'ı kabul ettikleri takdirde bu vergiden muaf tutuluyorlardı. Toprak, savaşçıların mülkü idi; ancak, bunlar araziyi sahiblerine bırakırlar, onlar haraç denilen vergi karşılığında toprakları işletirlerdi. Arazinin onların elinde bırakılmasının sebebi, her müslümanın cihad çağrısına uymaya hazır bir asker olmasını teşvik içindi. Bu askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak devlet hazinesinden belirli bir maaş verilirdi.

---

44 Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 237-238.

45 Aynı eser, 238-239.

Bu siyâsetin neticesi olarak İranlıların pekçoğu hemen İslâm'ı kabul etti. Arapların şark ülkeleri fethinin genişlemesine yardımcı olan faktörlerden birisi budur.

c- Suriye ve Civarının fethi:

Orduların sevki: Bizans yöneticileri, son dönemlerde halka karşı zulüm ve işkenceye varan bir siyaset uyguluyorlardı. Yönetimleri altında bulunan ülkelerin halkı, onların zulmünden inliyor, zillet ve kölelikten kurtulmanın çaresini arıyor ve içinde bulundukları durumun değişmesini istiyorlardı. Diğer taraftan durumları zayıflamış, devletleri çökmeye yüz tutmuş olan Rumlar, ülkelerini müslümanlara karşı savunacak güçte değillerdi, ruhlarını ve kalblerini ümitsizlik sarmıştı. Onların bu durumu, Suriye, Filistin ve diğer bölgelerin fethini, cesur, inançlı ve ölüme aldırış etmeyip, seve seve canını feda eden dirençli müslüman askerler önünde, oldukça kolaylaştırdı.

Daha önce Üsâme b. Zeyd ordusunun yapmış olduğu hücum ve saldırı sebebiyle duydukları kin ve intikam hisleri, Rumların kalplerini yakıyordu. Nitekim Herakliyus, Arabistan ve Filistin sınırına yakın bir yerde büyük bir ordu topladı.[46] Bunun üzerine Hz. Ebûbekir de Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinden asker toplamağa başladı. Savaşa çağrılanlar hamiyyet ve hamasetle çağrıyı kabul ettiler. Kısa sürede Medine'de toplanan ordu, kendilerine sancak verilen dört büyük komutanın emrinde sür'atle düşman üzerine sevkedildi. Bu komutanlar ve gidecekleri bölgeler şöyleydi:

1. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Humus tarafına gönderildi, komutanlık karargâhı Câbiye olacaktı.

2. Amr b. As. Filistin'e gönderildi.

3. Yezid b. Ebî Sufyan, Dımaşk'a gönderildi.

4. Şurahbil b. Hasene, Ürdün Vâdisi istikâmetine sevkedildi.

Hz. Ebûbekir, komutanlarının birbirlerine yardım edip Ebu Ubeyde'nin komutasında hareket etmelerini, Amr'ın müstakil olarak

46 H. İ. Hasan, Târîhu Amr b. As, 39-40

Filistin'i fethetmesini ve ihtiyaç anında diğer orduların yardımcı göndermelerini emretti.[47]

Amr b. As Filistin üzerine giderken Hz. Ebûbekir, ona belîğ bir vasiyette bulundu ki, bu vasiyyette, Amr (r.a.)'ın ahlâkını, Hz. Ebûbekir'in müslümanlara düşkünlüğünü ve komutanların fethettikleri ülkelerin halkıyla olan münasebetlerini görmekteyiz.[48]

Amr, Hz. Ebûbekir'in savaş planına benzeyen bu vasiyyetini uyguladı, İlyâ (Kudüs) yoluyla Filistin'e kadar yürüdü ve "Gamru'l-arabât" denilen yerde karargâh kurdu. Bizans imparatoru Herakliyus, müslüman ordularının geldiğini haber alınca, her orduya karşı büyük bir ordu çıkarıp, onların kuvvetlerini eritmek istedi. Hz. Ömer, Rum orduları askerlerinin yüzbinin üzerinde olduğunu haber alır almaz oğlu Abdullah'ı bin kişilik bir süvari ile yardıma gönderdi. Abdullah, onbin kişilik Rum ordusunun üzerine ansızın hücum etti ve düşmanın ordu komutanının üzerine bizzat kendisi atılarak onu öldürdü. Bu durum, düşman askerinin moralini bozdu, iki ordunun savaşı sonunda Rumlar hezîmete uğradı ve kaçtılar. Müslümanlar, 600'ü aşkın esir aldıktan başka bölgeyi ele geçirdi. Vâkidî'nin rivâyetine göre bu çarpışmada müslümanlardan yedi kişi şehid olmuştur.[49]

Ertesi sabah, her haçın altında onbin civarında asker olmak üzere,[50] on haçlı ordunun kendilerine yaklaştığını gören Amr, hemen ordusunu savaş düzenine soktu ve Kur'ân okumalarını emretti. Devamlı olarak müslümanları savaşa teşvik ediyor ve karşılığında Allah'dan sevap ve cennet alacaklarını bildiriyordu. Rum patriği, bu durumu görünce hamiyyeti kırıldı ye'se düştü ve şaşırdı.

---

47 Taberî, IV. 28; İbnu'l-Esîr, II, 195.

48 Bu vasiyyet için bkz. Vâkidî, Futûhu'ş-Şâm, I, 9-10.

49 Bu savaşı Taberi almamıştır. Haberlerin rivayetinde çok ihtiyatlı davrandığı için almamış olabilir.

50 Bu, Vâkidî'nin zikrettiğidir. Taberi ise, bu ordunun yetmişbin kişi olduğunu söyler. İbnu'l-Esîr de Herakliyus'un Amr'a karşı doksanbin kişilik ordu gönderdiğinizikreder.

İki ordu savaşa tutuşunca müslümanlar düşman üzerine görülmemiş bir hamle yaptılar, onların parolası, "Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Rasûlullah, Yâ Rabb unsur Ümmete Muhammed'in (s.a.)" (Allah'dan başka ilâh yoktur, Muhammed onun elçisidir. Ey Rabbim Muhammed'in ümmetine yardım et.) idi. İki ordu arasında harb gittikçe şiddetleniyordu, akşama kadar bu şekilde devam etti, nihayet Allah, müslümanlara zaferi nasip etti. Rum ordusu hezimete uğrayıp kaçmaya başladı, müslümanlar ise sür'atle onları takip ettiler. Bu vak'ada Rumların zayiatı onbeşbin, müslümanların ise yüzotuzdu. Bunların arasında Amr b. As'ın ana bir kardeşi Saîd b. Halid de vardı.

Halid b. Velid'in Irak Cephesinden Suriye Cephesine İntikali -Yermuk Savaşı:

Müslümanlar, Suriye ve Filistin dolaylarındaki Bizans merkezlerini fethetmekle meşgulken, küçük bir kuvvet de Irak'ın fethi için gönderilmişti. Irak'ta müslümanların zaferleri birbirini takip ettiği sırada, Suriye cephesinden gelen haberlerde Ebû Ubeyde'nin Rum orduları karşısında güç durumda kaldığı bildiriliyordu. Bu sebeble Hz. Ebûbekir, Irak cephesinde bulunan Halid'e yazdığı mektupta Yermuk'e hareket etmesini ve tüm müslüman ordularının orada toplanmasını emretti. Bunun üzerine Hz. Halid, Suriye'deki Arap ordularına yardıma gitmek üzere hareket etti, oraya vardığında Ebû Ubeyde'nin yerine başkumandanlığa geçti. Halid, Irak'tan ayrılırken Müsennâ b. Harise eş Şeybânî'yi Irak'ta kalan müslüman ordusunun komutanlığına atamış, kendisi de büyük bir birliğin başında yola çıkmıştı.[51] Nihayet önemli bir ticaret merkezi olan kale şehir Busra'ya ulaştı. Daha önce Ebû Ubeyde, Şurahbil b. Hasene'yi oraya göndermiş; ancak Şurahbil, Rumları mağlûb edememişti. Çünkü şehrin muhafızları her taraftan müslümanların üzerine ok yağdırmışlardı. Onları ancak, şehri, vâlisinin de yardımıyla ele geçiren Halid b. Velid kurtarabildi. İslâm dinini kabul etmiş olan Vâli Ro-

51 Taberî'de Halid b. Velid'in askerlerinin 10 bin kişi olduğu ve bunları Kurakır'dan Suvâ'ya sevkettiği bildirilmektedir: O, Yermuk'teki müslümanlarla bir araya gelinceye kadar önüne gelen her şehirde savaşıyordu. İbnü'l-Esîr, II, 198.

manos, müslümanlara surların altındaki dehlizden şehre giriş yollarını bildirdi ve şehri müslümanlara teslim etti.

Ancak Halid, Suriye'ye gönülsüz gitmişti; zira Irak fethinin kendi eliyle tamamlanmasını istemeyen Hz. Ömer'in plânıyla Irak'tan uzaklaştırıldığı kanaatindeydi. Nitekim Hz. Ebûbekir'in mektubu kendisine ulaştığı zaman söylediği sözler bunu açıkça göstermektedir: "Bu, Uaysir b. Ümmü Şemle'nin, yani Ömer b. Hattâb'ın işidir. Irak'ın benim elimle fetholunmasını çekemedi."[52]

Busrâ şehrini istilâ etmeleri, Şam şehri muhasarası için müslümanlara cesaret verdi. Aynı zamanda Amr b. Âs da, Filistin'de Bizans ordularını perişan etmiş ve dağıtmıştı. Amr, İmparator'un müslümanların dört ordusuna karşılık dört büyük ordu hazırladığını haber alınca, diğer komutan arkadaşlarıyla istişâre için İslâm orduları genel karargâhına gitti. Amr, arkadaşlarına Bizans kuvvetlerini karşılayabilecek bir yerde toplanmalarını tavsiye etti ve Yermük'ü seçti.

Herakliyus, müslümanların Yermük'te toplandıklarını haber alınca, Mâhân (veya Bahan) komutasında bir ordu hazırladı. Mâhân, Ermeni asıllı bir komutandı, İmparator onu şecaatli ve atılgan bir komutan olarak tanımıştı. Mâhân, 80 bin kişilik bir ordu ile hareket etti. Gassani hükümdarı Cebele b. Eyhem de 60 bin kişilik hıristiyan Arapların başında ona iltihak etti. Bundan başka diğer Rum komutanlarının sevk ve idaresinde bulunan ordular da vardı. Toplam asker sayısı 140 bine ulaşmıştı. Taberî, İbnu'l-Esîr ve diğer tarihçilerin bildirdiklerine göre, müslüman ordusunun asker sayısı ise 40 bini aşıyordu. Vâkidî'nin rivâyetine göre Mahan'ın sevk ve idaresinde bulunan ordunun asker sayısı beşyüz veya altıyüzbin, ya da 1 milyon altıyüzbin dolaylarında idi.[53] Bu rivâyet reddedilmiştir, mübalâğalı olduğu açıkça görülmektedir.

Araplar, Havran dağlarının yükseklerinden çıkıp, Ürdün'de Taberiyye gölünün güneyine dökülen Yermük nehrinin yakınında, nehrin, Ürdün'e varmadan otuz mil beride, kuzeyde, büyük bir ordunun sevk

52 Taberî, IV. 44.

53 Futûhu'ş-Şâm, I, 120.

ve idâresine elverişli geniş bir ovayı çevreleyen yarım daire şeklinde bir mecra oluşturduğu yerde toplandılar. Nehrin iki yakası keskin ve sert uçurumlardan meydana geliyordu. Vâdînin girişinde bir geçit vardı ki, burası bu geniş ovanın kapısı yerindeydi. Bu geniş ovaya "Vâkûsa" ismi verilir ki, İslâmî olaylarda adı çok sık geçer. Mecrası sert kayalıklardan oluşan nehrin çevrelediği bu vadiye karargâh kuran Rumlar, kendilerinin her taraftan korunmuş oldukları ve tabiî kalelerle muhafaza edildiklerini sanıyorlardı. İslâm ordusu vadinin tek çıkış yeri olan boğazı tutmuştu. Rumlar, birliklerini nehrin kuzeyinden geçen Arapların üzerine gönderdiler ve geçidin güneyini de kendilerine merkez edindiler.

Herakliyus, Mâhân'a Araplarla sulh yapması için elçi teatisinde bulunmasını tavsiye etti. O da Cebele b. Eyhem'i Ebû Ubeyde'ye gönderdi. Ebû Ubeyde, Suriye ve Filistin'i fethetmeden onun isteklerine cevap vermekten sakındı. Bilahare Ebû Ubeyde, Cebele'ye, Rumlara katıldığı için onu kınayan elçiler gönderdi. Elçiler, Cebele'ye İslâm'a dönmesini ya da savaştan çekilip müslümanlara cizye vermesini nâsihat ettilerse de bu nâsihatler, onun sadece kibrini arttırdı.

Halid b. Velid, ordusuyla Suriye bölgesine geldiğinde müslümanlar, Rumlarla savaşıyorlardı. Halid, hemen orduyu düzene koydu, Ebû Ubeyde'yi merkeze, Amr b. As'ı sağ kanada, Yezid b. Ebî Süfyan'ı ise sol kanada aldı. Sonra iki ordu arasında savaş başladı. Müslümanları birkaç defa geri çekilmeye zorlayan düşman hücumlarını önlemek için kadınlar da erkeklerin yanında savaştılar.[54] Rum ordularının ormanlarda ve dağların tepelerinde hezimete uğratıldığı günü, yine Rum ordusundan 120 bin kişinin telef olduğu ve zaferin Arapların lehine yazıldığı "Vakûsa" günü takip etti.[55]

Müslüman Araplar Yermük'te Rumlarla savaşırken, Hz. Ebûbekir'in ölümü ve Hz. Ömer'in Halifeliği haberi geldi. Yeni Halife, devamlı olarak Hâlid b. Velid'in Mâlik b. Nüveyre karşısındaki davranışını hatırlıyordu. Dolayısıyla onu komutanlıktan azledip, yerine Ebû Ubeyde'yi

54 Vâkidî, Age, 65; Taberî, IV. 32.

55 Taberî, IV, 35.

tayin etti. Fakat Ebû Ubeyde "Dımaşk" fetholunup, Halid'in eliyle sulh yapılıncaya kadar azlini bildiren mektubu okumasını istemedi. Andlaşma metnine dahi Halid'in ismi yazıldı.

Ancak Halid b. Velid, halifeye karşı inad gösterecek veya onun emrine itiraz edecek bir kimse değildi. Çünkü o, düşmana karşı cihad edebilmeleri için müslümanların birlik içinde olmalarını çok istiyordu. Hz. Ömer'in mektubunu okuduğunda, "Ben Mü'minlerin Emirine isyan edecek değilim" dedi ve Ebû Ubeyde'nin kumandası altında İslâm askerlerinden bir asker olarak savaşmaya devam etti.

Bununla beraber, bazı müslümanlar Hz. Ömer'in Halid'i komutanlıktan azletme hususundaki görüşünü tasvib etmediler. Meselâ, Ebû Amr b. Hafs b. Muğîre, "Sen, Rasülullah (s.a.)'in tayin ettiği komutanı azlettin, onun yükselttiği sancağı indirdin" dedi. Hz. Ömer ona, "Sen yakın akrabasısın, hem de gençsin. Amcanoğlu için buğz besliyorsun' diye cevap verdi.[56]

Hz. Ömer'in, Halid b. Velid'i, halkın onun yüzünden fitneye düşmesinden korktuğu için azlettiği ve hacdan döndükten sonra ona görev vermeye niyetlendiği rivayet edilmiştir. Ancak hicretin 21. yılında, ecel Halid b. Velid'i de yakaladı.[57]

Dımaşk (Şam) ve Kudüs'ün fethi:

Kudüs'te bulunan Herakliyus, müslümanların Yermük'teki zaferlerini haber alınca, orada kalmasının tehlikeli olacağı kanaatine vardı ve Humus'u harp karargâhı yapmak için acele oraya gitti. Ebû Ubeyde de çıkıp Mercu's-suffer denilen yere indi, burada durumu araştırmak istiyordu. Zira düşmanın toplu halde mi, yoksa dağınık halde mi olduğunu bilmiyordu, nihayet "Fihl" denilen yerde toplandıklarını ve Dımaşk halkına Humus'tan yardım geldiğini haber aldı. Savaşa, Dımaşk'tan mı yoksa Ürdün beldelerinden olan Fihl'den mi başlayacağına karar veremedi. Durumun aydınlanması için halifeye yazdı, kendisi de Mercu's-suffer'de ikamet etti. Yermük'ün fethi haberi Hz. Ömer'e gelince, Amr b.

56 İbn Hacer, el-Isâbe, II, 98.

57 Age, III, 178.

Âs ile Halid b. Velîd hariç, Hz. Ebûbekir'in tayin ettiği komutanları aynı görevde devam ettirdi. Halid'i, Ebû Ubeyde'nin emrine verdi. Amr'a da, harbin Filistin'e intikaline kadar diğer komutanlara yardım etmesini, savaş Filistin'e intikal ettiğinde komutayı ele almasını emretti.

Hz. Ebû Ubeyde'nin mektubu geldiğinde Hz. Ömer ona şöyle cevap verdi: "İşe Dımaşk'tan başlayın, çünkü burası Şam bölgesinin kalesidir. Fihl, Filistin ve Humus halkını, önlerini kesecek süvari birlikleriyle oyalayın. Allah, Dımaşk'tan önce oraların fethini nâsib ederse, bu zaten istediğimiz şeydir. Yok, eğer Fihl'in fethi sonraya kalırsa, Dımaşk'ı muhafaza edecek bir grup kalsın, sen diğer komutanlarla beraber Fihl üzerine yürü. Allah oranın fethini de nâsib ederse, sen ve Halid Humus'a gidin, Şurahbil ve Amr'ı bırak Ürdün ve Filistin'e gitsinler. Her bölgenin emiri kendi bölgesinden çıkıncaya kadar ordu ve halkın idaresini yürütsün." Ebû Ubeyde, Fihl'e on komutan göndermişti. Bunun üzerine Rumlar Fihl çevresindeki araziye su salarak bataklık haline getirdiler. Bu bataklık müslümanların ilerlemesini geciktirdi.

İslâm orduları, Dımaşk (Şam) şehrine ulaşınca, Amr b. Âs, Ferâdîs, Şurahbil b. Hasene, Tûmâ, Kays b. Hübeyre, Ferec, Ebû Ubeyde, Câbiye kapılarını tuttular; Halid b. Velidde Şark kapısı önünde mevzilenmişti.

Müslümanlar, Dımaşk şehrinin muhasarasını 70 gün şiddetle sürdürdüler. Kalelerin sağlamlığı, ellerindeki mancınıklar ve diğer savunma silahları Rumlara hiçbir fayda vermedi. Müslümanlar, onlara yardım ulaştırılmasını engellediler; bu yüzden içerideki yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak maddeleri tükendi. Sonunda sabırları bitti, cesaretleri kırıldı ve bu şehrin müslümanlar tarafından fethi tamamlandı.[58]

Tarihçiler, Dımaşk şehrinin fetih tarihi üzerinde görüş ayrılığına düşmüşlerdir; bazıları h. 13 yılının sonlarında fethedildiğini rivayet ederken, bazıları Muharrem ayının ilk günlerinde, bazıları da aynı yılın Receb ayında fethedildiğini zikrederler.

---

58 Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu Amr b. As, s. 46-47.

Dımaşk şehrinin fethinden hemen sonra müslümanlar, Fihl üzerine yürüdüler. Bu sırada Fihl halkı şehirlerini boşaltarak Beysan'a gitmişlerdi. İslâm ordusu ile düşman askeri arasında bataklıklar ve sular vardı.

Müslümanlarla Rumlar arasında cereyan eden şiddetli muharebeler sonunda, Rumlar hezimete uğradı, müslümanlar onları bataklık araziye doğru sürdüler, mızraklarıyla saldırarak tamamını bataklıkta ortadan kaldırdılar. Onlardan ancak kaçabilenler kurtulmuştu. Ebû Ubeyde ve Halid b. Velid, Humus'a döndüler. Orayı fethettikten sonra Hama, Kinnesrin, Lazkiye ve Haleb'i de elegeçirdiler.

Şurahbil b. Hasene ile Amr b. As ise Beysan üzerine gitmişlerdi. Burayı birkaç gün muhasara ettiler ve sonunda halkını sulh ve barış istemeğe mecbur bıraktılar. Fihl ve Beysan halkının başına gelenleri öğrenen Taberiyye halkı da İslâm ordusu komutanı Ebu'l-A'ver ile sulh yapınca Ürdün bölgesi ile sulh tamamlandı. Amr b. As, Halife Hz. Ömer'e fethi bildiren bir mektup gönderdi.[59] Bu dönemde Filistin'de Bizans valisi olarak "Ertabon"[60] ismindeki şahıs vardı. Ertabon, Beytü'l-Makdis, Gazze ve Remle civarında çok sayıda asker toplamıştı. Kalabalık olan askeri için karargâh olarak Ecnadîn'i seçti.

Rumların kuvvetinin zannettiğinden fazla olduğunu gören İslâm ordusu komutanı Amr b. As, Hz. Ömer'e mektup yazdı. Hz. Ömer ona verdiği cevapta şöyle diyordu: "Rumların Ertabon'una (cin fikirli, harbten iyi anlayan bir komutandı) karşı, Arapların Ertabon'unu gönderdik, olacakları bekleyiniz." Halife, diğer komutanlara da Rumlar'ın Amr'a karşı işbirliği etmesini önlemeleri için Kaysâriyye, Remle ve İlyâ üzerine yürümelerini emretti.

Amr b. As, öncü kuvvetlerinin başında Şurahbil b. Hasene olduğu halde hareket etti, Ertabon'un kuvvetini parçalamayı denediyse de buna

59 Taberî, IV, 59; İbnü'l-Esîr, II, 269-271.

60 Butler, A. J, Arap tarihçilerin bu komutana "Ertabon" ismini vermesinin hata olduğunu zikrederek, doğrusunun "Erityon" olduğunu söyler. (The Arap Conguestof Egypt, 215)

muvaffak olamadı. Müslüman ordusuyla Rumlar arasındaki harp çok şiddetli oldu. Bu muharebe Yermük savaşına denk bir muharebe olmuştu. Ertabon 80. bin kişilik ordusuyla mağlub oldu, İlyâ (Kudüs)'ya kaçarak oraya sığındı. Bu savaş 15/636 yılında yapılmıştır.[61]

Amr b. As'ın Ertabon'a karşı zafer kazanmasının neticesi olarak Beytü'l-Makdis (Kudüs) hariç, Yafa, Nablus, Askalan, Gazze, Remle, Akkâ, Beyrut, Ludd ve Cebele şehirleri halkının tamamı savaş yapmaksızın müslümanlara boyun eğdiler ve şehirlerinin kapılarını onlara açtılar.

Gazze, Ludd, Nablus ve Beytü Cebrîn'in fethini tamamlayan Amr b. Âs, Kudüs üzerine yürüdü. Ertabon ile muharebe ederek şehrin teslim edilmesini istedi; fakat Ertabon şehri teslime yanaşmadı. Kudüs halkının şehrin surları üzerine yerleştirdiği mancınıklar, şiddetli soğukların yıprattığı müslüman askerlerine önemli zayiat verdiriyordu. Bütün bunlara rağmen müslümanlar, şehrin muhasarasını dört ay müddetle sürdürdüler, bu sürede çarpışmalar da kesilmedi. Müslümanlar, Kudüs'ün fethini siyasî olmaktan çok dinî bir mesele kabul ediyorlardı; zira onlar mukaddes toprakların merkezinin bulunması sebebiyle Mekke ve Medine'den sonra Kudüs'e saygı ve hürmet gösteriyorlardı.

Ebû Ubeyde, Kudüs halkına, onları Allah'a ve Rasülüne imana veya müslümanların itaatine girerek cizye vermeğe çağıran bir mektup yazmıştı. Kudüslüler mektubu alınca, durumlarını değerlendirdiler, neticede kendilerinin büyük bir sıkıntı ve kuvvetli bir muhasara altında oldukları kanaatine vardılar. Zira müslümanların Suriye bölgelerinin büyük bir bölümünü ve büyük şehirlerini ele geçirdiklerini ve kendilerine gelecek yardımları tamamen kestiklerini öğrenmişlerdi. Mağlub olup müslümanların eline düşeceklerinden şüphe yoktu. Şehri teslim etseler de müslümanların kendileriyle yaptıkları harbte büyük zorluklara katlanması ve çok zayiat vermeleri sebebiyle başka şehirler halkının yaptığı şartlarla sulh yapamamaktan korktular. Yine müslümanların kendilerini büyük kiliselerden sürüp çıkarmalarından da korkmuşlardı. Bu

61 Taberî, IV, 57.

sebeblerle Kudüs halkının gönlüne büyük korku düştü. Bunun İçin, emanı te'kid etmek ve anlaşmayı sağlama bağlamak için bu sulhü Halife Hz. Ömer'le yapmak istediler; müslüman komutanlara haber göndererek bizzat Hz. Ömer'in hazır bulunmasını talebettiler. Sonra patrikleri Sophronius surlar üzerine çıkarak sulhü bizzat halife Hz. Ömer'le yapmak şartıyla teslim olmak istediklerini bildirdi. Komutanlar, onların bu isteklerini halifeliğe yazdılar. Hz. Ömer bunu kabul ederek sulh yapmak için Suriye'deki Câbiye'ye kadar geldi. Kudüs halkı için müslüman komutanların şahitlik ettiği bir andlaşma yazdırdı, aynı şekilde Filistin'in diğer vilayetleri için de bir metin yazdırdı. Bu sulhün suretini Taberî vermektedir. Kudüs'ün fethi H. 15 yılının sonlarında (M. 635) veya H. 16 yılında gerçekleşmiştir.[62]

Ancak Amr b. Âs, Herakliyus'un oğlu Konstantin'in emrinde olan düşman kuvvetlerini ortadan kaldırmak için ordusuyla Filistin'de kalmaya devam etti. Konstantin'in büyük ordusu için karargâh seçtiği Kaysâriyye şehri üzerine yürüdü. Babasının Antakya'dan kaçışını ve Taberiyye şehrinin düşüşünü öğrendiği zaman, bu komutan korkuya kapılmıştı. Amr b. As'ın şehrin surlarını geçtiği vehimine kapılarak, ailesini de alıp gizlice köşkünden kaçtı, önceden babasının yaptığı gibi Kostantiniyye'ye (İstanbul'a) gitti. Şehir halkı, emirlerinin kaçtığından haberdar olunca, Amr b. As'a gelip teslim olduklarını bildirdiler.

Uzun harbler sonunda, Suriye, Filistin, Ürdün dolaylarında Rumların gücü iyice kırılmıştı. Bunun yanında Rumlarla yaptıkları harbler sonunda müslümanlar da kendilerine bu beldeleri pahalıya maleden, fethi uğrunda akıtılan kanları aziz kılan büyük sıkıntı ve meşakkatlere düşmüşler, soğuğun şiddetiyle perişan olmuşlardı. Bilhassa Yermük, Dımaşk, Kudüs ve Haleb civarında yaptıkları savaşlarda olmak üzere askerlerinin büyük bir bölümü şehit olmuştu, hatta İslâm ordusunun kaybı 25 binden daha fazlaydı.

62 Taberî, IV, 158-160.

d- Mısır'ın Fethi:

Mısır'ın Fetihten Önceki Durumu:

Mısır fethinin, müslüman Araplar elinde oldukça kolay bir şekilde tamamlanmasını anlayabilmek için, bu ülkenin dinî ve siyasî durumunu iyi bilmek gerekir.

Roma İmparatorluğu vilâyetlerinden biri olan Mısır, Milât'tan önce 31 yılında Kleopetra ve Antonius'un ordusunu yenerek Roma İmparatorluğu'nu kuran İmparator Augustus zamanından İsa (a.s.)'in doğumuna kadar diğer vilâyetler gibi putperestlik dinine sahipti. Roma imparatorları, yeni dini (Hıristiyanlığı) kabul eden putperestlere işkence yapmağa devam ettiler, bu durum İmparator Constantinus (306-337)'un Hıristiyanlığı tanımasına kadar böylece devam etti. Constantinus, Hıristiyanlığı tanıyarak, hıristiyanları diğer din mensupları ile eşit kabul etmiş (323 M.) ve hıristiyanlara bazı imtiyazlar vermişti.[63] İmparator Thedosius'un (M.S. 378-395), Hıristiyanlığı devletin resmî dinî olarak kabul etmesine kadar durum böyle devam etmiştir.

Bu dönemden sonra, önceden Hıristiyanlara karşı olan takip ve cezalandırma, putperestlere karşı başlatılmıştır. Ne var ki, hıristiyanlar dinî ihtilaflardan kurtulur kurtulmaz bu defa Hıristiyanlık mezhebleri

---

63 Bu uygulama dinî olmaktan çok siyasîdir. Şöyle ki: O, imparatorluğun unsurları arasında arzu ettiği birliğin tesisini sağlayacak kuvvetli manevi bir bağ aramış, aradığı bu bağı da Hıristiyanlık dininde bulmuştur. İmparatorun, Hz. İsa'nın yaratılmışların en şereflisi, fakat Allah'ın mâdûnunda olduğuna inanan Arius ile İsa'nın Allah'ın ruhu ve ulûhiyette ona eşit olup ikisi arasındaki alakanın ebedî olduğuna (Bu görüş Teslis akidesinin başlangıcı kabul edilir) inanan Athanasius arasındaki ihtilafı gidermek için Anadolu'da İznik (Nikiya, Nicea) şehrinde dinî bir konsül toplatması bu görüşün doğruluğuna bir delildir. Hıristiyanların ortodokslar (görüşleri doğru veya doğru inanca sarılanlar, bunlar bizdeki Ehl-i Sünnet gibidir) ve katolikler olarak ayrılması bu toplantının neticesidir. Katolikler, Athanasius taraftarları olup, Roma kilisesine bağlıdır. Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Mısırlılar putperest imparatorların tazyiklerinden kurtulur kurtulmaz, imparatorların da tesiri olan mezheb çekişmelerinin içine düşmüşlerdir. İmparatorlar, Roma'da katolik mezhebine bağlıyken Mısır Hıristiyanları Ortodoks idiler.

ihtilaflarına düştüler. Bu ihtilaf neticesinde, ortodoksluk, katoliklik ve bilinen diğer Hıristiyanlık mezhebleri doğdu.[64] Bu ihtilaflar, Mısırlılar arasında şiddet ve sıkıntıların yayılmasında önemli bir âmil olmuştur.

Romalılar, Mısır'ı M.Ö. 30 yılında istilâ ettiler. Kayser Augustus, burayı Roma'nın mahsul ihtiyacını karşılamağa yardım eden bir tahıl ambarı haline getirdi. Bu uygulama neticesinde Mısır'da ilim ve irfan sükût etti, yüksek mevki ve makamların kapıları Mısırlılara kapandı. Romalılar devrinde vergiler önemli ölçüde arttı, hatta tarihçi Milne'nin dediği gibi[65] şahıslardan ve eşyadan da vergi alınıyordu. Kişi başına vergi alındığı gibi, sanatlara, hayvanlara ve araziye de vergi tahakkuk ettiriliyordu. Vergi sadece ticaret malı çeşitlerine tahsis edilmemişti. Aksine tacir olsun veya olmasın kadın ve erkek yolculardan, gemi ustalarından, asker hanımlarından, ev eşyalarından dahi vergi alınıyordu. Öyle ki; bu vergiler, sadece yaşayanlar üzerine konulmamış hatta ölülere de geçmişti. Zira muayyen bir ücret ödemeksizin ölülerin defnine bile izin verilmiyordu.

Mısır halkı, Romalılar tarafından kendilerine gönderilen askerî ve mülkî idarecileri barındırmağa, ihtiyaçlarını temine, üzüntülü ve sıkıntılı anlarında dahi onların ihtiyaçlarını bol bol sağlamağa devam eder-

---

64 Thedosius, idareye geçer geçmez, Hıristiyanlığı imparatorluğunun resmi dinî olarak ilan etti. Mısır'daki putperestlerin, önceden hıristiyanların karşılaştıkları şiddet ve sıkıntılara düşmeleri, imparatorların kendilerini takip ve cezalandırması işte bu siyasetin sonunda başlamıştır. Diğer taraftan, iki yeni mezhebin doğması sebebiyle Mısırlılar ile Rumlar arasında başka bir ihtilaf çıkmıştır. Bu mezhebler:

a) Ya'kûbiler: Bu mezheb salikleri, Hz. İsa'da ulûhiyyet ve beşeriyyet tabiatlarının imtizaç ettiğine inanırlar; bu imtizaç onlara göre tecessüdden sonra olmuştur.

b) Melkâniler: Bu mezheb salikleri ise, Oğul (İsa)'un zamanın yaratılmasından önce Baba (Allah)'dan doğmuş olduğunu ve gayr-i mahlûk olduğunu kabul ederler. Onlara göre oğul, Meryem'den alınmış bir insanla birleşerek ikisi birlikte bir varlık oluşturmuşlardır, işte bu Mesih'tir.

İmparator Marcellianus (450-457) zamanında M. 451 yılında Kadıköy Konsülünün toplanması bu anlaşmazlığın neticesinde olmuştur.

65 Milne, History of Egypt Under Roman Rule, 115-125.

ken son yıllarda askerlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılamağa da mecbur tutulmuşlardı. Bu ağır yük, Mısır halkının zayıflamasına, büyük sıkıntı ve darlığa düşmesine sebep olduğu gibi, Roma idaresine karşı kin ve öfkelerini artırmıştır. Aynı şekilde dini ihtilafların da küçümsenemiyecek etkileri vardır. Bu yüzden, bir ara İranlıların, daha sonra da müslümanların Mısır'ı istilâsına zemin hazırlanmıştı.[66]

Bunun için Mısır halkının, kendilerini bu kötü durumdan kurtaracak, başlarındaki zulüm ve belayı uzaklaştıracak başka bir devleti gözetlemeğe başlamasına hayret etmiyoruz. Müslüman Arapların Suriye bölgelerini fethettiklerini öğrenmeleri, kendilerini sevindirdiği gibi, müslümanların, fethettikleri bölgeler halkına iyi muamele ettiğini işitmeleri de onları son derece memnun etmiş ve rumların zulmünden kurtuluşlarının müslümanların elinde olmasını temenni etmeğe başlamışlardır.

Amr b. As'ın Mısır Üzerine Yürümesi:

Halife Hz. Ömer, Dımaşk (Şam) şehri sınırları içindeki Câbiye'ye geldiği zaman (18/639), Hz. Ebûbekir'in Suriye ve Filistin dolaylarının fethi için görevlendirdiği dört komutandan biri olan Amr b. As kendisine gelmiş: "Mısır'a gitmem için bana izin ver!" diye başladığı konuşmasında, Mısır'ın yeryüzünün en verimli toprağı olduğunu hatırlatmış ve: "Eğer orayı fethedersen müslümanlar için büyük bir yardım ve kuvvet kaynağı olur" diye sözünü tamamlamıştı. Halife Hz. Ömer, bu işten tereddüde düştü ve müslümanların mağlubiyete uğramalarından korktu. Müslüman askerlerinin İran, el-Cezire, Suriye, Ürdün, Filistin gibi değişik cephelerde savaşmak için dağılmış olmasından dolayı Mısır'ın fethi için büyük bir ordu toplamak mümkün değildi. Buna, Hz. Ömer'in fetihlerin alanını özellikle fethedilen bölgelerde müslümanların durumlarını sağlamlaştırmasından önce genişletmekten korktuğu hususunu da ilâve edebilirsiniz. Amr b. As ise, zenginliği ve veriminin bolluğuna

66 Bu sıkıntı ve huzursuzluklar, sadece Mısır'a mahsus değildi; aksine Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunun bütün bölgelerini kaplamıştı. Bütün bunlar, imparatorluğun zayıflaması ve topraklarının Müslüman Araplar tarafından fethinin sebeblerindendir.

tamah ederek Mısır'ın fethinin kendisi için kolay ve büyük bir iş olacağını ifadeye devam etti. Çünkü Amr, Cahiliyye devrinde ticaret için defalarca gidiş ve gelişleri sırasında Mısır'ın durumuna vakıf olmuş, toprağının verimliliği ve gelirinin bolluğunu öğrenmişti. Yine Amr, Mısır'ın müslümanların eline geçmesini, Suriye ve Filistin bölgelerindeki fetihlerinin sağlamlaştırılması ve güney cihetinden emniyet altına alınması olarak düşünüyordu. Mısır'ın Rumların elinde kalması ise, Suriye, Filistin ve Ürdün bölgelerinde müslümanların hâkimiyetini tehdit eden, tehlikeye düşüren bir durumdu. Amr b. As, ısrar ve teşviklerine Mısır'ın fethi için izin alıncaya kadar devam etti; nihayet halife kendisine 4.000 asker verilmesi için emir verdi.

Amr b. As'ın Mısır'a hareketini emreden Hz. Ömer, ona Medine'den şöyle mektup yazdı: "Ben sana bir mektup gönderiyorum, eğer bu mektup Mısır'a girmeden önce veya Mısır topraklarında çok az bir mesafe almışken ulaşırsa, Mısır'dan dönmeni emrettim ki, böyle olursa bu işten vazgeç. Eğer mektubum sana ulaşmadan Mısır'a girmiş olursan, yoluna devam et; Allahu Teâlâ'dan yardım ve zafer iste." Söylendiğine göre, Hz. Ömer'in mektubu kendisine daha Filistin topraklarında Refah'ta iken ulaşmış; fakat Amr, mektubu Mısır'ın Ariş mevkiine yaklaşıncaya kadar elçiden teslim almamıştır. O, burada mektubu elçiden teslim aldı ve arkadaşlarına okudu. Gördüler ki, Hz. Ömer, Mısır toprağına girilmediyse geriye dönülmesini yoksa ilerlemeyi emrediyor. Bunun üzerine Allahu Teâlâ'nın yardımına sığınıp Mısır içlerine ilerlemeye devam ettiler.

Amr, ordusuyla Sina kumluklarını geçerek Ariş'e ulaştı (h. 18). Ariş'i[67] direnişle karşılaşmaksızın fethetti; çünkü şehrin kaleleri Araplara uzun zaman karşı koyabilecek sağlamlıkta değildi, ayrıca orada bulunan Bizanslıların pek fazla bir gayret ve hamiyyyeti görülmemişti. Amr b. As, ilk çağlardan beri seyyahlar, hacılar, tacirler, fatihler ve muhacirlerin

67 Filistin'den Mısır'a doğru yola çıkan kimse Mısır hududu üzerinde iki ağaçlığı geçtikten sonra el-Arîş'e (hudud kısmında) varır, sonra el-Bekkâra, daha sonra kum tepelerinin ortasında yer alan Varide, sonra da Ferema'ya ulaşır. Ferema, Filistin sınırına en yakın Mısır şehridir.

takip etmiş olduğu yolu takiben gidiyordu. Bu yol, oğlu İsmail'le annesini Hicaz'a getirdiği zaman Hz. İbrahim'in; Firavunlar zamanında Şam'dan Mısır'a gittiği sırada Hz. Yusuf'un; Mısır'ı fethetmek için yürüdüğü zaman İran kisrâsı Kumbiz'in, takip etmiş oldukları yoldur. Amr ile Rumlar arasında "Ferema" şehrine ulaşmasına kadar ciddi bir çarpışma olmadı. Ferema, tarihi kilise ve manastırları, sağlam kaleleri olan bir şehirdi. Deniz kenarında bir limanı vardı, bu limana Nil nehrinin bir kolu ulaşıyordu. Şehir, bu dönemde Mısır'ın kapısı mesabesindeydi. İranlılar, Mısır'ı fethettikleri zaman, bu şehrin surlarını tahrip etmiş ve bazı kiliselerini yıkmışlardı. Rumlar, Mısır'da İranlılarla savaştıkları sırada İranlıların yıkmış olduğu sur ve kaleleri tamir ettiler, böylece bu surlar önceden olduğu gibi muhasaracılara karşı sağlam bir engel haline getirilmişti. Müslümanlar, bir aydan daha fazla bir süre bu şehri muhasaraya mecbur kaldılar. Nihayet Ocak ayının ortalarında M. 630 (H. 19) fetih tamamlandı. Tarihçiler, Kıbt kavmine mensup Mısır halkının Ferema şehrinin fethi esnasında müslümanlara yardımcı olduğu hususunda görüş birliği etmişlerdir.

Amr b. As, Ferema'dan hareketle Bilbîs'e gitti; günümüzde kumluklara dönüşen beyaz sedef kabuklarıyla örtülü araziden geçmişti. Sonra Miğdol şehrine vardı. Ferema şehri, Sahra'da Akdeniz sahiline yakın bugünkü Süveyş kanalının üzerinde yer alan Kantara diye bilinen bölgede yer almaktadır. Amr b. As, müteakiben Salihiyye'ye doğru yürüdü, Talimat vadisini Tellü'l-Kebir yakınından takib ediyordu. Amr, bu yolu su birikintileri olmadığı için tercih etmiş, diğer büyük fatihlerin takip ettiği yolu bırakmıştı. Amr, Bilbis şehrine ulaştığı vakit, Ertabon'un orada bulunduğunu gördü. Ertabon, Kudüs'ün Hz. Ömer'e teslim edilmesinden önce Mısır'a kaçmıştı. Amr, Ertabon'u hezimete uğratarak, bir ay kesintisiz devam eden çarpışmalardan sonra şehri ele geçirdi. Rumlar tarafından tayin edilen Mısır valisi Mukavkıs'ın kızının, şehrin fethedildiği sırada orada bulunduğu, Amr'ın ona izzet ve ikram ederek babasına gönderdiği bildirilir. Bu davranış, müslümanların Mısır'ın yerli halkı Kıbtilerin muhabbetini kazanmasına vesile ol-

muştur. Onlar, müslümanlara karşı iyi niyet beslemişler ve idarelerinden memnun kalmışlardır.

Bilbis şehrini ele geçiren Amr, Arapların sonradan Ümmü Düneyn, bilahere de el-Maks diye isimlendirdikleri Tendonyas şehrine yürüdü. Burada, müslümanlarla Bizans kuvvetleri arasında başlayan muharebeler, birkaç hafta devam etti. Şehrin fethi gecikince, Amr b. As, savaştan vazgeçerek Halife Hz. Ömer'den takviye kuvvet göndermesini istedi. Hz. Ömer'in gönderdiği 4.000 kişilik yardımcı kuvvetlerin başında ashabın büyüklerinden olan şu dört kişi vardı: Zübeyr b. Avvam, Ubâde b. Sâmit, Mesleme b. Muhalled ve Mikdad b. Esved. Halife, Amr'a verdiği talimatın sonunda şöyle diyordu: "Sana dörtbin kişilik imdad kuvveti gönderdim. Onların içinde öyleleri vardır ki, biri, bin askere bedeldir."

Yardım birlikleri Aynuş-şems'e vardığı sırada Amr, onlarla birleşmek üzere hareket etti. Rum kuvvetleri komutanı Theodorus, 20.000 kişilik bir kuvvetle geliyordu. Amr, Abbasiye'nin doğusunda Cebelü'l-Ahmar'da ve Ümmü Düneyn'e yakın Nil vadisi üzerinde olmak üzere onun askeri için iki pusu kurdu. Kalan askerleriyle rum ordusunu karşıladı. Harbin başlamasından hemen sonra, Cebelü'l-Ahmar'da pusuya yatan müslüman askeri düşmanın üzerine atılarak onları perişan edip, düzenlerini bozdu ve Ümmü Düneyn tarafına kaçmağa mecbur bıraktı. Kaçan düşmanın pusularına doğru geldiğini gören Ümmü Düneyn'de gizlenmiş askerler de, pusularından çıkarak onları karşıladılar. Üç müslüman kuvveti arasında kalan Rumlar, büyük bir bozguna uğradılar. Onlardan çok azı kurtulabildi ki, bunlardan bir kısmı Nil'e doğru, bir kısmı da Babylon kalesine kaçtılar.

Babylon Kalesinin Fethi:

Amr b. As, Ümmü Düneyn ve harb komuta merkezi haline getirdiği Aynuş-şems'te durumunu tahkim etti, bölgeyi Rumlardan temizledi. Artık onun önünde Babylon kalesinden başka bir yer kalmamıştı, oraya yürüyerek muhasara etti (H. 20). Muhasara, Nil'in taşma zamanına rastlamıştı. Şehrin surlarının sağlamlığı ve müslümanların kale muhasarasına pek hazırlıklı olmamaları sebebiyle yedi ay devam etti.

Aylar sonra, müslümanların gayretini, savaşa sabır ve mukavemetlerini gören Mukavkıs, onların sabır ve cesaretleriyle kaleye gireceklerini anladı. Bunun üzerine kendisi ve kavminden bir topluluk kaleden gizlice çıkarak Ravda adasında buluştular. Yaptıkları istişareden sonra Mukavkıs, Amr b. As'a elçi göndererek sulh istedi, ona gönderdiği mektupta şöyle demişti: "Siz bizim ülkemize geldiniz ve ülkemizde kalışınız uzadı. Siz küçük bir topluluksunuz, bu sebeple Rumların sizi bastırarak, perişan etmesinden ve bunun üzerine yaptığınızdan pişmanlık duymanızdan korkuyorum. Bize elçilerinizi gönderiniz, onları dinleyelim. Belki de durum, sizin ve bizim hoşlanacağımız bir şekle girer." Mukavkıs'ın elçileri gelince Amr, onları iki gün yanında tuttu. Hatta Mukavkıs, elçilerinin durumundan endişe duymaya başlamıştı. Sonra Amr, elçilere: "Sizinle bizim aramızda ancak şu üç durumdan biri söz konusudur, dedi:

1. Ya İslâm'a girer, bizim kardeşlerimiz olursunuz. Böylece sizin lehinizde olan bizim de lehimizde, sizin aleyhinizde olan bizim de aleyhimizde olur. Haklarımız bakımından eşit hâle geliriz.

2. Eğer bunu kabul etmezseniz, zilleti ve mağlubiyeti kabul ederek bize cizye verirsiniz.

3. Ya da en büyük hakim olan Allah, aramızda hüküm verinceye kadar sizinle muharebeye devam ederiz."

Elçileri dönünce Mukavkıs, onlara kavuşmaktan dolayı sevindi ve kendilerine müslümanların durumları hakkında sorular sordu. Elçiler şöyle cevap verdiler: "Öyle bir topluluk gördük ki, ölüm onlara hayattan, yaşamaktan daha sevimlidir. Tevazu ve alçak gönüllülüğü, şaşaa ve şöhretten daha çok severler. Onlardan hiçbirinin dünyaya rağbeti ve düşkünlüğü yoktur. Toprak üzerine otururlar, idarecileri içlerinden herhangi biri gibidir, diğerlerinden bir farkı görülmez. Onların içinde köleler, efendilerden, mevki ve üstünlük sahibleri, diğerlerinden ayırdedilmez. Namaz vakti girince, hiçbiri namazı terketmez, herkes el, yüz ve ayaklarını su ile yıkayarak (abdest alarak) huşu ile namazlarını kılarlar."

Bu bilgiler, Mukavkıs'ı korkuttu; bunun üzerine kavmine sulh yapmaları için tavsiye ve teşvikte bulundu. Müslümanlara haber göndererek, sulh görüşmeleri yapmaları için kendisine elçi göndermelerini istedi. Amr b. As, içlerinde Ubade b. Samit'in de olduğu on kişilik bir heyeti onlara gönderdi ve Ubade b. Samit'in heyetin sözcülüğünü yapmasını emretti. İki taraf heyetleri arasında barış görüşmeleri başladı. Mukavkıs, nasihat şeklinde, yapmacık bir tehdit yolunu tercih etmiş, Ubade ve arkadaşlarına ileri sürdükleri üç şartın dışında bir andlaşma şekli kabul etmeleri için ısrarda bulunmuştu. Bunun üzerine Ubade b. Samit ellerini kaldırarak şöyle dedi: "Hayır! Bu semanın, bu arzın ve her şeyin Rabbi'ne yemin olsun ki, biz size bu üç şarttan başka bir tercih hakkı tanımayız. Bu şartlardan istediğinizi tercih ediniz." Bunun üzerine Mukavkıs arkadaşlarına dönerek: "Bana itaat ediniz ve onların bize sunduğu üç tekliften birini kabul ediniz. Vallahi! Sizin onlara yetecek gücünüz yoktur. Eğer gönüllü olarak istediklerini kabul etmezseniz, bundan daha büyük şeyleri istemeyerek kabul etmeye mecbur kalacağız."[68]

Mukavkıs, müslümanlarla yaptığı görüşmeleri Herakliyus'a yazınca, Herakliyus, onu azarlayan ve müslümanların kuvvetlerini hafife alan mektubuyla karşılık verdi. Mukavkıs ile birlikte olan diğer Rum komutanlarına da aynı şekilde mektuplar yazdı. Bu mektuplar üzerine, onlar, tekrar müslümanlara saldırdılar ve yaptıkları sulhü bozdular. Mukavkıs ise, Herakliyus'un dediklerine aldırmadı, aksine Amr b As'a kendisiyle yaptığı andlaşmaya bağlı kalacağını ve kibtîlerin yaptıkları sulhü yerine getireceklerini bildirdi. Arapça kaynaklar, Amr b. As'ın Mukavkıs'tan, müslüman askerlerin geçmesi için köprüler yapma işini tekeffül etmesini ve asker için İskenderiye ile Fustat arasında konaklama yerleri ve ziyafet hazırlamasını istemiş olduğu, Mukavkıs'ın da bu talebi yerine getirerek Kıbtîlerin müslümanlara yardımcı olduğundan bahsederler.[69] Avrupa tarihçileri ise, bu davranışı Mukavkıs'ın hiyaneti olarak kabul ederler.

68 Bkz. İbn Abdi'l-Hakem, Age, 59-63.

69 Age, 56-57.

İskenderiye'nin Fethi:

Arapların Mısır'ı feth ettikleri dönemde İskenderiye, Mısır diyarın en büyük şehri, Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Konstantiniyye'den sonra) ikinci merkezi ve dünya ticaretinin de birinci şehri durumundaydı. Rumlar, bu şehrin Araplar tarafından fethedilmesinin, Mısır'da kendi saltanatlarının sonunu getireceğini anlamışlardı. Bu sebeble, imparator buraya asker göndermekte gecikmedi. Rumlar şehirde savunma tedbirleri aldılar, kapılarını kapatarak kalelerine sığındılar.

Amr, bu şehir üzerine hareket etti, yol üzerindeki Taranûd, Nakyûs, Sultays ve Babylon'dan İskenderiye'ye kadar uzanan Bizans kaleler zincirinin son halkası Keryun'u sırasıyla fethetti. Kale komutanı Theodorus bu son kalede savunma tertibatı almıştı, müslümanlara karşı şiddetle mukavemet etti. Sonunda harp aleyhine dönünce kendisi ve bozulan askerleri kurtuluşu İskenderiye'ye kaçmakta buldular. İslâm ordusunun öncü birliklerinin başında Abdullah b. Amr b. As bulunuyor, sancağı da Amr'ın mevlâsı Verdan taşıyordu.

Amr karşısında bozulup kaçan Bizans askerleri de İskenderiye'ye sığınarak savunmaya katıldılar. İskenderiye, surları sağlam ve müdafaaya elverişli bir şehirdi. Kendilerinden önce, Batlamyusların düşman saldırılarına karşı koymak ve fatihlerin hücumlarını savmak için şehrin surlarını takviye ettikleri gibi, Rumlar da kaleleri sağlamlaştırmağa çalışmışlardı. Şehre devamlı olarak Bizans'tan yardım geliyordu. Müslüman askerlerin sayısı 12.000 civarında iken şehri koruyan düşman askerlerinin sayısı 50.000'i aşmıştı. Hem de Bizans askerinin yiyecek ve içecek maddeleri gayet boldu; hiçbir sıkıntıları da yoktu. Amr b. As ve askeri, yaklaşık dört ay Rumların hücumlarını geri püskürtmeye ve saldırılarına karşılık vermeye devam ettiler. Bu durum Hz. Ömer'i endişeye düşürdü, Amr'a bir mektup göndererek onlara bazı taktikler verdi. Mektubu okuyan Amr, Ubade b. Samit'i Rumlarla savaş için görevlendirip sancağı ona teslim etti. İskenderiye, Ubade'nin elinde fethedilmişti. Fetih savaş yoluyla "anveten" tamamlanmıştı; lâkin Amr, şehrin ahalisini "ehlü'z-zimme" kabul ederek dileyenin çıkıp gitmesini, isteyenin de orada ikamet etmesini kendi isteklerine bıraktı. Nitekim fethet-

tikleri şehirlerin çoğunun halkına karşı müslüman arapların davranışı bu şekilde olmuştur. Amr, Mısırlıların muhabbetini kazanmak için, onlara, şehirleri sulh yoluyla fethedilen halka karşı uygulanan muameleyi tatbik etmiştir.

Amr b. As'ın Mukavkıs'la yaptığı sulh, aşağıdaki şekilde hülâsa edilir:

1. Kendisine cizye vergisi gereken her kişi, yılda iki dinar ödeyecektir.

2. Sulh müddeti 11 aydır.

3. Barış müddetince Araplar, İskenderiye'ye karşı harbe teşebbüs etmeksizin bulundukları yerleri koruyacaktır. Bizans ordusunun harb teşebbüsüne mani olunacaktır.

4. Müslümanlar kiliselere karşı kötü davranmayacak ve hıristiyanların işlerine karışmayacaklardır.

5. İskenderiye'de bulunan muhafızlar malları ve eşyalarını alarak şehirden çıkacaklar, çıktıkları ayın cizyesini ödeyeceklerdir.

6. Yahudiler İskenderiye'de kalacaktır.

7. Bizans askeri geriye dönmeyecek veya Mısır'ı geri almaya teşebbüs etmeyecektir.

8. Bu muahede şartlarının yerine getirilmesini temin için, Rumlardan 150 askerî 50 de mülkî görevli rehine olarak müslümanların elinde bırakılacaktır.[70]

Mısır Fethi'nin Neticeleri:

aa- Müslüman Arapların Mısır halkına karşı muameleleri:

Müslüman Araplar, Mısır'ın yerli halkı Kıbtîlere karşı muamelelerinde asla zulme başvurmadılar; aksine onlara son derece yumuşak davrandılar. Onları dinlerinde kalmak veya İslâm'ı kabul etmek hususunda serbest bıraktılar. Mısırlılardan müslüman olanlar, müslüman-

70 Bu hususta geniş bilgi için bkz., İbn Abdi'l-Hakem, Age, 72-74; Belâzûrî, Fütûhu'l-Bûldân, 288 vdd; Kindî, Kitabü'l-Vülât, 9 vdd.

ların tabi oldukları hak ve hukuka tabi oldular, onlarla aynı hak ve sorumlulukları yüklendiler. Eski dinlerinde kalanlardan buluğa eren her erkek üzerine, miktarı düşük yani kişi başına yıllık iki dinar cizye vergisi konuldu. Kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar ise bu cizyeden istisna edildiler. Buna bir de kendilerinden darlık ve sıkıntıyı kaldırmaları ve onlara güçleri yetmeyen yükleri yüklememelerini de ilâve ediniz. İşte bu yolla, Amr b. As için onların idaresini en kolay bir şekilde yürütmek imkânı doğdu. Amr, Mısırlıların menfaatlerini göz önünde tutarak, onların sevgisini kazanmak yolunda elinden gelen her gayreti sarfederdi. Bu sebeble Mısır halkı, Amr'ın idaresine severek boyun eğdiler ve onun valiliğinden memnun kaldılar.

Müslüman Araplar, Mısır'ın yerli halkı Kıbtîlere, dinî hürriyet tanımışlardı. Amr b. As'ın Babylon kalesini ele geçirdikten sonra onlara karşı davranışı, bu hususu teyid etmektedir. O sırada Amr, Kıbtîler için kendi eliyle yazdığı andlaşma metninde; kiliselerinin korunacağını, onları kiliselerinden çıkarmağa cür'et eden müslümanların lanetleneceğini bildirmiş; Patrik Bünyamin için bir emanname yazmış; onu 13 sene gibi uzun bir müddet kaybetmiş olduğu makamına yeniden geçirmişti. Amr, İskenderiye'ye gelen Bünyamin'in en güzel şekilde karşılanmasını emretti ve onun, kilisesinin durumunu muhafaza için zaruri gördüğü teklifleri içine alan beliğ bir konuşmasını dinledi. Bu teklifleri kabul eden Amr, Hıristiyan Kıbtîlerin idaresini tamamen ona bırakarak, kilise işlerinin idaresi için mutlak yetki tanıdı. Butler, Bünyamin'in yeniden kilisenin başına dönüşünün, kilisenin büyük bir bunalıma düşmesine engel olduğunu düşünmektedir.

Makariyos Kilisesinde, Nakyus şehri piskoposu Bâsilî'nin irad ettiği veciz hutbe, İslâmî fetihlerden sonra Kıbtîlerin, Rum zulmünden kurtuldukları için son derece sevinç ve sürur içinde bulunduklarının en kıymetli delilidir. Nitekim Bünyamin'in Bâsilî'ye verdiği şu cevap da bunu gösterir: "İskenderiye şehrini, dinden çıkmış zalimlerin (Rumların) ortaya çıkardığı mezalim ve sıkıntılardan sonra, arzu ettiğim sulh, sükun ve emniyet içerisinde buldum." Patriğin söylemiş olduğu bu kelimelerden, Mısır halkının Amr b. As zamanında hissettiği memnuni-

yetin derecesi anlaşılmaktadır. Savîrus'un Makariyos kilisesini ziyaret ettiği günde, onları bağlarından kurtulmuş boğalara benzetmesi de bu sözü te'yid eden delillerden biridir.

Arapların Mısır'da iyi idaresine delâlet eden bir durum da, Ya'kûbiler ve Melkâniler arasında ayırım gözetmemesidir. Müslüman Araplar, bu iki hıristiyanlık mezhebi saliklerini kanun önünde eşit tutmuştur. Onlara adil davranmağa ve iyi siyasetlerini korumağa devam etmişlerdir. Arnold şöyle der: "Arap fatihlerin kazanmış olduğu baş döndürücü başarı, her şeyden önce Bizans'ın zalim idaresini ve kendi din alimlerine karşı içlerinde gizledikleri korkunç kini bildikleri için Bizans idaresinden nefret eden Hıristiyan halk tarafından gönül hoşluğuyla karşılanmalarına bağlıdır. Zira, Mısırlı hıristiyanların çoğunluğunu oluşturan Yakubiler, İmparatorluk sarayına tabi Ortodoks mezhebi saliklerinin şiddetli muamelesine maruz kalıyorlardı. Bu sebeble Ya'kubiler, Ortodokslara karşı, kalblerinde büyük bir kin gizlemiştir, torunları da günümüze kadar bu düşmanlığı ve kızgınlığı unutmamışlardır."[71]

Müslüman Araplar, Mısır arazisini yerli halka bırakmışlar, onların himayesini kendi omuzlarına alarak, onlara ve kadınları ve çocuklarına mal ve can güvenliği sağlamışlardır. Böylece Mısırlılar, uzun zamandan beri elde edemedikleri büyük bir rahatlığa kavuşmuşlardır.

Müslümanların icraatları, sadece bunlar değildir. Kısacası onlar, fethettikleri ülkelerde emniyeti ve düzeni tesis ederek büyük ıslâhat gerçekleştirmişler, idareyi tanzim ederek hakimler tâyin etmiş ve verginin toplanmasını düzene bağlamışlardır. Sulama işlerini tanzim için özel gayret sarfederek kanallar kazmış, Nil için mekayis (ölçekler) bina etmişler, köprüler, havuzlar ve kanallar inşa etmişlerdir. Kıbtîlerin durumunun iyileşerek servetlerinin artması, işte bu ıslahat neticesinde gerçekleşmiştir. Durum böyleyken bazı tarihçiler, hataya düşerek veya art maksatla İskenderiye kütüphanesinin yakılmasını müslümanlara nisbet etmişlerdir.[72]

---

71 ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 123.

72 Bkz., H. İbrahim Hasan, Amr b. As, 130-153.

bb- İskenderiye Kütüphanesi:

Son dönemlerde yaşayan tarihçilerden bir kısmı, İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılması meselesinde batıla saplanmışlar, içlerinden bazıları kütüphanenin yakılmasını Amr b. As'a nisbet ederek, yakmasını bizzat Halife Hz. Ömer'in emrettiğini iddia etmişlerdir. Avrupalılardan Gibbon[73], Butler[74], Sedillot[75], Güstave Le Bon[76] ve diğer birçokları bu meseleyi araştırmışlardır. Bu ilim adamları, bu meselede kat'i bir görüşe varamamışsa da, kütüphanenin Hz. Ömer'in emriyle Amr b. As tarafından yakıldığı suçlamasının doğruluğundan şüpheye düşerek, bunun İslâmî ananelere ters düştüğünü ifade etmişlerdir. Ayrıca Mısır'ın fethini oldukça tafsilatlı bir şekilde anlatan Eutychius gibi İslâmi fetihler döneminde yaşayan tarihçilerden hiçbiri, bu ithamı teyid edecek en küçük bir bilgi vermemiştir. Bu suçlama, ne Eutychius ne de muasırlarının tarihlerinde kaydedilmemiştir. Aynı şekilde Ya'kubî, Belâzûrî, İbn Abdi'l-Hakem, Taberî ve Kindî gibi ilk İslâm tarihçileriyle daha sonra yaşayan ve onların eserlerinden istifade eden Makrizî, Ebu'l-Mehasin, Süyutî gibi diğer tarihçilerin eserlerinde, bu konu yer almamaktadır.

Kütüphanenin yakılması işini Amr b. As'a nisbet eden ilk tarihçi Abdüllâtif Bağdâdî (629-1231)'dir.[77] Ondan sonra İbnu'l-Kıfti (646-1248)[78] ve Ebu'l-Ferec Maltî (685/1286)[79] bu malûmatı kitaplarına al-

73 Gibbon, IX, 274-276.

74 Butler, 401-426.

75 Sedillot, I. 155-156.

76 Le Bon, 708.

77 el-İfade ve'l-İtibâr, 28.

78 el-Kadı'l-Ekrem diye bilinen Haleb veziridir. Mısır'ın Saîd bölgesinde Kıft'ta doğdu (565/1169) Halep'te öldü (646/1248). "İhbaru'l-Ulemâ bî Ahbâri'l-Hukemâ" isimli kitabın müellifidir.

79 İbnu'l-İbri olarak ma'ruf Gregorius Ebu'l-Ferec b. Ahrûn, Malatya'da M.1226'da doğmuştur. Küçüklüğünde Yunanca, Süryanîce ve Arapçayı öğrendi, felsefe ve ilahiyatla uğraştı. M. 1243 senesinde babası onu Antakya'ya kaçırdı. Ebu'l-Ferec, zahidane bir hayat sürerek nefsini terbiye için mağaraya çekilmiş münferid bir hayat sürmüş, müteakiben tıb ve beyan ilmi tahsilini tamamladığı Trablusşam'a gitmiştir. Daha yirmi yaşındayken ilmiyle temayüz etmiş. Malatya'nın kazalarından Gubas piskoposluğuna getirilmiştir. 1264'de ise Mafreyânlığa seçildi.

mışlardır. Ancak, bu malumatı, Hz. Ömer'i bununla itham eden Abdüllatif Bağdâdî'den almış olmaları mümkün olduğu için İbnu'l-Kiftî ve Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgilere tabi olamayız. Ayrıca ithamı ilk defa ortaya atan Abdüllâtif Bağdâdî, hangi kaynaktan faydalanmış olduğunu ya da bu bilgiyi hangi tarih kitabından almış olduğunu belirtmemiş; aksine "Amûdü's-Sevârî" (Serapeum)'den bahsederken arizî olarak zikretmiştir. Bu haberi sadece halk ağzından almış, doğru veya yanlış olduğunu araştırmamıştır. Bu meseleyi ilk kaydeden kişinin Abdüllâtif Bağdâdî olduğu kabul edildiği takdirde; tabi olacağımız kişinin İbnu'l-Kiftî veya Ebu'l-Ferec değil bizzat Abdüllâtif olacağı şüphesizdir.

İskenderiye kütüphanesinin, Halife Hz. Ömer'in emriyle Amr b. As tarafından yakıldığı sözüne inanan tarihçiler şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

1. Müslümanların, Kur'ân-ı Kerim ve Hadis dışındaki bütün kitapların kaldırılmasına büyük arzuları vardı.

2. Hacı Halife (Katip Çelebi)'nin Keşfu'z-zünûn isimli kitabında zikrettiği gibi müslümanlar, İran'ı fethettikleri sırada İranlıların kütüphanelerini de yakmışlardır.

3. İskenderiye kütüphanesinin yakılması haberini sadece Ebu'l-Ferec değil, bilakis iki müslüman tarihçi olan Abdüllâtf Bağdâdî ve İbnu'l-Kiftide rivâyet etmişlerdir.

4. Kitap yakma işi, yakılan kitaplardaki bilgilere muhalif olan zümrelerin teselli bulduğu bilinen ve yaygın bir uygulamadır.

Bu kişiler, H. 213 yılında Abdullah b. Tahir'in Mecusilerin te'lif etmiş olduğu farsça kitapları ortadan kaldırdığını ve Hülâgû'nun da aynı şekilde davranarak (656-1258) kütüphanelerdeki kitapları Dicle nehrine atarak yok ettiğini zikretmişlerdir.

Bu makam patriklikten sonra en büyük makamlardan biri olup, Fırat-Dicle arasındaki bölgeler ve Irak'ı Acem'de bulunan piskoposların en büyüğü yerindedir. Ebu'l-Ferec, Şiir, Nahiv, Tıb, Astronomi, Felsefe ve diğer sahalara dair Süryanîce, Yunanca ve Arapça olarak 30'dan fazla eser te'lif etmiştir. Bu eserlerinden biri, sözünü ettiğimiz, "Muhtasaru'd-Düvel"dir.

Şimdi, bu delilleri teker teker ele alalım:

Birinci delilin kabul edilmesi mümkün değildir; çünkü müslümanların ilme saygı duyarak ona teşvik etmeleri en çok bilinen vasıflarındandır. Bunun bir delili de Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgilerdir: Onun zikrettiğine göre, Amr b. As, Yuhanna en-Nâhvi'nin sözlerine kulak verir, o sözlere son derece hayranlık duyardı. Yuhanna'ya karşı saygılı davranır, onu takdir ederdi. Bilindiği gibi bunlar, hıristiyanların kanaatlarıdır. Siz buna, Bedir gazvesinden sonra fidye veremeyecek durumda olup okuma yazma bilen esirlerin, on müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmek şartıyla serbest bırakıldıklarını da ilâve ediniz. Ki, bu uygulama ilme teşvikin en yüksek noktasıdır.

İkinci delil ise, müslümanların fetihler sırasında İran kütüphanelerini yakmış oldukları iddiasıdır. Kâtip Çelebi dışında hiçbir tarihçinin bu haberi kaydettiğini görmüyoruz. Fetihlerden asırlar sonra yaşamış bir tarihçinin, çok eskiden cereyan etmiş bu tarihi hadiselerde sözü alınamaz ve itimat edilemez; çünkü o, 1067 H./1657 M. tarihinde vefat etmiştir. Eğer müslümanlar bu kütüphaneleri gerçekten yakmış olsalardı, Kâtip Çelebi'den önce yaşayan tarihçiler bunu muhakkak kaydederlerdi.

Üçüncü delil ise, bu rivâyeti sadece Ebu'l-Ferec'in değil iki büyük müslüman tarihçi olan İbnu'l-Kıftî ve Abdüllâtif Bağdâdî'nin de rivayet etmiş olmalarıdır. Bu delili, az sonra Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgileri münakaşa ettiğimiz sırada, çürütmemiz mümkün olacaktır; çünkü bu üç tarihçi aynı dönemde yaşamışlardır, yaklaşık olarak rivâyetleri de birdir. Bu rivâyeti, Araplara ve İslâm'a düşmanlık taşıyan kaybolmuş bir kaynaktan almaları mümkündür.

Dördüncü delilleri de iddialarında haklı olduklarını göstermez, çünkü buradaki haber doğru olsa bile, Abdullah b. Tahir çok sonra yaşamıştır (H. 213). Onun yaptığı iş, H. 23'te vefat etmiş Hz. Ömer üzerine delil getirilemez. Diğer taraftan Abdullah b. Tahir, bu kitapları ateşe tapan mecûsilerin kitapları olduğu için yakmış, müslümanlar nazarında Hıristiyanların kitapları ile Mecûsilerin kitaplarının farklı olduğunu gös-

termiştir. Ki, müslümanlar, Ehli Kitap olan hıristiyan ve yahudilere tek bir gayede ittifak etmeleri sebebiyle hürmet ederler. Bu gaye de her şeye kadir bir ilâhı kabul etmektir: "De ki: Ey Ehli Kitap, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin. Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; birimiz, diğerini Allah'tan başka tanrı edinmesin. Eğer yüz çevirirlerse: Şahit olun, biz müslümanlarız, deyin."[80]

Bazı yeni tarihçiler, Ebu'l-Ferec'in rivâyetini tekzip için geniş araştırma yapmışlardır. Gibbon, Butler, Sedillot bunlar arasındadır. Onlar, Hz. Ömer ve Amr'ın kendilerine nisbet edilen bu yakma işinden uzak olduklarını zikretmişlerdir.

Kütüphanenin Amr b. Âs tarafından yakıldığını ve yakılış şeklini bildiren Ebu'l-Ferec'in rivayeti şöyledir: "Fetih zamanında müslümanların nazarında büyük şöhret kazanan ve Yuhanna en-Nahvî olarak isimlendirilen zat, İskenderiye halkından Kıbtî asıllı bir keşişti. Bu sırada o, bizce Gramerci Yuhanna (Johanna Philoponus) adıyla meşhurken, müslümanlar arasında Yahya ismiyle şöhret bulmuştu. İskenderiye medresesine mensubtu, hıristiyanlığın Ya'kûbiler mezhebine bağlıydı. Sonradan hıristiyanlardaki teslis akidesini terketti. Bunun üzerine Mısır papazları, kendisine gelerek eski görüşüne tekrar dönmesini istediler; dönmeyince de onu makamından indirdiler. O, Amr b. As'ın İskenderiye'yi fethetmesine kadar yaşadı. Amr'ın yanına geldi. Amr, onun ilimdeki yüksek mertebesini biliyordu, kendisine ikram ederek Arapların alışık olmadığı felsefî sözlerini dinledi; hayran kalarak ona sevgi gösterdi. Amr, akıllı, doğru görüşlü, zeki, dinlemesini bilen bir kimseydi. Yahya'nın peşini bırakmadı. Bir gün Yahya kendisine şöyle dedi:

- İskenderiye'nin bütün mirasını ele geçirdin, orada mevcut bütün eşyaya mühür vurdun. Senin için faydalı olan mallar hususunda sana karşı çıkmayız. Ancak senin için faydalı olmayan eşyaların bize bırakılması daha uygundur.

Amr:

- İhtiyaç duyduğun, istediğin şey nedir? Diye sordu. Yahya:

80 Al-i İmran (3), 64.

- Kraliyet kütüphanelerinde olan hikmet (felsefe) kitaplarıdır, karşılığını verdi. Amr ise: "Mü'minlerin Emiri Ömer b. Hattab'ın iznini almaksızın buna izin vermem mümkün değildir" dedi. Ve Hz. Ömer'e mektup yazarak Yahya'nın sözlerini aktardı. Hz. Ömer'in gönderdiği mektupta şöyle yazılıydı: "Senin zikrettiğin kitaplara gelince; eğer o kitaplarda Allah'ın kitabına muvafik bilgiler varsa, Allah'ın kitabında olanların bu bilgilere ihtiyacı yoktur. Eğer, Allah'ın kitabında verilen bilgilere aykırı bilgiler varsa, o bilgiye de ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla o kitapları, hemen yok et."

Bunun üzerine Amr b. As, kütüphanedeki kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtmağa ve onların ısıtılması için yaktırmağa başladı. Bu kitaplar, hamamların ocaklarında yakılmak suretiyle altı ayda tüketildi. *Cereyan eden şeyi dinle de hayret et!"*

Tarihçilerin söylediklerinden çıkarılan netice şudur:

1. Ebu'l-Ferec'in bu rivayeti üzerinde düşünürsek, onun tamamen hurâfeye benzediğini görürüz. Çünkü O, bu rivâyette kütüphane kitaplarının 4.000 hamamın 6 ay boyunca ısıtılmasına kâfi geldiğini bildiriyor. Bu, aklın almayacağı bir şeydir. Bundan da öte, eğer Amr, bu kütüphaneyi yakarak ortadan kaldırmak istemiş olsaydı, bu işi herhalde hamam sahiplerinin merhametine bırakmazdı. Zira böyle yaptığı takdirde, Ebu'l-Ferec'in rivayetini kendisine dayandırdığı Yuhanna'nın bu kitaplardan lazım olanları hamamcılardan ucuz fiata satın alması mümkün olurdu.

2. Butler, söz konusu Yuhanna'nın müslüman Arapların İskenderiye'yi fethetmelerinden 30 veya 40 yıl önce ölmüş olduğunu zikreder. Eğer bu kanaat doğruysa, bunun mânâsı, söz konusu rivâyetin Yuhanna en-Nahvî'yle ilgili bölümünün tamamen yalan olmasıdır. O takdirde rivâyet ve iddia, başından sonuna kadar tamamen çürümüş, ortadan kalkmış olur.

3. Abdüllâtif Bağdâdî, İbnu'l-Kiftî ve Ebu'l-Ferec'in rivâyetleri, söz konusu hadisenin vukuundan tam 6 asır sonra ortaya çıkmıştır. Bu rivayetin sıhhati hakkında münakaşayı kabul edersek, Ebu'l-Ferec ve

Abdüllâtif'ten önce yaşamış iki meşhur tarihçi Euthycius (311/929) ve Nakyûs şehri piskoposu Yuhannan'nın bu hadiseden hiç bahsetmeden geçmelerini dikkate almak zorundayız. Ki, onların Mısır'la ilgili tarih kitapları bu konuda itimat edilen en mühim kaynaklardandır. Üstelik Hicri yedinci asırda (Milâdi 13. asır) Abdüllâtif, İbnu'l-Kıftî ve Ebu'l-Ferec gelip bu hadiseyi söz konusu edinceye kadar, İbn Abdi'l-Hakem, Belâzurî, Ya'kûbî ve Taberî gibi ilk İslâm tarihçilerinden hiçbiri, bu haberi kaydetmemişlerdir. Bu hadise gerçekten olsaydı, bu ilk tarihçiler tarafından muhakkak söz konusu edilirdi.

4. Diğer taraftan İskenderiye Kütüphanesi iki yangın geçirmiştir:

Birincisi M. Ö. 48 yılında Julius Sezar donanmasının yakması üzerine;

İkincisi ise Roma İmparatoru Theodosius zamanında (378-395) M. 391 senesinde olmuştur.

5. Orazius, İskenderiye şehrini Milâdi 5. asrın başlarında ziyaret ettiği esnada kütüphane raflarının boş olduğunu gördüğünü, bildirir. Bu bilgiler, müslüman Arapların fethinden önce bu kütüphanenin mevcut olmadığını kesin olarak tesbit eder Bunun yanında, Batlamyuslar devrinden kütüphanede kalan kitapların, 4. Milâdî asırdan, yani İmparator Thedosius zamanından itibaren hiçbir izi kalmamış, yok olmuştur. Aynı şekilde, 6 ve 7. Milâdî asır edebiyat ürünlerinde bu kitaplardan hiç bahsedilmemiştir.

Malûmdur ki, İslâmî fetihlerden hemen önceki dönemde yani Diocletianus devrinden itibaren önceden geçtiği gibi, Mısır, ziraat, sanat, ilim, maarif ve edebiyatta gerilemiş bir durumdaydı. O halde, halkın bu kütüphaneyi önceki devirlerdeki haline getirmek için gayret göstermesi uzak bir ihtimaldir.

6. İslâmî esaslar, Ebu'l-Ferec (ve Abdüllâtif)'in rivâyetine muhaliftir; çünkü onlar (yahudi veya hıristiyanlığa ait) dini kitaplara dokunulmamasını öngörür. Diğer kitaplar için de öyledir; çünkü o kitaplardan müslümanların faydalanması caizdir. Buradan anlaşılıyor ki, bu riva-

yet, içinde Allah'ın zikredildiği bir kitabı imha etmedikleri bilinen Arapların âdetlerine tamamen zıttır.

7. Hıristiyanların Serapis mabedini yaktıkları kesin olarak bilinince, makul olan şudur ki, ateşler kütüphanedeki kitapları yok etmiş orada bir şey bırakmamıştır.

8. Bu kütüphanenin İslâmî fetihler dönemine kadar mevcut olduğunu farzetsek bile, sulh sırasında bu kütüphanenin Rumlar tarafından Kostantiniyye'ye taşınmasını engelleyecek herhangi bir engel olmazdı. Çünkü Amr b. As, sulhün yapıldığı sırada götürebildikleri her şeyi taşımaları için Rumlara izin vermişti. Onların bir değil, birkaç kütüphaneyi taşımalarına imkân veren zamanları da vardı.

D- HZ. ÖMER'İN ŞAHSİYETİ-VEFATI:

Hz. Ömer (r.a.), hakkı yerine getirme hususunda son derece şiddet sahibi idi. Müslüman olmadan önce müslümanlara karşı Kureyş'in en tehlikelisi olan Hz. Ömer, müslüman olunca da, inancını açıkça söyleme ve İslâm'ı müdafaa etmede müslümanların en şiddetlisi olmuştur. Nitekim Abdullah b. Mes'ud: "Ömer müslüman oluncaya kadar Allahu Teâlâ'ya açıkça ibadet edilmemiştir"[81] demiştir. Müşriklerin tenkili ve cezalandırılması hususunda müslümanlar içinde en katı davranan, o olmuştur. Rasülullah (s.a.), kendisinden Bedir esirleri hakkındaki kanaatini sorunca: "Ya Rasulullahî Onları bize bırak da boyunlarını vuralım" diyerek görüşünü belirtmişti. Halbuki bu esirler içinde, kendisinin, Hz. Ebubekir'in hatta Rasülullah (s.a.)'ın akrabaları ve Haşimoğullarına mensup olanlar da vardı. Hz. Ömer, Hudeybiye sulhünün imzalanmasından sonra Rasülullah (s.a.)'a şu soruları sordu: "Sen Allah'ın Rasülü değil misin?" Biz müslümanlar değil miyiz? Onlar kâfirler değiller mi?" Rasülullah (s.a.): "Evet!" deyince, "Öyleyse niçin dinimizde kötülüğe, dinimizin küçülmesine razı oluyoruz?" karşılığını vermişti.

Rasülullah (s.a.) vefat ettiği sırada, kılıcını çeken Hz. Ömer, "Muhammed öldü" diyen herkesi ölümle tehdit etmişti. Hz. Ebûbekir halife-

81 İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, IV, 179.

liğe seçilince, Hz. Ömer onun müsteşarı makamına oturdu. Görüşünde keskin olan Hz. Ömer, halifeye biatte cemaattan ayrılarak geçikenlere karşı çok şiddet gösterdi. Aynı şekilde Malik b. Nüveyre olayında, Halid b. Velid'in onu İslâm'a döndüğünü açıkladıktan sonra öldürdüğünü öğrenince Hz. Ebû Bekir'e, Halid'in katledilmesini teklif etti. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'in bu reyini kabulden çekinerek: "O, (Halid), te'vil etmiş ve bunda hataya düşmüştür" dedi. Hz. Ömer: "Onu azlet" deyince, Ebû Bekir (r.a.) bu teklifi de reddetti ve: "Allahu Teâlâ'nın kâfirler üzerine sıyırdığı bir kılıcı kınına koyamam[82] cevabını verdi. Hz. Ömer, hilâfet makamına geçince, Halid b. Velid'i ordu komutanlığından azletmiştir.

Hz. Ömer'in Hilafet'i esnasında en çok temayüz eden vasfı, şiddetidir. Bir şeyi emrettiği veya yapılmasını yasakladığı zaman önce ailesinden başlardı. Nitekim onları bir araya toplar şöyle derdi: "Şunu ve şunu yasakladım, insanlar sizi, yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözetlerler,[83] Allah'a kasem ederim ki, sizden birinizin bu yasakları yaptığını görürsem, onun cezasını kat kat veririm."

Hz. Ömer, valilerine karşı sert ve şiddetli davranırdı; onların halkı korkutmasından, halkın nefislerini zelil kılmalarından, halkı korkaklık ve pısırıklığa itmelerinden ve kendini küçük görür bir kompleks içinde kendilerine güven ve hürmeti yitirmiş şekilde yetiştirmelerinden korkuyordu. Bu sebeble memurlarından biri hakkında, nasıl bir şikâyet olursa olsun hemen dinler ve araştırırdı. Böyle yapacağını da, hutbelerinde herkesin huzurunda ilan ederdi.

Hz. Ömer, müslümanların izzeti nefislerine saygı gösterdiği ve onların şerefli kabul edilmesine çok önem verdiği gibi, onları korur, valiler ve etraflarındaki aristokratların düşmanlığına karşı onlara acır ve himaye ederdi. Aynı şekilde, müslümanların malları ve menfaatlerini korumaya da çok düşkündü. Çoğu zaman, Beytülmal'in develerini katranla yağ-

82 Taberî, III, 243.

83 Yani insanlar, halifenin ailesi ve yakınlarının bir işte gevşeklik gösterdiklerini görürlerse, onları taklit ederek o işe dalar ve düşkünlük gösterirler.

larken görülürdü.[84] Birgün bir gölgelik altında Hz. Osman'ın başı ucuna dikilen Hz. Ali, Hz. Ömer'in söylediklerini ona yazdırıyordu. Hz. Ömer ise kendisini güneşin hararetinden koruması için başına bir örtü almış, develeri saymağa ve onlara yazdırmağa başlamıştı. Bu hali anlamlı gören Hz. Ali, Hz. Osman'a: "Allah'ın kitabında Şuayb (a.s.)'ın kızı şöyle tavsif edilmiştir: "O (kız) lardan biri: Babacığım, dedi, bunu çoban tut işte. Çünkü ücretle tuttuklarının en hayırlısı budur, hem de güçlü ve güvenilir adamdır "elkaviyyülemîn"[85] dedi, sonra Hz. Ömer'i göstererek: "İşte güçlü ve güvenilir adam budur"[86] diye ilave etti. Eslem'in şöyle dediği rivayet edilir: "Bir defa Beytülmal'in develerini benimle mer'aya gönderiyordu; eşyalarını içlerinden birinin üzerine atmıştım. Yükümün güzel bir dişi deve üzerinde olduğunu gören Hz. Ömer şöyle dedi: "Annesi ölesice! Müslümanların hazinesine gelir getiren bir deveye ağırlık veriyorsun, onu yoruyorsun. İşte bir yaşında çok işeyen erkek deve, işte sütü olmayan deve, bunlar ne güne duruyor?[87]

Emevilerin ilk Halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan'ın annesi ve Ebu Süfyan'ın eşi olan Hind bnt. Utbe, Hz. Ömer'e gelip ödemeyi garanti ederek ticaret yapmak için 4.000 dirhem borç istemiş, istediği parayı almış, fakat vadesi gelince, ticarette zarar ettiklerinden şikâyet ederek ödeyemeyeceklerini bildirmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Eğer verdiğim para kendimin olsaydı, onu sana bağışlar istemekten vazgeçerdim. Lakin verdiğim para müslümanların malı, yani Beytülmal'dendir. Bu alışveriş akdinden Ebû Süfyan hariç tutulamaz." dedi ve Ebu Süfyan'a adam göndererek getirtti. Kureyş'in ileri gelenlerinden ve liderlerinden olduğu halde onu hapsederek hanımı Hind'in hazineden aldığı borcu ödemesine kadar bırakmadı.

Rasülullah'ın vasiyyetine uyarak Ensar ve diğer tebaasına karşı hürmetkâr ve saygılı davranan Hz. Ömer, haksızlık anında Ensarın li-

84 Zekât ve diğer yollarla toplanan Beytülmal'e ait develer ki, bunların sütleri fakirlere tasadduk edilirdi.

85 Kasas (28), 26.

86 Taberî, V, 18.

87 Taberî, V, 18

derleri ve büyüklerine karşı da aynı şekilde sert davranıyordu. Nitekim Ensar'ın mescidde toplanarak, Bi'setin ilk dönemlerinde Kureyş'i hicvetmek için söylenmiş şiirleri inşad ettiklerini görünce, ileri gelenlerini, şiir okuyuşlarını deve böğürmelerine benzeterek azarlamıştı. Yine Sa'd b. Ubâde'nin mevkii ve İslâm'daki fazileti, Sakîfe günü kendisi için şöyle demesini engellememişti: "Allahu Teâlâ Sa'd b. Ubade'nin canını alsın! Şüphesiz o nifaka düşmüştür; çünkü o, hilafeti eline geçirmeye uğraştı." Müslümanlar Hz. Ebûbekir'e bîat ettikleri zaman, Sa'd b. Ubade onlardan ayrılarak bîat etmemişti.

Hz. Ömer'in adaleti, müslümanların haklarını kendilerine vaktinde ulaştırmak için, ileri gelenler veya avam arasında ayırım gözetmeksizin, elinden gelen bütün gayretleri gösterecek noktaya ulaşmıştı. Kendisinden şöyle dediği rivayet edilir: "Vallahi! Sağ kaldığım müddetçe, San'a dağındaki bir çoban bu maldaki (ganimet malları) nâsibini bulunduğu yerde iken alacaktır." Derecesi ve mevkii ne olursa olsun her suçluya hakettiği cezayı tatbikten vazgeçmediği gibi, tasarruflarında şahsî duygularından, kalbinin hislerinden hiçbir şekilde etkilenmezdi. el-Fahri müellifinin bir rivayeti şöyledir: Hz. Ömer bir adam'a: "Seni sevmiyorum." dedi. Bu adam: "Senin sevmemen hakkımdan bir şey eksiltir mi?" diye sorunca, Hz. Ömer: "Hayır" dedi. Adam: "Bundan öte bir sevgiden ancak kadınlar hoşlanır." karşılığını verdi.[88]

Hz. Ömer, zühdde de büyük bir mertebeye ulaşmıştı. Nitekim Hayber'den bir arazi eline geçince Rasülullah'a geldi ve: "Hayber'de bir toprak sahibi oldum, şimdiye kadar bundan daha güzel ve kıymetli bir malım olmamıştı. Onun hakkında ne emredersiniz?" diye sordu. Rasülullah (s.a.): "İstersen onun aslını tutar, mahsülünü tasadduk edersin." buyurdular. Bunun üzerine Ömer (r.a), buranın mahsulünü fakirlere, yakınlarına, esaretten kurtulmak isteyen kölelere, Allah yolunda gaza eden mücahidlere ve misafirlere vakfetti. Bununla beraber, mütevelli nasbolunan kimsenin, vakfın aslına tecavüz etmeyerek yalnız gelirinden örfe göre yemesinde yahut aşırı gitmeksizin arkadaşına yedirmesinde de

88 S, 37.

günah yoktur.[89] Ve Hz. Ömer: "Bu toprağın aslı satılmaz, hibe edilemez ve miras olarak varislere geçmez." dedi. İşte bu tasarruf, İslâm'da yapılan ilk vakıftır. Müslümanlardaki vakıf müessesesinin temelidir.

Hz. Ömer bilinen şiddetine rağmen çok alçak gönüllü ve mütevazı bir kimseydi. Hişam el-Kelbî'nin zikrettiğine göre Hz. Ömer, Huzaa kabilesinin bağış ve ödeme sicil defterini alarak Kudeyd mevkiine kadar gelir, orada huzuruna gelen Huzaalılara tahsisatlarını bizzat öderdi. Ondan ödeneğini almak için gelmeyen dul veya bekâr kadın kalmaz, herkes gelirdi. Sonra yola çıkar Usfan'a gelir burada da aynı şeyi yapardı; o hayatı boyunca böyle yapmıştır. Hz. Ömer'in tevazuu, Kudüs'ün teslimi için anlaşma yapmak üzere Suriye'ye gittiği esnada ve İranlı komutan Hürmüzan ile Medine'de karşılaştığı sıradaki giyim, kuşam ve görünüşünde açıkça görülür. Ki, Hürmüzan, Medine'de onunla görüşmek istemiş, giyiminin basitliği ve kendine önem vermemesi sebebiyle neredeye onu tanıyamamıştı. Hz. Ömer, tevazu sahibi olmakla beraber, Allah'ın halifesine karşı cür'etkar davrananlara çok kızardı. Birgün bir miktar mal getirmiş insanlar arasında onu taksim etmeğe başlamıştı. Etrafına toplananlar kalabalıklaştı; bu esnada Sa'd b. Ebî Vakkas insanları itip kakarak Hz. Ömer'in yanına kadar geldi. Bunun üzerine Hz. Ömer, kamçısını Sad'ın üzerine salladı ve şöyle dedi: "Sen Allah'ın yeryüzündeki sultanından korkmaksızın yönelip geldin. Ben de, Allah'ın halifesinin senden asla korkmayacağını sana bildirmek istedim."[90]

Hz. Ömer (r.a) Kur'ân-ı Kerîm ve onun tefsir ve te'vili hususunda âlim, dinî meselelerde rey ve fetvâ sahibi bir müçtehiddi. Nevevî, İbn Ömer (r.a.)'den şöyle riâyet ediyor: Birgün kendisine: "Rasülullah (s.a.)'ın sağlığında insanlara kimler fetva veriyordu?" diye sorulmuş, o da: "Ebûbekir ve Ömer, o ikisinden başkasını bilmiyorum" cevabını vermiştir.[91]

Hz. Ömer, cesaret ve kahramanlık bakımından sahabenin en önde geleniydi. Çoğu zaman, hikmetini anlayamadığı tasarrufları hakkında

89 Buhârî, "Şurut",19.
90 Taberî, V, 23 Md.
91 Nevevî, Tehzibü'l-Esmâ ve'l-Lügat, II, 190.

Rasûlullah'a sorular sormaktan çekinmezdi. Mesela, Hudeybiye günü, bu şartların kabul edilmesinin sebebini Rasûlullah'a o sormuştu. Hayatı boyunca, dinî konularda içtihad ve görüş beyan etmeğe devam etmiştir; bilhassa Rasûlullah'ın vefatıyla vahy'in kesilmesi ve müslümanların müşkül meselelerin halli ve mübhem hususların açıklanmasında son müracaat kaynakları olan Rasûlullah (s.a)'ın şahsından mahrum kalmalarından sonra dinî meselelerde daha çok görüş beyan etmiştir. İmran b. Sevâde şöyle diyor: Sabah namazını Ömer'in peşinde kıldım, namazda İsra sûresi ve onunla birlikte başka bir sûre daha okumuştu. Namazdan sonra onunla birlikte kalkınca, bana: "Bir ihtiyacın mı var?" diye sordu. "Evet, bir ihtiyacım var," dedim. "Beni takibet" dedi. Onu takip ettim, evine girince benim de girmem için izin verdi. İçeri girdiğimde üzerinde bir şey bulunmayan bir divan üzerinde oturuyordu. Ona: "Bir nasihatım var." dedim. "Hoş geldin nasihatçı, sabahtan akşama dek dinlerim," dedi. "Halk, yapmış olduğun dört şeyi kusurlu buluyor." dedim. Bunun üzerine kırbaç değneğinin üst tarafını çenesine dayadı, alt tarafını uyluğunun üstüne koydu, sonra: "Buyur söyle, neymiş onlar?" dedi. Söze başlayıp; "Hac aylarında umre yapmak helâl olduğu ve Rasûlullah ile Ebûbekir yasaklamadığı halde senin bunu yasakladığını söylediler." dedim. Hz. Ömer: "Evet bu helâldir. Fakat onlar, hac aylarında umre ile haccı birlikte yapmayıp sadece umre yapıp, bununla iktifa ederlerse mühim bir fariza olan hacları bâtıl olur. Ben bunu söyledim bu görüşte, isabetliyim." dedi. Ben: "Senin mut'a nikâhını yasakladığını söylüyorlar." dedim ve ona Hz. Peygamber ve Ebûbekir döneminde benzeri ve örneği geçmeyen başka hususları da hatırlattım. Hz. Ömer, bu soruların hepsine cevap verdi, hikmet ve sebeblerini açıkladı." İbn Sevâde onun yanından mutmain, şüphesi zâil olmuş bir şekilde ayrıldığını ilâve eder.[92]

Hz. Ömer'in uzak görüşlülüğünü, yönetim hususundaki üstün kabiliyetini, Arap toplumunun ruhî yapısını bilmekteki maharetini, İmran'la yaptığı bu konuşmanın sonunda söylediği şu sözler açık bir şekilde göstermektedir. Ki, İmran, halkı sıkıştırdığından bahsedince kamçısını sı-

92 Taberî, V, 3.

yırmış, baştan sona sıvazladıktan sonra şöyle demişti: "Ben, Muhammed (a.s.)'in arkadaşıyım. Vallahi yedirir doyurur, su verir kandırırım. Zorlukları göğüsler, engelleri aşar, ahlaksızlığa engel olurum. Şerefimi korur, adımımı sağlam atarım. İnatçıları ve tembelleri şiddetle yakalarım. Çok meneder, azarlarım; ancak az döverim. Sopayı gösterir, elle defederim. Böyle olmasaydı hatalı olduğumu kabul ederdim." Onun bu sözlerini duyan Muâviye b. Ebî Süfyan, "Vallahi, Ömer halkını çok iyi tanıyordu" demiştir. Hz. Ömer bu siyasetiyle, adalet ve hakları korumakla halkına tam mânâsıyla rahat ve huzur sağlamak istiyor, sonra da azgınları ve müfsitleri cezalandırıyordu.

Hz. Ömer (r.a.) bir şahsın cezalandırılmasında sert davrandığı zaman, bunu ancak başkalarının kötülüğe düşmesini önlemek gayesiyle yapıyordu. Halkına karşı çok merhametli ve dost olan Hz. Ömer, onları korkutmak için sopayı gösteriyordu ki, sonunda işledikleri suçlardan dolayı onları dövmeye ve eliyle itmeğe mecbur kalmasın.

Son derece takva ve vera sahibi olan Hz. Ömer, gerekeni tatbik konusunda kınayanlara aldırmaz, o hususta kimseden çekinmezdi. Zayıflara karşı şefkatine rağmen, hakkı yerine getirmek için son derece sert, korkusuz ve kararlı davranırdı. Aynı şekilde, başkasına, hassaten kendi nefsine karşı son derece iffetli, adil ve taviz vermez bir kadı idi. Şüphesiz o, tabiatına hakim olarak doğmuş, hayatının bütün safhalarında dirayetli bir adam olmuştur.[93]

Kur'ân-ı Kerîm'e çok bağlıydı. Emir ve yasaklara son derece bağlılığı, Rasülullah (s.a.)'e karşı saygı ve hürmeti Hz. Ömer'i, hakkında hüküm bulunmayan ve toplumun menfaatinin gerektirdiği veya zarûretin icabettirdiği hususlarda Kur'an ve Hadisin ruhu doğrultusunda reyiyle ictihadda bulunmaktan alıkoymadı. Toplumun durumu hakkında tatbikine gerek kalmayan bir nassı tatbik etmezdi; cemaatin menfaati bir nassın te'vilini gerektirdiği zaman ise, toplumun idaresini düzeltmeğe duyduğu arzusu sebebiyle, o nassı İslâmî esaslara uygun olarak te'vil ederdi.

93 Nicholson, s. 19.

Amr b. Meymun, babasının şöyle dediğini nakleder: Hz. Ömer'e gelen bir adam şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emîri! Biz Medayin şehrini fethettiğimizde, içinde hoşa giden acaib sözler bulunan bir kitap elegeçirdik." Hz. Ömer: "Allah'ın kitabından mıdır? diye sordu, "hayır" karşılığını alınca, bir kamçı getirerek adama vurmaya başladı, bu esnada şu âyeti okuyordu: "Elif lâm râ. Bunlar apaçık Kitabın ayetleridir. Biz onu Arapça bir kitap olarak indirdik ki anlayasınız. Biz bu Kur'an'ı vahyetmekle sana kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Sen o (Kur'ân) dan önce (bunları) bilmeyenlerden idin."[94] Sonra da şöyle dedi: "Sizden önce yaşayanlar, Tevrat'ı ve İncil'i terkederek, âlim ve papazlarının kitaplarına yönelmeleri yüzünden helâk olmuşlardır. Onlar Tevrat ve İncil'i terkedince, bu kitaplar silinmiş, içlerindeki ilim kaybolup gitmiştir."

Hz. Ömer, Ebu Lülü lakabını alan Firûz tarafından şehid edildi. Firuz, Muğîre b. Şube'nin kölesiydi. Hz. Ömer'i iki başlı bir hançerle yaraladı, açtığı altı yaradan biri göbeğinin altına isabet etmişti. Hz. Ömer'in ölümüne göbeğinin altına isabet eden bu darbe sebeb oldu. Hicrî 23 yılı Zilhicce ayında vefat etti. Halifelik müddeti 10 yıl 6 aydır; vefat ettiği zaman 63 yaşındaydı. Hz. Peygamber (s.a.) ve Hz. Ebûbekir de aynı yaşta vefat etmişlerdi.

Hz. Ömer'in İran'lı gayrimüslim bir köle tarafından öldürülmesi, o sırada İranlıların, saltanatlarının yıkılışı ve Arapların hâkimiyeti altına girmeleri sebebiyle, Müslüman Araplara ne derece kin ve düşmanlık beslemekte olduklarını açık bir şekilde göstermektedir.

94 Yunus (12), 1-3.

3- HZ. OSMAN (23-35 / 644-656)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. OSMAN:

Osman b. Affân (b. Ebi'l-As b. Umeyye b. Abdişems b. Abdimenaf b. Kusayy), Kureyş'in Emevî kolundan olup, Peygamber (s.a.)'in doğumundan beş yıl sonra dünyaya gelmiştir. Fil yılından altı yıl sonra doğduğu da söylenir. Annesi Ervâ, Kurayz b. Rabîa (b. Habib b. Abdişems)'nin kızıdır. Ervâ'nın annesi Beydâ, Abdulmuttalib'in kızı olup, Peygamber (s.a.)'in babası Abdullah ile ikiz kardeştir.

Hz. Osman, fikhî bilgisi, hayâ ve cömertliği ile meşhur, yumuşak huylu, iyilik sever ve halim selim biriydi. İbn Hacer'in de dediği gibi; "ev halkından uyuyanları, yardımlarına muhtaç olsa da uyandırmaya kıyamaz, ancak uyanık olan varsa abdest için yardım isterdi. Savm-ı dehre devam ederdi"[95] Yani bayram günleri ve Ramazan öncesi yevmi şek hariç bütün yılı oruçlu geçirirdi.

Hz. Ebûbekir'in teşvikiyle müslüman oldu. Rasülullah, kızı Rukiyye'yi onunla evlendirdi. Kureyş müşrikleri müslümanlara yaptıkları eziyet ve baskıyı arttırınca, ilk muhacirlerle beraber eşiyle birlikte Habeşistan'a hicret etti. Habeşistan'daki muhacirler, Kureyş'in Peygamber (s.a.) ile anlaştığına dair haber alınca o da Mekke'ye döndü ve burada kalarak daha sonra diğer müslümanlarla birlikte Medine'ye hicret etti. Bedir dışındaki bütün gazvelere katıldı. Bedir Gazvesine, müslümanların zaferi kazandığı gün ölmüş olan zevcesi Rukiyye'nin hastalığıyla meşgul olduğu için Rasülullah (s.a.)'in izniyle katılamadı. Bu sebeple Rasülullah (s.a.) onu Bedir gazilerinden kabul etti. Peygamber Efendimiz onu Rukiyye'den sonra ikinci kızı Ümmü Gülsüm ile evlendirdi. Rasülullah'ın iki kızı, Rukiyye ve Ümmügülsüm (öl. H. 7) ile evlenmiş olmasından dolayı "Zi'n-nûreyn" (çift nûr sahibi) lâkabını aldı. O, Kur'ân'ın kıraati hususunda, Zehebî'nin dediği gibi Hz. Peygamberden Kur'ân öğrenenlerin en üstünüdür.[96]

---

95 El-İsabe, IV, 223.

96 Tezkiratu'l-Huffaz, I, 9.

Rasülullah (s.a.), müslümanların birçok işinde Osman'ın yardımına başvurdu. Nitekim Hicretin 6. yılında umre niyetiyle Mekke'ye hareket ettiğinde, Mekke'ye girişleri engellenince Mekkelilere elçi olarak Hz. Osman'ı göndermişti. Onun Kureyşliler tarafından öldürüldüğü haberi yayılınca, Mekke yakınlarında Hudeybiye denilen yerde müslümanlar, Kureyş'le savaş şartıyla Hz. Peygamber'e bîat ettiler. Bu biat'a "Biatu'r-Rıdvan" adı verilmiştir. Hz. Osman, malının çoğunu İslâm uğrunda harcadı. Rasülullah (s.a.)'ın Tebuk gazvesi için hazırladığı güçlük ordusu (Ceyşu'l-Usre)'nun donatımında büyük bir payı olduğu şüphesizdir. Nitekim bu sırada hazırlık için 900 deve, 100 at ve 1000 dinar para yardımında bulunmuştur. Bir Yahudiden 20.000 dirheme satın alarak müslümanların istifadesine sunduğu Rûme kuyusu da, onun büyük yardımlarından biridir. Hz. Peygamber'in: "...Rûme kuyusunu kazan için cennet vardır"[97] buyurduğu gibi; Hz. Osman'ı cennetle müjdeleyip, cennet ehlinden saydığı ve "Her peygamberin bir refikı vardır, benim cennetteki refikım Osman'dır." dediği de rivayet olunmuştur.

Hz. Osman, hadis râvilerindendir. İbn Hacer, Onun, Hz. Peygamber, Ebûbekir ve Ömer'den hadis rivayet ettiğini; kendisinden de oğulları Amr, Ebân ve Saîd, amcasının oğlu Mervân b. Hakem, sahabeden Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hureyre ve daha başkaları; tabiinden Ahnef b. Kays, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye ve Saîd b. Müseyyeb'in hadis naklettiğini söylemiştir.[98] Nevevî'nin zikrettiğine göre Hz. Osman, Rasülullah'dan 146 hadis rivayet etmiştir. Bunlardan üçünde Buharî ve Müslim ittifak etmiş, sekizini yalnız Buharî, beşini de yalnız Müslim rivayet etmiştir.[99]

Rasülullah (s.a.)'ın vefatından sonra Halife Hz. Ebûbekir, Osman'ı mühim işlerde müsteşar ve kâtip edindi. Hz. Ömer'in öldürülmesinden sonra da şûra çoğunlukla onu halifeliğe seçti.

---

97 Nevevî, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât, I, 223; Buhârî, I, 188.

98 el-İsâbe, IV. 223.

99 Tehzibu'l-Esmâ, I, 322.

Sözün özü, Hz. Osman kendini tanıttığı şu sözlerinde olduğu gibidir: "Allahu Teâlâ, Muhammed'i hak peygamber olarak gönderdi ve ben, Allah ve Rasülü'nün da'vetini kabul edenlerden oldum. Ona gönderilene iman ettim, sonra iki defa hicret ettim. Rasülullah (s.a.)'a arkadaş oldum, onun damadı olma şerefine erdim, ona bîat ettim. Allah'a andolsun ki, vefatına kadar ona karşı gelmedim, kin beslemedim; Ebûbekir ve Ömer'e de aynı şekilde davrandım."

B- ŞURA GÖRÜŞMELERİ, HZ. OSMAN'A BİAT:

Hz. Ömer (r.a.) yaralanınca, sahabeden bir grup yanına girerek: "Ey mü'minlerin emîri, keşke yerinize birini halife tayin etseniz" dediler. Hz. Ömer şu karşılığı verdi; "Kimi tayin edeyim? Eğer Ebû Ubeyde b. Cerrah sağ olsaydı, şüphesiz onu tayin ederdim. Bu hususta Rabbim beni sorguya çekerse, Peygamberinin, "Ebû Ubeyde bu ümmetin emînidir" dediğini işittim, diye cevap verirdim. Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim sağ olsaydı, onu halife tayin ederdim. Bundan dolayı Rabbim beni sorguya çekerse, senin Peygamberinin "Salim, Allah'ı en çok seven kişidir" dediğini işittim, diye cevap verirdim." İçlerinden biri, "oğlun Abdullah'ı seçmeni tavsiye ederim" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Allah canını alsın! Bu sözünle Allah rızasını murad etmedin! Bizim sizin işlerinizde gözümüz yok, aile efradımdan birini bu işe teşvik etmek istemedim. Ümmeti Muhammed'in işi sebebiyle Ömer ailesinden bir kişinin hesaba çekilmesi onlara yeter. Biliniz ki; bu hususta kendimi yordum ve ailemi ihmal ettim. Eğer sevabım günahıma denk olarak bu işten kurtulursam ne mutlu bana!" Sonra şunu ilâve etti. "Yerime birini halife tayin edersem, uygundur; zira benden daha hayırlı biri (Hz. Ebûbekir) böyle yapmıştır; yerime birini seçmesem de olur; zira benden daha hayırlı olan biri (Hz. Rasülullah) halife tayin etmemiştir. Şüphesiz ki, Allah, dinini zayi etmeyecektir." Bunun üzerine hey'et huzurundan ayrıldı.

Sahabe-i Kirâm, Hz. Ömer'in, yerine birini tayin etmeksizin vefat edeceğinden korkarak, tekrar huzuruna çıktılar ve: "Ey mü'minlerin emîri! Bize bir tavsiyede bulunur musun?" dediler. Hz. Ömer, "Size, Rasülullah'ın kendilerinden razı olarak vefat ettiği ve cennet ehlinden

olduklarını bildirdiği şu heyeti tavsiye ederim. Bunlar: Ali b. Ebî Talip, Osman b. Affan, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Rasülullah'ın yardımcısı (havarisi) ve halasının oğlu Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, bir de halife seçilmemek şartıyla Abdullah b. Ömer'dir. Seçim esnasında oylar eşit olursa oğlum Abdullah'ın vereceği karara uysunlar, eğer Abdullah'ın verdiği hükme razı olmazlarsa, Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu grubun adayını halife seçsinler." dedi. Sonra şûra üyelerini çağırdı ve şöyle dedi: "Düşündüm ve neticede sizi, bu insanların lider ve reisleri olarak gördüm. Halife ancak içiniz den biri olur. Çünkü Rasülullah sizden razı olarak vefat etti. Siz doğru yolda olursanız, insanların ihtilafa düşmesinden korkmam; fakat kendi aranızda ihtilafa girip de onların da bu yüzden ayrılığa düşmesinden korkarım. Benim vefatımı takip eden üç gün içerisinde meşveret ediniz, dördüncü gün girmeden biriniz mutlaka başınıza emir seçilmiş olmalıdır. Oğlum Abdullah müşavir olarak bulunacak, halife seçilmeyecektir. Talha bu işte sizinle beraberdir, üç gün içinde gelirse (o sırada Medine'de değildi) seçimde bulunacaktır, gelmediği takdirde işinizi bitiriniz." Suheyb'i çağırarak: "Halife seçilinceye kadar; üç gün namazı sen kıldır. Ali, Osman, Zübeyr, Sa'd, Abdurrahman b. Avf've gelirse Talha'yı bir araya topla, hilâfete seçilmemek şartıyla Oğlum Abdullah'ı da şûrâya al. Onların başında dur; eğer beşi bir kişi üzerinde ittifak ederde biri kabul etmezse kılıçla boynunu vur; eğer dördü ittifakla birinin halife seçilmesine razı olurda diğer ikisi imtina ederse, ikisinin de başlarını vur; eğer reyler eşit olarak üçü birini, üçü de birini tercih ederse oğlum Abdullah'ı hakem tayin etsinler. O, hangi grubu tercih ederse, onların adayını halife seçsinler. Eğer Abdullah'ın hükmüne razı olmazlarsa, Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu tarafla beraber olunuz, muhalefet ederek, halkın ittifak ettiği halifeden yüz çevirenleri öldürünüz" dedi.

Hz. Ömer vefat edince, bu hey'et, Talha hariç Misver b. Mahreme'nin evinde toplandı. Talha, Medine'de bulunmadığından, toplantıya katılamadı. Fakat aralarında çok çabuk rekabet başladı. Bunun üzerine Ebû Talha el-Ensârî: "Hilafet hususunda rekabetinizden daha çok, onu kabul etmemeniz ve birbirinize atmanızdan korkuyordum" dedi. Ancak

Abdurrahman b. Avf bu rekabeti önleyen bir teklif sunarak insanları bu büyük sıkıntıdan kurtardı. O şöyle dedi: "Hanginiz hilafet hakkından vazgeçerek içinizden en faziletlisini seçmek üzere hakemlik görevini kabul eder?" Bu sorusuna hiçbiri cevap vermeyince, kendisi "Ben halife seçilmekten vazgeçiyorum" dedi. Diğerleri Abdurrahman'ın bu görevi kabulüne razı olduklarını ifade ederken, Hz. Ali, bir şey söylemedi. Abdurrahman b. Avf ona, "Ey Ebu'l-Hasen, sen ne dersin?" diye sorunca, cevaben Hz. Ali, "Hakkı tercih edeceğine, arzularına tabi olmayacağına, akrabalık gayreti gütmeyeceğine ve müslümanların hayrına çalışmayı ihmal etmeyeceğine te'minat ver" dedi.

Abdurrahman b. Avf: "Sizin için yaptığım seçime razı olacağınıza ve muhalefet edenlere karşı beni destekleyeceğinize dâir söz veriniz; ben de size akrabalık gayreti gözetmeyeceğime ve müslümanların hayrına çalışacağıma Allah adına and içeyim." dedi. Onlardan te'mînat aldı ve onlara te'mînat verdi. Abdurrahman b. Avf, bundan sonra şûra üyelerinden hangisinin halife seçilmesinin daha uygun olacağı hususunda, ordu komutanları, ileri gelen bazı kimseler ve diğer sahabe ile görüşmeye başladı. Bazıları Ali, bazıları da Osman'ın halife olmasını tavsiye ettiler. Abdurrahman aynı şekilde bu hususu, arkadaşları şûra üyeleriyle de görüştü. Hz. Ali'ye "Seçilme hakkın olmasaydı bu üyelerden hangisinin seçilmesini isterdin?' diye sordu, o da "Osman'ın" dedi. Zübeyr ve Sa'd'a da aynı soruyu sordu, her ikisi de Osman'ı tercih ettiklerini bildirdiler. Aynı soruyu Hz. Osman'a sordu, o Hz. Ali'yi gösterdi. Buradan, Hilafet hakkının Hz. Ali ve Hz. Osman'a inhisar ettiğini görmekteyiz. Çünkü Ashab ve müslümanların ileri gelenlerinin kanaatları bu ikisi üzerinde toplarlıyordu.

Hz. Ömer'in tayin ettiği müddet sona erince görüşlerini almak için geceleri halkla görüştükten sonra sabah namazı vakti Abdurrahman b. Avf, arkadaşlarının (şûra üyelerinin) toplanmış olduğu mescide geldi. Mescidde bunların dışında muhâcir ve ensardan ileri gelenler ile ordu komutanları hazır bulunuyordu: Mesciddeki halk kalabalıklaşınca Abdurrahman b. Avf, kalkarak: "Ey nas! Herkes, işlerini yürütecek emir'in kim olduğunu öğrendikten sonra memleketlerine dönmek istiyor" dedi.

İşte bu sırada Hz. Ali ve Hz. Osman taraftarları arasında bölünme emâreleri zuhur etti. Ammâr b. Yâsir kalkarak, Hz. Abdurrahman'a hitaben "İnsanların ihtilafa düşmemesini istiyorsan, Ali'ye biat et" dedi. Mikdâd b. Esved, "Ammar doğru söylüyor, Ali'ye biat edersen, gönül rızasıyla kabul ederiz" diyerek Ammar'ı destekledi. Abdullah b. Ebî Serh ise, "Kureyş'in ihtilafa düşmemesini istiyorsan Osman'a biat et" dedi. Onu destekleyen Abdullah b. Ebî Rebîa, "Abdullah doğru söylüyor, Osman'a biat edersen, seve seve kabul ederiz" dedi. Bunun üzerine Ammar b. Yâsir, İbn Ebî Serh'i "Sen ne zaman müslümanların hayrına çalıştın ki!" diyerek tekdir etti.[100]

Haşimoğullarıyla Ümeyyeoğulları tartışmaya başladılar. Ammar, "Ey cemaat! Allahu Teâlâ Peygamberiyle bizi şereflendirdi, dini ile azîz kıldı. Bu işi Peygamberin Ehli Beyti'nden nasıl alırsınız" dedi. Bunun üzerine şûra üyelerinden Sa'd b. Ebî Vakkas: "Ey Abdurrahman! İnsanları fitneye düşürmeden bu işi bitir" dedi. Bunun üzerine O, "Ey cemaat, düşündüm taşındım ve icabedenlerle görüştüm. Bu hususta kendinize pay çıkarmaya çalışmayın" dedikten sonra Hz. Ali'yi çağırdı. "Allah'ın Kitabı, Rasûlünün sünneti, önceki iki halifenin siyaseti üzere hareket edeceğine Allah adına söz ver" dedi. Hz. Ali, "İlmim ve takatimin yettiği kadar yapabileceğimi umarım" diyerek cevap verdi. Sonra Hz. Osman'ı çağırdı, Ali'den istediği ahdi ondan da istedi. Osman, sadece "Evet" diyerek kesin cevap verdi. Abdurrahman da aldığı bu cevap üzerine ona bîat etti. Böylece Hz. Osman halife seçilmiş oldu. Bu esnada Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf'a: "Ona zamanın en güzel bağışını yaptın, Bize karşı yardımlaşıp galip geldiğiniz ilk gün bu değildir. Artık bana düşen güzelce sabretmektir, yaptığınıza karşı ancak Allah'tan yardım istenir! Allah'a andolsun ki, işlerin kendine dönmesi için hilâfeti Osman'a verdin. Halbuki Allah her gün yeni bir iştedir"[101] dedi.

Dolayısıyla, Hz. Osman ve Hz. Ali veya başka bir ifade ile Haşimîler'le Emeviler arasındaki rekabetin, bu esnada ortaya çıktığını görmekteyiz.

---

100 Taberî, V, 34-36.

101 Taberî, V. 37; İbnü'l-Esîr, III, 30 vd.

Çünkü Hilafet aşağı yukarı ikisi arasında kalmıştı, zira müslümanlar diğer adayları bu ikisine denk saymıyorlardı. Eğer seçim görüşmeleri, hakemlik yapan Abdurrahman b. Avf'ın, Hz. Ali'den Kur'an ve Sünnet'e göre hükmetmek ve önceki iki halife Hz. Ebûbekir'le Ömer'in takip ettiği siyaseti takip etmek hususunda teminat istemesi ve onun da "İlim ve takatının yettiği kadar" yapacağını bildirmesi şeklinde seyretmemiş olsaydı, neredeyse durum, Hz. Ali'nin lehine neticelenecekti. Onun "İlim ve takatının yettiği kadar" kaydını koymasına karşılık, aynı soruya muhatap olan Hz. Osman'ın net ve kesin bir şekilde "Evet" karşılığını vermiş olması sebebiyle hilâfet Osman'a verildi. Bu olay h. 23 yılı Zilhicce ayının son günlerinde cereyan etmişti.

Hz. Osman halife seçilince müslümanlar, Emevîler ve Haşimîler (veya Ali taraftarları) olarak ikiye bölündüler. Hz. Ali, ilk müslümanlardan oluşu, din yolunda fedakârlığı ve Hz. Peygamber (s.a.)'in kızı Hz. Fatıma ile evlenmiş olması sebebiyle Haşimoğullarının lideri durumundaydı. Rasûlullah (s.a.)'ın amcası Hz. Abbas'a gelince, onun hilafette gözü yoktu; sadece Hz. Ali'ye yardımcı olmakla yetindi. Biattan sonra, Hz. Osman şu hutbeyi okudu: "Siz geçici bir yurttasınız ve son günlerinizi yaşıyorsunuz. Ve yapabildiğinizin en hayırlısını yaparak ahiret için hazırlanınız. Bilesiniz ki, dünyaya geldiniz, sabahladınız ve akşamladınız, ömrünüz gelip geçti. Dikkat ediniz, dünya aldanma üzerine dürülmüştür. Dünya hayatı sizi aldatmasın. O çok aldatıcı dünya hayatı, Allah hakkında sizi aldatmasın. Geçenlerden ibret alınız, sonra da gayret gösteriniz. Sakın ha gaflete düşmeyin; çünkü Allah yaptıklarınızdan gafil değildir. Dünyaya rağbet edip, onu tercih ederek imar eden ve ondan uzun boylu faydalanan dünya halkı nerede? Dünya, onları atmadı mı? Dünyayı Allah'ın attığı yere atınız ve ahireti isteyiniz. Çünkü Allah, ahiret (en hayırlı olan şey) için darbı mesel getirerek şöyle buyurdu: "Onlara dünya hayatının tıpkı şöyle olduğunu anlat: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir, yerin bitkisi onunla karıştı ve sonunda bitkiler, rüzgârların savurduğu çöp kırıntıları haline geliverdi. Allah, her şeye kadirdir. Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür. Bâki ka-

lacak olan güzel işler ise Rabbin katında sevab ve umut bakımından daha hayırlıdır."[102]

Bu hutbe, Hz. Osman'ın devlet işlerini idarede takip edeceği politikanın mahiyetini açık olarak ifade etmez; sadece siyâsetle ilgisi olmayan dinî nasihatlardan ibarettir. Sanki Hz. Osman, kendisini müslümanlar ve onlara tabi diğer halkları tatmin edecek özel bir siyaset takip etmek mecburiyeti altına sokmak istememiştir. Bu durum, onun ihtiyarlığı, yumuşak huyluluğu, dindarlığı ve öncekilerin siyasetini takip etmek hususundaki samimiyetine bağlıdır.

Hz. Osman, idareye geçer geçmez, birtakım yeni tedbirler aldı. Valilere, komutanlara, vergi memurlarına ve halkına hitaben mektuplar yazdı. Memurlarını iyiliği emir ve kötülükten nehye, gayrimüslim vatandaşlara karşı şefkatli davranmaya, vergiyi adalet ve hakkaniyetle almaya teşvik etti. Vergi memurlarına şu şekilde nasihat etti: "Muhakkak Allah, mahlûkatı hak ile yarattı. O, haktan başkasını kabul etmez, gerektiği kadar alın ve gereken yere verin. Aman ha! Emâneti iyi koruyunuz, emaneti ehlinden çekip alanların ilki siz olmayınız. Yoksa sizden sonrakilerin yapacaklarına da ortak olursunuz. Ahidlerinize bağlı kalmağa da dikkat ediniz, yetime ve anlaşmalı olanlara zulmetmeyiniz. Allah, onlara zulmedenlerin hasmıdır."

C- HZ. OSMAN DEVRİNDE FETİHLER:

Hz. Osman'ın halife olması, müslümanların Hz. Ömer devrinde gerçekleştirdikleri fetihler silsilesini sekteye uğratmadı. Nitekim onun halifeliğinde Ermeniyye, İfrîkiyye bölgeleri ve Kıbrıs adası fethedildi. Anlaşmayı ihlal eden İran beldelerinde kontrolün yeniden sağlanması faaliyetine devam edildi. Bu faaliyetin, söz konusu bölgelerin yeniden fethi ve nüfuzun sağlamlaştırılması olduğunda şüphe yoktur.

Hz. Osman devrinde Taberistan ve civarı, Saîd b. As tarafından fethedildi. Bu fetihler esnasında Hz. Ali'nin iki oğlu Hasan ve Hüseyin, Abdullah b. Abbas, Amr b. As, Zübeyr b. Avvâm'ın da orduda bulundukları

102 Kehf, (18), 45, 46

söylenmektedir. Cürcan meliki de Saîd b. As'tan sulh istemek mecburiyetinde kalmış, yıllık 200.000 dirhem vergi ödemeği taahhüt etmişti.

H. 31 yılında Horasanlılar, Halife'ye karşı isyana teşebbüs ettiler. Basra valisi Abdullah b. Âmir, büyük bir orduyla onlara karşı gönderildi. Merv, Neysâbur, Nesâ, Herat, Bûşenc, Bedîs, Mervüşşâhicân ve isyan eden diğer bölgeler halkıyla savaşılarak bu bölgeler yeniden fethedildi. Abdullah b. Amir, Ahnef b. Kays'ı Toharistan üzerine gönderdi. Ahnef b. Kays, Merverûz beldelerinde ilerleyerek bölgenin müstahkem kalelerinden Kasru'l-Ahnef'e ulaştı, halkı bu kalede muhasara ederek sulh istemeye mecbûr etti. Ne var ki, Cûzecân, Tâlikân, Fâryâb ve Ceyhun nehrinin doğusunda yer alan Suğâniyân halkı da Merverûz halkını destekledi. Bunlar hep birlikte Ahnef b. Kays'a karşı savaştılar. Ancak Ahnef, onları birkaç yerde mağlûp etti. Cûzecân savaşla, Tâlikân da sulh yoluyla alındı. Ahnef, müteakiben Fâryâb'ı fethederek Belh'e yürüdü. Sulh yoluyla orayı da aldıktan sonra Harezm'e hareket etti; lakin buranın fethi mümkün olmadı, bunun üzerine Merv'e döndü.

Ahnef b. Kays, Ceyhun nehrini geçerek, Maverâünnehir halkı ile sulh yaptı. Kays b. Heysem'i yerine tayin ettikten sonra Hz. Osman'ın yanına Medine'ye geldi. Kays, Toharistan'da fetihlerle meşgul oldu, bölgedeki şehirleri; peşpeşe fethederek halkını sulh istemeye mecbur etti.[103]

Hz. Osman, diğer bölgelerde isyan edenleri de tenkil etti. Bu kabilden olarak Kufe'ye Velid b. Ukbe'yi tayin ederek Rey, Azerbaycan ve diğer sınır bölgelerini muhafaza ve bölge halkı isyan edecek olursa isyanı bastırması için emrine 40 bin asker gönderdi. Vali her yıl 10 bin askeri bu sınırlarda cihad için ayırırdı.

Azerbaycan halkı, isyân ederek vermekle mükellef oldukları vergiyi vermekten kaçınınca, Velid onlarla savaşıp vergi vermeye mecbur etti. Ermenistan halkı da isyan etti. Velid, onlara karşı da bir ordu gönderdi, neticede birlikleri dağıtıldı, hezimete uğratıldılar.

Hz. Ömer devrinden itibaren Şam valiliğine getirilen Muâviye, bir donanma teşkil etti ve bu filo ile Bizanslılara karşı savaştı. Anadolu'da

103 Belazurî, Fütuh, 42, 410-415.

Ammûriyye (Amorium) şehrine kadar ulaştı. Aynı şekilde Kıbrıs ve Rodos adalarını ele geçirdi ve birçok kaleyi fethetti. Kilikya bölgesine yürüyerek, halkıyla sulh yaptı, sonra fetihlerine devam ederek Tiflis'e kadar ulaştı.

Mısır'a gelince, Ömer b. Hattab, Mısır valisi Amr b. Âs'ın topladığı haraç vergisini az buldu şüpheye düşerek Amr'ın malını tahkik için Muhammed b. Mesleme'yi gönderdi. Tahkikat sonunda, H. 23 yılında vefatından az önce, Saîd bölgesini ayrı bir vilayet haline getirerek valiliğine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etti. Hz. Osman halife olunca, 4 yıldan fazla görev yapan Amr'ı valilikten tamamen azlederek bütün Mısır'a İbn Serh'i tayin etti. Bunun sebebi, yeni halife ile Amr arasındaki kırgınlıktır; hatta Amr'ın Hz. Osman ve siyaseti hakkında halkı kışkırttığı ve onun katlinde de eli olduğu dahi söylenmiştir.

İbn Ebî Serh, Mısır vilayetinde durumunu henüz sağlamlaştıramadan, Rumlar isyan ettiler. Şöyle ki: İskenderiyeliler, imparator Kostantin'e mektup yazarak içinde bulundukları sıkıntılı durumu anlattılar ve İskenderiye'yi koruyan müslüman muhafızların azlığını belirterek fethin kolay olacağını ifade ettiler. Bunun üzerine Kostantin, Ermeni asıllı komutanı Manuel'i büyük bir ordunun başında İskenderiye üzerine gönderdi. İskenderiye'yi istila eden Manuel, sahil bölgesinde yaşayan Rumların da ordusuna katılmasıyla Nakyus şehrine kadar ulaştı.

Mısır'ın yerli halkı Kıptîler, ülkelerinin yeniden rumların eline geçmesini iyi karşılamadılar. Bir taraftan Araplara yardım etmeleri ve onların idaresinden memnun olmaları, diğer taraftan da Rumlarla aralarındaki düşmanlığın esas kaynağı olan mezheb ayrılığı sebebiyle, Rumların kendilerini şiddetle cezalandıracağından korkuyorlardı. Bunun için onlar, halife Hz. Osman'a mektup yazarak, Rumlarla savaş için ordunun başında Amr b. As'ın getirilmesinde ısrar ettiler. Çünkü Amr, kendileriyle yaptığı savaşlarda tecrübe kazanmıştı. Hz. Osman, bu müracaat üzerine Amr'ı, Rumları Mısır'dan kovması için İskenderiye üzerine gönderdi. Amr ve Manuel orduları, Nakyus şehri civarında karşı karşıya geldiler. İki ordu, kara ve denizde şiddetle çarpıştı. Kara çarpışmalarında çok ok atıldı; hatta İslâm ordusu komutanı Amr'ın atı okla vu-

ruldu. Bu sırada müslümanlar, iki taraftan seçilecek yiğitler arasında mübareze yapılmasını teklifettiler. Rumlar, bunu kabul edince ortaya çıkan iki süvariden müslüman olanı galip geldi. Onun başarısı, müslüman askerinin hamaset duygularını tahrik etti, düşmana saldırıp neticede galip geldiler. Komutan Manuel de çarpışmalar esnasında öldürüldü. Kaçan düşman İskenderiye'ye kadar takip edildi, yakalananlar öldürüldü. Amr, harbin durdurulmasını ve harbin durdurulduğu mevkide bir cami yaptırılmasını emretti. Bu cami, daha sonraları "Mescidü'r-rahmet" adını almıştır. Amr b. As, İskenderiye surlarını da yıktırdı; zira daha önce, Allah'ın yardımıyla zafer kazanacak olursa surları yıkacağına yemin etmişti. Böylece Mısır'da müslümanların otoritesi yeniden sağlanmış oldu (Hicrî 25).

Fustat'ta ikâmet eden yeni Mısır vâlisi Abdullah b. Sa'd, olayları yakından takip etmiş, Amr komutasındaki müslüman askerlerin Rumlarla yaptığı bu savaşın neticelerini beklemişti. Amr'ın kazandığı zaferin, onun valiliğini sağlamlaştırdığı şüphesizdir. Abdullah, dahilî ıslahat ve haricî fetihler hususunda, selefi Amr'ın politikasını takip etti.

Dahilî ıslahatla ilgili olarak, Amr b. As'ın 12 milyon dinar olarak toplamış olduğu haraç vergisi gelirinin miktarını, 14 milyon dinara çıkarmaktan başka göze çarpan bir icraatı olmadı. Zira Amr, ona yapılacak iş bırakmamıştı. Harici duruma gelince iki kısımda incelenebilir:

1. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin öldürülmesi ile Emevî devletinin kuruluşuna sebep olan olaylarda Mısır'ın durumu.

2. Yeni fetihler.

Bu fetihler hakkında şunları söylememiz gerekir: Sabık Mısır vâlisi Amr b. As, Berka'yı sulh (h. 21), Trablus'u da savaş yoluyla fethederek (h. 22), Mısır'ın batı hudutlarını emniyet altına almıştı. O, daha sonra As b. Vail'in anne bir kardeşi olan Nafi b. Abdülkays el-Fihrî'yi Nûbe üzerine gönderdi. Ona karşı şiddetle mukavemet eden bölge halkı, sonunda dağılmıştı.

Abdullah b. Sa'd hicri 27 yılında Mısır genel valisi olunca İfrikiyye'nin tüm bölgelerini fethetmeyi düşündü ve bu hususta halifeden izin istedi.

Hz. Osman, sahabenin ileri gelenleriyle istişareden sonra, ona izin verdiğini bildirdi. Ayrıca seçkin sahabilerden bir çoğunun bulunduğu bir askerî birliği Medine-i Münevvere'den onların yardımına gönderdi.

İfrikıyye'ye gönderilen bu birlikten uzun müddet herhangi bir haber alınamayınca, Hz. Osman, Abdullah b. Zübeyr'in komutasında başka bir birliği onlardan haber getirmek üzere yola çıkardı. İbn Zübeyr, İfrikiyye'ye geldi ve Abdullah b. Sa'd'ın ordusuna iltihak etti. Ancak onun uyguladığı harp taktiğini beğenmedi. Şöyle ki: iki ordu öğle vaktine kadar savaşıyor, öğleden sonra ise, ertesi gün savaşmak üzere karargâhlarına çekiliyordu. İbn Zübeyr, düşmanın dinlenmesi ve yeni hazırlıklar yapmasına imkân veren bu taktiği beğenmedi ve İslâm ordusunun iki gruba ayrılarak, birinci grubun sabahleyin düşmanla savaşmasını, diğer grubun da, öğle vakti karargâhına çekilen düşman birliklerine ani baskın yapmak üzere geride bekletilmesini teklif etti. Abdullah b. Sa'd, bu taktiğini uygulayabilmesine fırsat vermek için ordu komutanlığını İbn Zübeyr'e bıraktı. Ertesi gün birinci grup, plan gereği düşman askeriyle savaşa tutuştu. Öğle vakti gelince önceden olduğu gibi iki ordu savaşı bırakıp karargâhlarına çekiliyordu ki, bu esnada ikinci grup karargâhına çekilen yorgun düşman askeri üzerine ani bir baskın yaptı. Düşmanı çadırlarında bastırıp, görülmemiş bir hezimete uğrattı. Bu arada hükümdarları Circir de öldürüldü. Böylece savaş, müslümanların zaferiyle neticelendi. İbn Zübeyr'in bu taktiği olmasaydı, zaferi kazanmak oldukça zordu. Müslümanlar, bu savaşta, çok fazla ganimet elde ettiler. O kadar ki, bir süvarinin hissesinin 3 bin, bir piyadenin hissesinin ise 1.000 dinara ulaştığı rivayet edilmiştir."[104]

Ganimet mallarını Medine'ye getiren İbn Zübeyr, halifeye zafer müjdesi verip bu malları ona teslim etti. Son derece sevinen Hz. Osman, İbn Zübeyr'den bir hutbe irad ederek savaş ve zaferle ilgili haberleri bizzat anlatmasını istedi. Bunun üzerine Abdullah "Ey mü'minlerin emiri! Bu hakkımı sana devrettim" dedi. Neticede Hz. Osman, Allahu Teâlâ'ya hamdü senadan sonra halka şöyle hitabetti: "Ey insanlar! Allahu Teâlâ,

104 Belâzurî, Fütûh, 231-234; Kindî, Kitabu'l-Vülât, 12.

İfrikiyye'nin fethini sizlere nasib etmiştir. Bu konudaki bilgileri inşaallah Abdullah b. Zübeyr'den dinleyeceğiz." O sırada minberin yanında duran Abdullah, bu konudaki haberleri ihtiva eden uzun bir hutbe irad etti ki, İbn Abdirrabbih bu hutbeyi eserine almıştır.[105]

İbn Ebi Serh, bilahere yeniden güneye döndü ve daha önce Amr b. As'ın da savaşmış olduğu Nûbe bölgesinde cihad etti. Hicrî 31 yılında Dongola'ya vardı ve şehir halkıyla şiddetli savaşlar yaptı; ancak şehrin fethi mümkün olmadı. Neticede bölge halkıyla bir andlaşma yaparak dönüldü. Bu muahedenin metni Belâzûrî[106] ve Kindî[107] tarafından nakledilmiştir. Lane Poole'ün de eserine aldığı bu sulh, Mısır ile Nube arasında iktisadî bir protokol mahiyetindedir. Bu andlaşmaya göre Mısırlılar, Nube halkına hububat ve mercimek, Nubeliler de karşılık olarak köle verecekti.

Hicrî 34 yılında, Abdullah b. Sa'd, Akdeniz'de İskenderiye yakınlarında, Bizans İmparatoru Kostantin komutasındaki ordulara karşı savaştı. Harbe katılan gemilerin direklerinin çokluğu sebebiyle "zâtü's-savârî" veya "mevkıatü's-sevâri" adıyla bilinen bu şiddetli savaş, müslümanların zaferiyle neticelendi. Bu savaşa 200'ü müslümanların olmak üzere, 2.000 geminin iştirak ettiği söylenmiştir.

Bu savaş, İfrikiyye sahillerinde Zivâre koyu civarında cereyan etmiştir. Bu savaş neticesinde ele geçirilen gemilerin, Mısır deniz filosunun kurulmasında büyük katkısı olmuştur. Ki, bu donanma, Emeviler zamanında Bizans'a karşı yapılan deniz savaşlarında büyük rol oynamıştır.

D- HZ. OSMAN'IN ŞAHSİYETİ

Hz. Osman (r.a.), son derece takva ve vera sahibiydi. Yukarıda geçtiği gibi, bütün yılını oruçlu geçirir ve her yıl haccederdi. Hz. Osman'ın şehit edildiği haberi kendisine ulaşınca Hz. Aişe (r.a.) şöyle demiştir:

105 el- İkdü'l-Ferîd, III, 375-386. Bu hutbenin minberin yan tarafında irad edilen ilk hutbe olduğu söylenir.

106 Fütûh, 245 vd.

107 Kitabu'l-Vülât, 12 vd.

"Onu öldürdüler ha! Vallahi o, akrabayı en çok gözeten ve Allah'tan en çok korkan kimseydi. Hz. Peygamber'in, kendilerinden hoşnut olarak öldüğü altı kişiden ve yine cennetle müjdelenen on kişi "aşere-i mübeşşere"den biriydi."[108]

Abdullah b. Abbas da, Hz. Osman'ı şöyle tanıtır: "Ebu Amr'a (Hz. Osman) Allahu Teâlâ rahmet etsin! Allah'a andolsun ki o, cömertlerin en cömerdi, iyilerin de en iyisiydi. Seher vaktinde çok teheccüd namazı kılar, cehennem anıldığında bol göz yaşı dökerdi. İyilik yapmak gerektiğinde koşar, yardımda herkesi geçerdi. Hayâ sahibi, şerefli ve vefâkardı. Güçlük gününde (Tebük Seferi esnasında) orduyu o donatmıştı. Rasülullah'ın damadı ve onun ailesindendi. Allahu Teâlâ, onu lanetleyenleri kıyamet gününe kadar bütün lanetleyicilerin lanetiyle cezalandırsın!"

Hz. Osman, temiz huylu, muhlis, halim-selim, mütevazı ve insanlara karşı çok şefkatliydi. Mes'ûdî şöyle diyor: "Osman, cömertlik, iyilik yapmak, âlicenaplık, yakınlarına ve diğer insanlara yardım hususunda son derece ileriydi. Memurları ve halkının çoğu onun yolunu tuttu ve onun gibi davrandılar." Güçlük günü Tebük ordusunu donatan, odur. Rume kuyusunu satın alıp müslümanların istifadesine sunan da. O, Mescidi Nebevî'yi genişletmiş, bunun için istimlâk edip mescide kattığı arazinin bedelini bizzat kendi malından ödemiştir.

Hadis ve Siyer âlimlerinin rivâyetine göre Peygamber Efendimiz, Hz. Osman'ın üstün hayâ duygusuyla bu hususta diğer ashabını geçtiğini bildirmiştir. Nitekim onun hakkında "Şüphesiz ki, melekler Osman'dan hayâ ederler" derdi. Hz. Peygamber Efendimiz, Hz. Osman huzuruna girince ondan utanarak diğer ashabını karşılarken yaptığından daha ziyade derlenip toparlanır ve şöyle derdi: "Meleklerin hayâ ettiği bir kişiden nasıl utanmayalım." Rasülullah Efendimiz, bu davranışının sebebini, böyle yapmadığı takdirde Hz. Osman'ın kendisinin huzuruna çıkmak ve ihtiyaçlarını bildirmekten utanacağını ve kendisiyle konuşmak nimetinden mahrûm kalacağını ifade ederek, açıklardı.

---

108 İbn Hacer, el-İsabe, IV, 223 vd.

Hz. Osman, zengindi[109] ve zenginler gibi müreffeh bir hayat yaşardı. Medine'de taş ve tuğladan yaptırmış olduğu evde otururdu. Bu evin kapılarını servi ve ardıç ağacı kerestesinden yaptırmış, Medine ve diğer vilayetlerde mülkler, bahçeler ve kuyular almıştı. Hac esnasında Mina'da kendisi için çadır kurulurdu. Nefis ve pahalı yemekler yer, dişlerini altın teli ile bağlatır ve değerli elbise giyerdi.

Taberî, Amr b. Ümeyye'nin şöyle dediğini nakleder: "Akşam yemeğinde Hz. Osman'ın evinde, gördüklerimin en güzeli haziri (etli bulamacın bir cinsi) yerdim. İçinde koyun işkembesi, süt ve yağ bulunurdu."[110] Abdullah b. Amir'de şöyle demiştir: "Ramazan ayında orucumuzu Hz. Osman'la birlikte açardık. O, bize Ömer'in yemeklerinden daha nefis ve pahalı yemekler ikram ederdi. Onun sofrasında has buğday ununundan yapılmış ekmek ve her akşam bir kuzu görürdüm." Unu elettiren ilk kişinin Hz. Osman olduğu da rivayet edilmiştir.

Hz. Osman, halkın da refah içinde yaşamasını isterdi. Bu sebeple, halkına hayatlarını devam ettirebilecekleri miktarda ücret vermekle yetinmedi. Ki, Hz. Ömer, insanların mal sebebiyle fitneye düşebileceklerinden korktuğu için, ihtiyaçlarını giderecek miktarda mal sahibi olmalarını isterdi. Hz. Osman ise, halkının refah ve bolluk içinde yaşamasını sağlamak için onların mal ve mülk edinmesine mani olmadı. Sahabenin ileri gelenlerini serbest bıraktı ve onların taşra vilayetlere giderek oralarda yerleşmelerine engel olmadı. Lider pozisyonundaki bu mümtaz sahabilerin taşra vilayetlere dağılması üzerine, gittikleri şehirlerde halk, onların etrafında toplanarak gruplara bölündüler ve bu sebeple fitneye düştüler. Bu sahabiler de, gittikleri merkezlerde medeniyet unsurlarını ve çeşitli nimetleri görmüş ve onların etkisinde kalmışlardı. Hz. Ömer'in onların Medine dışına çıkışını yasaklamasının sebebi, şüphesiz ortaya çıkan bu durumdan başkası değildi.

---

109 Mes'ûdî, Mürûc, I, 423. Abdullah b. Utbe'den rivayet edildiğine göre, Hz.Osman şehit edildiğinde, hazinedarı yanındaki parası 159 bin dinar, 1 milyon dirhem civarındaydı.

110 Vadiülkura, Huneyn ve diğer bazı merkezlerdeki mal ve mülkünün tutarı 100 bin dinar'a ulaşıyordu. Ayrıca çok sayıda deve ve atı vardı.

Hz. Ömer, vali tayin edeceği kişilerden ince ve zarif elbise giymemesi, nefis yemekler yememesi, kapısını ihtiyaç sahiplerine kapamaması hususunda teminat alır, onların ve diğer memurların lüks ve debdebe içinde yaşamalarına mani olur, onları şüphe ve töhmetten uzak tutmağa çalışırdı. Hz. Osman, bu hususta Hz. Ömer'in politikasını takip etmemiş, memurlarını bu konularda zorlamamıştı.

Ancak, Hz. Osman'ın memurlarına gösterdiği bu kolaylık, şer'î kaideleri hafife almak ve Allah'ın yasaklarının ihlâline göz yummak değildir. Nitekim o, halkına sık sık Allah'ın dinine sımsıkı sarılmaları hususunda nasihat ve tavsiyelerde bulunur, dinin muhafazası için onları yakından kontrol eder, şer'i kaideleri hafife alanları takip ederek şiddetle cezalandırırdı. Hatta bu sebeble halkın bir kısmı, ondan kurtulmak isteyerek "ömrünün uzunluğundan şikâyetçi oldular." Bu cümleden olarak Hz. Osman, Leysoğullarından bir kişiyi, güvercin uçurup arkasından onları vurmakla meşgul olanları gözetlemek ve bu âdeti ortadan kaldırmakla vazifelendirmişti. Hz. Osman'ın bu işle görevli memurları, işlerine ehemmiyetle sarılıp, sarhoşluk sebebiyle ellerine düşenlere sopa attılar. Hz. Osman, bid'at ortaya çıkaranları, Medine'den sürmekle tehdit etti, halkı toplayarak irad ettiği hutbede, Medinelilerden bid'atları terkedip diğer şehirlerin halkına kötü örnek olmamalarını istedi. Kanun karşısında kendisinden şefaat dilenmesini ve aracılığı yasakladı. Suçluları hiç affetmiyordu. Nitekim halk, sürgün ve sopa cezasından dolayı sıkılarak ondan şikâyete başladılar.

Valilerin durumunu kendisine gelen şehir hey'etlerinden, halkın durumunu da valilerden sorarak genel durum hakkında bilgi edinmek hususunda Hz. Ömer'in siyasetini takip etti. Ancak bu uygulama, umduğunun aksine bir netice verdi. Çünkü valilere yaranmak için halife huzurunda onlar adına dalkavukluk edenler artık çoğalmıştı. Valilere düşman olanlar ise, bu uygulamayı, valileri tenkit ve aşağılamak için fırsat bildiler. Valilerin bazıları da, halife yanında kendilerini övenler için şefaatçi oluyorlardı.[111]

111 Taberî, V, 122.

Hz. Osman'ın muaheze edildiği hususlardan ikisi, duyduğu haberlerden çabuk etkilenmesi ve devlet idaresini akrabalarının, bilhassa Mervan b. Hakem'in eline bırakmasıdır.

Seyyid Emir Ali, Hz. Osman'ı şöyle tanıtır: "Osman, zayıf iradeli çok yaşlı bir ihtiyardı. Nezahetine ve son derece üstün faziletlerine rağmen hilafet yükünü taşımaya gücü yetmemiştir"[112]. Takip ettiği zayıf siyaseti ve akrabalarını çok sevip onları iş başına getirmesiyle, Medine ve diğer şehirler halkının çoğunun yönetimden memnuniyetsizliğini gittikçe artırdı. Bu sebeple halk, (altıncı bölümde) anlatacağımız gibi, H. 35 yılı sonlarında kendisinin ölümüyle sonuçlanacak fitneye sürüklendi.

112 A. Short Hist. Of the Saracens, 46.

4- HZ. ALİ (35–40 / 656–661)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR HZ. ALİ:

Ali b. Ebî Talib (b. Abdülmuttalib b. Haşim b. Abdimenaf b. Kusay b. Kilâb el-Kuraşî), Bi'set'ten 10 yıl önce Mekke'de doğdu. Annesi Fatıma, Esed b. Haşim b. Abdimenaf'ın kızı olup, İslâm'ı kabul etmiş ve Medine'ye hicret etmiştir; ilk müslüman kadınlar arasındadır.

Ebu Talib'in ailesi kalabalıktı; Mekke'de kuraklık olunca Rasûlullah (s.a.), amcası Abbas'tan, çocuklarından bazılarının maişetini karşılamak suretiyle Ebu Talib'in geçim sıkıntısını hafifletmesini istedi. Bunun üzerine ikisi birlikte Ebû Talib'e gittiler ve yardım etmek istediklerini söylediler. Ebû Tâlip, onların teklifini kabul etti. Abbas, Cafer'i, Rasûlullah (s.a.)'da Ali'yi yanına aldı. Hz. Peygamber'e risâlet görevi verildiği zaman, ona ilk imân eden çocuk Hz. Ali oldu; o sırada henüz 13 yaşını geçmemişti. Rasûlullah (s.a.)'ın Arapları İslâm'a çağırdığı ve kavminin kendisine yardımdan çekindiği günlerde, Hz. Ali'nin çocukça kahramanlık duyguları içerisinde: "Ey Allah'ın peygamberi! Bu işte vezirin, yardımcın benim" diye bağırdığı rivâyet edilir.

Hz. Ali, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye Hicret için yola çıktığı gece, onun yatağında yattı,[113] Rasûlullah'a teslim edilmiş emanetleri sahiplerine iade ettikten sonra kendisi de Hicret için yola çıktı. Hicrî ikinci yılda Rasûlullah (s.a.) onu kızı Fatıma ile evlendirdi. Hasan ve Hüseyin bu evlilikten dünyaya gelmişlerdir. Hz. Ali, Rasûlullah'ın kendisini Medine'de yerine vekil olarak bıraktığı Tebük Gazvesi dışında, diğer bütün gazvelere katıldı. Rasûlullah'tan çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Kendisinden sahabeden iki oğlu Hz. Hasan ve Hüseyin, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbâs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Saîd el-Hudrî, Suheyb ve tabiiden Mervân b. Hakem hadis rivayet etmişlerdir. Atılganlığı, ata biniciliği ve yiğitliği ile tanınmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.) vefat edince, onun techiz ve defniyle Hz. Ali meşgul oldu. Amcası Abbas, onun iki oğlu Fadl ve Kusem ile Üsame

113 Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, Age, III, 256-258.

b. Zeyd kendisine yardım ettiler.[114] Hz. Ali, İslâm'ı kabul önceliği ve Rasülullah'a neseb ve sıhriyet bakımından en yakın kişi olması dolayısıyla, kendini Rasülullah'tan sonra halifeliğe en lâyık kimse olarak görüyordu. Bu yüzden, Hz. Ebûbekir halife seçilince, bir müddet ona biat etmemiştir.

Hz. Ebûbekir, mühim işlerde, Hz. Ali'yle istişare ederdi. Hz. Ömer de, zekâsını, dindarlık ve fıkhî bilgisinin derinliğini bildiği için onunla görüşmeksizin bir iş yapmazdı. Hz. Ali, Hz. Ömer'in halifeliğe aday gösterdiği, altı kişiden oluşan şûra üyelerinden biriydi. Görüşmeler sonunda Abdurrahman b. Avf, halifeliği bazı şartlar ileri sürerek kendisine arzedince, bu şartlardan bazısını kabulden çekindi. Bunun üzerine Abdurrahman, ondan ayrılarak aynı soruyu Hz. Osman'a sordu.[115] Hz. Osman, bütün şartları kabul edince, halife olarak onu seçti. Hz. Ali, hilâfet'in kendisine verileceğini zannediyorduysa da, Hz. Osman'a verilince ona bîat ederek ondan ayrılmadı.

Ancak Hz. Osman'ın akrabalarına olan aşırı düşkünlüğü, Hz. Ali'nin onun hakkındaki kanaatinin değişmesine sebep oldu; bunun üzerine halk ikisi arasındaki ilişkilerin sertleştiği zannına kapıldı.[116]

B- HZ. ALİ'YE BİAT - SİYASETİ:

Hz. Ali'nin halife seçilmesi, kendisinden önceki halifelerin seçilişi şeklinde olmadı. Şöyle ki: Hz. Ebûbekir, başlangıçta bazı ihtilaflar olmuşsa da, Medine'deki sahabenin rızasıyla seçilmiştir. Hz. Ebûbekir'in vefatından sonra, hilâfet hususunda herhangi bir ihtilaf olmadı; zira o, yerine Hz. Ömer'i tavsiye etmiş, müslümanlar da ona itaatin gerekli olduğunu kabul etmişlerdi. Hz. Ömer vefat edince de onun koyduğu Şûra Kanunu gereğince Hz. Osman halife seçildi.

Hz. Osman'ın ölümünde ise elebaşılarından biri İbn Sebe olmak üzere isyancıların bir kısmı, Hz. Ali'nin seçilmesini istediler. Ashabın

---

114 Taberî, III, 143-262.

115 İbn Hacer, İsabe, IV, 269.

116 Taberî, III, 204; İbn Ebi'l-Hadîd, III, 192.

çoğu diğer şehirlere dağılmıştı, başlarında Hz. Talha ve Zübeyr olmak üzere Medine'de kalanların sayısı azdı. Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer gibi bazı sahabiler Hz. Ali'ye biat etmek hususunda tereddüt gösterirken, Ensar'dan Hassan b. Sabit, Mesleme b. Muhalled, Ebu Saîd el-Hudrî gibi Hz. Osman'ın yakın dostları ise ona hiç biat etmediler. Muğire b. Şu'be gibi bazıları da Suriye'ye kaçtılar. Medine'deki sahabilerden bazılarının çekimserliği, Ümeyyeoğullarından bir kısmının Suriye, bir kısmının da Mekke'ye giderek biat etmemesine rağmen, Hz. Ali'ye Biat, çoğunluğun rızasıyla gerçekleşmişti.[117]

el-İkdü'l-Ferîd yazarı şöyle der: "Hz. Osman b. Affan katledilince halk, Hz. Ali'ye koştu, çoğunluk ona biat hususunda ittifak etti. Hz. Ali etrafında toplananlara, şöyle dedi: "Bu iş böyle olmaz. Halife'yi seçme hakkı Bedir Savaşına katılanlarındır; Talha, Zübeyr ve Sa'd neredeler?" Müteakiben Hz. Talha, Zübeyr ve Sa'd b. Ebî Vakkas gelerek biat ettiler, onları takiben muhacirler ve Ensar, devamla diğer halk bîat etti. Bu merasim, H. 35 yılı Zilhicce ayının 13'ü Cuma günü icra edildi. Hz. Ali'ye ilk biat eden şahıs, Talha b. Ubeydullah idi.[118]

Hz. Ali, hakkı yerine getirmek hususunda, yumuşaklık göstermeksizin şiddetli davranmak mizacına sahip olduğu için, Hz. Osman'ın, isyân ve fitnenin sebebi olan vâlilerini görevden almakla işe başladı. Bazı sahabilerin, durum sakinleşip, idaresinin istikrar ve güç kazanmasına kadar bu vâlileri görevlerinde bırakması için yaptıkları tavsiyelere kulak asmadı. Aynı şekilde, halifeliğinin ilk günlerinde, Hz. Osman'ın yakınları ve kendi çocukları için vermiş olduğu iktâ arazileri Beytülmal'e geri almakta acele davrandı. Ödemelerin tevziinde de Hz. Ömer'in koyduğu kaideleri takip etmeye başladı.

Bu uygulama, Hz. Osman zamanında büyük servetler edinmiş valilerin öfkelerini kabarttı. Suriye'nin serveti sayesinde kuvvetli bir ordu kuran, durumunu güçlendiren Muâviye b. Ebî Süfyan, Hz. Ali'ye itaat etmeyerek isyan bayrağını açtı. Hz. Ali'ye itaat etmeyenler, ondan Hz.

117 Dineverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, 140.
118 II, 93.

Osman'a karşı isyân edenleri takip etmesini, katilleri yakalayarak öldürmesini istediler. Hz. Ali ise, bunlara önce kendine itaat etmelerini ve Hz. Osman'ın kanını dava hakkı olan kimsenin kendine gelmesini ve kendisiyle birlikte şeriatın gerektirdiğini yapmalarını söyledi. Zira o, dava açılmaksızın ve delil getirmeksizin kısas uygulamanın Kur'ân-ı Kerim'e aykırı olduğu görüşündeydi.

Dolayısıyla Cemel Vak'ası meydana geldi; bir tarafta Hz. Ali ve askeri, karşı tarafta ise Hz. Âişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Emevîoğulları askeri. Daha sonra Hz. Ali ile Muâviye'nin ordusu Sıffîn'de harbetti. Bu savaşı, Hakem Olayı ve buna bağlı olarak Hz. Ali'nin ordusunun kendi içinde parçalanması, Haricilerin zuhuru ve bir süre sonra da Muâviye'nin Mısır'ı istilâsı takip etti.

Sıffîn savaşı şöyle vukua geldi: Muâviye'nin savaş için hazırlık yaptığını ve Suriye halkının onu desteklediğini öğrenen Hz. Ali, hicri 36 yılı Şaban ayında Sıffîn'e doğru yürüdü. Bilindiği gibi o, daha önce Cemel Vak'asında Hz. Âişe, Zübeyr ve Talha'nın askerleriyle savaşmıştı. İki ordu Sıffîn'de karşı karşıya geldi. Aralıklarla devam eden çarpışmaları müteakiben iki taraf, hicri 37 yılı muharrem ayı sonuna kadar mütarekeye karar verdi. Bu süre içinde iki taraf arasında anlaşmak mümkün olmayınca, harp yeniden kızıştı.[119] Amr b. As ve Muâviye çeşitli harp oyunlarına başvurarak, Hz. Ali'nin askerini parçaladılar. Bu harp hileleri olmasaydı Hz. Ali, zafere iyice yaklaşmıştı. Tahkîm olayı, bu yılın Ramazan'ında akdedildi. Neticede taraftarlarının Hz. Ali'yi yalnız bırakıp ondan ayrılmalarına karşılık, Suriye ordusunun kuvvetli ve birlik içerisinde olması sebebiyle Muâviye'nin gücü iyice arttı. Ve dolayısıyla Muâviye'nin elinde böyle müttehid bir kuvvetin bulunması, Hz. Ali'nin elinde olan bölgeleri birer birer almasına imkan sağladı.

Onun Hz. Ali'den aldığı en önemli vilayet Mısır oldu. Şöyle ki: Hz. Osman'ın katlinden sonra, İbn Sebe' taraftarlarından olan Mısırlılar ülkelerine döndü. Fustat'a girdikleri esnada içlerinden biri, yaptıkları kötülükleri ve ulaştıkları zaferi, Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan fitnedeki

119 İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 173.

rollerini ve yeni halife yoldan çıkarsa ona karşı alacakları tavrı kararlaştırdıklarını anlatan şiirler söylüyor ve şöyle diyordu:

"Ey Hasan'ın babası (Hz. Ali), vazifene sıkı sarıl ve ihtiyatlı ol. Biz (savaş erbabıyız) fitnenin sönmesi için kılıçlarımızla ip büker gibi savaş yaparız."

Diğer taraftan, Mısır'daki taraftarları Hz. Osman'ın öldürülmesinden razı olmamışlar aksine bu olay onları kızdırmış ve duygularını tahrik etmişti. Bu sebeble Hz. Osman'ın intikamını almaya, kanını talep etmeye kesin karar verip, kendilerini Saîd bölgesine götüren Muâviye b. Hudeyc'e bîat ettiler.[120] Muhammed b. Ebî Huzeyfe, onların üzerine bir ordu gönderdi, iki tarafın kuvvetleri Behensâ civarında Deknas denilen yerde karşılaştılar. Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin ordusu yenildi. İbn Hudeyc, Berka'ya kadar gitti, sonra geriye İskenderiye'ye döndü.

Bu bilgiler, Kindî'nin[121] ve Makrîzî[122] gibi Kindî'den nakledenlerin rivayetleridir. Biz, Muaviye b. Hudeyc'in Berka'ya kadar niçin gittiğini ve sonra İskenderiye'ye neden döndüğünü bilmiyoruz. Acaba Berka'yı istila için gidip bu işi tamamladı mı, yoksa bir başarı elde edemedi de dönmeğe mecbur mu kaldı? Bütün bunlarla beraber, bu tarihçiler, Hz. Osman ve Hz. Ali taraftarları arasında cereyan eden olayları anlattığımız şekilde izah etmişlerdir. Kindî, bu haberlere şunu da ilave etmiştir: "İbn Ebî Huzeyfe, düşmanın İskenderiye'ye ulaştığı haberini alınca başka bir ordu topladı (h. 36 Ramazan). İki ordu Delta'nın doğusunda Havf bölgesinde Haribta şehrinde karşılaştı. Savaş, İbn Ebî Huzeyfe ordusunun aleyhine cereyan etti ve ordu komutanı öldürüldü."

Mısır'da Hz. Ali taraftarlarının otoritesini sarsan haricî bir güç daha vardı ki, o da Mısır'ı Hz. Ali'nin elinden almağa çalışan Muâviye b. Ebî Süfyan komutasında Suriye'deki Emevî ordusuydu. Muâviye, Mısır üze-

120 Muâviye b. Hudeyc, Amr b. As'ın emriyle Muhammed b. Ebûbekir'i katleden şahıstır. İfrikiyye cihetinde üç defa savaş yapmış, bu savaşlardan birinde bir gözü kör olmuştur. Nûbe'de, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ile birlikte savaşırken kör olduğu da söylenir.

121 Vülât, 17-20.

122 Hıtat, II, 335-336.

rine yürüdü, Aynüşşems bölgesinde Selmünt'e indi (H. 36 Şevval). İbn Ebî Huzeyfe ve taraftarları onu engellemek için karşı çıktılar; Muaviye, kendilerine savaş istemediğini; sadece Hz. Osman'ın katillerinin kafalarını istemek için geldiğini bildirdi. İbn Ebî Huzeyfe, bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Muaviye, iki tarafın da savaştan sakınmalarını sağlamak maksadıyla rehine ve emânet tebadülünü talep etti. Muhammed b. Ebî Huzeyfe buna râzı oldu.

Muhammed b. Ebî Huzeyfe, herhalde Muâviye'nin maksadını anlayamamıştı, bu teklif gerçekte onun dehâsının ürünü bir tuzaktan başka bir şey değildi. Mısır'da arkadaşlarından Hakem b. Ebi's-Salt'ı yerine vekil bırakan Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Hz. Osman'ın katillerinden birkaç kişiyle birlikte kendisi de rehine olarak gitti. Muaviye onu ve diğer rehineleri Filistin'de Lüdd şehrinde hapsederek, Şam'a gitti. Hapistekilerin biri hariç diğerleri kaçtılar. Muâviye'nin komutanı, hapisten kaçanları takip etti ve yakalayıp öldürdü. Muhammed b. Ebî Huzeyfe de bu ölenler arasındaydı (Zilhicce, H. 36).

İbn Ebî Huzeyfe'nin, Muaviye tarafından yapılan bu teklifi kabul etmesini imkansız görüyoruz. Nitekim Muaviye elçi göndererek, Abdurrahman b. Udeys ve Kinane b. Bişr'in -bunlar Hz. Osman'ı katledenlerin elebaşları idi- kendisine verilmesini istediğinde, İbn Ebî Huzeyfe'nin reddetmesi ve "Osman'a karşılık bizden yeni doğmuş oğlak dahi istesen, yine vermeyiz" demesi bu kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.

İbn Ebî Huzeyfe'nin katledildiği Hz. Ali'ye bildirilince, Mısır vâliliğine Kays b. Sa'd'ı tâyin etti. Kays H. 37 yılı Rebiülevvel ayında Mısır'a geldi; kendisi ileri görüşlü ve kuvvetli bir kimseydi. Haribta'da oturan Osman taraftarları kendisine yakınlık gösterdiler; o da onlara iyi muamelede bulundu. Bunlar (10.000 dolayındaki Haribta halkı) hariç bütün Mısırlılar, Hz. Ali taraftarıydı. Muaviye ile Amr b. As, Mısır'a hakim olmağa çalıştılarsa da Kays bunlara fırsat vermedi. O halde Kays'ı Mısır'dan uzaklaştırmak için bazı hilelere başvurmak gerekiyordu. Muaviye, Kays'ın Hz. Osman taraftarı olduğunu ve ona teenni ile hareket etmesini tavsiye ettiğini etrafa yaydı. Bunları işiten Hz. Ali, Kays'a Haribta'daki Hz. Osman taraftarlarıyla savaşmasını emretti. Kays ise, onlar tarafından

emin olmak için kendilerine dokunulmazlık hakkı verdiğini bildirdi, zira onların içerisinde Mısır'ın ileri gelenlerinden ve eşrafından birçok kimse vardı. Bunun üzerine Hz. Ali, Kays'ı valilikten alarak yerine, kendisine ağır gelmeğe başlayan ve yanından uzaklaştırmak istediği Eşter b. Malik'i tayin etti.[123]

Ancak Mısır'ın yeni vâlisi, Kulzüm'e ulaşır ulaşmaz (bugünkü Süveyş şehri) muhtemelen içine zehir katılmış bir bal şerbeti içti ve öldü. Hz. Ali, onun yerine Muhammed b. Ebûbekir'i tayin etti. Muhammed hicri 37 yılı Ramazan ayının ortalarında Mısır'a girdî, çok kibirli davrandı, Hz. Osman taraftarlarına kötülük yaptı ve liderleri Muaviye b. Hudeyc'i Hz. Ali'ye biat'a davet etti. Muaviye bunu kabul etmeyince, evlerini yıktı, mallarını yağmaladı, çocuklarına eziyet etti, kendilerini de hapse attı. Bunun üzerine onlar Muhammed'le savaşmağa niyetlendiler. Fakat Muhammed b. Ebûbekir, savaşmanın vereceği zararı önlemek için onlarla sulh yaptı sonra da onları Muaviye'ye gönderdi.

Muâviye b. Ebî Süfyân, Mısır'ı Hz. Ali'nin elinden almak hususunda ümidini yitirmemişti. Nitekim Amr b. As, Şamlılardan teşekkül eden bir ordunun başında Mısır üzerine yürüdü. İki taraf arasında siddetli savaş oldu. Amr, Fustat'a girdi. Muhammed b. Ebûbekir kaçtıysa da eski düşmanı Muâviye b. Hudeyc'in gönderdiği casuslar onun yerini buldular. Muâvjye b. Hudeyc, Muhammed'i öldürüp, cesedini eşek leşi içerisine koyarak yaktı (Safer H. 38).

Amr b. As'ın ikinci Mısır valiliği, 5 yıl kadar sürdü (h. 37-43). Muâviye, Mısır'ı tamamen emrine vererek onu mutlak bir vâli olarak tanıdı. Ordunun ihtiyacı ve yapılması gereken ıslahat harcamaları dışında Mısır'ın bütün gelirini ona bıraktı.

Amr b. Âs, adlî, malî, askerî ve emniyet görevlerinin kontrolünü bizzat üzerine aldı. Adlî işleri İslâm şeriatına uygun olarak tanzim etti. Ülkeyi idarî bölgelere yani vilayetlere ayırdı. Bu vilayetlerden her birine, gayrimüslimlerin dinî ve medenî anlaşmazlıklarında kendi şeriatlerine

123 Kindî, Kitabu'l-Vülât, 19-22.

uygun olarak muhakeme edilmesi için Kıbtî bir kadı tayin etti. Vergi işlerini düzene koydu, bu vergiler iki çeşitti:

1. Şahıs vergisi: Zımmîlerin ödemesi gereken baş vergisidir.

2. Arazi vergisi: Amr b. Âs, bu vergiyi toplama hususunda Nil nehrinin taşması ve eksilmesini dikkate alırdı.

Amr b. Âs, Kıbtîleri sevmiş, onlara din hürriyeti vermiş ve aralarında adaleti ikame etmişti. Böylece halk sükunet ve emniyet içerisinde yaşadı. Amr'ın harbî ve siyasî gücü arttı. Mısır'ın fethi ve İslâm'ın orada yayılması gibi büyük işi tek başına gerçekleştiren Amr'ın isminin her tarafı doldurmasına şaşmamak gerekir. Amr, sadece tacir değil, aynı zamanda iyi bir şair, büyük bir siyasî, eşsiz bir komutandı. Fesahatıyla meşhurdu, hatta Hz. Ömer, kekeleyen bir adam gördüğü zaman: "Allah Allah! Bu adamı yaratanla Amr'ı yaratan birdir" derdi.

Amr, hikmetli söz söylemekle tanınmıştır, onun darbı mesel olarak söylenen sözleri vardır. "Akıllı kimse hayrı şerden ayıran değil; iki şerrin iyisini seçebilendir." "Soylu kişi acıktığı zaman, alçak kişi ise doyduğu zaman saldırır" darbı meselleri bunlardandır.

Amr, adalet, hilm, şecaat, atılganlık ve niyet temizliği hususiyetlerini kendinde toplamış bir şahsiyetti. Amr b. As, tarih'in övdüğü, yerlerini, en güzel hatıra ve eserlerini koruduğu İslâm ileri gelenleri ve kahramanları arasında layık olduğu yeri almıştır.

C- HZ. ALİ'NİN ŞAHSİYETİ-VEFATI:

Hz. Ali b. Ebî Talib, güzel hasletlere sahip bir şahsiyetti. Rasülullah (s.a.)'in evinde yetişerek, onun yüksek edebiyle edeplenip onun yüce ahlâkıyla ahlâklanmıştı. Önceden geçtiği gibi o, çocuklardan müslüman olanların birincisidir. Rasülullah (s.a.) kendi katında ona lâyık olduğu mevkii vermiş, müslümanların işlerinin birçoğunu ona bırakmıştı. Hz. Ali, bu işleri en güzel şekilde başarmış ve İslâm'ın zafere ulaşması hususunda samimi bir gayret göstermiştir. Bundan dolayı mevkii yükselmiş, şanı yücelmiştir. Kendisi şecaat ve kahramanlıkla meşhurdur. Onun şecaat ve kahramanlığını, Rasülullah (s.a.)'ın Hicrete çıktığı gece,

müşriklerin Rasülullah'ı öldürmeğe karar aldıklarını bilmesine rağmen, onun elbisesini giyip, yatağına yatarak kendisini tehlikeye atmayı göze almasından daha iyi açıklayacak delîl yoktur. Aynı şekilde Rasülullah (s.a.), Hayber Gazvesi'nde onu seçip şöyle demişti: "Yarın bu sancağı, Allah ve Rasülünü seven, Allah ve Rasülünün de kendisini sevdiği birine vereceğim. Allah fethi ona nasib edecektir." Sabah olunca Hz. Ali'yi çağırmış, onu Hayber'in fethiyle görevlendirmişti.

Yine Hz. Ali, insaniyet, vefa, ahidlere saygı ve müslümanların mallarını korumaya düşkünlüğü ile de meşhurdur. Taberî'nin, Hz. Ali zamanında Beytülmal'in hazinedarlığını yapmış Ebû Rafi'den şu nakli, bu hususu açıkça göstermektedir: Birgün Hz. Ali, içeri girdiğinde kızının süslendiğini ve üzerinde Beytülmal'e ait olduğunu bildiği bir inci gördü, ona; "Bu nereden onun oluyor? Onun elini kesmek, Allah'ın bana yüklediği bir vazifedir" dedi. Ben (Ebû Rafi), onun bu hususdaki ciddiyetini görünce: "Ey Mü'minlerin Emiri! Kardeşimin kızını inciyle ben süsledim. Onu ben vermemiş olsaydım, nereden alabilecekti" dedim bunun üzerine sustu.[124]

el-Fahri yazarı şöyle kaydeder: Hz. Ali'nin anne baba bir kardeşi Akîl b. Ebî Talib, Beytülmal'den hakkı olmayan bir şey istedi. Hz. Ali, istediğini vermedi ve şöyle dedi: "Ey kardeşim! Bu malda, sana vermiş olduğumdan başka hakkın yoktur; fakat yeni mal gelip istediğini verinceye kadar sabret." Akîl bu cevabtan razı olmayıp, Ali'den ayrılarak Muaviye'nin yanına Şam'a gitti.[125]

Hz. Ali, iki oğlu Hasan ve Hüseyin'e de haklarından fazla bir şey vermezdi. Dînî meseleler, Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri, Hâdis rivayeti, mirasla ilgili meseleler ve müşkil davaların çoğunda Hz. Ali'ye müracaat edilirdi. Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin bulunmadığı bir cemaatin müşkil bir problemi çözmesinden Allah'a sığındığı ve bu zor meseleler anında şöyle dediği rivayet olunur: "Zor bir mesele ve Ebu'l-Hasen'i de yok." "Ebu'l-Hasen" Hz. Ali'nin künyesidir. Hz. Ali şöyle derdi: "Sorunuz, bana Allah'ın Ki-

124 Taberî, VI, 9.
125 el-Fahri, 81.

tabından sorunuz! Vallahi, Allah'ın kitabından hiçbir âyet yoktur ki, ben onun gece mi gündüz mü, ovada mı, dağda mı inmiş olduğunu bilmeyeyim."

Hz. Ali, fesahat'ta darbı mesel getirilir. Hulefâ-i Raşidin'in en iyi şiir söyleyeni olduğu gibi, söylediği sözle kalbleri birleştirir, hutbe okuduğunda nefisleri tahrik eder ve harbe cesaretlendirirdi. Süyutî, Şa'bi'nin şöyle dediğini nakleder: "Ebûbekir, Ömer ve Osman da şiir söylerdi. Ancak Ali, bunların üçünden de iyi şiir söylerdi"[126]

Nicholson'un dediği gibi, "Hz. Ali, birçok yüce faziletlerle temayüz etmesine rağmen, hükümdarın muhtaç olduğu ihtiyat ve dehadan mahrumdu. Sağlam, güçlü kuvvetli, zekî, uzak görüşlü, savaşta kahraman, iyi bir müsteşar, hikmet sahibi, vefakar ve düşmanına karşı iyi muamele eden birisiydi. Şiir ve belâgat'ta sivrildi; aralarında birçok uydurma şeyler katılmış ve tahrif edilmiş olmasına rağmen şiirleri ve hutbeleri şark İslâm Dünyası'nda şöhret bulmuştur. Şecaat ve yiğitlikte James Graham Montrose[127] ve Pierre Terrail Bayard[128] ile mukayese edilebilir. Siyasi tecrübesizliği ve durumunu sağlamlaştırmak için her türlü vesileye tevessül etmemesi özelliği vardı. Bundan dolayı, harbin evvel emirde hileden ibaret olduğunu kabul eden ve kendilerini zafer ve neticeye ulaştıracak her türlü cürmü işlemekten sakınmayan rakibleri onu yendiler."[129]

Hz. Ali, ordusundan ayrılanlar ve kendisine adım uyduramayan taraftarları yüzünden sıkıntı ve güçlüklere düşerken; Muaviye, yukarıda geçtiği gibi Amr b. As vasıtasıyla Mısır'ı da ele geçirdi. Muaviye bununla da iktifa etmedi; bilâkis halkı kendi halifeliğini kabule çağırmağa baş-

126 Tarîhu'l-Hulefa, 222.

127 James Graham Montrose (1612-1650), 1627'de Iskoçya'da meydana gelen devrim hareketlerinde şecaat ve kahramanlığıyla şöhret bulmuştur.

128 Pierre Terrail Bayard, meşhur Fransız komutanlarındandır. 1463'te Grenoble şehrinde doğdu. V. Şarl, XII. Luis ve I. Fransuva dönemlerinde meydana gelen bütün savaşlarda galibiyet ve zafere ulaşmıştır. Şecaat ve karakteri insanların hatta birçok düşmanlarının bile hayret ve takdirini celbetmiştir.

129 Lit. Hist, of the Arabs, 191.

ladı. Hz. Ali, bu tehlikeyi görünce, Muaviye ile savaşmak için 40.000 kişilik bir ordu hazırladı. Bu ordu hareket etmek üzere iken Hâricî Abdurrahman b. Mülcem, onu zehirli bir kılıçla yaraladı. Hz. Ali 17 Ramazan H. 40'da vefat etti.

Bu olay şöyle oldu: Haricilerden üç kişi, İslâm ümmetinin Hilafet yüzünden meydana gelen harplerden kurtulması için aynı gün ve aynı saatte Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı öldürmeyi kararlaştırdılar. İbn Mülcem, neticede Hz. Ali'yi öldürdü. Onun ölümüyle, Hulefâ-i Râşidîn devri son buldu. Muaviye'yi öldürmek vazifesini üzerine alan kişi, onu öldüremedi. Amr b. As ise o gece rahatsız olduğundan dışarı çıkmayıp, namazı kıldırması için yerine, Mısır Kadısı Hârice b. Huzâfe'yi tayin etmişti. Onu öldürme vazifesini üzerine almış olan Amr b. Bekr, kararlaştırılan gece pusu kurdu. Hârice namazda iken, onu Amr sanarak kılıçla vurup öldürdü. Öldürdüğü şahsın Amr olmadığını anlayınca "Ben Amr'ı öldürmek istedim, Allah ise Hârice'nin ölümünü istedi" dedi. Bu söz darbı mesel haline gelmiştir. Yakalanıp Amr'ın önüne getirilince ağladı, kendisine; "Bu kadar cesur olduğun halde, ölüm korkusundan ağlıyor musun?" denildi. "Vallahi hayır! Arkadaşlarım Ali ve Muaviye'yi öldürmeğe muvaffak olurken Amr'ı öldüremeyişime ağlıyorum" karşılığını verdi.

Beşinci Bölüm

EMEVİ DEVLETİ VE HALİFELERİ

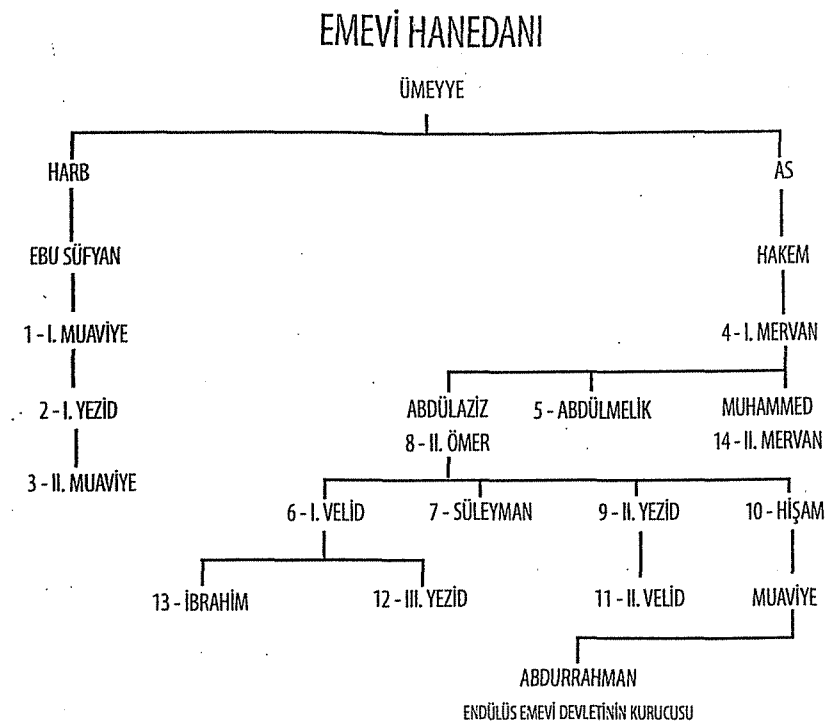

1- MUAVİYE B. EBİ SÜFYAN (40–60 / 660–680)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR MUÂVİYE:

Müslümanları yaklaşık 90 sene (40-132 H.) yöneten Emevî devletinin kurucusu Muâviye'nin nesebi şöyledir: Muâviye b. Ebî Süfyân b. Harb b. Umeyye b. Abdişems b. Abdimenâf b. Kusayy. Anne tarafı ise Hind bnt. Utbe b. Rabîa b. Abdişems b. Abdimenâf'tır.[1] Ümeyye, cahiliyye devrinde Kureyş'in liderlerindendi. Amcası Hâşim b. Abdimenâf gibi, o da, şeref ve mevki sahibiydi. Onun içindir ki, cahiliyye ve İslâm döneminde bu iki oymağı, birbirine düşmanlığa kadar götüren Kureyş riyâseti hususundaki rekâbete şaşmamak gerekir.

Ümeyye, malı ve aile efradı çok olan bir tüccardı; onun evladından olan on şahıs vardı. Onlardan ikisi, şeref ve riyâset sahibi Harb ve oğlu Ebû Süfyandır. Ficâr savaşında Kureyş'in komutanı Harb b. Ümeyye idi. Nitekim bilâhare Ebû Süfyan da, Peygamber (s.a.)'e karşı yapılan savaşlarda Kureyş müşriklerinin komutanlığını yapmıştır. Büyük Bedir Savaşına sebep teşkil eden Şam'dan Mekke'ye dönmekte olan kervanın reisi de Ebû Süfyân'dı. O sırada Kureyş ordusunun komutanı da Utbe b. Rebîa b. Abdişems idi ki, bu zat, Muâviye'nin ana tarafından dedesidir. Görüldüğü gibi Muâviye'nin babası kervanın başkanı, dedesi ise Kureyş ordusunun başkomutanıydı. Araplar önemsiz kişiler için bunlarla darbı mesel getirirler ve "Lâ fi'l-îr ve lâ fi'n-nnefir = Ne kervanda ne de orduda (yeri var)" derler.[2]

Muâviye, Bi'set'ten beş yıl önce Mekke'de doğdu, Mekke'nin fethi gününde, babası, kardeşi Yezid ve annesi Hind ile birlikte müslüman oldu. O sırada 23 yaşında bulunuyordu. Rasülullah (s.a.), onu vahiy kâtibi edindi. Hicretin sekizinci yılında Mekke fetholunduğu sırada, Ebû Süfyân, halka eziyet edilmemesini ve kavmini zillete düşürecek şeylerin yapılmamasını istemişti. Abbas (r.a.), bu durumu Peygamber Efendimize bildirdi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), Mekke'de: "Kim kılıcını

1 Hz. Muaviye'nin annesi Hind, kardeşi, Utbe'nin de annesidir. Diğer kardeşleri Yezid, Muhammed, Hanzala ve Amr başka kadınlardandır.

2 İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, I. 110.

kınına koyarsa o emniyettedir, kim Mescid-i Haram'a girerse, emniyettedir, kim Ebû Süfyan'ın evine girerse o da emniyettedir" diye ilân ettirdi. İşte böylece Rasülullah (s.a.), Ebû Süfyân'ın evi ile Beytullah'ı aynı kategoriye almıştı ki, bu şerefe onun emsali hiç kimse nâil olmamıştır. Dolayısıyla, Umeyyeoğullarının çoğunun, müslüman olduktan sonra, İslâm dinini yaymak ve fetihleri genişletmek için gayret göstermeye başlamaları şaşılacak şey değildir.

Hz. Muâviye, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve kız kardeşi Ümmü'l-mü'minîn Habibe bnt. Ebî Süfyan'dan hadis rivayet etmiştir. Sahabe'den Abdullah b. Abbas, Muâviye b. Hudeyc, Abdullah b. Zübeyr ile tabünden Mervan b. Hakem ve Said b. Müseyyeb ondan hadis rivayet etmişlerdir.[3] Umeyyeoğulları, Ridde savaşlarında büyük yararlıklar göstermişlerdir. Bazıları da Suriye fetihlerine katılmış ve büyük şöhret sahibi olmuşlardır. Hz. Ebûbekir'in, Suriye ve Filistin üzerine gönderdiği dört ordudan birinin komutanlığına atadığı Yezîd b. Ebî Süfyân bunlara örnektir. Hz. Ömer, onu Dımaşk (Şam şehri) valisi yapmış, kardeşi Muâviye'yi de Dımaşk'a komşu diğer beldelere vali tayin etmişti. Yezid'in ölümünden sonra Hz. Ömer, Dımaşk valiliğini de Hz. Muâviye'ye verdi. Hz. Osman Halife olunca bütün Suriye bölgesinin yönetimini ona verdi. Muâviye, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra bu bölgede istiklâlini ilan etti. Medine'de Hz. Ali'ye biat edildiği zaman, Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ın şehâdetinde sessiz kalmak, katillerini ordusunda barındırmak ve onlardan kısas almamak suçlarıyla itham ederek, biat etmedi. Şam halkı, Hz. Osman'ın kanını istemek ve Ali'ye karşı savaşmak üzere Muâviye'ye biat ettiler. Bütün bunlar, Iraklılarla Suriyeliler arasında ihtilaf ve savaşa sebep oldu. Sözün kısası, Abdişems ailesi, cahiliyye dönemindeki liderlikten İslâm dönemindeki başkanlığa intikal etti.

Muâviye, bazan kılıç, bazan da çeşitli siyaset yollarını kullanarak hilâfeti elde etti. Hz. Ali taraftarları, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra, halkı oğlu Hz. Hasan'a bîat'a çağırmış ve onu Halife seçmişlerdi.

3 İbn Hacer, el-İsâbe, VI, 113.

Ancak onun hilafeti, Muâviye'nin kuvveti önünde tutunamadı. Ordularının Şam orduları karşısında yenileceği propagandasının yayılması, Irâklıların kendisinden ayrılmasına sebep oldu. Bu durumda, müslüman kanının dökülmesini önlemek için Hilafetten vazgeçmekten başka çare bulamadı. Bununla beraber, Ya'kûbi'nin de dediği gibi, Hz. Hasan'ı hilâfetten inmeye zorlayan hakiki amil, Muâviye ve ordusu karşısındaki güçsüzlüğünü anlamasıdır.[4] Muâviye'nin ölümünden sonra halife seçiminin müslümanlar arasında akdedilecek şûra'ya bırakılması ve müslümanların istediklerini seçmeleri şartıyla Muaviye ile anlaşarak onun lehine halifelikten vazgeçti. Böylece Muâviye bütün İslâm ülkesinde mutlak saltanat sahibi oldu.

Hicrî 41 yılı Rebîûlâhir ayının yirmibeşinde[5] Muâviye, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in huzurunda halktan biat aldığı Kûfe'ye girdi. Böylece bütün halk onun halifeliğini kabul etti; bundan dolayı bu yıla "birlik yılı" ismi verilmiştir. Hz. Hasan, bundan sonra Medine'ye gitti ve ölünceye kadar evinden ayrılmadı.

Nicholson şöyle der: "Müslümanlar, Muaviye öncülüğündeki Ümeyyeoğullarının bu galibiyetini, Peygamber (s.a.) ve arkadaşlarının karşısına düşmanca dikilmiş olan putperest aristokrasinin galibiyyeti saymışlardır. Ki Rasülullah (s.a.), bu aristokrasiye son vermek için onlara karşı cihâd etmiş, müslümanlar da onunla beraber cihad ve mukavemete sabırla devam etmişler, sonunda Allah'ın yardımıyla bu putperest aristokrasiyi yıkarak enkazı üzerine İslâm esaslarını yerleştirmişlerdi. İslâm'ın darlıkta ve genişlikte bütün insanları eşit sayan ilkeleri, fakirleri hor, zayıfları zelil görüp, hile ile insanların mallarını yiyen bir grubun hâkimiyyetine son vermişti. İşte onun içindir ki, müslümanların, Emevîlerden, onların zulmünden, kibirlerinden, eski kinlerini diriltmelerinden ve câhiliyye ruhunu hortlatmalarından hoşlanmamalarına hayret etmiyoruz. Unutmamak gerekir ki, müslümanların çoğu, Emevî ailesinden pekçok kimsenin İslâm dinini, sadece şahsî menfaatlerini elde

4 Ya'kûbî, Tarih, II, 354.

5 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 36.

etmek için kabul etmiş olduğu kanaatindeydiler.[6] Muâviye'nin hilâfet makamını İran Kisrâlığına benzer bir krallık haline getirmeyi düşündüğü şüphesizdir. Onun, "Ben kralların ilkiyim" sözü, bu kanaatin en açık delilidir."[7]

B- MUÂVİYE DÖNEMİNDE FETİHLER:

Horasan'a komşu Sind Ülkesi sınırında Kikan valiliğine getirilmiş olan Abdullah b. Sevvâr, burada iki kez savaştı; fakat ikinci savaşta öldürüldü. Sonra burada Mühelleb b. Ebî Sufra savaştı ve Lahor'a kadar ilerledi.[8] Müslümanlar, güçlerini daha ziyade kuzey ve batıya yöneltmişlerdi; çünkü batıda Doğu Roma imparatorluğu kendisine komşu olan İslâm beldelerine saldırılar düzenliyordu. Muâviye, Rumlara karşı karadan ve denizden savaşlar tertip etti. Onun zamanında Suriye deniz filosu, 1700 gemiye ulaşmıştı. Bu gemilerle Rodos ve bazı Yunan adalarını fethetmişti. Muâviye, karada da kışlık ve yazlık ordular tertip etmişti ki, bu ordular, düşman ülkelere karşı kışın ve yazın savaşırlardı.

Hicri 42 yılında Muâviye, Kays b. Heysem'i Horasan'a vali tayin etti. Bâdeğis, Herat ve Belh halkı sulhu bozmuşlardı. Kays, Belh'e yürüdü ve buradaki mabedi yıktı (bu mabede Nevbahar denilirdi); halk tekrar sulh isteyince kabul etti. Bâdeğis, Herat ve Bûşec halkı Belhlilerin başına geleni görünce, Basra valisi Abdullah b. Âmir'e mal götüren Abdullah b. Hâzîm'den sulh ve eman istediler.

Ziyâd b. Ebîhî hicri 45 yılında Basra valiliğine gelince, Ümeyr b. Ahmer'i Merv, Huleyd b. Abdullah el-Hanefi'yi Ebreşehr, Kays b. Heysem'i Merverûz, Talikan ve Feryâb, Ezd kabilesinden Nâfi b. Hâlid et-Tâhî'yi Herat, Bâdeğis, Büşenc ve Kadis, Hakem b. Amr el-Gıfârî'yi de Horasan valiliğine tayin etti. Bir süre sonra Hakem'in yerine Rebî b. Ziyâd el-Hârisi'yi atadı.

Hz. Muâviye, Ziyâd b. Ebîhi ölünce, Horasan valiliğine onun oğlu Ubeydullah'ı getirdi. Ubeydullah yirmibeş yaşındaydı, Beykent'e vardı

6 Nicholson, Age, 139.

7 Ya'kûbî, Tarih, II, 276.

8 Belâzurî, Fütuhul-Buldân, 438-439.

ve Buhara Emiresi Hatun'u sulha zorladı.[9] Hatun, Türkler'den yardım istedi. Türkler onun yardımına bir ordu gönderdiler; fakat müslümanlar bu orduyu da hezimete uğratınca, sulh ve emân istemeye mecbur kaldı. İslâm ordusu, Beykent'e girdi. Ne var ki, Hatun anlaşmayı bozdu, vergi vermeyi de reddetti, ancak, fazla geçmeden vergi vermeye mecbur edildi. Müslümanlar Ubeydullah b. Ziyâd'ın yerine Horasan valiliğine tayin olunan Saîd b. Osman'ın komutanlığında Buhara'ya girdiler sonra da şiddetli savaşlar neticesinde Semerkant'ı ele geçirdiler.

Hicri 48 yılında Muâviye, İstanbul'u fethetmek için karadan ve denizden gönderilmek üzere bir ordu hazırladı. Ordunun başında komutan olarak Sufyân b. Avf bulunuyordu. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyûb el-Ensârî de onunla beraber sefere çıkmışlardı. Muâviye, oğlu Yezid'i ordunun başına geçirdi, İslâm ordusu, İstanbul'a kadar ilerledi ve Rumlarla savaştı. Ancak, İstanbul surlarının sağlam, şehrin mevkiinin müstahkem oluşu ve Grek ateşinin müslüman gemilerini yakıp imha etmesi sebebiyle İstanbul'u fethedemedi. Kuşatma esnasında Ebû Eyyûb el-Ensârî, şehid oldu ve İstanbul'un dışında surlara yakın bir yerde defnedildi. Müslümanlar, çok sayıda asker ve gemi zayiatından sonra Suriye'ye dönmeye mecbur kaldılar.

Muâviye, hicri 50 yılında Ukbe b. Nâfi'nin yardımına onbin kişilik bir ordu gönderdi. Ukbe, Amr b. Âs zamanından beri Berka ve Zevîle'de ikâmet ediyordu, bu ordu ile İfrikiyye'ye girdi, orayı fethetti. Onun sayesinde pekçok Berberî, müslümanlığı kabul etti. Araplar onları da ordularına alıp, Sudan'a ulaşmak istiyorlardı. Dolayısıyla İslâmiyyeti kabul etmeleri için onlara çok hoş davrandılar. Neticede Berberiler, Arap komutanların emrinde Mağrib (Fas)'ın fethini gerçekleştiren orduların çekirdeğini oluşturdu. Hatta bunlardan ordu komutanlığı yapanlar da olmuştur. Ukbe b. Nâfi, daha önce Mısır valisine tabi iken bu fetihlerden sonra müstakil olarak Kuzey Afrika valisi oldu.

---

9 Bu kadın, ölen Buhara Emirî'nin zevcesiydi. Küçük olan oğluna vesayet ediyordu. "Hatun" kelimesi Suğanıyan halkı lisanında "Seyyide" (hanımefendi) karşılığıdır.

Ukbe, Berberîlere karşı sağlamış olduğu galibiyyetten sonra, askerini, bölge halkını ve mallarını, yerlilerin ayaklanmalarına karşı emniyet altına alabilmek için, ikamet edebilecekleri bir şehir kurmayı düşündü, en uygun yer olarak Kayravan'ın yerini buldu. Şehrin kurulmasını emretti ve burada büyük bir cami yaptırdı. Çok geçmeden, Ukbe, valilikten azledildi, yerine Muâviye'nin hem Mısır hem de Kuzey Afrika valiliğine tayin ettiği Mesleme b. Muhalled'e vekâleten azatlısı Ebu'l-Muhacir geçti.

C- YEZÎD'İN VELİAHD TAYİN EDİLMESİ:

Muâviye'ye oğlu Yezîd'i Veliahd yapmasını ilk tavsiye eden Muğire b. Şu'be oldu. Muâviye hicrî 49'da Muğire'yi Kûfe valiliğinden azledip, yerine Saîd b. As'ı tayin etmek istemişti. Haber Muğire'ye ulaşınca kalktı Şam'a gitti, orada Muaviye'nin oğlu Yezid ile karşılaştı ve ona şöyle dedi: "Peygamber (s.a.)'in ashabının ileri gelenleri, Kureyş'in büyükleri ve yaşlıları gitti. Hayatta kalanlar, onların çocuklarıdır, sen onların en üstünü, en iyi düşüneni, en ileri görüşlüsü, sünneti ve siyaseti en iyi bilenisin. Baban Muâviye'nin, senin için biat almasında hiçbir engel görmüyorum. Yezid, "Bunun gerçekleşeceğine inanıyor musun?" deyince "Evet!" diye cevap verdi.

Bu fikir kafasında yer edince, Yezîd durumu babasına bildirdi. Muâviye, Muğire'yi çağırdı ve "Yezîd ne diyor?" diye sordu. Muğire: "Ey Emîrü'l-mü'minîn! Osman'dan sonra dökülen kanları ve ihtilafları gördün. Yezîd sana halef olabilecek bir kimsedir, onun için biat al. Sana herhangi bir şey olursa, milletin sığınağı ve halefin o olur, böylece kan dökülmez, fitne de çıkmaz" dedi. Muâviye, "Bu hususta bana kim yardımcı olur?" deyince, "Kufe halkına karşı ben yeterim; Basra halkına karşı da Ziyâd kâfidir. Bu iki şehir dışında sana muhalefet edecek kimse de yoktur." dedi.

Muâviye, Muğire'yi tekrar Kûfe'ye gönderdi, onu azletmekten vazgeçti ve ondan Yezîd'e biat için zemin hazırlamasını istedi. Muğire, Kûfeye döndü ve halkı bu işe teşvik etti. Bunun üzerine Emevi taraftarları, Yezîd'e biat ettiler. Sonra Muğire, Kûfelilerden on kişilik bir hey'eti,

Muâviye'ye gönderdi. Hey'et, Yezîd'e bîat'ın çok uygun olacağını bildirdi ve halifeden Yezîd'i veliahd tayin etmesini istedi. Böylece oğlu için biat alma hususunda Muâviye'nin azmi daha da kuvvetlendi. Ziyâd b. Ebîhi'ye adam göndererek durumu ona da açtı. Ziyâd, Yezîd'in hilâfet şartlarına tam olarak haiz olmadığını belirterek Muâviye'ye, bu işte acele etmemesini tavsiye etti ve: "Yezîd'de tembellik, başkalarını küçük görme gibi hususiyetler vardır. Ava da çok düşkündür" dedi. Ziyâd'a gönderilen elçi Dımaşk'a döndü ve onun görüşünü Yezid'e bildirdi. Bunun üzerine Yezîd, uygunsuz davranış ve hareketlerinin birçoğundan elini çekti. Ziyâd, Muâviye'ye de bir mektup yazarak bu işte düşünceli ve temkinli hareket etmesini tavsiye etti. Muâviye de onun görüşü istikametinde hareket etti.

Ziyâd ölünce, Muâviye, Medine valisi Mervan b. Hakem'e adam göndererek, "Ben ihtiyarladım, kemiklerim inceldi, benden sonra ümmet içinde ihtilâf çıkmasından korkuyorum. Benden sonra milleti idare edecek birini seçmek istiyorum; fakat seninle istişare etmeden bu işi kesip atmayı da istemiyorum, bunu halka arzet ve verecekleri cevabı bana bildir" dedi.

Mervân, durumu halka arzedince Muâviyenin yerine kimi tayin edeceğini bilmeyen Medine halkı, bu tedbiri uygun buldu. Vali, onların muvafakatlarını Muâviye'ye bildirdi. Bunun ardından Muâviye Mervan'a mektup yazarak halktan oğlu Yezîd için biat almasını istedi. Ne var ki, Mervân mektubu camide okuyunca, halk galeyana geldi. Hz. Ebûbekir'in oğlu Abdurahman kalktı, "Sizin niyetiniz Muhammed ümmetine iyilik yapmak değildir; siz Hilafeti Krallığa çevirmek istiyorsunuz, her kral öldükçe yerine bir kral geçer" dedi. Hz. Hüseyin kalktı, o da böyle bir davranışı kabul etmeyeceklerini bildirdi. Abdullah b. Zübeyr de aynı şekilde davrandı.[10]

Dolayısıyla başlarında Abdurrahman b. Ebûbekir, Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr olmak üzere, Yezîd'e bîat'ı kabul etmeyen muarız bir grup meydana çıktı. Ancak Muâviye, bu karşı çıkışa aldırış etmedi ve illerin valilerine birer mektup yazarak Yezîd'e biat için ortam

10 İbnu'l-Esîr, III, 314-316.

hazırlamalarını ve biate razı olduklarını bildirmek için Dımaşk'a hey'etler göndermelerini istedi. Gelen hey'etlerle, Dahhak b. Kays el-Fihrî görüşüyor ve onları Yezîd'e biate davet ediyordu. Böylece Muâviye'nin siyaseti tahakkuk etmiş oldu. Kendisi, Dahhak b. Kays ve diğer ileri gelenler, İslâm'a tazim, hilâfete hürmet, Yezîd'in fazileti, siyaset bilgisi ve ona biat edildiği takdirde müslümanların birliğinin sağlanacağı hususunda birer hutbe irad ettikten sonra Muâviye, halk ve heyetlerin huzurunda oğlunu, kendisinden sonra halifeliğe geçmek üzere veliahd tayin ettiğini bildirdi.

Görülüyor ki, halkın çoğu bu uygulamadan memnun değildi. Nitekim açık konuşmak ve kınayanın kınamasından korkmamakla tanınmış bir kişi olan Ahnef b. Kays, şöyle dedi: "Doğru söylersek peşimize siz düşeceksiniz; yalan söylersek Allah! Ey Mü'minlerin Emîri! Sen, Yezîd'i, onun gecesini, gündüzünü, gizlisini, açığını, içini ve dışını bizden daha iyi biliyorsun, Allah'ın ve ümmetin ondan razı olacağını sanıyorsan bizimle istişarene lüzum yok; ama bunun tersini biliyorsan, ahirete giderken, dünyayı ona azık verme. Bize sadece "işittik ve itaat ettik" demek düşer."

Bununla beraber Muâviye, her türlü politik yolları kullandı. Yakınlarına bahşişler veriyor, uzak olanlara karşı ise idare-i maslahat ediyor ve iltifatta bulunuyordu. Nihayet çoğunluktan emin bir duruma geldi ve halktan Yezîd'e biat aldı. Suriye ve Irak halkından biat aldıktan sonra, Medine halkından biat almak için oraya bizzat kendisi gitti. Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer ona karşı çıktılar. Halife, onların muhalefetini hoş görmedi. Mü'minlerin annesi Hz. Âişe'nin yanına gitti, bunları ona şikâyet edip, Yezîd'e biat etmedikleri takdirde öldürüleceklerine dair tehdidde bulundu. Hz. Âişe ise, onlara karşı iyi davranması ve güzel muamele etmesi için nasihatte bulundu. Muâviye, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Hüseyn b. Ali ile tekrar görüştü, onlara bolca bağışlarda bulundu ve biat hakkında konuştu. Abdullah b. Zübeyr, "Seni üç yoldan birini tercih hususunda serbest bırakıyoruz" dedi. Muâviye, "Anlat bakalım onları..." deyince Abdullah, "Rasûlullah (s.a.), yerine kimseyi tayin etmeden vefat etti. Halk Ebûbekir'i

seçti" dedi. Muâviye, "Aranızda Ebûbekir gibi birisi yok, ihtilaf çıkmasından korkuyorum" dedi. Her üçü birden, "Doğru söyledin" dediler. Abdullah devam ederek, "O zaman Ebûbekir'in yaptığı gibi yap. O halifeliği kendi sülâlesinden birine değil Kureyş'in uzak kabilesinden olan birine verdi. İstersen Ömer'in yaptığı gibi yap, o da, seçim işini, içinde kendi evlâdı ve sülâlesinden biri bulunmayan altı kişilik bir şûrâya bıraktı" dedi. Muâviye, "Başka bir diyeceğin var mı?" diye sordu. Abdullah, "Hayır" dedi. Muâviye diğerlerine dönerek, "Sizin bir diyeceğiniz var mı?" dedi. Onlar, "Biz de aynı şeyi söylüyoruz" dediler. Bunun üzerine Muâviye, "Ben size uyaran kişinin mazur olduğunu bildirmek istedim. Daha önce sizin içinizde halka hitap ediyorken, sizden biri kalkıp beni onların içinde yalanlıyordu. Ben buna tahammül ediyor ve onu bağışlıyordum. Şimdi ben sizin yanınızda halka karşı konuşacağım. Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz kalkar da bu makamda bana bir şey söylerse, ensesine kılıç inmeden önce ona hiçbir cevap verilmez. Kişi en çok kendine acır." dedi. Sonra onların huzurunda emniyet âmirini çağırdı ve "Bunların her birinin başında kılıçlı iki adam bulunacak, eğer bunlardan biri benim doğruladığım veya yalanladığım herhangi bir hususta beni reddederse, kılıçlarıyla boynunu vursunlar" dedi. Sonra hep beraber çıktılar. Muâviye minbere çıktı, Allah'a hamd ve senadan sonra onları göstererek, "İşte bunlar müslümanların efendisi ve seçkinleridir. Onlar olmadan bir iş yapılmaz, onların meşvereti alınmadan hiçbir hüküm verilmez; şüphesiz ki bunlar Yezîd'in veliahdliğine razı olup ona biat etmişlerdir" dedi. Bunun üzerine onlar Allah'ın adıyla Yezîd'e biat ettiler ve onların biat'ını bekleyen halk da biat etti. Muâviye sonra Medine'den ayrıldı. Bu üçlü grupla karşılaşanlar, "Hani siz biat etmeyeceğinizi iddia ediyordunuz, niçin razı oldunuz? Bahşişleri aldınız da mı biat ettiniz? dediler. Onlar ise, "Vallahi öyle yapmadık" dediler. Bunun üzerine, "Bu adamı reddetmenize engel neydi?" diye sordular. "Bizi tehdit etti, ölümden korktuk" cevabını verdiler.[11]

İşte böylece bu muarız grubun dışında halk, Yezîd'e biat etti. Muâviye bunları da şiddet kullanarak kabul etmek zorunda bıraktı. Hilafet şart-

11 İbnü'l-Esîr, II, 216-218.

larına aykırı hareket etti, şûrâ esasına dayanan İslâm halifeliğini veraset yoluyla intikal eden krallık haline çevirdi.

D- MUÂVİYE'NİN ŞAHSİYETİ-VEFATI:

Muâviye, Arap dâhilerinden ve en siyasîlerinden idi, el-Fahrî yazarı şöyle der: "Muâviye, dünyası hususunda akıllı, zeki, bilgili, halîm ve kuvvetli bir hükümdardı. İyi siyâset bilir, dünyâ işlerini güzel tedvir eder, akıllı, hikmet sahibi, fasih ve beliğ birisiydi. Halîm olunması gereken yerde halîm, şiddetli olunması gereken yerde de şiddetli davranırdı. Ancak hilmi daha gâlipti. Cömertti, bol para harcardı. Riyâseti severdi, ona çok düşkündü. Tebeasının eşrafına karşı iltifatkar davranırdı. Kureyş eşrafından Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ca'fer Tayyar, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebûbekir, Ebân b. Osman b. Affan ve Ebû Tâlib ailesinden birçok kimse sık sık Dımaşk'a gelerek huzuruna çıkardı. Muâviye, onlara değer verir, güzelce ağırlar ve ihtiyaçlarını karşılardı. Hâlbuki onlar, devamlı olarak ona en galiz sözleri söylerler ve en çirkin bir şekilde tenkid ederlerdi. O, bazan bunları şaka ile karşılar, bazan da görmezlikten ve bilmezlikten gelirdi. Onları değerli hediyye ve bol bahşiş vermeden döndürmezdi. Bir gün Ensardan Kays b. Sa'd b. Ubâde (r.a.)'ye şöyle dedi: "Ey Kays! Vallahi, sen sağ iken benimle Ali arasında harp çıkmasını istemezdim" Kays ise, onu tehdit eder bir tavırla "Vallahi ben de, sen Emîru'l-mü'minîn iken o harplerin yeniden başlamasını istemem" dedi. Bunun üzerine Muâviye ona hiçbir karşılık vermedi. Ki bu tutum, muhataba verilecek cevapların en güzellerindendir."[12]

Nicholson onu şöyle tavsif eder: "Muâviye tecrübeli bir siyasî idi. Siyâset alanında Richelieu'den aşağı değildi. İnsan tabiatını iyi bilmesi, muârız gruplardan şahsını suçlayanları kendisine çekmesinde büyük fayda sağlamıştır."[13] İşte bu özelliklerinden dolayı Muâviye, umumî olarak müslümanlara, hususî olarak da haricîlere boyun eğdirmesini ve Arap toplumunu hikmet ve güzel tedbîre dayanan bir siyâsetle idâre et-

12 İbn Tabâtabâ el-Fahrî, 99-100.

13 Lit, Hist. of the Arabs, 195.

mesini bilmiştir. Bunun içindir ki, el-Fahrî yazarının dediği gibi, o bütün İslâm aleminin halîfesi olmuştur.[14] Onun hilâfete layık olduğuna inanan muhacirlerin ve ensarın tüm çocukları, ona itaat etmişlerdir.

Ölüm hastalığına tutulduğu sırada oğlu Yezîd'e yapmış olduğu vasiyyet, doğru ve ileri görüşlülüğüne, devlet işlerini ne derece iyi bildiğine ve devlet adamlarını ne kadar iyi tanıdığına delâlet eder. Oğluna şöyle demişti: "Hicaz halkını gözet; çünkü senin aslın ve soyun onlardandır. Onlardan senin katına gelene ikramda bulun, yanında oturanı gözet. Irak halkını da gözet, senden her gün bir vâlinin azlini isterlerse dahi azlet. Çünkü bir vâlinin azli, sana karşı yüz bin kılıcın çekilmesinden daha kolaydır, musîbetin kimin başına geleceğini bilemezsin. Suriye halkını da gözet, onları kendine sırdaş edin; sana düşmanından herhangi bir tehlike gelirse onu Şamlılarla gider. Savaş bitince Suriye halkını kendi ülkelerine geri döndür, başka yerlerde ikâmet etmesinler; yoksa ahlâklarını değiştirirler. Senin aleyhinde ancak üç kişiden korkarım. Bunlar: Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer'dir. Hüseyin b. Ali hakkında, umarım ki, Allah sana kâfî gelecektir. Çünkü Allah, onun babasını öldürdü, kardeşini de yardımsız bıraktı. Zübeyr'in oğluna gelince o, kindar bir belâdır. Ona galip gelirsen, parça parça kes. Ömer'in oğlûna gelince, takvâ onu susturmuştur. Sen, onu âhireti ile başbaşa bırakırsan, o da dünya işlerinde seni serbest bırakır"[15] Muâviye H. 60 yılı Recep ayında vefat etti.

14 el-Fahrî, 100.

15 İbn Abdirrabbih, el-Akdu'l-Ferîd, III. 131-132.

2- YEZİD B. MUAVİYE (60-64 / 680-684)

A- HALİFE OLUŞU:

I. Yezîd, Muâviye'nin halife olmadan önce evlenmiş olduğu, Kelb kabilesinden Behdel kızı Meysûn adındaki bedevî kadından dünyaya geldi. Meysûn, Dımaşk'ta, şehir hayatına tahammül edemediği için, Muâviye onu âilesine göndermişti. Yezîd de annesiyle beraber çöle gitmiş ve burada annesinin yanında çöl hayatına alışmış ve ona göre yetişmişti. Fasîh, cömert ve kuvvetli bir şâirdi. Hatta Araplar: "Şiir bir hükümdar ile başladı, yine bir başka hükümdarla sona erdi" demişlerdir ki, bu sözle İmriülkays ile Yezîd'i kasdetmişlerdir.

Muâviye ölünce halk, halife olarak Yezîd'e bîat etti; ancak Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer ona bîat etmediler. Yezîd, bunlardan bîat alması için Medine vâlisi Velîd b. Utbe'ye bir mektup yazdı. Valinin teşebbüsü sonucu Abdullah b. Abbas ile Abdullah b. Ömer biat ettiler. Abdullah b. Zübeyr ise direndi ve Mekke'ye kaçarak Beytullah (Kabe)'a sığındı. Burada halkın kendisine itaat etmesi için propagandaya başladı; fakat Hz. Hüseyin b. Ali'yi karşısında kuvvetli bir rakip olarak buldu ve ona karşı çıkmaya cesaret edemedi.[16]

Medine Vâlisi Yezîd'e biat etmesini isteyince, Hz. Hüseyin şöyle demişti; "Benim gibi biri gizli biat etmez. Zaten senin, halk huzurunda benden açıkça biat almadıktan sonra, gizli biatle yetineceğini de sanmıyorum. Sen çıkıp halkı bîat'e çağırdığın zaman bizi de onlarla birlikte dâvet edersin, iki iş birlikte yapılmış olur." Sulh ve selameti seven Velîd ona, "Selâmetle git" dedi. Hz. Hüseyin bu karşılaşmanın ardından Mekke'ye kaçtı ve Kûfe'deki şiîlerle mektuplaşmaya başladı.

16 Dîneverî, el-Ahbâru't-Tivâl, 230; Taberî, VI, 189.

B- HİCAZ HALKININ İSYANI, HARRE VAK'ASI VE MEKKE MUHASARASI:

Yezîd'in kötülükleri, Hicrî 61 yılında Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehid edilmesiyle sona ermedi. Nitekim Rasulullah (s.a.)'ın Harem'i olan Medine-i Münevvere onun zamanında yakılıp yıkıldı, çok kan döküldü, kötülüklere sahne oldu. Bunun sebebi, Medinelilerin Yezid'in yönetimini istemeyip halifeliğini reddetmeleri, valisini kovarak Medine'de bulunan Emevîlere baskı yapmalarıydı.[17] Yezîd, Arapların zalim ve dâhilerinden olan Müslim b. Ukbe el-Mürrî'yi Medine üzerine gönderdi.[18] Müslim, ihtiyar ve hasta olmasına rağmen, hareket etti ve Medine'yi kenar mahallesi Harre tarafından kuşatarak işgal etti. Şehri yağma ve talan etmesi için askerini üç gün serbest bırakti. O ve askeri, öldürme, yağmalama ve zulümde çok aşırı gittiler. Bu sebeple Müslim'e "müsrif" lâkabı verilmiştir. İslâm ve müslümanlar için büyük bir musibet olan bu savaşta, Medine halkının kahramanları ve Rasülullah (s.a.)'in değerli arkadaşlarının seçkinlerinden pek çok zevat şehid oldu. İşte Emevîler, Medine'nin hürmetini böylece ihlâl edip şehri kirlettiler.

Yezîd, Harre kahramanı Müslim b. Ukbe'ye Mekke üzerine yürümesini emretti. Müslim, Mekke'ye yöneldi. Abdullah b. Zübeyr halkı kendisine biate çağırmış ve Mekke halkı da ona tabi olmuşlardı. Müslim, yolda öldü, yerine Husayn b. Numeyr komutanlığa geçti. Çünkü Müslim ölürse komutanlığı Husayn'ın almasını Yezîd emretmişti. Husayn, Mekke'ye gitti ve şehri kuşattı. İbn Zübeyr, şehri müdafaa ediyordu. İki taraf arasında şiddetli savaş devam ederken, Yezîd'in ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Husayn, Abdullah b. Zübeyr'e kendisiyle Suriye'ye geldiği takdirde halktan onun için biat alacağını söyledi; fakat Abdullah bunu kabul etmedi. Çünkü o, Hicaz'ı Hilafet merkezi yapmak böylece bölgenin şerefini iade etmek istiyordu. Bunun üzerine Husayn, Ka'be'de büyük hasarlar meydana getirdikten sonra Mekke muhasarasını kaldırdı ve geri döndü.[19]

17 Ya'kûbî, Târih, H, 304 vd.

18 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 92.

19 İbnu'l-Esîr, IV, 55.

Mes'ûdî'nin dediği gibi, Beytullah üzerine mancınıklar ve diğer aletlerle yağmur gibi taş yağdırmıştı. Taşlarla beraber ateş, ziftlenmiş tutuşturucu paçavralar ve diğer yakıcı şeyler atılıyordu. Ka'be yıkıldı ve bina yandı. Bu vak'a H. 64 yılının Rebi'ülevvel ayının üçüncü günü meydana gelmişti.[20]

Van Vloten, Emevîlerin Medine muhasarasını ve Mekke savaşını şöyle yorumlar: "Arapların çoğunluğu, Emevîleri din ve düzeni koruyan unsur olarak görüyorlardı. Aynı şekilde, müslümanların pek çoğu, bu olaylarda iki mukaddes şehrin mahremiyetlerinin ihlâl edildiğini düşünmeksizin, bu savaşların Hicaz halkının düşmanca tutumları yüzünden zaruri hale geldiğini düşünüyordu."[21]

20 Murûcu'z-Zeheb, II, 97.

21 es-Siyâdetu'l-Arabiyye ve'ş-Şiiyye ve'l-İsrâiliyyat fî Ahdi Benî Ümeyye, Arapçası H. İbrahim Hasan, 69-70. Yine bkz. Divânu Hüzeyl, Ebû Sahr el-Hüzelî'nin kasidesinde, 18, 30 ve müteakip beyitler, s. 92 (Wellhausen neşri).

3- II. MUAVİYE (63 / 680)

II. Muâviye, zayıf bir gençti, halifelik adına kayda değer bir ehemmiyeti yoktur. Zira onun hükümdarlık süresi kırk günü geçmemiştir. Hasta olduğu için iktidardan da faydalanamadı ve evine çekilmek zorunda kaldı, el-Fahrî sahibinin rivayetine göre, II. Muâviye, Hz. Ebûbekir'in yaptığı gibi birini halife tayin etmek istemiş; fakat bu göreve uygun bir kimse bulamamıştı. Hz. Ömer'in yolunu takip ederek aralarından birini halife seçecek altı kişilik bir şûra tayin etmek istemiş, buna da muvaffak olamamıştır. Sonunda işi halkın istişaresine bırakıp, istediklerini seçmelerini istedi ve "Siz işinizi daha iyi bilirsiniz. İstediğiniz birini seçiniz" dedi. Etrafındakiler, "Kardeşin Halid'i tayin et" dediler. Muâviye, "Vallahi, size halife olmanın tadını alamadım. Bu işin günahını da yüklenemem", dedi. Sonra minbere çıktı ve şöyle hitap etti. "Ey insanlar! Dedem Muâviye, bu işin ehli ve Peygamber (s.a.)'e yakınlığından dolayı bu işe kendisinden daha lâyık olan Ali b. Ebî Tâlib'e karşı savaştı ve bildiğiniz şeyi size yükledi. Nihayet ölüm ona yetişti. Şimdi kabrinde, günahlarının rehini ve hatalarının esiridir. Sonra bu işi babam aldı, hâlbuki o da bu işin ehli değildi. O da kendi arzusuna uydu, ihtiras onun önüne geçti ve ecel yakaladı. Şimdi o da kabrinde günahlarının rehini ve suçlarının esiri oldu." Muâviye ağladı, göz yaşları yanaklarından akmaya başladı ve şöyle devam etti: "Bize işlerin en ağır geleni, onun yattığı yerin kötülüğünü bilmemizdir. Onun vardığı yer ne kötü bir yerdir! Çünkü o Rasûlullah (s.a.)'in torununu katletti, haramı mubah kıldı ve Ka'be'yi tahrib etti. Ben sizin zulmünüzü yüklenip taşıyacak değilim. Sizi işinizle başbaşa bırakıyorum. Eğer dünya hayırlı ise biz ondan payımızı almışızdır. Yok, şerse, Ebû Süfyan'ın soyunun payına düşen onlara yeter. Dikkat ediniz! Hassân b. Mâlik namazı kıldırsın ve hilâfetiniz hakkında istişare ediniz. Allah size iyilik versin."[22] Konuşmayı bitirdikten sonra evine girdi, bir daha da halka görünmedi ve birkaç gün sonra öldü.[23]

---

22 el-Fahrî, 109.

23 Kindî, Kitabu'l-Vülât, 45-46.

4- MERVAN B. HAKEM (64-65 / 684-685)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR MERVÂN:

I. Mervân, ataları, Hz. Peygamber ve onun davetine düşmanca tavrıyla tanınmış Emevî oymağına mensuptur. Babası Hakem b. Ebi'l-Âs, müslüman olmadan önce Peygamber (s.a.)'e çok eziyet ederdi. İslâmiyyeti kabul ettikten sonra da samimi bir müslüman olamadı, Peygambere eziyet vermekten ve onunla alay etmekten geri durmadı. Cür'etkârlığı o derece ileri gitti ki, Peygamber (s.a.) odalarından birinde iken, gizlice gözetledi. Rasülullah (s.a.) kızarak dışarı çıktı, onu tanıyınca, "Bu zehirli kelere karşı bana kim yardım edecek?" dedi. Sonra onu Medine'den sürgün etti ve "O, asla burada benimle oturmasın!" buyurdu.[24]

Ancak, Hz. Osman halife olunca akrabası olan Hakem'in tekrar Medine'ye gelmesine izin verdi. Ona birçok mal verdiği gibi, oğlu Mervan'ı da kendisine müsteşar ve vezir yaptı. Mervân, onun en yakın adamı, kâtibi ve işlerinin yöneticisi oldu. Hz. Osman şehid olup da Hilafet Hz. Ali'ye intikal edince, meşhur Cemel Vak'asından sonra Mervân siyasetten çekildi ve Hz. Ali'ye biat ederek Medine'de ikamet etti. Halifelik Muâviye'ye intikal edinceye kadar böyle devam etti. Daha sonra Muâviye onu iki kez Medine valiliğine getirdi. Muâviye ölünce oğlu Yezîd, onu yakınları arasına aldı ve ona ikramda bulundu. II. Muâviye'nin ölümünden sonra Hilafet makamına gelinceye kadar Şam'da kaldı. Halkın tamamı neredeyse Abdullah b. Zübeyr'e biat edecekken, Amr b. Saîd ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın yardımıyla halife oldu.

B- İÇ HARBLER:

II. Muâviye ölünce, birlik ve beraberlikleri sayesinde devletin güç ve kuvvet kaynağı olan Suriye halkı galeyana kapıldı. Çok geçmeden birlikleri parçalanmaya yüz tuttu. Zira Kelb kabilesi Emevîleri desteklerken, Kays kabilesi Abdullah b. Zübeyr'i destekliyordu. Kelb kabilesi de kendi arasında ikiye ayrıldı. Bir grup Yezid b. Muâviye'nin oğlu Halid'i

24 Diyârbekri, el-Hamîs, II, 307.

istedi. Halid, yaşının küçüklüğüne rağmen, fasih ve beliğ birisiydi, aynı zamanda kimya ilmini de bilirdi. Diğer grup ise yaşlı ve tecrübeli olduğu için Mervan b. Hakem b. As b. Ümeyye'yi istedi. Bunlardan anlaşılıyor ki, Suriye Arapları arasında ihtilâf çıkmasına Emevî hanedanı arasındaki rekabet sebep olmuştur. Çünkü her ikisi de hilâfeti istiyor ve bu makama daha lâyık olduğunu iddia ediyordu.

Emevî taraftarları arasındaki bu ihtilaf, Câbiye görüşmelerine kadar devam etti. Hicri 64 yılının Zilkade ayında yapılan Câbiye kongresinde halife olarak Mervan b. Hakem'e, onun ölümünden sonra geçmek üzere Halid b. Yezîd'e ondan sonra geçmek üzere de Amr b. Saîd'e veliaht olarak biat edildi.[25] Böylece saltanat Emevîlerin Süfyânî kolundan Mervânî koluna intikal etmiş ve hilafeti gözleyen diğer şahıslar darazı edilmiş oldu.

Bunun neticesinde Yemenli Kelb kabilesinin birliği sağlandı; fakat Kays kabilesi, Dahhâk b. Kays el-Fihrî'nin başkanlığında Mercu Râhıt'da toplandı ve Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Böylece halifelik, Abdullah'la Mervân arasında kaldı. Mervân, Dahhâk'ın üzerine yürüdü ve Mercu Râhıt mevkiinde onu mağlup etti (Muharrem 65). Böylece Kelbîler, Mudar kabilesine mensup olanlara karşı galip gelmiş oldu.

Bu olay asabiyyet (kabilecilik) ateşini, sadece Suriye'de değil, bütün İslâm ülkesinde, özellikle Horasan'da yeniden alevlendirdi. Yemenîlerle Mudarîler arasındaki düşmanlık, kuzey Araplarıyla güney Arapları arasında sürekli düşmanlık şeklinde tezahür etti ve asabiyyet ateşi Arap futûhatının ulaştığı en uzak ülkelere bile sıçradı. Bu yüzden iki taraf arasında iç harpler ve kanlı savaşlar vukua geldi.

Mervan b. Hakem, Dahhak'ı yendikten sonra gücünü artırmaya devam etti. Bir ordu hazırlayıp, Abdullah b. Zübeyr'in valisi Abdurrahman b. Cahdem'i kovmak için Mısır üzerine yürüdü, oğlu Abdülaziz de bir ordunun başında Eyle'ye hareket etti. İbn Cahdem, Mervan'a karşı çıkıp savaşmak istediyse de adamlarından bazıları hendek kazarak sa-

25 Taberî, VIII, 34-39.

vunma yapmasını tavsiye ettiler, bir ay zarfında hendek kazıldı. Hendeğin yeri şimdiki Karafe tarafındaydı.

İbn Cahdem, ordularını Mervan ve oğluna karşı savaşmak üzere gönderdi, fakat orduları hezimete uğradı, kazdığı hendek de fayda vermedi. Mervân, Aynuşşems'e, sonra da H. 65 senesi Cemâziyelevvel ayında Fustat'a girdi ve kendisine karargâh olmak üzere ed-Daru'l-beyzâ'yı yaptırdı. Abdullah b. Zübeyr'e bağlılıkta ısrar eden bir grup hariç, diğer bütün halk Mervan'a biat etti. Mervan, Meâfir kabilesinden direnen seksen kişinin boynunu vurdu. Lahm kabilesinin reisi Ekder b. Hammâm b. Amir b. Sa'b da öldürüldü. Bunun üzerine Lahm kabilesinden yaklaşık 30 bin silâhlı, Mervan'ın köşkünü sardılar. Bazılan aracılık edince iş sulhla neticelendi, ayaklananlar da dönüp gittiler. Abdullah b. Amr b. As'ın ölümü Ekder'in öldürüldüğü güne rastladı (15 Cemâziyelâhir h. 65). Ordu Mervan'ın etrafında toplanmış olduğundan halk cenazeyi teşyi edemedi ve cenaze evinde gömüldü.[26]

Sonra Mervân Şam'a dönüp iki ordu daha hazırladı. Bunlardan birini halifelik iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'in üzerine Hicaz bölgesine, diğerini de Irak'a gönderdi. Hicaz ordusu hezimete uğradı, Irak ordusu da Mervan'ın hayatında kayda değer bir şey yapamadı. Mervan sıra ile geçmek üzere iki oğlu Abdülmelik ve Abdülaziz'i hilâfet için veliahd tayin ettikten sonra H. 65'de vefat etti.

Mervan, keskin görüş, fesahat ve şecaat sahibi biriydi. Kur'ân-ı Kerim'i çok okurdu. Diyârbekrî'nın rivayetine göre, Mervan, Kur'ân-ı Kerim'i en iyi okuyanlardandı.[27] Osman b. Affan, Ömer b. Hattab ve Zeyd b. Sabit gibi pek çok sahabiden hadis rivayet etmiştir. Alışverişte aldatmayı önlemek için ölçü ve tartı âletlerini kontrol edip bir sisteme bağlama hususunda büyük payı vardır. Mervan'ın tenkit edildiği hususların başında her ne kadar kesin olarak isbat edilmemişse de Hz. Osman adına yalan uydurarak onun ağzından bir mektup yazmakla itham edilmesi gelir.

---

26 Kindî, Kitabü'l-Vülât, 45-46.

27 el-Hamîs, H, 397.

Yukarıda Emevî taraftarlarının Câbiye kongresinde ittifak edip, halife olarak Mervan b. Hakem'e, veliaht olarak da Halid b. Yezid ve Amr b. Saîd b. As'a biat ettiklerini anlatmıştık. Ancak Mervân bu anlaşmayı bozdu, kendisinden sonra sırayla geçmek üzere iki oğlu Abdülmelik, ve Abdülaziz için biat aldı. Halid'i Şamlıların gözünden düşürmek için hor ve hakir göstermeye başladı. Bir gün Halid b. Yezîd yanına girdiğinde, Mervân ona hakaret etti. Halid, ne yapacağını şaşırdı ve babası Yezid'in vefatından sonra Mervan ile evlenmiş olan annesinin yanına giderek olayı ona anlattı. Annesi ona: "Sakın bunu kimse duymasın! Ben onun hakkından gelirim" dedi.[28] Sonra Mervan uyuyunca, yastığı ağzına basarak onu öldürdü. Oğlu Abdülmelik bunu öğrendiğinde bu kadını öldürmek istemiş; fakat çevresindekiler böyle bir şey yaptığı takdirde, halk arasında babasının bir kadın tarafından öldürüldüğünün öğrenileceği, dolayısıyla kendisine ağır geleceğini söylemişler ve bundan vazgeçirmişlerdir.

28 Taberî, VII, 83

5- ABDÜLMELİK B. MERVAN (65-86 / 685-705)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR ABDÜLMELİK:

Nesebi şöyledir: Abdülmelik b. Mervân b. Hakem b. Ebi'l-Âs b. Umeyye b. Abdişems b. Abdimenâf. Annesi, Âişe bnt. Muâviye b. Muğîre b. Ebi'l-As b. Ümeyye'dir. Nesebi, anne ve baba tarafından Ebi'l-As'da birleşmektedir. Annesi, iyi huylar ve güzel vasıflarda darbı mesel getirilir ve örnek kadın gösterilirdi.

Abdülmelik, Osman b. Affan'ın halifeliği zamanında H. 26 da Medine'de dünyaya geldi ve iyi bir şekilde yetişti. Şecaat ve cesaretiyle tanınan, fasih ve beliğ konuşan, hakkı açıkça savunup, kınayanın kınamasından korkmayan birisiydi. Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş, Medine'de Hicaz ulemasından fıkıh, tefsir, hadis gibi dini ilimleri okumuştu.

İbn Sa'd, Medineliler'den, Abdülmelik'in Kur'ân'ı Osman'dan ezberlediğini, Ebû Saîd el-Hudrî, Câbir b. Abdullah ve Rasülullah (s.a.)'ın diğer arkadaşlarından hadis dinlediğini rivayet eder.[29] O, âlim ve ilme düşkün birisi olduğu gibi, aynı zamanda şiir tenkidini ve iyisini kötüsünden ayırmasını pek iyi bilen bir edipti. Onun edipler ve şairlerle tertiplemiş olduğu meclisleri, meşhurdur. Bu toplantılar, Müberred'in el-Kâmil'i, Ebû Ali'nin Emâli'si ve diğer edebiyat ve muhâdarât kitaplarında yer almıştır.

B- ABDÜLMELİK ZAMANINDA EMEVİ DEVLETİNİN DURUMU:

Rasülullah (s.a.)'ın söndürmek için büyük gayret göstermiş olduğu kabile taassubu, Mervân b. Hakem'in vefatından sonra nerede ise, Arap toplumunu parçalanma noktasına getirmişti. Hatta Allahu Teâlâ, haklı olarak Emevî devletinin ikinci kurucusu sayılan Abdülmelik b. Mervân'ı göndermeseydi devlet zevalin eşiğinden belki de dönemeyecekti. Allah, onu akıllı ve işlerin yönetiminde kudret ile mümtaz kılmıştı. Devleti,

---

29 Et-Tabakatü'l-Kebir, V. 173.

içine düşmüş olduğu anarşiden kurtardı ve devletin şeref köşkünü önceki halifelerin ulaşamadıkları esaslar üzerine oturttu.

Abdülmelik, işe başlar başlamaz düşmanları üzerine hücuma geçti ve yedi sene içerisinde bütün işleri düzeltti, ortalığı sükûnete kavuşturdu. Tesis ettiği barış ve selâmet kendi zamanında hâkim olduğu gibi, kendinden sonra gelen çocukları zamanında da devam etti.

Mısır'da kardeşi Abdülaziz'in güzel siyaseti dolayısıyla barış ve emniyet yaygınlaştı (h. 65–86). Abdülaziz, Emevîler döneminde Mısır'ı yöneten valilerin en iyilerindendi. O, Mısır'a bölgeyi Abdullah b. Zübeyr'in valisinin elinden almak için gelen babasıyla birlikte gelmişti. Ki, o sırada Abdullah b. Zübeyr, Arabistan ve Irak ahalisini etrafında toplamayı başarmış, onun Ehli Beyt adına çalıştığını sanan Mısırlılar da ona katılmıştı.

Mervan, Dımaşk'a dönmek istediğinde oğlu Abdülaziz'i Mısır'a vali tayin etti; malî işleri de ona bıraktı. Kendisine Mısır varidatı üzerinde dilediği gibi tasarruf etme izni de verdi. O sırada bazı Mısırlılar Mervan ve Emevîlere kin güdüyorlardı. Abdülaziz, İbn Zübeyr taraftarlarının Mısır'da kaldığı müddetçe düşmanlıklarından korkmuştu. Durumu babasına bildirdi. Babası, onun korkusunu hafifletti, ihtilâf içinde olmalarına rağmen Mısırlılar'ın kalblerini birleştirebilecek bir plân çizdi. Bu işin, ancak onlara karşı çok cömert davranması, güler yüz ve dostlukla onları kendisine çekmesiyle mümkün olabileceğini açıkladı. Ona, liderlerden her birine, diğer liderlere değil de sadece kendisine güvenip özel danışman seçtiğini göstermesini tavsiye etti. Böylece hepsi onun hizmetinde fedakâr davranacaklar ve ona itaatte birleşeceklerdi.[30]

Mervan, oğluna bu beldede güvenlik ve rahatını tekeffül edecek hususları konu alan diğer bir vasiyetinde, nasihatlerini artırmayı ihmal etmedi. Ona gizli veya aşikâr Allah'tan korkmasını, fakirlere iyilik yapmasını, söz verdiği zaman gerçekleştirmesi çok güç olsa da yerine getirmesini, devlet işlerinde karar vermeden önce istişareyi rehber edin-

30 Kindi, el-Vülât, 47-48.

mesini, tebaasını memnun ederek dillerin kendisi için duasını temin etmesini, fitne ve karışıklıklara fırsat vermemesini tavsiye etti.[31]

Abdülaziz, babasının kendisine yaptığı nasihatlere kulak vererek onları yerine getirdi. Siyaseti, Mısır'da çok başarılı oldu. Sonra çeşitli ıslahat yaptı. Bu arada, Nil nehrinin su seviyesini tesbit için mikyaslar yaptırdı. Amr b. Âs camiini batı tarafına genişletti, kuzey tarafında da genişçe bir avlu yaptırdı. Emiru'l-mü'minin kanalı üzerine el-Hamra el-Kusvâ yanında Fustat tarafına bir köprü yaptırdı,[32] üzerine ismini nakşettirdi (H. 69).[33] Hulvân şehrini eyaletinin başşehri olarak seçti (H. 73). Bu icraatı, cüzzam hastalığına tutulmasından sonra olmuştu. Fustat'ta vebanın yaygınlaşması sebebiyle buraya intikal ettiği de söylenir. Beytülmali de Hulvan'a nakletti. Burada büyük bir havuz inşaa ettirerek, el-Mukattam dağına yakın kaynaklardan getirdiği suyla doldurdu. Bu suyu, kaynakları havuza bağlayan, sütunlar üzerine yapılmış, yüksek asma köprüler üzerindeki su arklarıyla getirtti. Emevîlerin bu nevi asma köprüleri, Rumlar'dan aldıkları anlaşılmaktadır; zira bu usul Milâdî ikinci asırda Roma İmparatorluğu'nda çok yaygındı. Abdülaziz, Hulvan'da hurmalar ve diğer ağaçlar diktirdi. Burada cami ve diğer büyük binalar yaptırdı; hatta bu yolda 1 milyon dinar harcadığı zikredilir.[34] Onun imar ve heykel yapma arzusu o dereceye ulaşmıştı ki, Fustat şehrinde oğlu Zebban için bir hamam yaptırıp, kapısının önüne de kadın suretinde camdan güzel bir heykel diktirmişti. Bu heykele "Ebu Mürre" ismi veriliyordu ki, bu isim Abdülaziz'in idaresinde olan Kaysâriyye şehrine de verilmiştir. Bu hamam H. 809'da vefat eden İbn Dukmak zamanında "Hamamu Buseyne" adıyla biliniyordu.[35]

Abdülaziz b. Mervân'ın valiliği dönemi, maddî ve manevî gelişmeye sahne olan Mısır için bolluk ve refah devri olmuştur. Tarihçiler ve şairler, bu valinin gerçekleştirdiği ıslahat ve faaliyetleri coşkuyla dile geti-

31 Kindî, Age, 48; Makrizî, Hıtat, I, 209.

32 Şimdiki yeri Haliç üzerinde Seyyide Zeyneb Mescidi'nin yanındadır.

33 İbn Dukmak, el-İntisâr, IV, 63-120.

34 Ebû Salih el-Ermenî, Kenais ve Üdeyre Mısır, Varak, 52 a-52 b.

35 el-İntisâr IV, 39, 105.

rirler. Tarihçilerden birinin belirttiğine göre: "Onun evinin etrafında bin kazan kurulur, yine yüz kazan yemek arabalarla civardaki kabilelere dağıtılırdı. Şâirlerden biri de, Abdülazîz dönemi için "Ramazan bayramları ya da Kurban bayramları gibi şen" ifadesini kullanmıştır.[36] Mısır, Abdulaziz'in tasarrufuna terkedilmiş olmakla birlikte, vefatı anında kendinden kalan bazısı yamalı elbiseler, köleler ve atlarla, Kaysâriye (Ebû Mürre) ve Hulvan'daki malları hariç 7.000 dinardan başka miras bırakmamıştı. Böyle olunca Mısır halkının onu sevmesi, kendisinden ve idaresinden memnun olmasına hayret etmemek gerekir.

Ne var ki Mısır, Abdülaziz'in vefatından sonra bu bolluk ve refahtan uzun müddet faydalanamadı. Arap ordusu, daha sonra anlatacağımız gibi, Emevî devletinin yıkılışı ve Abbasîlerin kuruluşuyla neticelenecek çekişmelere kendini çabucak kaptırıverdi.

Abdülmelik'in en şiddetli ve tehlikeli düşmanları, Muhtar b. Ebî Ubeyd ile Abdullah b. Zübeyr'di. Mes'ûdî, Abdülmelik'in H. 66 yılında Suriye askerleriyle, Muhtar'la savaşmak için Kûfe'ye doğru yola çıktığını rivayet eder.[37]

Abdülmelik ordusuyla Kûfe'ye doğru yol alırken, gecelerden birinde Ubeydullah b. Ziyad'ın öldürüldüğü ve ordusunun hezimete uğradığı haberini aldı. Yine aynı gece Abdullah b. Zübeyr'le savaşmak üzere Medine üzerine gönderdiği komutanının ölüm haberi geldi. Sonra da peşpeşe, İbn Zübeyr ordusunun Filistin'e girişi ve kardeşi Mus'ab'ın, İbn Zübeyr ordusuyla buluşması, Bizans İmparatorunun ülkesine doğru yürüyerek Suriye yolu üzerinde Mesisa'ya gelişi, Dımaşk köleleri ve ayak takımının şehir halkına karşı ayaklanması, hapistekilerin hapishaneleri yakarak dışarı çıkmaları, bedevî atlılarının Humus, Baalbek ve diğer bazı yerleşim merkezlerini yağmalamaları haberleri geldi. Kısacası adamın aklını başından alacak, gönlünü ümitsizlik ve üzüntüyle kasıp kavuracak müthiş haberler almıştı.

---

36 Kindî, Age., 51-52.

37 Mürûcu'z-Zeheb, H, 113.

Abdülmelik ise, bütün bu olanlara rağmen kendinden emin, gücüne güven duyan, bütün bu belaları yeneceğine kuvvetle inanan cesur ve dayanıklı bir haldeydi ve hiç dehşete kapılmamıştı. Bu acı haberlerin kendisine ulaştığı gece, bundan önce kendisinde hiç görülmeyen bir gülme, yüzünde neş'e, lisanında fesahat ve coşkunluk, hükümdarlık ve siyasetini gösteren son derece kararlılık görülmüştü. Şimdi, Abdülmelik'in bu büyük güçlük ve sıkıntıları nasıl ortadan kaldırdığını gözden geçirelim:

Aşağıda geleceği üzere, Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'i Mekke'de mağlûp ederek onu ortadan kaldıran Haccac b. Yusuf es-Sakafi'yi Hicaz valiliğine tayin etti (H. 73). Abdülmelik tarafından Irak valiliğine tayin edilinceye kadar (hicri 75) burada kalan Haccac, Suriyelilerden meydana gelen bir orduyla Irak'a hareket etti. Kadisiye'ye geldiği sırada orduya istirahat emri vererek kendisi 12 süvariyle Kûfe'ye gitti. Şehire girdikten sonra mescide geldi, yüzü bir yaşmakla örtülü olduğu halde minbere çıktı. Cami dolunca, yüzündeki örtüyü açtı ve Kûfelilere tarihi ve edebî değeri olan meşhur hutbesini irad etti. Bu hutbenin tamamı Irak ahalisinin tahkiri ile mübalağa ve tehdidden ibarettir. O, onları Ümeyyeoğullarına itaat etmedikleri için tehdit etmiş şöyle demiştir:

"Ben zora katlanarak ilerleyen yiğit oğlu yiğidim, sarığımı çıkardığım zaman kim olduğumu bilirsiniz.

Ey Kûfeliler! Olgunlaşmış, koparılma vakti gelmiş kelleler görüyorum. Şüphesiz bu işi yapacak da benim. Sanki sarıklar ve sakallar arasında akan kanları görüyor gibiyim." Hutbenin devamında, konu ve üslûb, bu kısımdakinden farklı değildir.

Haccac konuşmasını bitirince, içlerinde riyaset, mevki ve nüfuz sahipleri de olmasına rağmen cemaatten hiçbiri, sözlerinin inciltici, kendisinin kibirli ve zalim olduğunu belirteceği veya şehirlerine geldiği gün kendilerine verdiği sıkıntı, mezellet ve kötülüğü dile getireceği bir cümle dahi konuşmağa cesaret edemedi. Bu uzun ve korkutucu girişten sonra Haccac, kölesine Abdülmelik'in mektubunu cemaate okumasını emretti. Köle okumağa başladı: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla!

Mü'minlerin Emiri Abdülmelik'ten Kûfe'deki müslümanlara, Allah'ın selamı üzerinize olsun." Ne var ki, hazır olanlardan hiçbiri halifenin selâmını almadı. Bunun üzerine Haccac, kölesine durmasını emrederek halkı azarlamağa, tehdit edip korkutmağa başladı, şöyle dedi: "Vallahi! Sizi bu edebinizden başka bir şekilde edeblendiririm ya da dosdoğru olursunuz." Sonra kölesine emretti, o da halifenin mektubunu tekrar okumağa başladı. Halifenin selamını okuyunca cemaat: "Allah'ın selâmı mü'minlerin emiri üzerine olsun." diyerek selâmı aldılar.[38]

Bu hutbeden, Haccac'ın Iraklılara karşı uyguladığı siyaseti anlayabiliriz. Bu siyaset ise zulüm ve zorbalıkla meczedilmiş sert bir siyasettir. Şüphesiz ki Haccac, insafsızca, yumuşaklık göstermeksizin insanları tutuklamış, şüphe ve zan üzerine de katletmiştir.

Kûfelilerden ayrılan Haccac, Basra'ya gitti, orada da mana ve maksadı Kûfe'dekinden hiç farklı olmayan bir hutbe okudu. Netice olarak, onun davranışı haricîlere karşı harbeden Mühelleb b. Ebî Sufra'ya yardım toplama işinde etkili oldu.

İbn Eş'as, önce Haccac'a sonra da Abdülmelik'e itaati terkedip, Kirman, Rey ve etraf dağlar halkını da yanına alınca doğudaki tehlike iyice büyümüştü. Çok geçmeden Basra ve Kûfe'ye girdi, durumu iyice kuvvetlendi. Bunun üzerine Haccac, halife Abdülmelik'ten yardım istedi ve yardımcı kuvvetler göndermesi için ısrarda bulundu. Onun ne derece zor duruma düştüğünü, halifeye yazdığı mektubun sonu açıkça gösterir: Üç defa "Allah aşkına yardıma yetiş!" diye yazmıştı. Bunun üzerine Abdülmelik onun yardımına ordular gönderdi.

Haccac ve Abdurrahman b. Eş'as kuvvetleri, Deyru'l-Cemâcim denilen yerde karşılaştılar. Harp talihi iki ordu arasında zaman zaman el değiştiriyordu. Aralarında 80'den fazla çarpışma oldu, sonunda İbn Es'aş aleyhine döndü, yenilerek Hindistan'a doğru kaçtı. Haccac, hile ve kurnazlıkla onun ölümünü sağladı, kesik başı Kûfe'de kendisine getirildi. Haccac, Deyru'l-cemâcim esirlerini öldürmekte ve düşmanına karşı kendisine yardım edenlere mal bağışlamakta çok aşırı davrandı.

38 Taberî, VII, 210; Mes'ûdî, Mûrûcu'z-Zeheb, II, 125.

Haccac, Irak ve komşu şark vilâyetlerini, böylece saltanatının temellerini sağlamlaştıran, halkının hayrına çalışmaktaki büyük gayreti ve uyanıklığı sayesinde ülkesinde sulh ve emniyeti yaygınlaştıran Abdülmelik b. Mervan'ın idaresine boyun eğdirdi. Abdülmelik, adaletin hâkim olmasını arzu ediyor ve cezaları tatbikte itidal hududunun aşılmasını hoş karşılamıyordu. Haccac'ın Deyru'l-cemâcim savaşı esirlerini öldürmekte ve adamlarına mal vermekte aşırı gittiği haberi kendisine ulaştığı zaman, Haccac ile arasında geçen yazışmalar onun bu tutumunu göstermektedir. O sırada, saltanatın temellerini sağlamlaştırmak yolunda büyük gayret göstermiş olmasına rağmen, Haccac'a lisanı gayet ağır şu mektubu yazmıştı:

"Bilesin ki, kan akıtmakta çok aşırı gittiğin ve bol bol mal dağıttığın Mü'minlerin Emirine ulaşmıştır. Mü'minlerin Emiri, insanlardan hiçbiri için bu iki haslete tahammül edemez. O, senin hakkında, kan dökme ve hatada diyet, taammüden öldürmede kısas, mallar hususunda yerlerine iade ve sonra da onlar hakkında kendi görüşüyle hareket etmene hükmetmiştir. Halife, ancak Allah'ın bir eminidir; hakkı engellemekle, batıl ve haksız yere vermek onun katında aynı şeydir. Eğer, halka halifelerini sevmeleri için mal bağışlıyorsan, onları zenginleştirmek senin vazifen değildir. Eğer onları kendine mal kazanmak için bağışlıyorsan, seni zenginleştirmek onların vazifesi değildir. Emiri'l-mü'minin'den iki emir gelecektir: Yumuşaklık ve şiddet. İtaatkâr olurlarsa yumuşak, isyankâr olurlarsa sert davran. Mü'minlerin Emiri'nin her şeye tahammülü düşünülebilir, ama senin hatana asla. Bir topluluğa karşı zafer kazandığın zaman, sana sığınanları ve esirleri öldürmeyesin".

Halkının menfaatini gözetip onların sevgisini kazanmak ve hakkı tatbik etmekte hiç kimsenin ayıplamasından çekinmeyen Abdülmelik b. Mervan'ın mektubu Haccac'a ulaştı. O ise Abdülmelik'e yazdığı nazikâne ve beliğ mektubunda, yaptıklarının yerinde olduğunu belirterek onların doğru olduğunu ifade ediyordu: "Emiru'l-mü'minin'in içinde kan dökmekte ve mal vermekte aşırı gittiğimi zikrettiği mektubu şüphesiz bendenize ulaşmıştır. Vallahi! Kötülük ehlini hakettikleri cezadan fazla bir cezaya çarptırmadığım gibi itaat edenlere de müstahak olduklarından

fazla mal vermiş değilim. Eğer bu asilerin öldürülmesi, haddi aşmak; bu itaat edenlere mal vermekte saçıp savurmaksa, geçmişteki uygulamalardan dolayı Mü'minlerin Emîri mes'ul değildir. Benim için bu hususta bir hudut tayin etsin, inşallah bu sınırı aşmam. Yegâne kuvvet sahibi Allahu Teâlâ'dır. Vallahi! Benim üzerime ne diyet ne de kısas gerekmez. Halka hata ile kötülük yapmış değilim ki, fidyelerini vereyim. Onları sadece senin yolunda öldürdüm ve itaat edenlere de sadece senin için mal verdim. Bana verdiğiniz iki emre gelince, yumuşağı izzet ve üstünlük, şiddetlisi ise sıkıntıdır. İzzeti gönül hoşluğuyla, mihnet ve sıkıntıyı da tahammülle, sabırla kabul ettim"[39]

Haccac b. Yusuf, Horasan valiliğine Mühelleb b. Ebî Sufra'yı getirdi. Mühelleb, bu cephede büyük fetihler gerçekleştirdi. Belâzuri bu fetihleri şöyle anlatır: "O, 80/699 yılında Hocend'i fethederek, Keş üzerine akınlar tertib etti ve burayı komuta merkezi olarak seçti. Buradan çocuklarını değişik cephelere cihat için göndermişti. Onlardan Yezîd'i bir birliğin başında Huttel'i fetih için, Habib'i de Rabincan ve Buhara civarına gönderdi"[40] Taberî Merv'de babasının yerine kalan Muğire b. Mühelleb'in 82/701'de vefat ettiğini kaydeder.[41] Kardeşi Yezid vefat haberini alınca Keş'de olan babasına bu haberi ulaştırmak istedi; bunun için kadınlara bağırıp, çağırarak ağıt yakmalarını emretti, yasları duyan Mühelleb: "Bu nedir?" deyince, "Muğire öldü" dediler. Bu olay üzerine şiddetli bir şekilde sarsılarak, oğlunu (Yezîd'i) Merv'e gönderdi ve nasıl hareket edeceği hususunda tavsiyelerde bulundu. Haccac b. Yusuf, Mühelleb'e mektup yazarak oğlu Muğire'nin vefatı için taziyede bulundu. Bu hadise, Mühelleb üzerinde büyük tesir icra etti ve bu bölgeyi fetih için herhangi bir gayret göstermenin faydasız olduğunu anladı. Bu sebeble, Keş halkıyla sulh yaparak, taarruzlarını kaldırmıştı. Lakin kendisi Zilhicce ayında Merverûz yakınında vefat etti. Bunun üzerine Haccac, Horasan vilayetine onun oğlu Yezid'i tayin etti.[42]

---

39 Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II, 136-137.

40 Futûhu'l-Buldân, 423 vd.

41 VIII. 17.

42 Gibb, 25.

Yezîd görevine Harezm üzerine taarruzla başladı. Ezd ve Kays kabileleri arasında kabilecilik hareketinin zuhuru sebebiyle Horasan'da sulh bozulduğundan, burada başka bir bölge üzerine sefer tertip edilemedi. Yezid'in Ezdîlerin tarafını tutması bu kabilecilik ateşinin iyice parlamasına sebeb oldu. Sabit b. Kutne ve kardeşi Hureys'in, Suğd meliki Tarhun ile yardımlaşan Tirmîz valisi Musa b. Abdullah es-Sülemi'ye karşı komplo hazırlıklarını gördüğümüzde Mevali'nin tutumunun tehlike bakımından daha az etkili olmadığını anlarız. Ancak Sabit ve kardeşi Hureys, savaş meydanında çabucak ölüverdiler.[43] Haccac, Yezîd b. Mühelleb'ten kurtulmayı düşündü, fakat aynı dönemde Ezdlerin Horasan'da kendine karşı isyanından korktuğu için bu bölgeye Mühelleb'in kardeşi Mufaddal b. Ebî Sufra'yı tayin etti (85/704). Zayıf bir kimse olan yeni vali, sulhu bozmuş olan Badeğis'i yeniden fethetti. Haccac, Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine tayin edilmesi için, bizzat halife Abdülmelik b. Mervan indinde faaliyet gösterdi. Kuteybe b. Müslim, Kays kabilesi batınlarından biri olan Bahile'ye mensubtu. Bu sebeble, Horasan'da Kaysîleri kendisine çekmeğe muktedir olmuştur. Kuteybe H. 85 yılı sonlarında Merv'e vardı.

C- ABDÜLMELİK B. MERVAN'IN ŞAHSİYETİ:

Şa'bi, Abdülmelik b. Mervân'ı şu cümlelerle tanıtır: "Her kimle oturduysam, kendimi o kimseden daha üstün ve âlim bulmuşumdur. Fakat Abdülmelik b. Mervan bundan müstesnadır. Öyle ki ona bir hadis hatırlatacak olsam, o hususta beni geçer, bir şiir zikredecek olsam da bana galebe ederdi.[44] Abdülmelik, fasih Arapça konuşurdu. Kendisine: "Saçları çabuk ağarttın, çabuk ihtiyarladın" denilince: "Minbere çıkmalar ve lahn (konuşma dilinde irab hatası)'den korkma beni ihtiyarlattı" cevabını vermiştir. Yine: "Ey Emire'l-mü'minin! saçları çabuk ağarttın, çabuk ihtiyarladın." denildiğinde: "Nasıl ağarmasın ki? Her cuma, aklımı müslümanlara arzediyorum"[45] demiştir.

---

43 Belâzurî, Fütûhu'l-Bûldan, 424-425.

44 İbn Sa'd, Tabakât, I, 166.

45 Sûyûtî Tarihu'l-Hulefâ. 84-90.

Abdülmelik ihtiyatkâr oluşu, keskin zekâ ve güzel fikirliliğiyle şöhret bulmuştur. Aynî; "Muâviye'ye "ahlâm" (en çok hilim, teenni ve sabır sahibi), Abdülmelik'e de "ahzâm" (çok sert tabiatlı ve ihtiyatkâr) denilirdi"[46] diyor.

Abdülmelik, Zeyd b. Sâbit'ten sonra, h. 42 senesinde Medine'de fetva vermek ve kadılık görevini üstlenmişti. Babası kendisini bu göreve tayin edince, Medine'ye gelerek burada adaleti temin ve işleri tanzim etmiştir.

Aynî, Abdülmelik b. Mervan'ın, birgün halka şöyle hitabettiğini rivayet etmektedir: "Ey nas! Vallahi! Ben zayıf bir halife (Hz. Osman'ı kasdediyor), müdahin bir halife (Muâviye b. Ebî Süfyan'ı kastediyor) ya da zayıf görüşlü bir halife (Yezid b. Muâviye'yi kasdediyor) değilim. Kim başıyla şöyle derse biz de kılıcımızla böyle deriz."[47] Yine bir gün hutbesinde: "Ey cemaat! Allahu Teâlâ, bir takım hududlar tesbit etmiş, bazı vecibeler farz kılmıştır. Siz suç işlemeye devam ettiğiniz, artırdığınız müddetçe biz de cezayı artırırız, hatta sonunda aramızda kılıç hakem olur" demiş ve minberden inmiştir.

Mes'ûdî'nin verdiği şu bilgiden Abdülmelik'in içtimaî terbiyesi ve siyaseti kolaylıkla anlaşılır. Onun kaydına göre dostlarından biri bir gün halifeye: "Seninle yalnız kalmak istiyorum" dedi. İkisi başbaşa kalınca Abdülmelik ona; "Üç şartla benden istediğini söyleyebilirsin. Bir kere beni övmeye, methetmeğe kalkma; zira ben kendimi senden iyi bilirim; ikincisi, bana birisinin gıybetini yapma seni dinlemem; üçüncü olarak yalan söyleme, yalancı dinlenmez" deyince; "Sizden ayrılmama izin verir misiniz," diyerek izin istemeğe mecbur kaldı. Halife de: "İstersen git" dedi.[48]

---

46 Ikdu'l-Cûmân, s. 11.

47 I, 288.

48 Mûrûcu'z-Zeheb, III, 126.

6- VELİD B. ABDÜLMELİK (86-96/705-715)

A- HALİFE OLUŞU:

86/705 yılında Abdülmelik b. Mervan'ın vefatı üzerine yerine oğlu Velid halife oldu. Halifelik süresi 10 yıldır. Zamanı, fetihler, bolluk ve refah devri olmuştur. Velid devrinde doğuda ve batıda Emevî devletinin ülkesi çok genişlemiş, her iki cephede büyük fetihler gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde aldığı içtimai tedbirler sayesinde bütün müslümanların hayat yükü hafiflemiş ve kolaylaşmıştır. Velid'in aldığı bu tedbirlerin başında, fakir ve muhtaçlara maaş ödemesi, halkının durumuyla yakından ilgilenerek onların menfaatleri hususunda uyanık olması, onların gönlünü alarak sıkıntı ve elemlerini hafifletmesi, dilenmelerini önlemek için cüzzamlılara tahsisat bağlaması, ayrıca her kötürüm için ona yardımcı olacak bir hizmetçi, her kör ve ağır hasta için de ona yardımcı olacak bir refakatçi tayin etmesi v.s. gelmektedir.

Velid b. Abdülmelik, çok lahn (konuşma dilinde i'rab hatası) yapar, Arapçayı güzel konuşamazdı. Babası, onun için şöyle demişti: "Arapları, ancak dillerini güzel konuşan kimse idare edebilir." Velid, bunun üzerine gramer âlimlerinden bir grubu yanına alarak bir eve kapandı, burada bir müddet kalıp nahivle uğraştı, lisanını daha ilerletmiş olarak çıktı. Bu durum, babası Abdülmelik tarafından öğrenilince: "O mazurdur, Velid'e olan sevgimiz ona zararlı oldu" dedi. Bu sözüyle Abdülmelik, Velid'i, fasih Arapçayı öğrenmesi için bedevîler arasına çöle göndermediğine işaret ediyordu.

B- VELİD B. ABDÜLMELİK DEVRİNDE FETİHLER

a- Maveraünnehir ve Civarının Fethi:

Velid, memleketin dört bir tarafında hâkim olan sulh ve sükûnet sayesinde kendisinden önceki halifeler devrinde kesilmiş olan fetihler dönemini yeniden başlatmağa muvaffak oldu. Bu fetihler sonunda, ülkesinin alanı doğu ve batıda çok genişlemiştir. Velid zamanında gerçekleştirilen bu fetihlerde komutanlarından üçünün büyük payı vardı.

Bunlar: Kuteybe b. Müslim el-Bahilî, Muhammed b. Kasım b. Muhammed es-Sakafî ve Musa b. Nusayr'dır.

Kuteybe b. Müslim, H. 86 yılında Haccac tarafından Horasan valiliğine gönderilmişti. Kuteybe, doğruca Belh'e gitti. Bölge hâkimleri ve nüfuz sahipleri kendisini karşılayıp, onunla birlikte hareket ettiler. Ceyhun nehrini geçtiklerinde kendisini Suğaniyan hükümdarı karşıladı, güzel ve çok hediyeler vererek ülkesini Kuteybe'ye teslim etti. H. 87'de Kuteybe, Beykend[49] üzerine yürüdü. Suğdlar'a taarruz ederek onlarla şiddetli çarpışmalar yaptı, neticede düşmanı hezimete uğrattı. Bozguna uğrayıp, parçalanan Suğdlar Kuteybe'den sulh istemeğe mecbur kaldılar. Onlarla sulh yapan Kuteybe, adamlarından birini buraya vali tayin etti. Ne var ki, Beykend halkı fırsat kollayıp, Kuteybe'nin yokluğundan istifade ile sulhü bozup onun valisine isyan ettiler ve neticede onu öldürdüler. Bunun üzerine tekrar dönen Kuteybe, şehri savaşarak "anveten" fethetti, buradan önemli miktarda ganimet elde ederek Merv'e döndü. Hicri 88 yılı ilkbahannda, kardeşi Beşşar b. Müslim'i Merv'de yerine bırakarak, fetihlerine devametti. Kermîniye[50] bölgesinde zafer üstüne zafer kazandı, sonra Buhara üzerine yürüdü, büyük bir müdafa ile karşılaştı, sonunda halkını sulh istemeye mecbur ettikten sonra şehri fethetti.

Buhara'nın fethini müteakip Kuteybe'nin yaptığı ıslahat sadece medeni durumlarla ilgili değildi, bilakis o, orduyla ilgili bazı düzenlemeler ve tedbirlere de başvurmuştu. Kendilerini muharip tabaka kabul etmeleri sebebiyle, Arapları tamamen kendi haklarını tercihe zorlayan kavmiyetçilik ruhu, İslâm ordusundaki İranlı askerlerin sayısını çok azaltmıştı... Bu sırada Horasan orduları şöyle teşekkül ediyordu:

---

49 Buhara ile Ceyhun arasında Buhara'ya bir konak mesafede yer alan bir şehirdir. 626 H.'de vefat eden Yakut el-Hamevi'nin zamanından önce harabeye dönmüştü.

50 Semerkant ile Buhara arasında, Suğdların bir şehriydi.

Basra ve çevresi halkından	- 9.000 asker
Bekroğullarından	- 7.000 asker
Temîm'den	-10.000 asker
Abdu'l-Kays'lardan	- 4.000 asker
Ezdlerden	-10.000 asker
Kûfe'den	- 7.000 asker
Mevali'den	- 7.000 asker
Toplam	-47.000 asker

54 bin kişilik asker içinde Mevaliden (Arap olmayan müslümanlar) olan asker sayısı sadece 7.000 civarındaydı. Bu birliğe Hayyan en-Nabtî komuta ediyordu ki, o, Deylemli'dir. Horasan'lı olduğu veya sadece dilindeki kekemelik dolayısıyla kendisine "Nabtî" denildiği söylenmiştir.[51]

Bu durum karşısında Kuteybe b. Müslim, fethedilen diğer şehirler ahalisi gibi ilk defa fethettikten sonra Buhara halkını da mahalli birliklerden oluşan ilâve kuvvetlerle kendisine yardımcı olmaya mecbur tuttu. Arap ordularıyla birlikte hizmet gören mahalli halkın çıkarmağa mecbur olduğu bu kuvvetlerin mevcudu 10.000–20.000 arasında değişiyordu. Gibb şöyle diyor: "Zikrettiklerimiz doğru olduğu takdirde, bu uygulamayı başlatan kişinin, Semerkant'ın fethini müteakip, Saîd b. Osman olması ihtimalden uzak değildir. Aynı şekilde, fethedilen diğer bölgelerde de, ihtiyaç anında komutanların emrine verilmek üzere bu yardımcı birliklerin teşkil edilmesi usulünün yayılmış olması mümkündür. Bu durum, Semerkant'ın Kuteybe b. Müslim tarafından kolay fethinin sebebini de açıklığa kavuşturur.[52]

51 İbnu'l-Esir, V, 6.

52 Gibb, 40.

Kuteybe kendisi Buhara'nın tanzimiyle uğraşırken kardeşi Abdurrahman'ı, küçük bir kuvvetin başında bir yıl önce yaptığı anlaşma ile Suğd meliki Tarhun'un vermeği garanti ettiği vergiyi almaya gönderdi. Abdurrahman bu yolda umulan başarıya ulaştı, alınmış rehinleri de Tarhun'a iade etti. Sonra kardeşi Kuteybe'nin yanına Buhara'ya döndü. Buradan da ikisi kışı geçirmek için Merv'e gittiler.[53]

Kuteybe H. 93 senesinde Harezm şehirlerini sulh yoluyla fethetti sonra da şiddetli çarpışmalar sonucu Semerkant'ı zaptetti. Burayı Abdullah b. Müslim'in idaresine vererek Merv'e döndü. Kuteybe, Semerkant'ın fethiyle Maverâünnehir bölgesinde durumunu iyice sağlamlaştırdı. Lakin bu şehrin fethi Gibb'in de dediği gibi,[54] Suğd bölgesinin tamamen fethi manasına gelmez. Arapların yaptıklarının tümü, kendilerine düşmanlıklarını gizleyen bir belde de, şehrin muhafazası için bir miktar Arap muhafız birlikleri koymaktan ibarettir. Semerkant'taki Arap komutanlar, hücumlar ve akınlar tertipleyerek nüfuzlarını tedricî olarak Suğd bölgesinin en ileri noktasına uzatmanın kendileri için gerekli olduğunu düşünmüşlerdi. Bu sebeble Buhara'nın fethi ile Semerkant'ın fethi arasında esaslı bir fark vardır. Buhara'nın fethi, geçim kaynaklarını kurutan hücum ve hamleler silsilesinin bir neticesi olarak gerçekleşmiştir. Neticede sakinlerin tamamı, Arapların tebâsı olmuş ve onların devamlı gelişen yüksek otoritesi altına girmişlerdir. Fakat Semerkant'ın fethi böyle olmamıştır; zira Araplar burayı kesin neticeli tek bir savaş sonunda ele geçirmişlerdir.

Lâkin Suğd bölgesinin tamamı, Araplara kesin olarak boyun eğmemiş; sadece zahiren onların hakimiyetini kabul etmiştir. Bu bölgeler, devam eden akınlar, çarpışmalar ve sıkıntılara sık sık sahne olmuştur. Bu dönem şairlerinden biri, bu beldelerin dağılıp, hebâ olan servetinden, kuru çöl haline gelen topraklarından bahsedip onları canlı bir şekilde anlatarak bize yardımcı olmuştur:

53 İbnu'l-Esir, IV, 226-227.

54 S. 47-47 vd.

"Kuteybe her gün sefer ve baskın tertipleyip mala mal katıyor. Bahilî (Kuteybe) öyle bir taç giydi ki, daha önce siyah olan saçları ağarıncaya kadar çıkarmadı. Ordularla Suğd ülkesini fethetti. Suğd'u çıplak ve yoksul bıraktı. Çocuk babasını kaybettiği için ağlıyor, elemli baba da çocuğu için."[55]

Bazıları, Semerkant'ın fethinden sonra, Kuteybe'nin maksadının önceden Buhara'da yaptığı gibi, Suğd bölgesinde Arapların hâkimiyetini sağlamlaştırmak olduğunu sanırlar. Fakat biz onun müslüman Arap Devletinin hudutlarını Asya'nın ortalarına uzatmağa karar verdiğini, Buhara civarına yönelerek Ceyhun nehrini geçtiğini görüyoruz. Bu nehri geçtiği yerde Harezm, Buhara, Keş ve Nesef şehirleri halkından 20.000 kişilik bir askerle buluştu.[56] Sonra müteakip yılda fetihlerine başlangıç olarak seçtiği Fergânaya[57] yürüdü. Hocend'e[58] kadar ilerledi. Hocend'de zikre değer bir direnişle karşılaşmakla birlikte neticede büyük bir zafer kazandı. Sonra da Fergana'nın merkezi Kâşân üzerine gitti, burasını da fethederek müteakiben Merv'e döndü. Merv'de bulunduğu esnada Halife Velid b. Abdülmelik'in mektubu geldi, Halife komutanına şöyle diyordu:

"Muhakkak ki, Mü'minlerin Emiri, karşılaştığın sıkıntılar; bunlara karşı verdiğin çetin mücadele ve müslümanların düşmanlarıyla giriştiğin mukaddes cihadlarda gösterdiğin üstün çaba ve gayretten haberdardır. Mü'minlerin Emiri, seni yüceltecek ve senin için gerekeni yapacaktır, bundan endişen olmasın. Gazana devam et ve Rabbi'nin mükâfatını bekle. Mü'minlerin Emiri'ne mektup göndermeği de ihmal etme! Ki, bunlarla ben senin girdiğin mücadeleleri ve bulunduğun sınırları gözler olayım."[59]

---

55 İbnu'l-Esîr, IV, 226-227.

56 Belâzürî, Fütûh'l-Buldân, 437; Taberî VIII, 91.

57 Türkistan'a sınır bir bölgedir, Hocend bu bölge şehirlerindendir.

58 Seyhun üzerinde meşhur bir şehirdir, Semerkant'la arası yaklaşık on günlük bir mesafedir.

59 Taberî VIII, 91-96; İbnü'l-Esîr, IV, 238-239.

Maverâünnehir bölgesinin fethi neticesinde bölge halkı, İslâm'ı kabul etmişti. Şöyle ki: Kuteybe, Semerkant'a gelince burada çok sayıda put bulunduğunu görmüştü. Bu putlara ibadet eden halk, putlara karşı gelen kişinin hemen o saat öleceğine inanıyorlardı. Ne var ki, bu müslüman fatih, hurafelerin tahrik ettiği bu korkutucu şeylere aldırış etmedi ve putları yaktı.

İbnu'l-Esîr şöyle der: "Getirilen puthane, büyük köşkler gibiydi. Kuteybe putların dışarı çıkarılmasını emretti. Bu sırada kendisine gelen Gavzek: Affedersiniz! Sakın onlara hakaret etmeyesiniz, çünkü onların içinde, kendilerini yakanları helâk edecek putlar vardır, dedi. Kuteybe: Onları elimle kendim yakacağım, dedikten sonra, ateş istedi, tekbir getirdikten sonra onları tutuşturdu ve yaktı.[60]

Buna rağmen Asya ortalarında İslâmî fetihlerin başladığı dönemin ilk safhasında, bu bölge halkının İslâm'a dönmesi yavaş seyretmiştir. Anlaşıldığına göre bu bölgenin halkı bir müddet İslâm'ı kabul ettiklerini izhar etmeğe devam etmiştir. Sonra da fetih ordularının çekilmesini fırsat bilip, maskelerini çıkararak halifeye itaattan vazgeçmiş ve ondan yüz çevirmişlerdir. Müslüman fatih Araplar, dinlerini yerli halka kabul ettirmek hususunda istenen başarıyı gösterememişlerdi. Öyle ki, Kuteybe, Buhara'nın fethini ancak dördüncü defada tamamladı ve halkını İslâm'ı kabule teşvik etti. Bu bölgeler halkından müslüman olanlar, vatandaşlarının şiddetli mukavemetiyle karşılaştılar. Hattâ, her müslüman, hayatını muhafaza edebilmek için gittiği her yerde silah taşımak zorunda kalmıştı. Müslümanlar, mescidlerde veya diğer umumî yerlerde silahlarını kuşanmaksızın bulunmaya cesaret edemiyorlardı. Ayrıca bu dönemde yeni müslüman olmuş kişilere arkadaşlık etmeleri için adam görevlendirmek gerekiyordu. İşte bu şekilde müslümanlar, yerli halkı dinlerine çekebilmek için büyük gayret ve çaba göstermişlerdir, hatta cuma namazlarında camilerde bulunmaları için onları mal ile çekmeye

60 İbnu'l-Esîr, IV. 235.

çalışmış, hepsinin Kur'ân'ı kolay ve çabuk anlayabilmeleri için Arapça yerine Farsça olarak okumalarına bile müsamaha etmişlerdi.[61]

b- Çin Fethine Teşebbüs:

Rasûlullah (s.a.)'ın şöyle dediği rivayet edilir: "İlmi Çin'de bile olsa arayınız."[62] Bu sözün Rasûlullah (s.a.)'ın lisanı üzere gelmiş olduğunu gösteren tarihi bir delil, elimizde mevcut olmamakla beraber, onun bu ülkenin ismini bilmiş olması imkân harici değildir. Çünkü Çin ile Arabistan arasındaki ticarî ilişkiler, O'nun doğumundan uzun zaman önce sağlanmış ve iyi bir seviyeye getirilmişti. Suriye bölgeleri ve Akdeniz limanlarına sevkedilen şark ürünleri, önemli ölçüde Arabistan üzerinden taşınırdı. Milâdî 6. asırda Çin ile Arap ülkeleri arasında Seylan yolu üzerinden gerçekleştirdikleri önemli ölçüde ticari ilişkiler vardı. 7. asrın başlarında da Çin, İran ve Arabistan arasındaki ticarî ilişkilerde Arabistan, tüccarların başlıca pazarıydı. Çin tarihlerinde, Araplardan ilk defa T'sang (618–907 M.) devleti hâkimiyetinin başladığı dönemlerde söz edilmiştir ki, tarihler bu yeni dinin akide ve esaslarından kısaca bahsettiği gibi Medine'de İslâm toplumunun doğuşuna da işaret ederler.

İran'da Sasanîlerin son hükümdarı Yezdecird, vefat ettiği sırada oğlu Firuz, Araplara karşı savaşmak için Çin hükümdarlarından yardım istemişti. Ne var ki Çin İmparatoru, İran'ın istenilen orduları gönderemeyeceği kadar uzakta ve yolun meşakkatli olduğunu bildirmişti. Fakat İmparatorun müslümanların halifesine bir elçi göndererek, saltanatını bırakıp kaçan Yezdecird'in hakkını müdafa ettiği söylenmektedir. İmparatorun, elçisine, Arap Yarımadasında ortaya çıkan bu yeni devletin güç ve kudretini, topraklarının genişliğini araştırmak görevini de verdiği muhtemeldir. Hz. Osman'ın, bu Çinli elçinin dönüşünde kendisine refakat etmek üzere komutanlarından birini gönderdiği, İmparatorun da kendisine gönderilmiş olan bu ilk müslüman elçiye iyi davrandığı söylenir.[63]

---

61 Belâzûrî, Fütûhu'l-Bûldan, 407; Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 243.

62 Kenzu'l-Ummâl, V, s. 202

63 Arnold, ed-Da-vetü ile'l-İslâm 333.

Velid b. Abdülmelik devrinde, meşhur Arap komutanı Kuteybe b. Müslim'in, Maverâünnehir bölgesindeki fetihleriyle iktifa etmediğini, bilakis h. 96 da büyük bir ordunun başında Çin hududuna ayak bastığını görüyoruz. Kuteybe bu maksatla yol alırken, Velid b. Abdülmelik'in vefat haberi kendisine ulaştırıldı. Bu haber, Kuteybe'yi cihada devam etmekten alıkoymadı. Aksine o, yoluna devam ederek Çin'e yaklaştı ve Hübeyre b. Müşemrec el-Kilâbi başkanlığındaki bir heyeti hükümdara gönderdi. Kuteybe ile Çin hükümdarı arasında birkaç defa elçiler gidip geldikten sonra, Çin hükümdarı elçilere şöyle dedi: "Komutanınıza gidip geri dönmesini söyleyiniz. Ben onun hırsını ve ordusunun azlığını öğrenmiş bulunuyorum. Eğer çekip gitmezse, sizi ve komutanınızı helâk edecek ordular gönderirim." Hubeyre ona şöyle cevap verdi: 'Süvarilerinin öncüleri senin ülkende, arkası da zeytinlerin yetiştiği ülkede olan bir orduya sahip komutanın askeri nasıl az olur? Dünya zevklerine kadir olduğu halde, onları terkederek seninle çarpışan kimse nasıl haris olur? Senin bizi ölümle tehdidine gelince, bizim için takdir edilmiş müddet (ecel)lerimiz vardır. Ecelimiz geldiğinde bize en şerefli olanı savaşta öldürülmektir. Biz ölümden nefret edecek ve korkacak değiliz." Çin hükümdarı, müslüman elçilere komutanlarının ne istediğini sordu. Hübeyre: "O, ülkenizi çiğnemeden, meliklerinizi damgalamadan ve kendisine cizye verilmeden dönmeyeceğine dair yemin etmiştir." karşılığını verdi. Bunun üzerine hükümdar: "Biz onun yeminini yerine getirmesini sağlarız: Şöyle ki, ülkemiz toprağından kendisine bir parça toprak göndeririz, onu çiğner, bazı çocuklarımızı göndeririz onları damgalar, ayrıca ona razı olacağı kadar vergi göndeririz"[64] dedi. Sonra içinde toprak bulunan altın tabaklar getirtti, bir miktar ipek ve altını meliklerinin oğullarından dört genç ile birlikte müslüman elçilere teslim etti. Elçiler kendisine gelince Kuteybe; parayı kabul etti, gençleri damgalayıp geri gönderdi ve toprağı ayağının altına aldı. Müteakiben Merv'e döndü.

Çin tarihçileri, Halife Hişam b. Abdülmelik'in Süleyman adındaki bir elçiyi İmparator T'sang'a gönderdiğini kaydederler. Çin ile Müslüman Arap Devleti arasında başlayan siyasî ilişkiler, bu imparatorun son dö-

64 Taberî, VIII, 100-101.

nemlerinde saltanatını gasbetmeğe çalışanlardan biri tarafından tahttan indirilmesi ve onun da tahtını geri almak için oğlu Su Tsung lehine saltanattan çekilmesi sırasında yeniden ehemmiyet kazanmıştır. Söyle ki: Su Tsung, Abbasî Halifesi Ebu Cafer Mansur'dan imdad istemiş, halifenin kendisine gönderdiği Arap kuvvetleri, saltanatını yeniden ele geçirmesine yardım etmişti. Çin'e yardım için gönderilen bu Arap askerleri, ülkelerine dönmemiş, Çinlilerle evlenmiş ve orada yerleşmişlerdir.[65]

c- Sind'in Fethi:

Müslümanların Hindistan üzerine akınları, çok erken dönemlerde başlamıştır. Bu bölgeye ilk birlikler, Rasülullah (s.a.)'ın irtihalinden onbeş yıl sonra gönderilmişti. Dolayısıyla bu ülkeye kuzeybatı cihetinden yönelen Arap akınları coşmaya başlamış, bu hamleler Milâdî XVII. asra kadar devam etmiştir. O dönemden itibaren mücahidlerden bir kısmı, bu ülkelerde yerleşmiş, İslâm medeniyetinin ilerlemesinde büyük tesiri olan devletler kurmuşlardır.

Belâzurî şöyle der: "Hz. Ömer (r.a.), Hicretin 15. yılında Osman b. Ebi'l-As es-Sakafi'yi Bahreyn ve Umman valiliğine tayin etti. Kardeşi Hakem'i Bahreyn'e gönderen Osman, Umman'a gitti, ordusunun bir kısmını ise deniz yoluyla Tâne'ye gaza için göndermişti. Ordusu gazadan dönünce Hz. Ömer'e bir mektupla olup bitenleri bildirdi. Hz. Ömer ise kendisine şöyle yazdı: "Ey Sakif'in kardeşi! Sen kurdu, odun üzerine bindirmişsin. Allah'a yemin olsun ki, gönderdiğin bu müslümanlar, felakete uğramış olsalardı, kavminden onlar kadarını tutar alırdım."[66] Osman b. Ebi'l-As, aynı şekilde kardeşi Hakem'i Bervas, diğer kardeşi Muğire b. Ebi'l-As'ı da Hindistan'ın batı sahilinde yer alan Deybul'e gönderdi. Burası bugün Karaçi adıyla bilinir, orada düşmana rastlayan Muğire onlara karşı zafer kazanmıştı.

Hz. Osman, halife olduktan sonra Irak valiliğine Abdullah b. Amir'i getirdi. Valiye emir göndererek, Hindistan'a keşif için adamlar göndermesini ve Hindistan hakkında bilgi vermesini istedi. Abdullah, Hakîm

65 Arnold, ed-Da'vetü ile'l-İslâm, 332-333.

66 Fütuh, 438.

b. Cebele el-Abdî'yi bu işle görevlendirmiş, o da görevini ifa edip döndükten sonra halifeye Hindistan hakkında bilgi vermişti. Hicrî 39 senesinde Halife Hz. Ali (r.a.)'nin, Haris b. Mürre komutasında bir birlik göndermesine kadar bu bölgede hiçbir müslüman birliği çarpışmalarda bulunmadı. Burada çok miktarda ganimet ve esir elde eden Haris, H. 42 yılında Horasan'a komşu Kîkân bölgesi topraklarında öldürüldü.

Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında, H. 44 yılında bu cephede savaşan Mühelleb b. Ebî Sufra, fetihlerini Kabul ve Multan arasında kalan topraklara kadar genişletti. Daha sonra müslümanların bu bölgedeki fetihleri daha da genişleyerek Kûkân, Kîkân ve Deybûl'ü içine aldı.

Velid b. Abdülmelik zamanında, (86–96 / 705–715) Haccac b. Yusuf es-Sakafi, Muhammed b. Kasım'ı Hindistan'ın fethiyle görevlendirdi. Hicri 89 yılında buraya gelen Muhammed b. Kasım, Deybûl'u muhasara ederek şehri savaş yoluyla fethetti. Deybûl'de bir mescid inşa ettiren komutan, Bîrûn üzerine yürüdü; bölge halkı kendisini iyi karşılayarak şehirlerine girmesine izin verdiler ve barış yaparak onun şartlarını kabul ettiler.

Muhammed b. Kasım, fetihlerini genişleterek o dönemde Mihran ismiyle bilinen Sind nehrine kadar ulaştı. Burada Sind hükümdarı Dahir ile karşılaştı. Dahir ve askeri, filler üzerinde savaşıyordu, yapılan şiddetli savaş Dahir'in katli ve ordusunun hezimetiyle sona erdi. Medâînî, Dahir'i öldüren kişinin Kilâboğullarından bir adam olduğunu zikreder.[67]

Muhammed b. Kasım, böylece fetihlerini Sind bölgesinin bütün köşelerine ulaştırmış oluyordu, sonra fetihlerine devamla Multân'a ulaşarak oraya girdi. Ancak bu sırada, müslümanların erzakı tükenmiş, açlık ve susuzluktan helâk olmakla yüz yüze gelmişler; hatta binek hayvanlarının etini yemek zorunda kalmışlardı. Muhammed b. Kasım, şehri fethetti, puthane bakıcı ve muhafızlarını, ibadet ettikleri bölgede cereyan eden çarpışma esnasında katletti. Puthane, Hıristiyanların kiliseleri ve Yahudilerin havralarına benziyordu. Belâzurî şöyle diyor: "Multan'da bir put vardı ki, ona mal ve paralar armağan ediliyor, adaklar sunuluyor,

67 Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, 442-444.

Sind ahalisi haccetmek üzere buraya geliyor, bu putu, tavaf ediyorlar ve haclarını yapıp, saç ve sakallarını traş ediyorlardı. Ve onlar puthanede bulunan bu putun, Eyyûb (a.s.) olduğuna inanırlardı."[68] Multân Pencab eyaletinin güney bölgesinde Hind hacıları için meşhur bir merkezdi. Yakût şu bilgiyi verir: "Orada Hintlilerin tapınağı bir put vardı. Ülkenin en uzak noktalarından buraya hac için gelinir, Puthaneye ve orada ibadete çekilenlere infak edilmek üzere çok miktarda mal bağışlanarak puta yaklaşmağa çalışılırdı. Multân, bu putun adını almıştır. Put'un bedenine kırmızı sahtiyana benzer bir deri elbise giydirilmişti. Onun vücudundan sadece iki gözü görülürdü. Gözleri iki mücevher olup, başının üzerinde altın bir taç bulunmaktaydı. Kaidesi üzerine bağdaş kurmuş şeklinde olup, iki kolunu iki dizi üzerine uzatmıştı. Araplar Multân'ı "Altın evi kapısı" (ferecu beyti'z-zeheb) olarak isimlendirirler. Çünkü Multân, İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilmiş, darlık ve sıkıntı içerisinde olan gaziler burada kendilerine bolluk getiren büyük miktarda altın bulmuşlardı."

Ömer b. Abdülaziz halife olunca (99–101/717–720) hükümdar ve emirlere, onları İslâm'a davet için mektuplar yazdı; müslüman oldukları takdirde, ellerinde olanın kendilerine bırakılacağı, lehte ve aleyhte müslümanlarla eşit haklara sahip olacaklarını vadetti. Bu hükümdar ve emirler önceden Ömer b. Abdülaziz'in şahsiyet ve karakterini öğrenmişlerdi. Dahir'in oğlu Halişe ve diğer hükümdarlar İslâm'ı kabul ederek, Arapça adlar aldılar. Ömer b. Abdülaziz'in valisi Amr b. Müslim el-Bahîlî, Hindistan'ın bazı bölgelerinde cihatta bulundu. Hişam b. Abdülmelik zamanında (105–125 / 724–743) müslümanlar Hindistan'dan çekildiler. "Daha sonra Hakem b. Avane el-Kelbî, fethedilen Hint bölgelerine vali tayin edildi. Kassa ahalisi hariç halk irtidat ederek kâfir olmuşlardı. Müslümanlar, sığınacak bir şehir veya kale bulamadıklarından, Hakem, Hindistan'a yakın küçük gölün arka tarafında bir şehir kurmuş, bu şehre "el-mahfûza" (muhafaza altına alınmış) adı vererek burasını kendileri için bir sığınak, bir kale, bir yurt haline getirmiştir."[69]

68 Belâzurî, age, 445.

69 Belâzurî, Age, 446-449.

d- Endülüs'in Fethi

dd. Endülüs'ün Fetihten önceki durumu:

İspanya, Milâdî 5. asırda Vandal kabileleri tarafından istila edilinceye kadar Romalıların hâkimiyeti altında idi. Bu dönemden itibaren bu ülkeye "Vandalosya" yani "Vandalların ülkesi" adı verildi. Araplar ise bu ülkeye "el-Endelûs" dedikleri gibi "el-Cezire" adını da vermişlerdir.

Milâdi 6. asrın başlarında (507) İspanya'yı istila eden Batı Gotları, Vandalları buradan Kuzey Afrika'ya sürdüler. Müteakiben Gotlar, İspanya'da kuvvetli bir devlet kurdular. Ne var ki, çok geçmeden zayıfladılar ve parçalanmaya yüz tuttular. Eşraf ve din adamları, ülkeyi büyük mâlikânelere ayırdılar, muhteşem köşklerde oturup, boş şeylere ve eğlencelere daldılar. Şecaatli atalarının sahip olduğu kahramanlık ruhu öldü. Orta tabakanın çoğunluğunu teşkil eden ziraatçılar ve tüccarlara ağır vergiler yükleyerek zor duruma soktukları gibi, sanat ve ziraatı sefil ve aşağılık bir hayat süren kölelerin ellerine bıraktılar.

Hıristiyan kardeşliğini savunan din adamları, zenginleyip geniş çiftlik sahibi olduktan sonra, anane halinde devam eden siyasete uydular, Romalı asilzadelerin ve kendilerinden sonra Got zenginlerinin yapmış olduğu gibi köle ve cariyelerine zulümle muamele ettiler. Din adamları, kendi zümreleri için, Thomas Arnold'un dediği gibi, devlet işlerinde önemli bir nüfuz kazandılar. Piskoposlar ve diğer kilise büyükleri Milli Meclis'e girmişlerdi. Mühim devlet işlerini karara bağlamak için yapılan ulusal oturumlara ve hükümdarın seçimi için akdedilen özel toplantılara katılırlar, hatta kendi kararlarını kabul etmekten çekindiği takdirde hükümdarı azletmek yoluna gidebilirlerdi. Papazlar ulaştıkları bu kuvvet ve nüfuzu, İspanya'da kalabalık bir nüfusa sahip olan yahudileri sıkıştırmak için bir vesile edindiler. Hıristiyanlığa girmek istemeyenlere karşı şiddetli emirler çıkartıldı.[70] Yahudiler, kendilerine zulmedilmesi ve zor duruma düşürülmeleri sebebiyle birkaç defa isyana teşebbüs ettiler; fakat her defasında isyanları bastırıldı, yurtları yakılıp yıkıldı, içlerinden çoğu hıristiyanlığı kabule mecbur kaldı.

---

70 Belâzurî, Age, 154-155.

Aşağı tabaka, ülkenin ziraatiyle uğraşan köleleri içine alıyordu. Orta tabaka ise, kölelerin karşılaşmış olduğu hayat sıkıntısından daha kötü şartlar içinde bulunuyordu; zira devletin yükünü kaldırmak onların üzerine düşüyordu. Onlar vergi ödüyor ve zenginler için mallar toplamağa da mecbur tutuluyorlardı; bu durum orta tabakanın ortadan kalkması ve iflasına götürüyordu.[71] İspanya'da cereyan eden bütün bu sıkıntı ve şiddetin yanında hicrî 88, 89, 90 senelerinde yayılan vebanın, halkın yarısından fazlasının ölümüne sebep olduğu da söylenmiştir.

Kuzey Afrika halkının müslüman Arapların idaresine tabi olup, onların adaletinden yararlandıkları dönemde, Endülüs'ün durumu, işte böyleydi. İspanyollar ve hasseten yahudi ve kölelerin, zalim Got idaresinin ateşinden kurtulmayı arzu etmesine şaşmamak gerekir. Onları, bir idarenin yerini diğer bir idarenin alması pek alâkadar etmiyordu. Saltanata Arapların "Gitişa" olarak isimlendirdiği Vitiza geçmiş; fakat çok geçmeden 709 M. yılının sonunda azledilmişti.

Milâdî 8. asrın başlarında Müslüman Araplar, Kuzey Afrika'da Atlas Okyanusu sahillerine ulaşıp Herakl boğazını gördüler. İspanya'nın doğu vilayetlerini de gözleriyle görmüşlerdi. Bu ülke, iki asra yakın bir süredir müstebit ve zalim Got idaresi altındaydı. Araplar, Hicri 1. asrın ikinci yarısında, İspanya'yı Kuzey Afrika cihetinden fethe teşebbüs ettiler. Got Hükümdarı Vampa (672–680) zamanında İspanya sahillerine hücuma başladılar. Vampa'dan sonra İrfenc (Ervige) hükümdarı olmuştur ki, bunun zamanında yahudilere işkence ve zulmetmek için özel kanunlar çıkarılmıştı. Ondan sonra tahta Egica oturdu. Egica devrinde İspanya yahudileri, Kuzey Afrika'yı fethetmiş olan müslüman Arapların da yardımıyla İspanya'da siyâsî düzeni değiştirmek için geniş boyutlu bir komplo hazırlamışlardı (M. 694). Bu plan ve görüşmeler ortaya çıkınca yahudilerin hıristiyanlaştırılması ve hıristiyanlığı kabul etmeyenlerin ülkeden uzaklaştırılması için birkaç kanun çıkarılmıştır. Ne var ki, bu siyaset doğru olmaktan çok uzaktı.

---

71 Lane-Poole, el Arabu fi İspanya, arapça terc. Ali el-Carim, 5-6, 8.

Egica'nın yerine tahta 701 yılının başlarında Achila geçti. Saltanatı, bu yılın ilkbaharında, Got ileri gelenleri ve din adamları tarafından azledilmesiyle son buldu. Kendisini azledenler, Got ordusunun komutanı Rodrik'i[72] tahta geçirdiler. Rodrik, İspanya'da Gotların son hükümdarı olmuştur. Lâkin bu hükümdar çok geçmeden şehvet ve arzularına esir olmuş, halkı kendisinden nefret etmiştir. Onun zamanında saltanatını yeniden ele geçirmeyi deneyen devrik kral Achila liderliğinde kuvvetli bir grup ile imparatora yardım eden diğer bir grup ortaya çıkmıştır.

Abdülaziz b. Mervân'ın azatlısı Musâ b. Nusayr, Halife Velid b. Abdülmelik tarafından Kuzey Afrika valiliğine tayin edildi (h. 88).. Musa tayin üzerine, bir ordu ile Mısır'dan Kuzey Afrika'ya doğru yola çıktı. Buraya ulaştığı esnada kendisine diğer bir ordu daha katıldı. Musa, ordusunun öncü birliklerinin başına azatlısı Tarık b. Ziyad'ı komutan tayin etti. Müteakiben Musâ, Berberîlerle savaşıp, Emevîlerin nüfuzunu genişletmeye ve Tanca'ya varıncaya kadar Mağrib'in bütün köşelerinde İslâm'ı neşretmeğe başladı. Tanca, onların en büyük yerleşim merkezi ve başşehirleri idi, Musa burayı muhasara etti, şehir düştü ve halkı İslâm'ı kabul etti. Musâ, Tarık b. Ziyâd'ı şehrin vâliliğine tayin etti.[73]

Böylece Musâ ve Tarık, Mağrib bölgesinin tamamının fethine muvaffak oldular. Mecazu'z-Zukak (Cebel-i Tarık boğazının en dar yeri)'ın Afrika kıyısındaki müstahkem Septe şehri dışında fazla mukavemet görmediler. Septe Lane Poole'ün de dediği gibi[74] Akdeniz'in güneyindeki diğer şehirler gibi Bizans İmparatorluğuna bağlıydı. Ancak Bizans'ın başşehri Kostantiniyye'den uzaklığı sebebiyle, idarî bakımdan Bizans'a bağlı olduğu halde, yardım talebiyle İspanya devletine yönelmiş, kendisini koruması ve savunması için Tuleytula hükümdarına yaklaşmış ve gerçekte ona bağımlı duruma gelmişti. Ne var ki İspanya'nın kendilerine yardımı, fetihlerini doğuda Çin, batıda Herakliyus'un sütunlarına yani Atlas Okyanusu sahillerine kadar ulaştıran fatih Arapların

72 Dozy, The Moslems in Spain, 231. (Rodrik Araplarca Luzerik veya Ruzerikolarak telaffuz edilir).

73 Makkarî, Nefhu't-Tıb, I. 108.

74 el-Arab fi İspanya, 4.

dalga dalga yayılan akınlarını, engellemeğe kâfi gelmedi. Diğer taraftan, İspanya kralı Rodrik ile yine kendileri tarafından tayin edilen Septe Hâkimi Kont Julien arasında düşmanlık ortaya çıkmıştı. İşte bu düşmanlık, müslüman Arapların Endülüs'e girmesi için geniş bir kapı açmış, gaziler için fetih yolunu kolaylaştırmıştır.

db. Endülüs'ün Müslüman Araplar tarafından fethi:

Septe muhafızı Kont Julien, kızına yaptığı kötü muamele[75] sebebiyle Rodrik'e karşı düşmanlıkla dolu olduğundan, ondan kurtulmak gayesiyle devrik kral Achila taraftarıyla anlaşmış, Rodrik'ten böylece kendi nefsi için de intikam almak isteğiyle toplantılarına katılmıştı. Kont Julien, Kuzey Afrika'daki Arap ve Berberî ordularını, kinini yatıştıracak, intikamını alarak arzularını gerçekleştirecek en iyi vasıta olarak buldu. Musa b. Nusayr'ı ziyaret ederek, kendisiyle harbe son verdiğini artık savaşmayacağını açıkladı ve Endülüs'ün fethinden sözetti, ülkenin güzellik ve üstünlükleri, suların bolluğu ve tatlılığı, meyvelerinin bolluğu, ziraata çok elverişli oluşu, lüks ve refahı sağlayacak her türlü üstün imkânlara sahip oluşu gibi çeşitli hususları tasviretti. Bütün bu imkânlara rağmen halkının durumunun zayıf olduğunu, fakir olduklarını, sıkıntı ve darlık içinde bulunduklarını anlattı. Musa'yı Endülüs'teki bu nimetlere teşvik etti. Musâ, Julien'in teşvikini ihtiyatla karşıladı, onunla müslümanlara yardım etmesi için anlaştı ve ondan kendi milletine karşı müslüman askeri adına keşif görevi yapmasını, Endülüs'e giderek orada yağma yapıp aynı zamanda kendilerine Endülüs'ün durumu hakkında bilgi getirmesini istedi. Julien, bunları kabul etti, kendi halkından bir ordu hazırladı, iki gemi ile boğazı geçip el-Cezîretü'l-Hadrâ sahillerine indi. Saldırılar tertipledi, savaş yaptı, bir çok kişi öldürüp, esirler aldı. Bir müddet orada kaldıktan sonra yanındakilerle beraber salimen döndü. Bu haber, müslümanlar arasında yayılınca Julien'e ısındılar ve ona güven duydular. Bu olay h. 90 yılının sonuna doğru olmuştu.[76]

---

75 Makkarî, Nefhu't-Tıb, I, 109; Bradley, The Goths, s. 358.

76 Makkarî, Age, I, 119-120.

Musâ b. Nusayr, başlangıçta tereddüde düşen sonra da Kont Julien'in müslümanları tehlikeye atmak istemediğinin anlaşılmasına kadar yol gözetlemesini emreden Halife Velid'in emrine uymayı gerekli gördü. Müteakiben, 91/710 yılında 100 atlı 400 piyadeden meydana gelen 500 mücahidın başında, Berberî asıllı Tarif b. Malik'i İspanya üzerine gönderdi. "Tarif Adası" bu Tarif'e nisbet edilmiştir. Kont Julien'e ait dört gemi ile denizi geçen Tarif, Julien'in de yardımıyla Endülüs'ün güney kıyılarında gaza ederek, Gotların savunma imkânlarının olmadığını kesinlikle tesbit ettikten sonra aldığı ganimetlerle döndü.

Tarif'in Ispanya sahillerinde bu çarpışmalardaki başarısı, Musa b. Nusayr'ı Endülûs'ün fethine cesaretlendirdi. Bu son derece önemli iş için ordusunun komutanı ve Tanca valisi, azatlısı Tarık b. Ziyad'ı görevlendirdi. Onu da Tarif gibi, keşif maksadıyla gönderdiği de söylenir.

Tarık b. Ziyad, İslâmî fetihlerde büyük payı olan azatlılardan biridir. Onun gibi meşhur bir fatih ve eşi az bulunur bir komutanın soyu hakkında tarihçilerin ihtilafa düşmesi, hayreti mucibtir. Bazıları onun Berberî asıllı olup, günümüzde Tunus ismi verilen İfrikıye beldelerinden Nefzâve şehri Berberilerinden olduğunu belirtir. Bir başka rivayete göre Berberî Zenâtâ kabilesinden olduğu zikredilirken, bazıları da onun Hemedan şehri halkından İran asıllı azatlılardan olduğunu belirtirler. İsminin Tarık b. Ziyad olmayıp, Tarık b. Amr olduğu da söylenir. Bu ihtilâfa rağmen, onun Musa b. Nusayr'ın azatlısı olduğunda şüphe yoktur. Musa b. Nusayr, Tarık'a güvenmiş, ona değer vererek bazı ordularına komutan tayin etmiştir. Berberîlerle yaptığı savaşlarda ordusunun öncü birliklerinin başına geçirmiş, bu bölgelerin fethinden sonra onu Tanca şehrinin valiliğine getirmişti. Sonra da onu Endülüs'ün fethine teşvik etmiştir; zira onda, cihadlarda samimiyetindeki şöhreti, fasih bir konuşma, üstün bir açıklama kabiliyeti ve dinleyicilerinin kalblerinde derin tesir uyandırmakla temayüz etmesinin de üstünde, sağlam karakter, şiddete dayanıklılık, kahramanlık, kuvvetli azim ve irade, kalb kuvveti, keskin ve isabetli kararlılık hasletlerini görmüştü. Böyle yapı ve ahlâka sahip olan bir komutan, öyle büyük bir işe güç yetirecek kimselerin başında gelir. Bütün bunların yanında Berberî asıllı olan Tarık b.

Ziyad'ın askerinin ekseriyyeti de Berberî idi. Bu sayede onların kalblerine girmeye, iyi yönetmeye, ruhlarına tesir etmeye, zafer yolunda onlardan yardım almağa muvaffak olmuştur.

Tarık b. Ziyad hicrî 92 (711 M.) yılının Şaban ayında, Kont Julien'in kendisi için hazırladığı dört gemi ile 7.000 kişilik müslüman ordusunun başında denizi geçti. Gemisinin güvertesinde olan Tarık, kâinatın acaibliklerini düşünüyor ve kalbini Allahu Teâlâ'ya yöneltmiş O'ndan yardım umarak gökyüzünü seyrediyor, O'nun yüce Rasülünü ve onun İslâm'a davet yolunda çektiği sıkıntı ve elemleri düşünüyordu ki, bir ara kendini hafif bir uyku kapladı. Bu kısa uykusu anında Tarık, Rasülullah (s.a.)'ı ve onun etrafında yaylarını germiş, kılıçlarını kuşanmış bir halde duran ashabını gördü. Rüyasında Peygamber Efendimiz (s.a.), kendisine: "Ey Tarık! yoluna davam et" buyuruyordu. Tarık, Peygamberimiz ve ashabının kendisinin önünde Endülüs'e girdiklerini görmüştü uykusundan sevinçli bir şekilde uyandı. Rasülullah'ın müjdesiyle başarıya ulaşacağından emindi ve zafere ulaşacağından artık şüphe etmiyordu.

Donanma gemileri, günümüze kadar Tarık b. Ziyad'a nisbetle "Cebelu Tarık" adıyla bilinen büyük kayalardan oluşan dağlık bölgenin yanında "el-Hadrâ" yarımadasının önlerine demir attılar. Müslümanlar, İspanya'nın güneyinde el-Buheyra denilen yerde (Janda adındaki göl kıyısında) karaya çıktılar. Bu sırada Vizigot Kralı Rodrik, Kuzey İspanya'da Meblûne şehrinde Achila'nın isyanını bastırmakla meşguldü. Müslümanların İspanya toprağına ayak bastıklarını duyunca, memleketini kuşatan tehlikenin büyüklüğünü anlayarak sür'atle güneye hareket etti. Çok kalabalık askerden oluşan ordular topladı, askerinin sayısının 70.000 veya 100.000 olduğu söylenmektedir.

Lakin techizat, yiyecek ve içecek bakımından her türlü imkâna sahip bu kalabalık ordular, Tarık b. Ziyad'ı kesin kararından vazgeçiremedi veya imanını zaafa uğratmadı; aksine o birbiri peşinden kale ve şehirleri fethetmeye başladı. el-Ceziretü'l-Hadra bölgesi halkından müslümanların eline düşen ihtiyar bir kadın, Tarık b. Ziyad'ı görünce, meydana gelecek olayları önceden bilen bir kocası olduğunu, kendilerine

ülkelerine girecek ve orayı ele geçirecek bir komutandan bahsettiğini, bu komutanın bazı özelliklerini belirttiğini söyledikten sonra Tarık b. Ziyad'ı süzerek; "Onun kafası büyük olacaktı, işte sen öylesin. Sol kürekleri üzerinde kıllı bir beni olacaktı, eğer böyle benin varsa, kocamın bahsettiği komutan sensindir" dedi. Tarık elbisesini sıyırınca sırtında kadının bahsettiği şekildeki ben görülmüş, Tarık ve yanındakiler buna çok sevinmişlerdi."[77]

Rodrik'in kalabalık ordusundan haber alan Tarık b. Ziyad, Musa b. Nusayr'a haber göndererek Rodrik'e karşı durabilmek için yardım istedi. Musa, onun talebini 5.000 asker göndererek karşıladı. Böylece müslüman ordusunun asker sayısı 12.000'e ulaşmış oluyordu. Kral Rodrik ordusunun gelişini öğrendiklerinde müslümanların korkusu artmıştı; lakin bu haber Tarık b. Ziyad'ın sadece kahramanlık ve cesaretini artırmış, bu coşkunluk içinde askerlerine karşı veciz bir hitabede bulunmuştu. Askerinin ortasında ayağa kalkan Tarık b. Ziyad, Allahu Teâlâ'ya hamd ve senâ'da bulunduktan sonra, arkadaşlarını Allah uğrunda cihada ve sabırdan zırh giymeğe teşvik edip, yüce ideallerinden dolayı tebrik ettiği, ülkeyi fethedeceklerini ve çok miktarda ganimet elde edeceklerini ve sonunda dünya ve ahiretlerini mamur kılacaklarını müjdelediği ölümsüz hutbesini irad etti, şöyle diyordu:

"Ey mücahidler! Arkanızda deniz, önünüzde düşman, nereye kaçacaksınız? Vallahi! Sizin için ancak sadakat ve sabır kalmıştır. Bu adada, alçak ve cimrilerin sofrasındaki yetimlerden daha zavallı olduğunuzu iyi biliniz. Muhakkak ki, düşmanınız sizi ordularıyla karşılamıştır. Silâhı, diğer techizatı ve erzakı boldur. Sizin silah olarak ancak kılıçlarınız, erzak olarak da düşmanın elinden çekip alabilecekleriniz vardır. Böyle bir durumda olduğunuz halde, eğer başarı ve zafere ulaşmakta gecikirseniz, işinizi gerektiği şekilde bitiremezsiniz, güç ve kuvvetiniz zayıflar, düşmanınızın kalblerindeki korku cesarete dönüşür. Bu azgın hükümdarın işini bitirmek suretiyle, bu kötü akibetin zilletini nefislerinizden atınız. Eğer nefisleriniz için ölümü göze alırsanız zafere ulaşmak fırsatını

77 Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 109.

yakalamak muhakkak ki mümkün olacaktır. Vallahi ben, kendimin içinde olmadığım bir işten bahsetmiyorum, sizi en ucuz eşyanın insan canları olduğu bir kara parçası üzerine getirdim. Bu işe ilk defa kendim başlayacağım, biliniz ki, eğer azıcık zahmet ve meşakkate katlanırsanız, en tatlı ve uzun bir refaha kavuşacaksınız... Bu adada huriler güzelliğinde yunan dilberlerinin yaşadığı, mercan ve incilerle süslenmiş etekler ve altınla dokunmuş güzel elbiseler, tac sahibi hükümdarların saraylarındaki köşklerle ilgili haberler şüphesiz size ulaşmıştır. Mü'minlerin Emiri Velid b. Abdülmelik, kahramanların içinden sizi fedailer olarak seçmiştir; bu ada meliklerinin akrabası ve damatları olmanız kendisini memnun edecektir... Bu adada Allah'ın dinini açıklamak, O'nun dinini yüceltmekle Allahu Teâlâ'nın size ayırdığı sevaptan aldığı pay ona yetecektir. Halife, elde edeceğiniz ganimetlerin kendisine ve diğer müslümanlara verilmeksizin sadece size ait olmasını istedi. Şunu biliniz ki, sizi çağırdığım şeye ben de koşacağım, iki ordu birbirine girdiğinde, o kavmin zalim hükümdarının üzerine bizzat kendim atılacağım, Allahu Teâlâ izin verirse Rodrik'i ben öldüreğim."[78]

Sabah olunca Rodrik, iki hayvanın taşıdığı tahtı üzerinde ortaya çıktı. Başı üzerinde yakut, inci ve zebercedlerle çevrelenmiş bir gölgelik bulunuyor, etrafını büyük ve küçük bayraklar kuşatıyordu. Önünde ise samimiyet ve düzenden mahrum, yönetimin zayıf düşürdüğü mustaz'aflar ve kölelerden meydana gelen çok kalabalık askeri yer almıştı. Beri tarafta ise, kalblerini ihlâsın mamur ettiği askerleri tarafından çevrelenmiş, Tarık b, Ziyad sade bir görünüş içinde ortaya çıktı. Müslümanlar, üstlerinde zırh, başlarında sarık, ellerinde Arap yayları olduğu halde kılıçlarını kınlarından çıkarmışlar ve mızraklarını da kuşanmışlardı.

Tarık b. Ziyâd'ın ordusu, Rodrik kuvvetleriyle "Vadiü Lekke" nehri yakınında karşılaştı. Arablar, bu ırmağı "Vadiü Bekke" olarak isimlendirirler. Savaş nehrin denize döküldüğü yere yakın bir sahada cereyan etti. Tarık ve askeri zaferi kazanıncaya kadar düşman üzerine saldırıya devam ettiler. Tarık b. Ziyad, kral Rodrik üzerine hücum etti, kı-

78 Makkarî, I, 113-114.

lıcıyla vurarak onu öldürdü. Onun yaralandığı bunun üzerine de kendini Vadiü Lekke ırmağına atarak boğulduğu ve nehrin cesedini Atlas Okyanusuna götürdüğü de bildirilmiştir. Onun akibeti günümüze kadar mechul kalmıştır. Müteakiben askeri hezimete uğradı, birlikleri parçalanarak dağılıp gittiler.

Tarık b. Ziyâd ordusunun galip gelmesine yardım eden unsurlardan biri de, Vitiza'nın oğulları ve taraftarlarının Rodrik'ten ayrılarak, ona karşı müslüman Araplara katılmalarıdır. Çünkü onlar babalarının ölümünden sonra saltanatı gasbetmesi sebebiyle Rodrik'i çekemiyorlardı. Rodrik, Vitizan'ın erkek evlatlarına mektup yazarak, onları Araplarla yaptığı harplerde kendini desteklemeğe, birlikte olmağa çağırmış, harblere katılmamaktan sakındırmıştı. Vitiza'nın oğullarından bazıları diğerlerine şöyle diyorlardı: "Bu pis kadının oğlu (yani Rodrik), hanedandan olmadığı halde saltanatımızı gasbetti. O, ancak bizim halkımızdan biri idi, onun takip ettiği uygulama sebebiyle işimizi bozgunculuğa terkedemeyiz. Ülkemize giren bu ordulara gelince, onların bizim ülkemizi vatan edinmeğe ihtiyaçları yoktur, onların niyetleri sadece ganimet alarak ülkemizi terkedip gitmektir. Geliniz bu habisin oğlunu ortadan kaldıralım. Araplara yardım ettiğimiz zaman belki de onlar, bizim adımıza Rodrik'in hakkından gelirler. Araplar ülkemizi terkettiklari zaman, müstahak olanı başımıza geçiririz." Söylendiğine göre iki ordu karşı karşıya geldiği sırada Vitiza'nın oğulları, Rodrik'e ihanet etmeyi kararlaştırarak, zaferi kazandığı zaman babalarının Endülüs'teki arazilerinin tamamını kendilerine teslim etmesi şartıyla, savaş anında taraftarlarıyla birlikte müslüman ordusuna katılmak üzere Tarık b. Ziyad'dan eman istediler. Vitiza'nın arazileri seçilmiş ve çok kıymetli 3.000 malikâneden teşekkül ediyordu ki, bu topraklar bundan sonra "safâya'l-mülûk" adıyla anılmıştır." Julien de Rodrik'in askerlerinin birliğini parçalamayı ve Arapların ağır basmasına yardımcı olacak derecede onun askerlerinden bir çoğunu kendi tarafına çekmeyi başarmıştı.

Stanley Lane Poole şöyle demiştir: "Müslümanların Vadi-ü Lekke'deki zaferleri, tüm İspanya'yı müslümanların eline düşürmüştür. Artık Tarık b. Ziyâd, bazı şehirlerdeki zayıf mukavemeti kırmak için ancak az

bir çaba göstermeğe ihtiyaç duymuş, fazla zorlanmamıştı; bilakis İspanya halkı Makkarî'nin söylediği gibi şehir, şehir, kale, kale teslim oluyorlardı.[79]

Tarık, Musa b. Nusayr'a, kazandığı zaferleri ve ele geçirdiği ganimetleri anlatan bir mektup gönderdi. Azatlısı Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'de kazandığı zafer ve ganimetler, Musa'yı kıskandırmıştı. Bunun üzerine Endülüs'ün fethi şerefini kazanmak ve ganimetten nasiplenmek arzusuna kapıldı. Tarık b. Ziyad'a yazdığı mektupta, Endülüs'e geleceğini, kendisinin gelmesine kadar fetihlerini durdurup, olduğu yerde kalarak ileri harekâta devam etmemesini emretti. Oğlu Abdullah'ı Kayravan şehri valiliğine geçirerek, h. 93'te kalabalık bir ordunun başında Endülüs'e hareket etti. Habib b. Mendeh el-Fihri de onunla beraberdi.

Tarık b. Ziyad, ordusunun ileri gelen komutanlarıyla istişare ettikten sonra, savaşı durdurmanın müslümanlar için büyük bir tehlike olacağı ve Gotlara, dağılan askerlerini toplamak ve birliklerini yeniden temin etmek fırsatı vereceği neticesine vardı. Bu sebeble, Musa'nın emrine uymayıp harekâtı durdurmaksızın İspanya şehirleri üzerine yürüdü. Askerini üç ayrı kola ayırarak herbirini ayrı bir bölge üzerine gönderdi. Muğis b. Haris'i 700 süvarinin başında Kurtuba üzerine göndermişti (Kurtuba üzerine gidenin bizzat Tarık b. Ziyad olduğu da söylenir.) Kurtuba halkının büyük bir çoğunluğu Vizigotların başşehri olan Tuleytula'ya göçetmiş, şehrin valisi 400 süvariyle kalmıştı.

Bir koyun çobanı, Kurtuba'nın yüksek ve sağlam surlarında bulunan bir gediği müslümanlara gösterdi. Aynı şekilde bu gece tabii olaylar da müslüman askerlere yardımcı olmuştu. Şöyle ki, şiddetli yağmur yağmış, çiğ düşmüş ve bu sebeple müslüman süvarilerin atlarının nal sesleri düşman tarafından işitilmemişti. Kurtuba nehrini geçen müslümanlar, soğuk ve yağmurdan bir köşeye sinmiş olan şehir muhafızlarının üzerine ani baskın yaptılar. Surlara tırmanıp, muhafızları ansızın avlayarak onlardan bir kısmını öldürdüler. Kalenin kapılarını açıp şehri savaş yoluyla "anveten" ele geçirdiler. Şehrin valisi, şehrin batı-

79 Lane Poole, el-Arabu fi İspanya, 21.

sındaki bir kiliseye çekilerek teslim olmayıp kendisini savunduysa da, üç ay sonra zor duruma düştü ve kaçmak zorunda kaldı. Peşine düşen Muğis, onu yakaladı. Muğis, sonra Kurtuba yahudilerini toplayarak onları bir grup müslüman askerle birlikte şehirde bıraktı.[80]

Endülüs şehirlerinin müslümanlar tarafından fethedilmesinde, yahudilerin zikredilmeye değer yardımları olmuştur. Siz buna, İspanyolların kalplerini, korku ve şiddetin kapladığını da ilave edebilirsiniz. Bu durum, Reyye vilayetinin, en büyük şehirleri olan Mâlaka (Malaga)'nın sonra yahudilerin yerleşmiş olduğu Gırnata (Granada) şehrinin bulunduğu bölgedeki Elbîre (Elvira) şehrinin bu derece kolay fethedilmesinin sebebini bize açıklar. Sonra da Aryûla şehri kapılarını müslümanlara açtı. Bunu, Vizigotların başşehri Tüleytula'nın düşmesi takibetti. Şehir halkı, dağ arkasındaki bölgeye sığınmıştı. Müslümanlar, yahudileri Tuleytula'da bıraktılar, onları korumak için de bir miktar asker muhafiz olarak şehirde bırakıldı. Bu uygulama, fethettikleri şehirlerin hepsinde tatbik ettikleri usuldü. Sonra bozulup kaçan Tuleytula halkının peşini takip ettiler, Hârre vadisini takiben Maride şehrine kadar ulaştılar. Önlerinden kaçan hezimete uğramış İspanyol askerlerini, Endülüs'ün kuzeybatısındaki Cillîkiye (Galicie) bölgesine kadar kovaladılar.

Arap ve Berberîlerden oluşan büyük bir orduyla Endülüs'e adım atan Musa b. Nusayr'a gelince, ilk defa bölgenin en müstahkem kale şehri olan Karmona'yı fethetti ve müteakiben İşbiliyye (Sevil) şehri üzerine yürüdü. İşbiliyye eski eserleri, abidelerinin çokluğu, binalarının büyüklüğü, mükemmelliği ve şöhretinin yaygınlığı bakımından Endülüs'ün en önde gelen şehirlerindendi. Önceden geçtiği gibi, İspanya'nın başşehri iken Vizigotlar İspanya'yı elegeçirince saltanatlarının merkezi olarak Tuleytula (Toledo)'yı seçtiler. Ancak İşbiliyye şehri, Musa b. Nusayr'a karşı büyük bir mukavemet göstermişti. Musa, şehri birkaç ay muhasara zorunda kaldı, sonunda fethi gerçekleştirdi. Müteakiben fetihlerine devam ederek, bazı İspanya krallarınını başkent olarak seçtikleri Mâride şehrine kadar ulaştı. Köşkleri, imalathaneleri, sanayii ve kili-

80 Makkarî, Age, I, 123-125.

seleriyle temayüz eden şehir, müslümanlara mukavemet gösterdi; nihayet H. 94 yılı Ramazan bayramı günlerinde müslümanlar bu şehri de fethettiler. Lâkin şehir halkı, çok geçmeden müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozarak 80 civarında müslüman askeri katlettiler. Bunun üzerine Musâ b. Nusayr, oğlu Abdülaziz'i buraya gönderdi, o da şehri yeniden fethetti.

Musa b. Nusayr'ın fetihleri doğu cihetinde Barşalûne, içeride Arbûne, güneybatıda Kadis, kuzeyde ise Cillikîye (Galicia)'ya kadar genişledi. Sonra Musa b. Nusayr, Talbîre şehrinin bir mıntıkasında Tarık b. Ziyad'la buluştu. Kendisi gelinceye kadar ilerlemeyi durdurması için verdiği emri dinlemediği için ona karşı içinde beslediği kin ve nefreti açığa vurarak hakaret etti. Hatta onu kamçıladı, kendi görüşünde direttiği, emrini dinlemediği için onu azarladı, ele geçirdiği kıymetli mücevherat ve malları istedi, sonunda onu hapsetti.[81]

Ne varki Tarık, hapiste bulunduğu sırada şikâyetlerini Halife Velid'e ulaştırmağa muvaffak oldu. Halife, Musa'ya mektup yazarak Tarık'ı serbest bırakmasını ve yeniden eski görevine getirmesini emretti. Müteakiben Musâ ve Tarık, Kuzey İspanya'nın fethi için harekete geçtiler. Saragusta (Saragossa) ve Barşalûne'yi aldıkları gibi Aragon, Kaştâle ve Katalonya (Catalonia) bölgelerini fethettiler. Yollarına devam ederek Pirene dağlarına kadar ulaştılar. Böylece Got ileri gelenleri ve nüfuz sahiplerinin sığınmış olduğu kuzeybatıdaki dağlık bölgelerin dışında, İspanya'nın fethi tamamlanmış oluyordu.

Musa, Pireneler'e ulaşmakla yetinmedi; aksine bugünkü Fransa'nın güney bölgelerinde fetihlerine devam ederek, doğuya yönelip Arapların fethine güç yetiremediği İstanbul (Kostantiniyye)'a kadar ulaşmağa karar verdi. Buradan da fetihlerini devam ettirerek İslâm devletinin başşehri Şam (Dımaşk) şehrine kadar ulaşacak; böylece Akdeniz'i bir Arap gölü haline getirecekti. Halife Velid b. Abdülmelik, Musa'nın bu niyetinden haberdar olunca, ona fetihleri genişletmekten vazgeçmesini emretti ve Tarık'la ikisini yanına çağırdı. Zira Halife, müslümanların tehlikeye

81 Makkarî, Age, I, 125-128.

atılmasına razı değildi, hem de Musa'nın nüfuzunun iyice artmasından, fetihlerini tamamladıktan sonra bu ülkelerde istiklalini ilan etmesinden de korkuyordu. Dolayısıyla Musa'ya mektup yazarak cür'etli ve atılganca hazırlanmış planını uygulamaktan vazgeçmesini emretti. Oğlu Abdülaziz'i Endülüs, diğer oğlu Abdullah'ı da İfrikiye valiliğine tayin ettikten sonra Musa, h. 96'da Dımaşk (Şam)'a gitmek üzere yola çıktı. O Dımaşk'a gelmeden, Halife Velid ölüm hastalığına yakalanmıştı. Velid'in veliahd tayin ettiği kardeşi Süleyman b. Abdülmelik, bu komutanın taşıdığı hediye ve ganimetlerin bizzat kendisine arzedilmesi arzusuna düşerek Musa'dan yürüyüşünü yavaşlatmasını, Velid ölünceye kadar şehre girmemesini istedi. Ne var ki Musa, Süleyman'ın bu emrine itibar etmemiş, sonra anlatılacağı gibi, bu sebepten onun düşmanlığını kazanmıştı. Tarık b. Ziyad'a gelince, onun hayatı gizlilikler içinde son bulmuştur. Tarihçilerin onun hakkında zikrettiklerinin tamamı, Endülüs'ün fethinden sonra mevlâsı Musa b. Nusayr ile birlikte Şam'a dönmüş olmasıdır. Bundan sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur.

Endülüs'te babası Musa'nın yerine vali olan Abdülaziz, idareyi tanzim etti. Ülke sakinlerinin durumuna uygun şer'î hükümleri ortaya koymak için özel bir meclis topladı. Ziraatla, yolların düzeltilmesiyle uğraştı. Vizigotlar'ın zulümlerini İspanyolların üzerinden defetti; orta tabakaya ağır gelen vergilerde indirim yaptı, ırk ve din ayrımı yapmaksızın halk tabakaları arasında eşitliği sağladı. Endülüs halkının dinlerini, mallarını, canlarını ve hürriyetlerini güvenlik altına aldığı gibi, Arapları onlarla karışmaya, onlardan evlenerek akrabalık kurmaya teşvik etti. Bizzat kendisi, Rodrik'in dininden dönmemiş dul eşiyle evlendi.

Abdülaziz b. Musa'nın, hıristiyanları memnun etmek hususunda haddi aşarak ifrata gitmesi neticesinde, bazı düşmanları onun bu hareketini fırsat bilip onu, babasının intikamını almak için kendisine karşı isyan etmesinden korkan Halife Süleyman b. Abdülmelik'e jurnalledi-ler. Bunun üzerine halife, Endülüs askerini onun aleyhine tahrik etti,

kalblerini ona karşı kinle doldurdu, sonunda askerler Abdülaziz'i öldürdüler. Abdülaziz'in Endülüs valiliği iki yıl sürmüştür.[82]

Askerler, Abdülaziz b. Musâ'yı öldürdükten sonra, Musâ b. Nusayr'ın kızkardeşinin oğlu olan komutanları Ebû Eyyûb b. Habib el-Fihrî'yi Endülüs valiliğine getirdiler. Bu vali, ülkeyi dolaşarak her köşesinde adaleti yaymağa çalıştı. Ne var ki, valiliği uzun sürmedi, İfrikiye valisinin tayinine muvafakat etmemesi sebebiyle azledildi. Bu dönemde Endülüs valilerini tayin yetkisi İfrikiye valisinin elindeydi. Yerine geçen Hurr b. Abdurrahman es-Sakâfî (h. 97), 2 yıl 8 ay valilik yapmıştır.[83]

dc. Endülüs Fethi'nin Neticeleri:

İslâmî Fetihler, Endülüs halkının durumunu genel bir şekilde değiştirmiştir. Şöyle ki: Vizigot idaresi ve onun izleri bu ülkede sona erdi. Gotların bir gücü kalmadı; ancak kuzeybatıda Cillikiye dağlarına sığınmış bir grup kalmıştı. Vizigotların bütün ülkesi ve malları fatih Arapların eline geçti. Araplar, kendilerine yardımcı olan eski idarecilerden bazılarına iyi davrandılar. Kont Julien'a önceden olduğu gibi Septe'nin idaresi iade edildi. Vitiza'nın evlâtlarına malları, geniş çiftlik ve arazileri geri verildi.[84]

Vizigotların idaresi altında her türlü zillet ve alçaklığı tatmış olan yahudilere gelince, müslümanlar onlara ticarî faaliyet izni verdiler, mal ve can güvenliği sağladılar ve mülkî hürriyet hakkı tanıdılar. Yahudilerden pekçoğu, ilimle, edebiyat, tıb ve felsefeyle uğraşarak bu mesleklerde ilerleyip şan ve şöhret kazandı.[85]

Eskiden yoksulluk ve mihnet içine düşmüş olan kimseler, Arapların son derece iyi muamelesiyle karşılaştılar. Müslüman Araplar zamanında medenî haklarından çoğunu elde ettiler, haraç vergisini ödemek karşılığında toprağı kendi hesablarına işletiyorlardı. Arapların maksadı, değişik ırklar arasında sulhün temin edilmesine yönelikti. İspanyollar,

82 Makkarî, Age, I, 110.
83 Makrîzî, Age, II, s. 695-696.
84 Makrîzî, Age, I, 126-127.
85 Makkarî, Age, I, 280-281; Arnold, Age., 155.

uzun zamandır arzuladıkları müsamahayı buldukları için Arap idaresine kolayca boyun eğdiler.

Alt tabakalara mensup Endülüs halkından büyük bir kısmı, eski dinlerini terkederek İslâm'a girip sağlam bir imanla müslüman oldular. Ki, eski din adamları onların haklarını ihmal etmiş, aslî ihtiyaçlarını karşılamak hususundaki taleblerine aldırmayarak, zevk ve safalarına dalmış, bu alt tabaka mensublarının mülklerini zorla ellerinden alarak bunları tamamen zulme terketmişti. "Müslüman arapların fethini takip eden ilk günlerde insanların İslâm'ı kabule sevkedilmesi veya İslâm'ı kabul etmeleri için herhangi bir zorlamaya başvurulması hususlarına gelince, bu hususta hiçbir şey işitmiyoruz. Gerçek şu ki, bu fatihlerin hıristiyanlara karşı gösterdiği dinî müsamaha siyaseti, bu bölgeleri ele geçirmelerindeki kolaylıkta en büyük amil olmuştur.[86]

dd. Arapların Pirene ötelerindeki Muharebeleri:

Musa b. Nusayr, Güney Avrupa'nın fethini hedef alan cür'etkâr planını gerçekleştirememiş, Ömer b. Abdülaziz'in Halifeliği dönemine kadar müslüman Arabların fetihleri Pirene dağlarını aşamamıştı. Nihayet Halife Ömer b. Abdülaziz, Semh b. Malik el-Havlânî (100–102 / 718–720) yi Endülüs valiliğine tayin edince, Semh, fetihler dönemini yeniden başlatarak, Pirene dağlarını aştı. Septimania ve Provence eyaletleri üzerine yürüdü, sonra Akitanya (Aquitania)'yı istila etti. Akitanya, Loire nehrinin güneyinde müstakil bir eyaletti. Akitanya'nın başşehri Toulouse (Tuluz)'u muhasara eden Semh'i, Dük Eudes büyük bir orduyla karşıladı. İki ordu arasında cereyan eden büyük savaşta Semh b. Malik ve ilerigelen komutanlarından çoğu şehit düştü. Ordu komutanlığını üstlenen Abdurrahman el-Gafikî askeriyle birlikte Narbona şehrine çekildi.

Semh b. Malik, çok çeşitli ıslahat yapmıştı; bu arada (Ömer b. Abdülaziz'in emriyle) savaş yoluyla ele geçirilen arazinin beşte birini Beytülmal'e tahsis etmiş ve Kurtuba köprüsünü yaptırmıştır.

---

86 Arnold, Age., 157-159.

Hicrî 103 yılında İfrikiye valisi tarafından Endülüs valiliğine getirilen Anbese b. Suheym el-Kelbî, Gaule bölgelerine yeniden akınlara başladı ve Septimania'yı feth ederek Rhone Havzasına kadar ulaştı. Burgondeş (Burgogne) bölgesinde ilerleyerek Lyon şehrine kadar ulaştı ve şehri istila etti. Fakat dönüş sırasında öldürüldü (108/726). Bunun üzerine Araplar ikinci defa Narbona şehrine geri çekilmek zorunda kaldılar. Endülüs'te iç karışıklıkların çıkması sebebiyle, Halife Hişam b. Abdülmelik zamanında İfrikiye valisi Ubeydullah b. Habhab tarafından Abdurrahman el-Gafikî'nin buraya vali tayin edilmesine kadar 4 yıl müddetle fetih akınları durdu. Abdurrahman ise bütün bölgelerde düzeni tesis etti, idare ve ordunun içindeki bozukluğu ıslah etti. Müteakiben Gaule bölgelerinde savaş için ayrıldı. 8.000 kişiyle hareket ederek Akitanya (Aquitania) Dükalığını istila etti.

Akitanya Dükü, Franklardan yardım istemişti. Bunun üzerine Şarl Martel büyük bir ordu topladı, Puatiye (Poitiers) yakınında aralarında Tur (Tours) savaşı diye meşhur harbin cereyan ettiği mevkide "Balâtüşşüheda" olarak anılan yerde müslüman arapları karşıladı. Daha önce yapılan Semh b. Malik'in savaşı da "Balât Gazvesi" olarak bilinir."[87] Müslümanların Akitanya'da ele geçirdiği ganimetler o kadar çoktu ki, bu yüzden Abdurrahman ganimetlerin askeri meşgul etmesi ve ordunun hareketini engellemesinden korkmuştu. Savaş, 7 gün iki ordunun karşılıklı birbirlerini denemeleri şeklinde sürdü. Sekizinci gün ise güneş batıncaya kadar şiddetli bir çarpışma oldu. Ertesi gün müslümanlar, düşman üzerine hücum ettiler, geride bıraktıkları ganimetleri düşmanın ele geçirmek üzere olduğu şayiası ortaya çıkmasaydı, neredeyse son darbeyi vurup zaferi kazanacaklardı. Bu şayia üzerine müslüman askerler, ganimetlerini korumak için acele ettiler. Bunun üzerine ordu saflarında bozgun başladı, ayrıca Abdurrahman el-Gâfikî de ölümüne sebep olan yarayı aldı. Müslüman ordusunun birliği parçalandı, komutanlar ihtilâfa düştüler ve hıristiyanlara hissettirmeden gecenin karanlığında geriye çekilmek zorunda kaldılar. Şarl Martel ise, müslümanların

87 Makkarî, Nefhu't-Tıb, II, 695-696.

kendilerini pusuya düşürmek için taktik icabı geriye çekilmiş olmalarından korkarak İslâm askerini takip etmedi.

Tur Savaşı, tarihte kesin neticeli savaşlardan kabul edilir. Eğer zafer müslümanlar tarafında olsaydı, şüphesiz Avrupa onların eline geçer ve orada İslâm yayılırdı. Araplar, bu savaştan sonra Fransa'yı istilaya teşebbüs etmediler. Aksine Endülüs'te birbirlerine düşmeğe başladılar; hatta Pirenelerin ötesinde sadece Septimania eyaleti ellerinde kalmıştı. Onların bundan sonra bu bölgelerdeki harpleri, ancak ehemmiyetli olmayan akınlar halinde olmuştur.

Müslüman Araplara karşı kazandığı bu zafer sayesinde Şarl Martel'in şöhreti yayıldı ve kendisine "Şarl Martel" (Çekic Şarl) ünvanı verildi.

de. Emeviler'in son zamanlarında Endülüs:

Endülüs'te çok geçmeden Araplar arasında kabilecilik hareketi ortaya çıktı. Suriyelilerle Hicaz Arapları, Araplarla Berberiler hatta Yemenî veya Mudarî arapların kendi arasında rekabet ve düşmanlıklar başgösterdi. Bu kabilecilik yüzünden ortaya çıkan çatışmalarda müslümanlardan bir kısmı, din kardeşleriyle çarpışmak için Franklardan yardım istemeğe başladılar. Müslümanların Endülüs'ü ele geçirdiğini gören Franklar, korkuya kapılmışlardı. Dolayısıyla müslümanları birbirine düşman etmek ve onları bu ülkelerden çıkarmak için çalışmaya başlamışlardı. Arapların kendi ülkelerine kadar girmeleri üzerine korkuya kapılan Franklar, Charles (Şarl Martel)'nin etrafında toplanmış ve ona şöyle demişlerdi: "Nedir bu nesiller boyu devam edecek rezalet? Biz Arapların doğuda olduğunu işitip güneşin doğduğu taraftan gelmelerinden korkuyorken, batıdan geldiler, Endülüs'ü istilâ ederek Endülüs'ü ve oradaki her şeyi ele geçirdiler. Zırhları olmadığı, sayıları ve malzemeleri az olduğu halde buraları aldılar." Şarl Martel, onlara şu manada bir cevap verdi:

"Benim görüşüm, bu taarruzlarında şimdilik karşılarına çıkılmaması üzerinedir. Zira onlar, karşısına çıkanı alıp götüren sele benzerler. Onlar işlerinin henüz başlangıcındadırlar, çok kalabalık olmaktan müstağni niyetleri, zırhların korunmasına muhtaç olmayan kalpleri vardır.

Lâkin onlara mühlet veriniz ki, elleri ganimetlerle dolsun, köşkleri, evleri alsınlar ve başkanlıkta rekabete girip iyice birbirlerine düşsünler. İşte bu hale geldiklerinde kolay şekilde onlara güç yetirirsiniz."[88]

Araplar ve Berberîler arasında köklü anlaşmazlık çıkmıştı. Endülüs'te Berberî tehlikesi ortadan kalkmadan bu defa Yemenî ve Mudarî araplar arasında anlaşmazlık ve çekişmeler ortaya çıktı. 125/743 yılında Endülüs valiliğine Ebu'l-Hattar geldi. Ona karşı isyan eden Sumeyl b. Hatem -Mudarî idi- onu görevinden uzaklaştırarak, esir aldı, başlarına kendilerinden olan birini vali olarak geçirdi (127/745). Fakat bu yeni vali veya daha uygun ifade ile isyancı iki yıl sonra öldü. Yemenliler Ebu'l-Hattar'ı yeniden göreve getirmek istediyse de, Mudarî araplar buna karşı çıktılar; onların başında yine Sumeyl b. Hatem bulunuyordu. İki taraf anlaşıp bir vali seçemediler, bu yüzden Endülüs dört yıl valisiz kaldı. Iş iyice büyüyünce Yusuf b. Abdurrahman b. Habîb b. Ebî Ubeyde el-Fihrî'yi valiliğe getirmek hususunda anlaşmaya vardılar. Mudarî araplardan olan Yusuf 129/747'de vali oldu. Bir yıl müddetle durum istikrar kazandı, sonra kavimlerinden istedikleri birini valiliğe getirmeleri için iş Yemenî araplara bırakıldı. Yemen asıllı araplar, içlerinden birini vali seçmek için toplanmışlardı. Bunu sezen Sumeyl b. Hatem, onların üzerine gece baskını yaptı, pek çoğunu öldürdü. Bunun üzerine halk tekrar Yusuf'un valiliğini kabul etti, buna karşı çıkan olmadı. Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam kendisine karşı üstünlük sağlayıncaya kadar Yusuf, Endülüs valiliğinde kalmıştır.[89]

88 Makkarî, Nefhu't-Tıb, I, 130

89 İbnu'l-Esîr, V, 198-199; Makkarî Age., H, 199-200.

7- SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK (96–99 / 715–717)

Velid b. Abdülmelik devrinde, yukarıda geçtiği gibi Emevî devletinin toprakları doğuda ve batıda genişledi. Süleyman b. Abdülmelik zamanına gelince, bu dönemde Kostantiniyye (İstanbul)'nin muhasarası ve doğu bölgeler valisi Yezid b. Mühelleb komutasında Taberistan ve Curcan bölgelerinin fethi dışında herhangi bir fetih yoktur.

A- İSTANBUL MUHASARASI:

Velid İstanbul'u fetih için birlikler sevketmeye başlamıştı. Ancak bu birliklerin hareketinden önce kendisi öldü. Süleyman halife olunca, onun bu arzusunu yerine getirdi. Halep'ten 4 fersah uzaklıkta bulunan Mercidabık'ta sınır tahkimatı yaptırdı. İstanbul'un fethi hazırlıkları için burayı bir üs haline getirdi.[90] Bizans imparatoru II. Anastasius saltanatının merkezini bütün kuvvetini sarfederek müdafaa için, müslüman askerine erzak ve yardım gönderilmesini engellemek maksadıyla sınırlara birlikler göndermişti; lâkin bu kuvvetler mağlup oldu. Bizans'ın şark cephesi komutanı Leon İzariyen, Anadolu'da İslâm ordusuna katıldı. Leon, Bizans saltanatına göz dikmişti, saltanatı ele geçirmek için İslâm ordusu komutanı Mesleme b. Abdülmelik ile işbirliği yaptı. Dolayısıyla müslümanlar, Anadolu'da şehirleri birbiri peşinden geçmeye başladılar. Nihayet denizi de geçerek Konstantiniyye surlarına ulaştılar. Müslümanların Mısır ve Suriye sınırlarından yola çıkan deniz filosu da, arkadan gelerek, Bizans'ın başşehrini muhasaraya iştirak etti.

Ne var ki, Leon, müslümanlardan ayrılıp onların karşısına geçerek halk tarafından sevilmeyen II. Anastasius'un yerine kendini imparator ilân ettirmişti. Müslümanların şehri denizden muhasarası şiddetlenmiş, donanma şehre hücum etmişti. Bunun üzerine Leon müslümanların donanmasını yakmaya çalıştı, gemileri Grek ateşiyle yakılan müslümanların erzakları bitti. Müslümanlar, açlık ve hastalık sıkıntısına düştüler, hatta gemilerinin çoğu imha edildikten sonra askerin büyük bir kısmı

90 Mervanoğulları, Messisa sınırındaki yaz savaşlarında buraya inerlerdi. Süleyman b. Abdülmelik'in mezarı buradadır.

da kırıldı. Bundan önce Muaviye zamanındaki taarruz gibi bu taarruz da başarısızlıkla neticelendi.

B- SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK'İN KARDEŞİ VELİD'İN VALİLERİNİ TENKİLİ VEFATI:

Bu tenkil, Süleyman'ın bazı vali ve memurlarını diğer bazılarından tefrik edip onları, diğerlerini cezalandırmak için seçmesi şeklinde olmuştur. Bu cezalandırılanlar arasında Hindistan'da Muhammed b. Kasım, Maveraün-nehr'de Kuteybe b. Müslim, Endülüs'te Musa b. Nusayr ve Irak'ta da Haccac ailesi bulunmaktadır.

Süleyman b. Abdülmelik, Haccac'a, aile efradına ve valilerine kızgınlık besliyordu. Hatta bu yüzden Haccac, Velid benden önce ölürde Süleyman'ın eline düşerim diye, korkuyordu. Bu kızgınlığın sebebi, kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azlederek oğlu Abdülaziz'i veliahtliğe getirmek isteyen Halife Velid'i bu hususta desteklemesiydi. Süleyman halife olunca, Yezid b. Ebî Kebşe es-Seksekî'yi Sind valiliğine getirdi. Yezid, Haccac'ın kızkardeşinin oğlu Muhammed b. Kasım'ı yakaladı, onu bağlayarak Irak'a götürdü. Halbuki Muhammed, güzel siyasetiyle, Sind ahalisi tarafından sevilmiş ve benimsenmişti; hattâ halk kendilerinden ayrıldığı zaman onun için ağladı. Muhammed, Irak'a getirilip Vasıt'ta hapsedildi. Sonra, Salih b. Abdurrahman işkence ederek onu öldürdü. Böylece bu büyük komutanın hayatı, onun büyük başarılarını ve hizmetlerini unutan halifenin arzularını teskin için son bulmuş oldu.

Süleyman b. Abdülmelik, aynı şekilde Kuteybe b. Müslim el-Bahilî'ye de kin besliyordu. Çünkü o da Velid'in kendisini veliahdlıktan azli kararını destekleyenlerdendi. Musa b. Nusayr'a gelince, yanında ganimet malları olduğu halde Halife Velid ölmeden ona yetişmek için hızlı yol almış, Süleyman'ın Velid ölünceye kadar yürüyüşünü yavaşlatması ve Endülüs ganimetlerini kendisine teslim etmesi talebine kulak asmamıştı. Buradan Süleyman'ın bu kişilere şahsî sebebler yüzünden kin beslediğini anlayabilirsiniz. Onların samimiyetlerinin kendileri için birer vebal olduğunu gördükten sonra, diğer komutanların Süleyman'a samimiyetle bağlanmaları mümkün müdür?

Süleyman hilâfette iki sene civarında kaldı. Kardeşi Velid'in aksine fesahatıyla meşhurdur. Bundan başka kadın ve yemeğe düşkün, obur bir kimseydi. Süleyman devrinde sarayda lüks yaşayış, sefahat ve israf başladı ve saraya fesat sirayet etti, haremağaları çoğaldı. Bu sefahat ve israf vali ve emirlere de sirayet etti. Vefatıyla ilgili şöyle söylenir: Bir gün yeşil bir sarık ve elbise giymiş, aynaya bakmış şöyle demişti: "Ben yiğit, civan gibi genç bir melikim." Ona bakan cariyelerden biri şöyle dedi:

"Ne iyi meta'sın, keşke baki kalabilseydin; ancak insan için baki kalmak yoktur. İnsanlarda olan ayıplardan hiçbirinin sende olmadığını zannederim; ancak sen de fanisin."

Süleyman bu olay üzerinden bir hafta geçmeden ölmüştür.

8- ÖMER B. ABDÜLAZİZ (99-101 / 717-720)

A- DOĞUMUNDAN HALİFELİĞİNE KADAR ÖMER:

Ömer b. Abdülaziz, Emevî halifelerinin ahlâk ve yaşayış bakımından en iyisi, en temiz kalplisi, en izzetlisi ve lisanı en iffetlisi olup, İslâm'ı yayma ve İlâ-i Kelimetullah için en çok gayret gösterenlerindendir. Onun yönetimi istibdad ve kana bulanmış olan bu devrin alnında bir aktır. Hatta müslümanlar adalet ve takvası sebebiyle onun hilâfetini dedesi Ömer b. Hattab'ın hilâfetine benzetmişlerdir.

Ömer b. Abdülaziz, babası Abdülaziz b. Mervân'ın valiliğinin merkezi yaptığı ve resmî daireleri nakletmiş olduğu Hulvan şehrinde dünyaya geldi. Babası burada yirmi yıl valilik görevinde bulunmuştu (65-86 h.). Yukarıda geçtiği gibi, tarihçiler ve şairler, onun yapmış olduğu iyilik, ihsan ve ikramı terennüm etmektedirler.

Ömer b.Abdülaziz, refah ve bolluk içinde yaşayan bir çevrede, şerefli bir anne ve babadan dünyaya geldi. Bu ifadede garipsenecek bir durum yoktur; zira onun babası, cömertliği, âli cenaplığı, zühd ve takvasıyla tanınmış bir emirdir. Sahabenin, hadis ravilerinin meclislerine devam eder, ayrıca şiir ve edebiyat meclislerine katılırdı. Hatta onun meclisi, fakihler, âlimler ve edipler meclisiydi. Ömer'in annesi ise, Ümmü Asım bnt. Asım b. Ömer b. Hattab'dır. Yumuşak huylu, güzel ahlâklı, zühd ve takva sahibi bir hanımdı.

Ömer b. Abdülaziz, daha küçük yaşta iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemişti, sonra babası onu ilim tahsili için Medine'ye gönderdi. Burada dinî bilgileri iyice öğrenip, büyük bir din âlimi olmuş ve hadis rivayet etmiştir. Ayrıca edebiyata ve şiir nazmına da önem vermiştir. İlim de o derece yükselmiş ve derinleşmişti ki, onun hakkında "Âlimler, Ömer b. Abdülaziz'in yanında talebe kalırdı", denilmiştir.

Ömer, babası Abdülaziz'in ölümüne kadar Medine'de kaldı. Sonra Halife Abdülmelik onu Şam'a getirtip, kızı Fâtıma ile evlendirdi. Ömer, Velid'in hilâfetine kadar (H. 86) Şam'da kaldı. Velid, Ömer'in ehliyet ve salâhiyet sahibi birisi olduğunu bildiği için, bu sene, onu Medine'ye

vali tayin etti. Medine'de Zühd ve takvasıyla örnek şahıs olan Ömer, görevde yedi sene kaldı. Hatta Enes b. Mâlik'in, "Rasülullah (s.a.v.)'den sonra, onun namazına benzer bir namazı, bu gençten, yani Medine Valisi Ömer b. Abdülaziz'den başka hiçbir imamın arkasında kılmadım" dediği rivâyet edilmiştir.

Bütün bunlara rağmen Ömer, makamının ve soy üstünlüğünün te'sirinde kalmıştı; hatta bazıları, gençliğinde zengin bir hayat yaşaması ve kibirli yürümesinden dolayı onu muaheze etmişlerdir. Muhtemel ki bu durum, onun çocukluğu ve gençliğinin ilk dönemlerinde olmuştur. Nitekim yaşı ilerleyip de valilik ve halifelik kisvesinin ağırlığı omuzlarına çökünce dünyayı ve dünya zinetini terketmiştir.

Evet! Bu gencin böyle nimetler içerisinde yaşaması, onun dine sarılmasına ve bu sarılmanın gereği olan ahd ve misak'a vefa göstermesine engel olmadı. Halife Velid, kardeşi Süleyman'ı veliahdlıktan azledip, yerine oğlunu getirmek istediği zaman, birçok kimse isteyerek veya istemeyerek bunu kabul etmişlerdi. Fakat Ömer, daha önce söz verip biat etmiş olduğu bir veliahdin azline karşı çıkıp, Halifeye: "Boynumuzda biat vardır" deyip, kınayanın kınamasından, halifenin kızmasından ve işkence etmesinden hatta ölümden korkmayıp görüşünde ısrar etti. Velîd, ona baskı yaptı, hatta bazı kimseler hakkında şefaatçilik etmeselerdi Ömer öldürülebilirdi. Sonra halife onu serbest bıraktı ve Medine valiliğinden azletmekle iktifa etti.[91]

Sonra gün geldi, Halifelik Süleyman b. Abdülmelik'e intikal etti. Süleyman, Ömer'in kendisine yaptığı biat'a vefa uğrunda hayatını yiğitçe ortaya koyduğunu unutmamıştı. Ölüm hastalığına yakalandığı zaman, çocuklarından biri için biat almak istedi, fakat özel danışmanı Süddî onu bundan alıkoydu ve ona: "Ey mü'minlerin emiri! Halifenin kabirde rahat etmesi, insanların başına onları koruyacak salih birini getirmesine bağlıdır" dedi. Süleyman, "İstişare edip ondan sonra bu işi yapaca-

91 Suyuti, Tarihu'l-Hulefa, 125.

ğım" dedi ve Ömer b. Abdülaziz hakkında Süddî ile istişare etti. Süddî, Ömer'i övdü ve Veliahd tayin etmesini tavsiye etti.[92]

Süleyman, Ömer'in daha önce kendisinin Veliahdliği hakkında göstermiş olduğu vefakârlığını, güzel ahlâklı, seciyeli ve şahsiyetli birisi olduğunu bildiği için, onu veliahd tayin etmekte tereddüd etmedi. Halife, ahidnâmeyi Humus'a bağlı Deyru Sam'ân'da yazdı[93] ve hanedan mensuplarını çağırarak: "Ben bu ahidnâmede yazdığım şahsa biat ettim" dedi; fakat kim olduğunu bildirmedi. Dolayısıyla onlar da biat ettiler. Süddî, Süleyman ölünce ölümünü duyurmadan onlardan ikinci kez biat aldı. İşi sağlama bağladıktan sonra Süleyman'ın ölümünü bildirdi. Abdülmelik'in iki oğlu Saîd ve Hişâm hariç, hanedan mensuplarının hepsi Ömer b. Abdülaziz'e biat ettiler.

Ömer daha çocukken, hayvanın biri alnına bir tekme atmış ve yarmıştı. Babası onun alnındaki kam silerken: şöyle diyordu: "Umeyye oğullarının alnı yangı (Eşecc) şen isen, mutlaka mutlu olacaksın. Hz. Ömer'in, benim çocuklarımdan alnı yarık birisi gelip, yeryüzünü adaletle dolduracaktır" dediği rivayet edilmiştir.[94] Ömer b. Abdülaziz adaletiyle şöhret buldu, hatta "el-Eşecc ile en-Nâkıs, Mervân oğullarının en âdil iki hükümdardır" denilmiştir. En-Nâkıs'tan maksad da Yezîd b. Velid b. Abdülmeliktir, Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'in Hicaz bölgesi halkına bolca verdiği maaşları azalttığı için bu lâkabı almıştır.[95]

B- HALİFELİĞİ:

Ömer Halife olunca Salim Süddî kendisini ziyarete geldi. Ömer ona, "Benim halife oluşum seni sevindirdi mi, yoksa üzdü mü?" dedi. Süddî, "Halk adına sevindirdi, fakat senin için üzdü" dedi. Ömer, "Korkarım kendimi helâk ettim..." karşılığını verdi. Süddî, "Korkuyorsan, ne güzel... Ben senin korkmamandan korkarım" dedi. Ömer, "Bana nasihat

92 İbn Tabataba, el-Fahrî, 117.
93 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 167.
94 Suyûtî, Tarîhu'l- Hulefâ, 152.
95 İbn Tabataba, el-Fahrî, 122.

et" deyince, "(Dikkat et) Âdem babamız tek bir hatadan dolayı cennetten çıkarıldı" dedi.[96]

Ömer halifeliğine biat edilip ahidnâme adına okununca, "Vallahi ben Allah'dan bunu asla istemedim" dedi. Halife biniti önüne çekildiği zaman, kabul etmedi ve "Benim katırımı getiriniz" dedi. Halife hizmetindeki hayvanların bakıcıları gelip, yem ve hizmetçi maaşı istediklerinde, sorumlu şahsa hitab ederek "Bu hayvanları Suriye şehirlerine gönder, almak isteyenlere satsınlar, parasını da Allah'ın malına (devlet hazinesi) kat, bana bu kır katırım yeter" dedi.[97]

Ömer, Süleyman'ın cenazesini teşyi ve defnedip evine döndüğünde hizmetçisi onun üzüntülü olduğunu gördü ve "Ne oluyor ki, seni üzüntülü görüyorum?" dedi. Halife, "Benim gibi biri, üzülmesinde ne yapsın? Zira ben, herkesin hakkını, hak sahibi bana yazmadan ve benden istemeden kendisine vermek istiyorum" dedi. Sonra minbere çıkıp devam etti: "Ey Nâs! Kuşkusuz Kur'ân'dan sonra kitap, Muhammed (s.a.v.)'den sonra da peygamber yoktur. Bilesiniz ki, ben hâkim değil, infaz ediciyim, kanun koyucu değil tâbiyim. Ben sizin hiçbirinizden daha hayırlı değilim; üstelik içinizde yükü en ağır olan kişiyim. Zalim devlet reisinden kaçan adam zalim değildir. Şurasını iyi biliniz ki, Allah'a isyan hususunda kula itaat edilmez."

Bu davranışlarıyla, Ömer, takvada, zühdde, kanaatkârlıkta, Allah'a iman, Allah'ın kitabı ve Rasülü'nün sünnetine sarılmada, dedesi Ömer b. Hattâb'a benziyordu.

C- ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ISLAHATI:

Ömer b. Abdülaziz, birçok ıslahat gerçekleştirmiştir; ancak bunlar, gerçekte hazinenin yararından ziyade İslâm'ın menfaatine yönelikti. Nitekim zimmîlerin müslüman olanlarından cizyeyi kaldırmış, umumî olarak müslümanların vergilerini, özellikle Fars asıllı Mevâlinin vergilerini hafifletmişti. Bu yeni siyasetin neticesi olarak insanların İslâm'a yönel-

96 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 167-168.

97 Suyûtî, Tarîhu'l-Hulefâ, 153.

mesinin çoğaldığını söylemek, kolay olsa gerektir. Hazinenin boşalmasından korkan bazı valiler, İslâm'a girdiğini söyleyen zımmîlere sünnet olmayı ve Kur'ân'dan bir miktar ezberlemeyi de şart koşmuşlardı. Dolayısıyla ya önceden olduğu gibi, cizye takdirine dönmek ya da müslümanların fethettikleri yerlerin meyvesini kaybetmeye razı olmak gerekiyordu.

Hazinenin geliri hissedilir derecede noksanlaştı, halkın İslâm'a girmesi neticesinde cizye azalınca valiler, müslümanlığı kabul eden zımmîlerden cizyenin kaldırılmamasını istediler. Fakat Ömer, bu valilerin isteklerine karşı çıktı, kuvvetli imanı ve i'lâ-i kelimetullah'a düşkünlüğü sebebiyle bu istekleri reddetti. İslâm'ın vergiye noksanlık getirdiğinden şikâyetçi olup, İslâm'ı kabul edenlerden cizye almak isteyen Mısır valisine verdiği cevap, onun bu hususta ki tutumunu açıkça göstermektedir. Ömer, Mısır valisine yazdığı değerli mektupta şöyle diyordu: "Müslümanlığı kabul edenlerden cizyeyi kaldır, Allah senin re'yini kötü tarafa çevirmiş, Allahu Teâlâ Muhammed (s.a.v.)'i vergi toplama memuru değil; ancak bir hidayetçi olarak göndermiştir. Andolsun ki, sizin teklifinizi kabul bir tarafa, bütün insanların kendi eliyle İslâm'a girmesi, Ömer için en büyük mutluluktur."

Şüphesiz ki, Ömer b. Abdülaziz İslâm'ı yaymak hususunda hamaset dolu bir hareket tanzim etmiştir. O, Arapların fethettiği bütün ülkeler halkının İslâm'ı kabul etmesi için her türlü teşvik yollarına başvuruyor, hatta onlara mal da bağışlıyordu. İllerin valilerine, zimmîleri İslâm'a davet etmeleri için emirler gönderdiği gibi, kendisinin bir Hristiyan komutana bin dinar vererek İslâm'a ısındırdığı rivayet edilmektedir. Ömer'in Horasan Valisi Cerrah b. Abdullah'ın dört bin kişiye müslümanlığı kabul ettirdiği söylenmektedir. Hatta bizzat Ömer'in, Bizans Kralı III. Leon'a mektup yazarak İslâm'a davet ettiği bildirilmiştir.[98]

Ömer b. Abdülaziz'in halkı İslâm'a daveti neticesinde Mâverâünnehir ülkeleri halkının büyük bir kısmı müslümanlığı kabul etti.[99] Bu sa-

98 İbn Sa'd, Tabakât, V, 258; Arnold, Age, 76.

99 Belâzûrî, Futûhu'l-Buldân 441.

yede Sind eyaleti valilerinin birçoğu müslüman oldu. Halife, İsmail b. Abdullah'ı Mağrib bölgesine vali tayin ettiği sırada ona Berberî müslümanlara dinlerini öğretmeleri için 10 fakih göndermişti. Bu yeni vali Berberîlerin İslâm dinine girmesi için o kadar gayret göstermiştir ki, Berberîlerden müslüman olmayan tek kişi kalmanuştır.[100]

Ömer'in müsamahası, zımmîlerin hukukuna riayeti, zühd ve takvası, kanaatkârlığı o derece ileri gitmişti ki, Nasturî yazarlardan biri, kitabında Rasülullah ve ilk halifelerden birinin adları geçtikçe onlara tebcil ve takdis ifadeleri kullanmış, Ömer b. Abdülaziz'in ismi geçtiğinde de "Allah ona rahmet etsin" demiştir.[101] .

Ömer b. Abdülaziz, takip ettiği siyaset neticesinde iç barışı sağlamaya muvaffak oldu. Meselelerin halledilmesinde, birlik ve beraberliğin sağlanmasında iç barışın ehemmiyetine kaildi. Zamanında Hariciler isyan edince, daha önce amcası Abdülmelik b. Mervân'ın yaptığı gibi şiddet kullanmak istemedi, bilakis güzel ahlâkı ve müslümanlara karşı sevgisi onu böyle bir şiddete başvurmaktan alıkoymuştu. O, deliller getirerek yola getirmek istiyordu. Nitekim Haricî liderinin kendine gönderdiği elçileri ikna etmeyi başardı. Fakat ölüm acele etti, dolayısıyla Ömer ektiğinin meyvesini toplayamadan öldü.[102]

Ömer, ibadete düşkün, son derece iyilik ve tevazu sahibiydi, hatta onun zühd ve takva ehli ile dolan sarayında şairlerin yeri yoktu. Kendisinden önce tayin edilmiş olan Emevî valilerini değiştirdi, "Gücü yettiği kadar salih kimseleri istihdam etti. Valileri de onun yolunu takip ettiler. Ömer, minberlerde Hz. Ali (r.a.)'yi lânetlemeyi kaldırdı".[103] Daha önce Emeviler Hz. Ali'yi lânetlerdi. Babası Abdülaziz'in Mısır'da takip ettiği yolu takip etmiş olmasına şaşılmaz. Zira kendisinden rivayet edildiğine göre babası hutbede Hz. Ali (r.a.)'nın adının zikredildiği yere gelince kekeler, dili tutulurdu. Oğlu Ömer, niçin öyle yaptığını sorduğunda şöyle cevap verdi: "Oğulcağızım! Bilesin ki, Ali b. Ebî Talib hakkında bizim

100 Arnold, Age, 351; (Fournel: Les Berberes, s. 270'den nakden).
101 Arnold, Age, 466.
102 Bkz. VI. Bölüm, Ömer b. Abdülaziz'in Haricîlere karşı siyaseti II. 65.
103 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, H, 167-168.

bildiklerimizi halk bilse, bizden ayrılıp onun çocuklarına tabi olurlar." Ömer halife olunca hutbede Hz. Ali'ye hakaret ve lânetlemeyi kaldırdı, onun yerine, "Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya vermeyi emreder; fuhuştan, kötülükten ve azgınlıkları da nehy eder, belki öğüt alırsınız diye Allah size nasihat ediyor" mealindeki ayetin okunmasını emretti.[104]

Ömer b. Abdülaziz son derece takva sahibi idi, daima amme yararını kendi yararına tercih ederdi. Rivayet edildiğine göre eşi Fâtıma'nın babası Abdülmelik'in verdiği benzeri görülmemiş mücevherleri vardı. Ona: "Tercihini kendin yap! Ya süs eşyanı Beytülmal'e (hazineye) ver ya da bana senden ayrılma izni ver. Zira onlar sende iken seninle birlikte kalamam" dedi. Fâtıma: "Hayır! Değil bunlar, bunun kat kat fazlası bile olsa yine seni tercih ederim" dedi. Bunun üzerine Halife emir verdi ve eşinin mücevherleri hazineye konuldu. Ömer b. Abdülaziz ölüp yerine Yezîd geçince, kardeşi Fâtıma'ya dedi ki: "İstersen mücevherlerini geri vereyim." Fâtıma: "Hayır! Vallahi ben, onun hayatında bunları istemedim ki, öldükten sonra isteyeyim" dedi.

Halife olmadan önce, Ömer b. Abdülaziz'e bin dinara bir elbise alınırdı, onu giydiği zaman sert bulur ve beğenmezdi. Halife olduktan sonra kendisine on dirheme bir gömlek alındığı halde bunu giydiğinde yumuşak ve uygun bulurdu.

Ömer b. Abdülaziz'in dönemi kısa olmasına rağmen, en güzel halifelik dönemlerinden sayılmaktadır. Bazı tarihçiler onu Raşid halifelerin dönemini tamamlayıcı, hatta Ebu Bekir ile Ömer (r.a.)'ın dönemlerinin tamamlayıcısı saymakta ve "Halifeler üçtür: Bunlar Ebû Bekir, Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'dir" demektedirler.

İki sene beş aydan fazla sürmemiş olan Ömer b. Abdülaziz'in hilâfeti, uzun süre devam etseydi, İslâm ve Emevî Devleti tarihinde parlak ve şerefli sayfalar açacaktı. Bu halife H. 101 yılının Recep ayında vefat etti. Abbâsî Devleti kurulduktan sonra Emevî halifelerinin kabirleri açıldığında, onun kabrine dokunulmamıştır. Mes'ûdî'nin dediği gibi, halkın çoğunluğu ona saygı duyar ve kabrini ziyaret ederdi. Halkına bu derece iyi muamele eden bir halifeye gösterilen bu saygıya şaşmamak gerekir.

104 İbn Tabataba, el-Fahrî, 117.

9- YEZİD B. ABDÜLMELİK (101–105 / 720–724)

Yezid b. Abdülmelik, hicri 101 yılının Receb ayında halife oldu. Halife olduktan hemen sonra Haricîlerden Şevzeb, Emevîlere karşı ayaklandı. Hattâ birkaç kez Emevî ordularını bozguna uğrattı. Bunun üzerine Yezîd h. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Kûfe'ye vâli tâyin etti. Mesleme, Saîd b. Amr el-Haraşî'yi kalabalık bir ordu ile Şevzeb üzerine gönderdi. Şavaş, Şevzeb ve onunla beraber olan Haricîlerin aleyhine döndü ve çok az bir miktarı dışında çoğu ölümden kurtulamadı.

Yezid b. Abdülmelik zamanında, Yezid b. Mühelleb b. Ebî Sufra da başkaldırdı. Yezid, Ömer b. Abdülazîz zamanında hapishaneden kaçmıştı. Basra üzerine yürüdü ve valiyi esir aldı. Sonra Kûfe'ye yürüdü. Ezd kabilesi ve taraftarları da ona katılmıştı. Yezid b. Mühelleb işi büyüttü, kuvveti daha da arttı. Halife Yezid, kardeşi Mesleme ile kardeşinin oğlu Abbas b. Velîd'i büyük bir ordu ile asî Yezid b. Mühelleb'in üzerine gönderdi. İki ordu karşılaştığında şiddetli bir savaş meydana geldi. Yezid b. Mühelleb'in taraftarları onu terkettiler kendisi de savaşta öldürüldü.

Yezid b. Abdülmelik, oyun, eğlence ve nefsine düşkünlüğü ile şöhret bulmuştur. Sellâme ve Habâbe adlarında iki câriyeye aşık olduğu söylenir. Habâbe bir gün ona bir şarkı söyledi. Şarkıyı dinleyen Yezid coştu ve raksetti. Sonra da: "Uçmak istiyorum!" dedi. Habâbe: "Milleti kime emânet ediyorsun?" dedi. Yezid: "Sana!" diye cevap verdi ve onun elini öptü. Hizmetçilerden birisi dayanamadı: "Ey bahtı kara olası! Ne kadar da akılsızsın!" dedi.

Bir buna bak, bir de babası Abdülmelik'e. O, Musab b. Zübeyr'e karşı savaşa çıktığında hanımı Atike onu engellemek istemişti, fakat o buna hiç aldırmadı ve Küseyyir Azze'nin şu beyitlerini okudu:

"Savaşa çıkmak istediği zaman, üzerinde kendisini süsleyen inci dizileri bulunan iffetli kadın onu yolundan çeviremedi. Kadın onu engellemek istedi; fakat çabasının fayda vermediğini görünce ağladı. Bu sebeple hizmetçileri de ağladılar."

Mes'ûdi'nin rivâyetine göre, Ebû Hamza el-Hâricî, Mervân oğulları anıldığında onları ayıplardı. Yezid b. Abdülmelik'i hatırlatır ve şöyle derdi: "Habâbe'yi sağ tarafına, Sellâme'yi de sol tarafına oturttu. Sonra da "Ben uçmak istiyorum!" dedi. Neticede Allah'ın lânetine uğradı ve onun acıklı azabına uçtu gitti."

Habâbe hastalanınca, Yezid günlerce insanlar içerisine çıkmadı, öldüğünde, ona olan aşırı düşkünlüğünden dolayı birkaç gün onu defnettirmedi ve yanından ayrılmadı. Bazı yakın adamları, kendisine dedi ki: "Senin ona karşı bu düşkünlüğün halkın ağzında dolaşıyor. Hilâfet makamı ise bunu kaldırmaz." Bunun üzerine Habâbe'yi defnettirdi. Kendisi de birkaç gün sonra öldü.

Yezid'in kötü yönetiminden dolayı, zamanında kardeşi Hişâm ile arasında düşmanlık meydana gelmişti. Kardeşi Hişâm'ın kendisini ayıpladığı, eğlence âlemlerini kınadığı ve ölümünü istediği haberi kendisine ulaşınca Yezid ona şöyle bir mektup yazdı: "Hayatımın sana ağır geldiği ve ölümümün gecikmesinden dolayı sıkılıp, ölümümü temenni ettiğini öğrendim. Yemin ederim ki, benden sonra senin kolun kanadın kırılacaktır. Bilesin ki, hakkımda söylediklerine müstahak değilim." Hişâm ona şöyle cevap verdi: "Eğer mü'minlerin emîri kindârlara ve nîmet düşmanlarına kulak verirse, bu durum aramızın bozulmasına, akrabalık bağlarının kopmasına sebep olabilir. Emirül mü'minin, faziletiyle ve Allah'ın kendisini ehil kılmasıyla suçluların suçunu bağışlamaya daha lâyıktır. Bana gelince, senin hayatını yük saymak ve ölümünü temenni etmekten Allah'a sığınırım!". Yezid ona tekrar şöyle yazdı: "Biz seni bağışlıyor ve senin hakkında bize ulaşan haberleri de tekzib ediyoruz. Abdülmelik'in bize yaptığı vasiyetini, birbirimize zulmetmemek, birbirimizi yardımsız bırakmamak, ahvali düzeltmek ve tam bir görüş birliği içinde bulunmak hususundaki nâsihatını muhafaza et. Bu, senin ve kendin hakkındaki düşüncelerin için daha iyidir." Hişam mektubu alınca, aile efradını Yezid'in yanına taşıdı, jurnalcilerden ve cezalandırılmaktan korktuğu için Yezid ölünceye kadar da onun yanından ayrılmadı.[105]

105 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 179.

10-HİŞAM B. ABDÜLMELİK (105-125/724-743)

Hişâm b. Abdülmelik, hicrî 105 yılının Şaban ayında kardeşi Yezid'in öldüğü gün hilâfet makamına geçti. H. 125 yılının R.ahir'inde Kınnesrîn mülhakatından Rusafe'de ölünceye kadar, ondokuz sene, yedi ay ve birkaç gün hilâfet makamında kalmıştır.

Ömer b. Abdülaziz'in mevalîye (arap asıllı olmayan müslümanlara) karşı takip ettiği yumuşak politika ve onları cizyeden muâf tutması neticesinde meydana gelen hazine açığını kapatmak için, ondan sonra gelen halifeler, ağır vergiler koymaya başladılar. Nitekim Hişam, mevâliye, kaldırmaları mümkün olmayan vergiler yükledi. Bunun üzerine Hâris b. Süreyc, Emevîlere karşı ayaklandı ve savaştı. Hâris b. Süreyc, kendisinin, baskı altında kalanları kurtarmak ve mazlûmlara yardım ederek, zâlimleri cezalandırmak için Allah'ın gönderdiği Mehdî olduğunu iddia ediyordu. Hatta bu isyânda Araplardan da çok kişi ona katılmış ve kısa bir zamanda Seyhun nehri civarındaki birçok şehri istilâ etmişti.

Bu bölge valiliğine Asım b. Abdullah'dan sonra Esed b. Abdullah el-Kasrî gelince, Harîs'in Emevîlerden almış olduğu yerleri geri aldı ve onu Toharistan'a, oradan da Mâverâünnehir'e çekilmeye mecbur etti. Hâris, burada Arapların karşısında bulunan Türklere iltihak etmiştir.

Hicrî 120 yılında Hişâm b. Abdülmelik, Horasan vâliliğine Nasr b. Seyyâr'ı getirdi. Nasr b. Seyyâr, Emevî hânedanına bağlılığı ve hizmeti bakımından önde gelen kumandanlardan biri idi. Bu vâli, Mâverâünnehir'de Emevî hükümranlığının temellerini kuvvetlendirmeyi başarmıştır.[106]

Hişâm döneminde, daha sonra altıncı bölümde anlatılacağı gibi, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeyne'l-Abidîn b. Hüseyin b. Ali ayaklanmıştır.

Hişâm, akıllı, halîm ve iffetli bir hükümdardı. Tedbir sahibi ve iyi bir siyasî olmakla şöhret bulmuştur. Hattâ, "Emevîlerde üç büyük hükümdar vardır. Bunlar: Muâviye, Abdülmelik ve Hişâm'dır" denilmiştir.

---

106 V.Vloten, Kitâbü's-Siyâdeti'l-Arabiyye, (Arapçası, H. İbrahim Hasan) 61-63.

Abbasî halifesi Ebû Ca'fer Mansur, işlerinin çoğunda, siyasî meselelerde ve devlet yönetiminde Hişâm'ın politikasını takip ederdi.

Hişâm'ın, toprağı imâr ve sınırları tahkîm etmek, Mekke yolunda su kuyuları kazdırmak gibi hizmetleri ile bunların dışında daha sonra Davud b. Ali el-Abbâsî'nin tahrip ettiği birçok eserleri vardır. Onun zamanında ipekçilik ve kadifecilik sanatı gelişmişti. Hişâm, mala düşkündü. Halifelerden kendisi için yarış atları edinenlerin ilkidir. Aynı zamanda savaş malzemesi ve zırhlarla da meşgûl olurdu.

Hişâm'ın, Hz. Ali taraftarlarından intikam almaya çok hırslı ve fırsat buldukça onları cezalandırmaya hevesli olması, onun tenkîd edildiği konulardandır. Bu hususta Ali b. Hüseyin b. Ali'nin oğlu Zeyd ile onun oğlu Yahya'ya yapmış olduğu muâmeleyi hatırlatmak kâfidir. Ayrıca katılığı, sert tabiatlı oluşu ve çok cimriliği ile de tenkîd olunur. Şu olay onun cimriliğini açıkça göstermektedir: Adamın biri, iki kuş hediye etmiş, Hişâm kuşları çok beğenmişti. Adam: "Ey Emîrü'l-mü'minin! Benim bahşişim nerede?" dedi. Hişâm, ona: "iki kuşun mükâfatı ne olur." diye sordu. Adam: "Emîrü'l-mü'minin ne dilerse odur" dedi. Hişâm: "Kuşların birini al" dedi. Adam güzelini seçti aldı. Hişâm: "Sen yine seçiyorsun" dedi ve adama birkaç dirhemcik verilmesini emretti. Bir defa da Hişâm nedimleriyle beraber bahçesine girdi, bahçeyi dolaştılar, içinde her türlü meyve vardı. Nedimleri meyveleri yemeye başladılar ve "Allah Emîrü'l-mü'mininin malına bereket versin!" dediler. Hişâm: "Siz yediğiniz halde Allah benim malıma nasıl bereket verecek!" dedi. Sonra bekçiyi çağırdı ve: "Şu meyve ağaçlarını sök ve yerlerine zeytin ağacı dik ki, bir daha da kimse birşey yemesin" diye emir verdi.[107]

107 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 184-185.

11-VELİD B. YEZİD B. ABDÜLMELİK (125/743)

Velîd b. Yezid'e, hicrî 125 yılının Rebîulâhir ayında Hişâm'ın öldüğü gün biat olundu, hicrî 126 yılının Cemaziyelâhir ayında Dımeşk köylerinden birinde öldürülmesine kadar, bir sene, iki ay ve birkaç gün Hilâfet makamında kaldı.

Velîd, eğlence ve zevku safâya düşkünlüğü, vurdum duymazlık ve sertliği ile şöhret bulmuştur. İyi bir şâir olup, hiciv, gazel ve içki ile ilgili güzel şiirleri vardır. Velîd'in öldürülmesinin sebebi de şu idi: O, halife olmadan önce kötü ahlâklı ve Allah'ın yasaklarından sakınmayan biriydi. Halife olunca, zevk ve eğlenceye daha da düştüğü gibi, günah işlemekten, hanedanını kızdırmaktan ve onlara kötülük yapmaktan da geri kalmadı. Nihâyet Emevî ricali, diğer devlet adamlarıyla toplanıp ona isyan ettiler. Velîd, onların maksadını anlayınca evine girdi, Kur'ân-ı Kerim'i açtı ve: "Bugün Osman b. Affan'ın şehit edildiği güne benziyor" dedi. Sonra Yezid b. Velîd'in adamları içeri girip onu öldürdüler.

12-MERVAN B. MUHAMMED (127-132/744-749)

Yezîd b. Velîd, Hicrî 126 yılının Cemâziyelâhir ayında Dımaşk'da hilâfet makamına geldi ve beş ay bu makamda kaldıktan sonra aynı yılın Zilhicce ayında vefat etti. Bundan sonra yerine kardeşi İbrâhim b. Velîd geçti, fakat o da iki aydan fazla kalamadı.

Şaşı olan Yezîd b. Velîd, ibâdete düşkündü. Yukarıda da geçtiği gibi, ordunun bir kısmının, özellikle Hicâz ordusunun maaşlarını noksanlaştırdığı için kendisine "en-Nâkıs" denilmiştir. İ'tikadî bakımdan Mu'tezile mezhebinin ilkelerine meyilliydi. Emevîlerin durumu, onun zamanında karışmaya başladı. O ölünce kardeşi İbrâhim b. Velîd'e biat edildi ki, bu biat da hiçbir hayır getirmedi. Zira halkın bir kısmı onu halife, bir kısmı ise emîr kabul etti. Diğer bir kısmı ise, onu ne halife, ne de emir saymadılar. Çok geçmeden Mervân b. Muhammed, onun üzerine yürüdü ve hilâfet makamından indirdi. İbrâhim, Dimaşk'dan kaçtı; fakat Mervan onu yakaladı ve astı, taraftarlarını da öldürdü.[108*] Abdülazîz b. Haccâc ve Yezîd b. Halid el-Kasrî de bunların arasındaydı. Bu olay üzerine Nizâr (Mudâr) kabileleri ve Kahtâniler (Yemenliler)'e mensub Arap kabileleri arasında kabilecilik ateşi alevlendi. Kabileler gruplara ayrıldı. Kabilecilik duygusu gerek bedeviler, gerekse medeniler (şehirliler) arasında kabarmaya başladı. Mervân b. Muhammed, Yemen'lilere karşı Nizâr tarafını tuttu. Bu yüzden Yemenliler ondan ayrılıp, Abbâsî Devletini kurmak isteyenlerin tarafına geçtiler.

Mervân b. Muhammed'e Hicrî 127 yılının safer ayında Dımaşk'ta bat edildi. Kendisine "Hımar" (Eşek) lâkabı takılmıştı. Çünkü ayaklananlara karşı yaptığı savaşlarda keçesi kurumadı, yürüyüş üstüne yürüyüş tertib ediyordu. Savaşın güçlüklerine karşı da son derece sabırlıydı. Ayrıca Mu'tezile mezhebinin ileri gelenlerinden Ca'd b. Dirhem tarafından yetiştirildiği için "Ca'dî" lâkabıyla da tanınırdı. Künyesi ise Ebû Abdülmelik olup, cesareti, akıllılığı ve kurnazlığı ile şöhret bulmuştur.

---

108 * İbrahim'in, Mervan tarafından affedildiği ve 132/750 yılında Abbasiler tarafından öldürüldüğü rivayeti de vardır. Bkz. İbnü'l-Esir. (Tornberg neşri). V. 311, 431

Mervan halife olunca fitne ve karışıklıklar başgösterdi. Şiîler, Emevî hanedanı aleyhindeki faaliyetlerini hızlandırdılar. Yine Mervan zamanında Emevî Devleti'nin çöküşünde büyük te'sirî olan Mehdîlik akîdesi güç kazandı.

13-EMEVİ DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ VE SEBEPLERİ

A- İKİ VELİAHD TÂ'YİNİ:

Emevî devletinin zayıflamasına, gücünün ve kuvvetinin tükenmesine sebep olan amillerin başında, biri diğerinden sonra saltanata geçmek üzere iki veliahd tâyin edilmesi gelir. Bu uygulama hânedan fertleri arasında fitne ve rekabet tohumlarını ektiği gibi, kin ve düşmanlıklara sebep olmuştur. Bunda garipsenecek bir şey yoktur. Çünkü birinci veliahd iktidara gelir gelmez, ikinciyi veliahdlıktan uzaklaştırıyor, yerine kendi oğullarından birini getirmeye çalışıyordu. Bu da birbirlerine karşı kalblerindeki kinin alevlenmesine sebep oluyordu. Bu ihtilâf, sadece hânedan arasında kalmayıp, vâli ve kumandanlara da sirâyet ediyordu. Zirâ ikinci veliahd, iktidara geldiğinde, kendisini veliahdlıktan uzaklaştırmak isteyen rakibine yardım ve destek sağlayanları cezalandırıyordu.

Bu yolu ilk kez, Mervân b. Hakem açmıştır. Zira o, daha önce Câbiye toplantısında alınan karar gereğince sıra ile kendisinden sonra tahta geçmek üzere Halid b. Yezîd ve Amr b. Saîd b. As'a bîat edilmiş olmasına rağmen buna aldırış etmemiş, oğulları Abdülmelik ile Abdülazîz'i veliahd tâ'yin etmiştir. Ki, Amr b. Saîd'in Abdülmelik'e karşı isyân etmesinin sebebi bu uygulama olmuştur.

Abdülmelik de babası Mervân'ın yolundan yürüyerek kardeşi Abdülazîz'i veliahdlıktan azledip, oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliahd ilân etmeyi düşündü. Ancak Abdülazîz'in vefâtı, onun bu planını uygulamasına imkân bırakmadı. Kardeşinin ölümü, onu kardeşler arasında bu yüzden kin ve düşmanlık hisleri meydana getirecek olan bu hataya düşmekten yine alıkoymadı ve iki oğlunu sırası ile veliahd tâyin etti. Kardeşler arasında meydana gelen düşmanlıklar kumandan ve vâlilere de sirâyet etti. Çünkü Velîd b. Abdülmelik halife olunca, kardeşi Süleyman'ı veliahdlıktan çıkarıp yerine oğlu Abdülazîz'i geçirmek istedi ve bunu vâlilere bildirdi. Irak vâlisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî, Horasan vâlisi Kuteybe b. Müslim ve Sind vâlisi Muhammed b. Kasım kendisini desteklediler. Ayrıca şâirlere de Abdülaziz'in üstünlüğü hak-

kında propaganda yapmaları için bol bol bahşişler verdi ki, bu da, kardeşi ile kendi arasında bir hoşnutsuzluğun doğmasına yol açarak kin ve düşmanlığın artmasına sebep oldu. Velîd'in ölümünden sonra kardeşi Süleyman halife olunca, daha önce kendisinin veliahdlıktan azledilmesini isteyen ve ağabeyine destek olanlardan intikam aldı. Böylece bu rekabet garip bir şekilde hânedan arasında devam edip gitti ve Emevî Devleti'nin aleyhine korkunç bir tehlike haline geldi. İktidara geçen halife, daha önce kendisinin veliahdlıktan azli hususunda, sırf önceki halifeyi desteklemeleri yüzünden vâli ve kumandanlardan intikam alıyordu. Süleyman, seçkin kumandan ve vâlilerden intikam alıp yüreğini soğutmakla işe başlamıştı. Velîd'den önce ölmesi Haccâc için büyük bir şans oldu. Bununla beraber Süleyman, Haccac'ın yakınlarından intikam almayı ihmâl etmedi. Haccâc'ın en şiddetli düşmanı olan Yezîd b. Mühelleb ile Salih b. Abdürrahman'a Haccâc'ın yakınlarına şiddetli işkenceler uygulamalarını emretti. Süleyman, devletin nüfuzunu Sind ve Hindistan'da yaymış olan büyük kumandan Muhammed b. Kasım'dan da intikam aldı. Mâverâünnehir'de devlet otoritesini sağlamış olan Kuteybe b. Müslim de intikamdan payını almıştır.

B- ASABİYET (KABİLECİLİK) RUHUNUN ORTAYA ÇIKILMASI:

Yezid b. Muâviye'nin vefatından sonra Arap kabileleri arasında asabiyet (kabilecilik) ruhu debreşti. Ancak bu durum Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar, muhalif gruplar karşısında mücadele veren siyasî bir parti şeklindeki durumunu muhafaza eden Emevî iktidarının yıkılmasını etkileyecek şiddette değildi. Ömer b. Abdülaziz'in hilâfet dönemi, güç ve hâkimiyyet dönemi ile bu hânedana arız olan zaaf ve parçalanma dönemi arasında intikal devresi sayılmaktadır. Sâlih ve âdil bir idareci olan Ömer, halifelik dönemini, kendisinden önceki Emevî halifelerinin bozdukları nizamı ıslâh etmekle geçirmiş ve isyankâr olan bütün grupların gönüllerini kazanmıştır. Kabileler arasında taraf tutmamış, ister Kelb ister Kays kabilesinden, tâyin ettiği her valiyi sadece liyâkat ve adâletinden dolayı tâ'yin etmiştir. Dolayısıyla zaman zaman

devletin başına ârız olan ve onu zayıf duruma düşüren fitneler, Ömer zamanında sükûnet bulmuştur.

Ömer b. Abdülazîz ölünce, yerine Yezid b. Abdülmelik geçti. Emevî hanedânını en kötü şekilde etkileyen fitne, bunun döneminde meydana gelmiştir. Gerçekte bu fitne, kuzey Araplarıyla güney Arapları, yani Mudar kabileleriyle Yemenî kabileler arasındaki anlaşmazlıktır. Halife Kuzey Araplarından olunca bu fitnenin içine düşmekten kendini kurtaramamıştı.

Bu fitne, Mühelleb b. Ebî Sufra'nın aile efradının yok olmasına sebep oldu. Aile ferdlerinden bir kısmı savaş esnasında öldürülmüş, bir kısmı da zincire vurularak Yezid b. Abdülmelik'in yanına getirilmiş ve onun emriyle öldürülmüştü.

Halbuki Mühelleb ailesi, Emevîlere sadakatle hizmet etmişti. Mühelleb, Hâricilerin en aşırı gruplarından olan Erzakiler'le yaptığı savaşlarda büyük yararlıklar gösterdiği gibi, Horasan ve Hazar halkı ile Türklere karşı da savaşmıştı. Kendisinden sonra yerine geçen oğulları da, asalet, şecaat ve fazilette onun bir benzeriydiler. Şairler onları över, kervanlar onların yanına giderdi. İhtiyaç sahiplerine ihsan, ikram ve bolca yardımda bulundukları için şan ve şerefleri yükseldi, adları her tarafta duyuldu. Bunlar Abbasîler dönemindeki Bermekîler gibi Emevî devletinin alnında bir yıldız gibi idiler. Onun içindir ki, Emevî hânedanının durumunu tehdit edecek bir tehlike haline gelmiş olan Yemen unsurunun, onların yanında yer almasına şaşmıyoruz. Yezid, daha asabiyyetin Câhiliyye dönemindeki duruma dönüştüğü Mercu Râhıt gününde kendisini bu tehlikenin içine atmıştı. Emevî halifeleri, devletlerinin gücü ve kuvvetlerinin kaynağı olan bu iki unsur arasındaki mesafeyi genişletmeye yardımcı oldular. Onların bazan Kaysîler (Mudar)'e bazan da Yemenîlere meylettiğini görüyoruz.

Bu olaydan sonra Halife II. Yezid'in, Kaysîlerin tarafını tutması tabii idi. Nitekim Doğu'da ayaklanmış olan Yezid b. Mühelleb'in isyânını bastıran kardeşi Mesleme'den sonra Kays kabilesinden olan Ömer b. Hübeyre'yi doğu bölgesine vâli tâyin etti. Bu suretle devlet tamamen

Kaysî Mudarî rengiyle boyandı. Yemenli unsur ise hiçbir şeye sâhib olamayan zayıf bir varlık haline geldi.

Yezid b. Abdülmelik ölüp de, kardeşi Hişâm onun yerine geçince, Kaysîlerin şöhretleriniin yayılmasından ve devlet içerisindeki nüfuzlarının artmasından korktuğu için bunlardan kurtulmak ve iki taraf arasındaki dengeyi yeniden sağlamak maksadıyla Yemenîlerin tarafını tutmaya başladı. Bundan dolayı Mudar kabilesine mensub olan valileri azledip yerlerine bazı Yemenli valiler tâ'yin etti. Onlardan Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi Irak vâliliğine, kardeşi Esed'i de Horasan vâliliğine getirdi. Böylece Yemenli unsur kuvvetini yeniden kazanmaya, Kaysî unsur ise zayıflamaya başladı. Halid ve kardeşi Esed, Yemenlilerin tarafını tutmaya, Mudarîlerden intikam almaya koyuldular.[109]

Bununla beraber, Hişâm, muhtelif kabileler karşısında katı bir siyaset takip etmedi. Daha önce Yemenîlerin tarafını tutmuşken, çok geçmeden Mudârî (Kaysî)'lerin tarafına geçti ve bunlardan olan Yûsuf b. Ömer es-Sakafi'yi Irak vâliliğine, Nasr b. Seyyâr'ı da Horasan vâliliğine getirdi. Endülüs'de de aynı siyaseti takip etti.

Yemenîlerin lideri Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesi, Emevî hanedanının çöküşünü çabuklaştıran en kuvvetli sebeplerden biri oldu. Zira Yemenîler, devletin Mühelleb âilesini yok ettiğini unutmamışlardı. Zındıklık ve küfr ile itham edildiği gibi, Şia taraftarlığı ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in ayaklanmasına sebep olacak ölçüde yardımla itham edilen liderleri Halid b. Abdullah'ın öldürülmesi neticesinde kılıca sarıldılar. Anarşi tekrar ilk haline döndü. Yemenîler artık Emevî hâkimiyetinden kurtulmaya çalışıyorlardı.

Velid b. Yezîd b. Abdülmelik'in anası Mudarîlerden olduğu için onların tarafını tuttu ve Yemenli unsuru devlet yönetiminden uzaklaştırdı. Liderlerini öldürüp kendilerini devlet makamlarından uzaklaştırması, Velîd'e karşı Yemenîlerin kin ve nefretlerini tahrik etti. Dolayısıyla Yemenîler, Halife'yi öldürmek için planlar yapmaya başladılar. Genellikle halk Velîd'den hoşnut değildi. Bu fırsatı ganimet bilen Yemenîler,

109 Taberî, VII, 192-193.

Velid'e karşı ayaklandılar. Takva ve tevazu ile tanınan Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik de bunlara katıldı. Hicrî 126 yılının Cemâziyelâhîr ayında Velîd'i öldürüp, Yezîd'e bîat ettiler.

II. Velîd'in öldürülmesi, Emevî hânedanı ferdleri arasında meydana gelip Yemenî (Güneyli Araplar) ve Mudarî (Kuzeyli Araplar) unsurları da etkileyen çekişmeleri durduramadı. Aksine ihtilâfın daha da büyümesine yardımcı oldu. Çünkü Yezîd, Hilâfet sarayına oturur oturmaz seleflerinin yolunu takip etti ve bu makama gelmesinde kendisine yardımcı olan Yemenîlerin tarafını tutup devamlı onların yanında yer aldı ve vâlileri onlardan tâ'yin etmeye başladı.

Yemenîler, hükümete karşı kinle dolmuş olan Mudarîlere kötü muamelede bulunmaya başladılar. Bunun üzerine Mudariler, Humus'da isyân hareketini başlattılar. Emevî hânedanından Yezîd b. Halid b. Yezîd b. Muâviye ve diğer bazıları da bunlara katıldı. Aynı şekilde Filistin'de de Yezid b. Süleyman b. Abdülmelik'in liderliğinde ayaklanma olmuş, Ürdün halkı da Muhammed b. Abdülmelik liderliğinde onların yolunu takip etmişti. Ancak Yezîd b. Velîd, Yemenîlerin yardımıyla bunların hepsini yenip itaat altına almış ve kendi ailesinden olan liderlerini hapse atmıştı.

Yezîd, altı ay iktidarda kaldıktan sonra aynı yıl içinde öldü. Ondan sonra müslümanların gözünde heybetini yitirmiş olan hilâfet makamına, veliahd ta'yin ettiği kardeşi İbrahim geçti. İbrahim, önceki halifelerin gördüğü saygıyı bulamadı, hattâ halk onu bazan halife, bazan emîr olarak selâmlıyor, bazan da bunların hiçbirini ona lâyık görmüyordu.[110]

Hilâfeti, II. Velîd'in oğlu İbrahim'e vermek niyetinde olduğunu açıklayan II. Mervan, II. Velîd'in kanını isteyerek ordusuyla el-Cezîre'den Suriye üzerine yürüdü. II. Velîd'in öldürülmesi için komplo hazırlamış olan Yemenîlerin rakibi Kaysîler de kısa sürede Mervan'a katıldılar. İbrahim, el-Cezîre ve Ermenniye vâlisi olan Mervan'a karşı savaşmak için ordularını toplamaya başladı. Fakat Mervân, Hazarlılara ve Türklere karşı yapmış olduğu savaşların kendisine kazandırdığı tecrübeleri hâiz, şe-

110 İbnu'l-Esir, V, 115, 117, 118, 125.

caat sahibi bir kumandandı. İbrahim'in ordularını kesin bir hezimete uğratıp, Şam'a girdi. İbrahim ve taraftarları oradan kaçtılar.

Mervan, hilâfetin, II. Velîd'in oğullarından birine verilmesini istiyordu. Fakat Yemeniler, Velid'in oğulları halife olacak olursa kendilerinden intikam almalarından korktukları için onları ortadan kaldırmak istediler ve ikisini de hapishanede öldürdüler. Ebu Muhammed Süfyânî, onların kendilerinden sonra hilâfetin Mervan'a verilmesini istediklerine şahitlik etti ve Mervan'a "Elini uzat, sana bîat edeceğim" deyip ona bîat etti. Bunun üzerine Şam halkı da ona uydu. Böylece Mervan Hicrî 127 yılında müslümanların halifesi oldu. II. Mervan zamanında Emevî devletinin temelleri sarsıldı, yıkılmaya yüz tuttu ve sonunda yıkıldı.

II. Mervân da seleflerinin izinden yürüyerek Kaysîlerin tarafını tuttu ve Yemenlilerden, Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin intikamını almak için öldürmüş oldukları II. Velid'in kanını istedi. Humus halkı, Sâbit b. Nuaym komutası altında toplandı. Tedmürlüler de Esbağ b. Züâle el-Kelbî'nin komutasında Humuslulara katıldılar. Ancak Mervan, bunların hepsinin üstesinden geldi ve onları kesin bir şekilde hezimete uğrattı. Bu sırada Yezîd b. Halid el-Kasrî de Dımeşk'de isyân etmiş ve Yemenliler onun etrafında toplanmışlardı. Mervan üzerine bir ordu gönderdi, isyân bastırıldı ve Yezîd öldürüldü. Bu suretle Dimeşk Mervan'ın kontrolüne geçti. Filistin'deki Yemenliler de aynı şekilde isyân etmişlerdi. Mervan, bunların üzerine de bir ordu gönderdi. Bu ordu onların işini bitirdi. Mervan'ın işleri Suriye'de düzgün gitmiyordu. Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik ona karşı ayaklandı ve halkı onu azletmeye çağırdı, Yemenliler de ona katıldılar. Mervan, Süleyman'ın üzerine yürüdü ve uzun süren bir savaştan sonra onu hezîmete uğrattı. Süleyman Irak'a kaçtı. Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz ve Hariciler Mervan'la mücâdele etmek için onun etrafında toplandılar.

İşte Suriye'deki kavmiyetçiliğin durumu bu idi. Suriye halkının çoğunlukla Yemenli kabilelerden meydana gelmiş olması buradaki ayaklanmalara büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Belki de Mervân'ın hilâfet merkezini, devletinin temel direkleri durumunda olan Kaysîlerin (Kuzeyli Arapların) ikâmet ettiği el-Cezîre'ye nakletmesinin sebebi budur.

Irak'a gelince, burada da durum Suriye'dekinden farklı değildi. Bu bölgede de kavmiyetçilik ateşi alevlenmiş, Dahhâk b. Kays el-Hâricî bölgeyi istila etmişti. Haricîlerden diğer bir grup da Muhtar b. Ebî Ubeyde'nin komutasında Yemen ve Hicaz bölgelerini ele geçirmişti.[111]

İşte böylece, bütün ülke fitne ve anarşi sahası haline geldi. Bu fitneleri ortadan kaldırmaya çalışan Mervan, Horasan'da gelişip büyük bir tehlike haline gelmiş olan Abbasî davetinin yayılışıyla ilgilenemedi. Çok geçmeden Horasan'dan siyah bayraklar yükseldi. Büyük bir ordu haline gelen isyancılar, Mervan'ın peşine düştüler ve ordusunun işini bitirdiler. II. Mervan Mısır'a kaçtı. Önce Abdullah b. Ali el-Abbâsî, sonra da Hicrî 132 yılında kendisini öldüren Salih b. Ali, Mervan'ı yakaladılar. Emevîlerin yıkılışı, onların tek dayanağı olan Arapların, devlet içindeki nüfuzlarının da sonu olarak mütalâa edilir.

C- BAZI HALİFELERİN LÜKS VE REFAHA DALMASI:

Emevî halifelerinden bazılarının, Bizans sarayında gördükleri lüks ve refaha meyletmeleri, devletin çöküşünü büyük ölçüde etkilemiştir. Meselâ, Yezîd b. Muâviye, oyun, eğlence ve zevkine düşkünlüğü ile şöhret bulmuştur. Mes'ûdî'nin dediği gibi, o, eğlenceye düşkündü, yırtıcı av kuşları, av köpekleri ve parsları vardı. İçki âlemleri tertip ederdi.[112]

Yezîd b. Abdülmelik'in durumu da Yezîd b. Muâviye'nin durumundan daha iyi değildi. Belhî'nin dediği gibi o da içkici ve kumarcıydı. Habâbe'ye çok düşkün olup, onun sevgisiyle dillere düşmüştü.[113] Oğlu Velîd de eğlence ve oyuna düşkünlüğü, ahlâksızlığı ve vurdumduymazlığı ile meşhurdu. İyi bir şâir olup, hiciv ve gazel nev'inden güzel şiirleri vardır.[114]

---

111 İbnu'l-Esîr, V, 131, 135.

112 Murûcu'z-Zeheb, II, 94.

113 Kitâbu'l-Bed'i ve't-Tarih, (Ebû Zeyd b. Sehl el-Belhî'ye nisbet olunur. Halbuki bu kitap Mutahhir b. Tahir el-Makdisi'nindir). (Paris baskısı), VI, 48-49.

114 Taberî, VII, 288-289.

D- EMEVÎLERİN ARAPÇILIK TAASSUBLARI:

Emevî devleti, eti ve kanıyla yani her yönüyle halis bir Arap devletidir. Bu sebeple Emevîler, Arap ve Arapçılık hususunda aşırı derecede taassub gösterip, Arap olmayan halka onları hakîr ve basit gören bir gözle baktılar. Bu durum, müslümanlar arasında fitne uyandırdı ve ülkede milliyetçilik ruhunun uyanmasını körükledi. Bu hareketin kaynağı, Arapların, kendilerini en üstün millet; dillerini de en üstün dil kabul etmeleriydi.

Milliyetçilik hareketine baktığımız zaman, onu, lisan ve kalemlerin savaşı şeklinde görmekteyiz ki, bunun te'siri kılıç ve mızrakların çarpışmasının te'sirinden daha az değildir. Görüldüğüne göre bu hareketin başlayışı, Arapların, Fars ve diğer yabancıların ülkelerine girdiği zamana rastlamaktadır. Emevîler, iktidara gelince, hilâfetleri boyunca bu hareketin bayraktarlığını yaptılar. Arapların tarafını tutup onlarla diğer tebaa arasında eşit muamele yapmadılar. Bu sebeple Arap olmayanlar (Mevalî) birleşip, Abdülmelik b. Mervan zamanında ayaklandılar. Halife bunların harekâtını bastırmak için üzerlerine Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'yi göndermişti.

Ömer b. Abdülaziz halife olunca, ister Arap ister Acem, kim olursa olsun, müslümanlığı kabul eden herkesten cizyeyi kaldırmaları için vâlilere emir verdi. Onun bu politikası daha hayatta iken başarıya ulaşmıştı. Fakat, onun vefatından sonra durum değişti. Emevîler, Araplarla Arap olmayan unsur arasında yine farklı muâmele yapmaya başladılar.

Bu muamele, Arap olmayan tebaanın Emevîlere karşı olan kin ve nefretini tahrik edince, artık onların, Emevîleri yıkmak için fırsat kollamalarına; bunun için de Muhtar'ın isyânına katılmalarına, Haricîler ve Abdurrahman b. Eş'as fitnesine iştirak etmelerine ve Yezîd b. Mühelleb'in yanında yer alarak ayaklanmalarına şaşmamak gerekir. Abbâsî dâîleri harekete geçince, Arap olmayan halk, gasbedilmiş haklarını elde edebilmek için onlara katıldı. Arap olmayanların Emevîlere karşı olan hoşnutsuzluğunu sezen Abbâsîler ise, kendi dâvetlerinin yayılmasında onlardan yardım istediler.

KİTABİYAT

(Kaynaklar ve Araştırmalar)

Abdurrahman b. Nasır eş-Şeyzerî (öl. 589/1193 ?):

— Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe, Kahire, 1946.

Abdülaziz Çaviş:

— el-İslâm Dinu'l-Fıtra.

Abdünnaîm Haseneyn:

— Selâçikatu İran ve'l-Irak, Kahire, 1959.

Akilkî, Abdullah Beg:

— el-Mer'etü'l-Arabiyye fi Câhiliyyetihâ ve İslâmihâ, Kahire, 1921.

Alaaddin Dımaşkî (öl. 815/1412):

— Metaliu'l-Büdûr, Kahire, 1300 H.

Ali Abdürrâzık:

— el-İslâmu ve Usûlü'l-Hükm, Kahire, 1925.

Ali Hasan Abdülkadir:

— Nazratün Amme fi Tarihi'l-Fıkhi'l-İslâmi, Kahire, 1956.

Ali İbrahim Hasan:

— en-Nuzumu'l-İslâmiyye (Hasan İbrahim Hasan ile müşterek), Kahire, 1939, 1959, 1960, 1962.

— Tarihu Cevher es-Sıkıllî, Kahire, 1933.

— Dirâsat fi Tarihi'l-Memâliki'l-Bahriye, Kahire, 1943.

— Tarihu Mısır fi'l-Usûri'l-Vustâ, Kahire, 1951.

Alûsî, es-Seyyid Mahmud Şükrî Bağdadî:

— Bülûğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvâli'l-Arab, I-III, Kahire, 1924.

— Tefsîru Rûhi'l-Meanî, Bulak, 1300 H.

Amari, Michel:

— Biblioteca Arabo-Sicilia, I-II.

— Storia del Musullmani di Sicilia, Firenze, 1854-1972.

Amedroz, H.F.:
— The Office of The Cadi in the Ahkâm Sultâniyya of Mawardi (J.R.A.S., Temmuz, 1910).
— The Mazâlim Jurisdiction in the Ahkâm Sultâniyya of Mawardi (J.R.A.S., Temmuz, 1911).
— The Hisba Jurisdiction (J.R.A.S.., 1916).
Arberî, A.J.:
— The Legacy of Persia, Oxford, 1953.
Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (öl. 366/976-977)
— Sılatu Tarihi't-Taberî, De Goeje neşri, Leyden, 1891, Kahire, 1320 H.
Arnold, T.W:
— The Caliphate, Oxford, 1924.
— The Legaey of İslâm (nşr. T.W. Arnold ve A. Guillaume); Oxford, 1931.
— The Preaching of İslâm, nşr., R. Nicholson, Londra, 1935. Arapça Tercümesi, "ed-Da'vetü ile'l-İslâm" Hasan İbrahim Hasan-Abdülmecid Abidîn-İsmail en-Nehravî, Kahire, 1947.
Aynî, Bedrüddin, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed (öl. 855/1451)
— Ikdu'l-Cümân fi Tarihi Ehli'z-Zemân, Kahire, Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
— Umdetu'l-Karî fi Şerhi Sahîhi'l-Buharî, Bulak, tarihsiz.
Bağdadî, Abdüllatif Muvaffaküddin (öl. 629/1231)
— el-İfâde ve'l-İ'tibar, (neşr. ve terc. De Sacy), Paris, 1810.
Bağdadî, Ebu'l-Fevz Muhammed Emin Süveydî (H. XIII. Asır)
— Sebâiku'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kabâili'l-Arab, Bağdad, 1280 H.
Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir (öl. 429/1037)
— el-Fark beyne'l-Firak, Kahire, 1328/1910.
Barker, E.:
— The Crusades, Londra, 1925.
Barthold, W.:
— Tarihu Hadârati'l-İslâmiyye. (Arapça'ya tercüme, Hamza Tahir), Kahire, 1942.
Bekrî, Ebû Ubeydillah b. Abdülaziz (öl. 482/1097)
— el-Muğrib fi Zikri Bilâdi Ifrîkiyye ve'l-Mağrib, (neşr. De Slane), Paris, 1911.
Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (öl. 279/892)
— Fütûhu'l-Büldân, Kahire, 1318 H.
Belhî, Ebû Zeyd b. Selh (öl. 322/933-934)
— Kitâbu'l-Bed'i ve't-Târih, (Yanlışlıkla Belhî'ye nisbet edilen bu eser, Mutahhir b. Tahir Makdisî'ye aittir. Müt.), I-VI, Paris, 1899-1907.
Bemont et Monod:
— Histoire de L'Europe au Moyen - Age, (M.S. 395-1270), Paris, 1921.
Beyzavî (öl. 791/1389)

— Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Şeyhzâde haşiyesiyle birlikte, İstanbul, tarihsiz.

Birunî, Ebû Reyhan (öl. 440/1048)

— el-Asâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Haliye (neşr. Sachau, Leipzig), (1878-1879), Londra, 1879.

— Târîhu'l-Hind, Leipzig 1925. Ing. terc. Sachau, Londra, 1887.

Blaniol et Repert:

— Traite Elementaire de Droit Civil, Paris, 1932.

Bradley, Henry:

— The Goths, Londra, 1887.

Brockelmann, Carl:

— Geschichte der Arabischen Litteratur, I-II, Weimar, 1898-1902.

Browne, E.G:

— Literary History of Persia, I. Başlangıçtan Firdevsî'ye kadar, Londra, 1909. II. Firdevsî'den Sadî'ye kadar, Londra 1906. III. İlhanlılar hakimiyeti altında (1265-1502) Fars edebiyatı. IV. Yeni dönem (1500-1924), Cambridge, 1930.

— An Account of a Rare Manuscript History of the Seljuks, Londra, 1906.

Brunnow, Rudolf Ernest:

— Traite Elementaire de Droit Civil, Paris, 1932.

Ca'dî, Ömer b. Ali:

— Tabakâtu Fukâhâi'l-Yemen (te'lif tarihi: 586 H.), (tahkik ve neşr. Fuad Seyyid), Kahire, 1957.

Caetani, L.:

— Annali dell İslâm, I-V, Milano, 1905-1913.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (öl. 255/869)

— Kitabu't-Tâc fi Ahlâki'l-Müluk, (neşr. A. Zeki Paşa), Kahire, 1914.

— el-Beyân ve't-Tebyîn, I-IV. Kahire, 1928.

— Kitabu't-Tebassur bi't-Ticâre, (tahkik ve nşr. Seyyid Hasan Hüsnî Abdulvehhab Tunusî), Kahire, 1354/1935.

— Mecmuatu'r-Resâil, Kahire, 1344 H.

— el-Mehâsin ve'l-Ezdâd, Kahire, 1324 H.

Cahen, C.:

— Pan Turanian Movemant.

Cehşiyarî, Ebî Abdullah Muhammed b, Abdus (öl. 331/942-943)

— Kitabu'l-Vuzerâ ve'l-Küttâb, (tahkik ve neşr. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyarî ve Abdulhafiz Çelebi.)

Creswell, K.A.C.:

— Early Müslim Architecture, Oxford, 1930-1938.

Cüveynî, Alaüddin (öl. 681/1283)

— Târîh-i Cihan - guşâ, I-III, (neşr. M. Kazvînî), Londra, 1912 -1937. Müsteşrik Houtsma bu kitabın ikinci ve son bölümünü neşretmiştir.

Cüzcânî:

— Tabakât-i Nâsırî, (neşr. W. Nassau Lees. Ingilizcesi, M. Raverty), Londra., 1851. Bağdat'ın sükûtundan (656/1258) 60 yıl sonra te'lif edilmiştir.

Cüznâî, Ebu'l-Hasan Ali:

— Zehretü'l-Âs fi Binâi Medîneti Fas, Tilemsen, 1922, Fas, 1922.

— Nazratün Tarihiyye fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erbaa, Kahire, 1351 H.

Çelebi, Ahmet:

— et-Târihu'l-İslâmî ve'l-Hadaratü'l-İslâmiyye, I-III, Kahire, 1960-1964.

— el-Mûctemau'l-İslâmî, Kahire, 1963.

Darmasteter, James:

— Le Mahdi depuis les Origines del' İslâm Jusqu'à Nous Jours, Paris, 1885.

Debbâğ, Abdurrahman (öl. 696/1296)

— Mealimü'l-İmân fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayravan, I-IV, Tunus, 1320 H.

Dahlan, Ahmed Zeynî:

— es-Siretü'n-Nebeviyye ve'l-Âsâru'l-Muhammediyye (es-Siratü'l-Halebiyye hamişinde), Kahire, 1320 H.

De Boer:

— Târihu'l-Felsefe fi'l-İslâm, İng. tercümesi, Londra, 1933, Arapçası Ebû Reyde, Kahire, (3. baskı).

De Gobineau:

— Religion et Philosophie dans l'Asie Centrale, Paris, 1965.

De Goeje, M.G.:

— Memoirs sur les Carmathes de Bahrain et les Fatımides, Leyden, 1886.

Demombynes, M.G.:

— Müslim Institutions, ingilizce terc., Londra, 1950. Arapcası "en-Nuzumu'l-İslâmiyye" Salih eş-Şemmâ ve Faysal es-Sâmir, Bağdat, 1952.

De Rienaold M,:

— De l'Art Militaire Chez les Arabes au-Moyen Age., IX/12, (Journal Asiatique, 1848).

— Relations Politiques et Commerciales de l'Empire Romain avec l'Asie Orientale (Journal Asiatique, 1863).

De Sacy, Silvestre:

— Chrestomathie Arabe, I-III, Paris, 1826-1827.

— Expose de la Religion des Druzes, I-II, Paris, 1838.

— Recherches sur l'initiation à secte des İsmaélens, Journal Asiatique, 1824.

De Slane, M.:

— Histoire des Berberes et des Dynasties Musulmanes de l'Afrique Septentrionale, Algiers, 1852.

Derdîr, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed:
— eş-Şerhu'l-Kebîr, Bulak, 1319 H.
Dermenghem, Emile:
— La Vie de Mahomet, Paris, 1930.
Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (öl. 282/895)
— el-Ahbâru't-Tıvâl, I-II, Leyden, 1888.
Dozy, R.:
— Histoire des Musulmanes d'Espagne Jusqu'à la Conquête de l'Andalusie par les Almoravides (711-1110 M.) I-IV, Leyden, 1861. F.G. Stokes tarafından "Spanish İslâm" başlığı altında İngilizceye çevrilmiştir, Londra, 1913.
— Histoire des Musulmanes d'Espagne, Leyden, 1861.
— Dictionnaire des Noms des Vetemens chez les Arabs, Amsterdam, 1945.
— Supplement aux Dictionnaires Arabes, I-II, Leyden, 1881.
— Essai sur l'Histoire de l'Islâmisme, Fransızcası, Victor Chauvin, Leyden-Paris, 1879.
Dûrî, Abdülaziz:
— Dırasât fi'l-Usûri'l-İslâmiyye el-Mûteahhire, Bağdat, 1945.
— Mukaddime fi Tarihi Sadri'l-İslâm, Bağdat, 1949.
— en-Nüzumu'l-İslâmiyye, Bağdat, 1950.
— el-Asru'l-Abbasî el-Evvel, Bağdat, 1945.
Emir Ali, Seyyid:
— A Short History of the Saracens, Londra, 1921-1953.
— Muhtasaru Târihi'l-Arab ve't-Temeddüni'l-İslâmî, (Arapçası, Riyaz Ra'fet), Kahire, 1938.
Ebû Salih, el-Ermenî (öl. 605/1208)
— Kitâbu Kenâis ve Üdeyre Mısr, Oxford, 1895.
Ebû Şâme (öl. 665/1267)
— er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn, (3. cilt), Kahire, 1287 H.
Ebû Şuca, Muhammed b. Hüseyin Ruzrâverdi (öl. 488/1095)
— Zeylu Tecâribi'l-Ümem li Miskeveyh, (ingilizce terc. ve neşr. Amedroz), Oxford, 1921.
Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (öl. 192/807-808)
— Kitâbü'l-Harac, Bulak, 1302 H., Kahire, 1346 H.
Ebu'l-Ferec, Barhebreaus İbnu'l-İbrî (öl. 685/1286)
— Muhtasaru Tarihi'd-Düvel, Beyrut, 1890.
Ebu'l-Fidâ, İsmail İmadüddin (öl. 732/1331)
— el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer, I-IV, Constantine, 1286 H., I-II, Kahire, 1351 H.
Ebu'l-Mehasin, Cemalüddin, b. Tağriberdî (öl. 874/1469)
— en-Nücûmu'z-Zahire, I-XII, Kahire, 1935.
Ezrakî (öl. 233/847)

— Ahbâru Mekke, (neşr. Wustenfeld), Götingen, 1858.

Fage, J.D.:

— An Introduction to the History of West Africa, Cambridge, 1955.

Fagnan, E.H.:

— Additions aux Dictionnaires Arabes, Algier, 1923.

— L'Affrique Septentrionale au XII Siécle de Notre ére, Constantine, 1900.

Fayzee, Asaf A.A.:

— Outlines of Muhammadan law, Oxford, 1955.

Finlay, George:

— History of the Byzantine Empire (716-1500), Londra, 1856.

Fischel, Walter J.:

— The Origin of Banking in Mediavel İslâm, J.R.A.S., 1933.

— Jevs in the Economic and Political life of Mediaeval islâm, Londra, 1937.

Fournel, Henri:

— Etude sur le Conquéte de l'Afrique par les Arabes, I-II, Paris, 1881.

Friedlaender, İsrael:

— The Heterodoxies of the Shi'ites in the Presentation of İbn Hazm, New Haven, 1907-1908.

Gardet, L.:

— La Cite Musulmane, Paris, 1954.

Gazzâlî, Ebû Hâmid (öl. 505/1111)

— Bidâyetü'n-Nihâye. Paris, Berlin ve Cezayir kütüphanelerinde yazma nüshaları vardır.

— Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka, Kahire, 1901.

— Fezâihu'l-Bâtınıyye, (Arapça metni ve Almanca terc. Goldziher), Leyden, 1916.

— İhyâu Ulûmi'd-Dîn, I-IV, Kahire, 1348 H.

— el-Munkiz Mine'd-Dalâl, Dımaşk, 1934.

— et-Tecrîd fî İlmi't-Tevhîd, Escurial kütp. yazma.

— Tehâfütü'l-Felâsife, Bombay, 1304 H.

Gibb, Hamilton A.R.:

— Dırasat fî Hadârati'l-İslâm, (Arapçası, İ.Abbas, M.Necm ve Mahmut Rayed), Beyrut, 1964.

— The Arap Conquets in Central Asia, Londra, 1923.

Gibbon, Edward:

— The Decline and Fail of the Roman Empire, I-VII, nşr. Burry, J.B.

Goldziher, L:

— Vorlesungen Über den İslâm, Heidelberg, 1919. Fransızcası, "La Dogme et la Loi de l'İslâm", Felix Arin, Paris, 1920. Arapçası "el-Akidetü ve'ş-Şeriatü'l-Islamiyye" Muhammed Yusuf Musa, Abdülaziz Abdülhak ve Ali Hasan Abdülkadir, Kahire, 1946.

— el-Mezâhibü'l-İslâmiyye fi Tefsîri'l-Kur'ân, (Arapçası, Ali Hasan Abdülkadir), Kahire, 1363/1944.
— Muhammedanische Studien, Hallen 1888-1890.

Grohmann, Adolf:
— Evrâku'l-Berdi'l-Arabiyye bî Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, (Arapçası, H. İbrahim Hasan), Kahire, 1935, 1956, 1957.

Grunebaum, G.E. Von:
— Medieval İslam, A Study in the Cultural Orientation, Chicago, 1953.
— İslam Essaye in the Nature and Growth of a Cultural Tradition, Chicago, 1955.

Guidi, Ign.:
— L'Arabie Antèislamique, Paris, 1921.

Guyard, S.:
— Unity and Variety in Muslim Civilization, Cihicago, 1955.
— Fragments Delatifs à la Doctrine des İsmaélis, Paris, 1874.

Haines, Grove:
— Africa To Day, Baltimore, 1955.

Halebî, Ali b. Burhanüddin (öl. 1044/1634)
— İnsânü'l-Uyûn fi Sireti'l-Emîn ve'l-Me'mûn, "es-Siretü'l-Halebiyye", Kahire, 1320 H.

Hasan İbrahim Hasan:
— ed-Devletü'l-Fâtımıyye, Kahire, 1964.
— el-Fatımıyyûn fi Mısr ve A'mâlühüm es-Siyasiyye ve'd-Dîniyye bi Vechin Hâss, Bulak, 1932.
— İntişâru'l-İslâm fi Şarkayi'l-Kârâti'l-İfrîkiyye, Kahire, 1964.
— Mısru'l-İslâmiyye Mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Fethi'l-Usmânî, Kahire, 1942. "Kitabu'l-Mücmel fi't-Târihi'l-Mısrî"den tahriç, (172-229).
— en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Ali İbrahim Hasan'la müşterek, Kahire, 1962.
— Târîhu'l-İslâm es-Siyasî, I. cilt, Kahire, 1964. II. cilt, Kahire, 1956. III. cilt, Kahire, 1962. IV. cilt, 1967.
— el-Yemen el-Biladü's-Saîde, Kahire, 1957.
— Züamâü'l-İslâm, Kahire, 1953.
— İntişaru'l-İslâm Beyne'l-Moğol ve't-Tatar, Kahire, tarihsiz.
— Târîhu Amr b. Âs, Kahire, 1922.
— Târîhu Usûri'l-Vustâ fi'ş-Şark ve'l-Garb, Ahmet Sadık ile müşterek, Kahire, 1933.

Hatîb el-Bağdâdî, el-Hafız Ebûbekir Ahmed b. Ali (öl. 463/1073)
— Târîhu Bağdad, I-XIV, Kahire, 1931.

Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed el-Mu'tezilî (H. IV. asır)

— Kitabu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbn Ravendi el-Mülhid, (H.S. Nyberg neşri), Kahire, 1925.

Hell, Joseph;

— The Arab Civilization, (İngilizcesi, Khuda Bakhsh), Cambridge, 1936.

Hamdânî, H.:

— Some Unknovvn İsma'ili Authors, J.R.A.S., 1933.

Hemdânî, Ebû Muhammed (öl. 334/946)

— Sıfatü Cezîratü'l-Arab, I-II, (neşr., Müller D.H.), Leyden, 1891.

Heniyy, Muhammed b. Ahmed:

— el-Mevridü'l-Heniyy, Ribat, Hizanetü'l-Âmme'de yazma.

Heyd W.:

— Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age., I-II, Leipzig, 1923.

Heykel, Muhammed Hüseyin:

— Hayatu Muhammed, Kahire, 1358 H.

— es-Sıddîk Ebûbekir, Kahire, 1361 H.

— el-Faruk Ömer, I-II, Kahire, 1364 H.

Hilalü's-Sa'bi, Ebû Hasan (öl. 448/1056)

— Tarih, (Miskeveyh'in Tecâribu'l-Ümem adlı eserine zeyl, Margoliouth tarafından ingilizce'ye çevrilmiştir.) Kahire, 1916.

— Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târihi'l-Vüzerâ, (neşr. Amedroz), Kahire, 1916.

Hitti, Philip K.:

— History of the Arabs, Londra, 1953.

— The Origin of the Islamic State, New-York, 1916.

Houtsma:

— Receuil de Textes Relatifs à l'Histore de Seldjoucides, Leyden, 1889.

Howorth, Henry:

— History of the Mongols, I-III, Londra, 1876-1888.

Huart, C.:

— Histoire des Arabes, I-II, Paris, 1912.

Hudarî, eş-Şeyh Muhammed Beg:

— Tarihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye, Kahire, 1915.

Hughes, T.P.:

— A Dictionary of İslam, Londra, 1885.

Hüseyin Emin:

— Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî, Bağdat, 1965.

Harîrî, Ebû Muhammed Kasım el-Basrî (öl. 515/1121)

— Makâmât, Kahire, tarihsiz.

İbn Abdilhak (öl. 739/1338)

— Merasidu'l-İttılâ', I-IV, Londra, 1853.

İbn Abdilhakem (öl. 257/870-871)

— Fütûhu Mısır, Kahire, 1914.
İbn Abdi-Rabbih, Şihâbüddin Ahmed (öl. 329/940)
— el-Ikdü'l-Ferîd, I-III, Kahire, 1928.
İbn Arabî, Muhyiddin (öl. 638/1240)
— Fûsûsu'l-Hikem, (neşr., Ebu'l-Alâ Afifi), Kahire, 1946.
İbn Battûta (öl. 779/1378)
— Tuhfetü'n-Nuzzâr, I-IV, (Fransızca terc., ve neşr., C. Defremi ve B.P. Sunguinetti), Paris, 1878-1879. Kahire, 1928.
İbn Bessâm, Ebu'l-Hasen Ali (öl. 542/1147)
— ez-Zehire fi Mehâsini Ehli'l-Cezîre, I-IV, Kahire, 1858-1663.
İbn Cübeyr (öl. 614/1217)
— er-Rihle, neşr., W. Wright, Leyden, 1852.
İbn Dukmak (öl. 809/1406)
— el-İntisâr li Vâsitati Ikdi'l-Emsâr, I-V, Kahire, 1893.
İbn Ebî Dinar, Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Kayravâni (öl. 1110/ 1698)
— el-Mu'nis fi Ahbâri Ifrikiyye ve Tunis, 1286 H.
İbn Ebi'l-Hadid (öl, 668/1269)
— Şerhu Nehci'l-Belâğa, I-IV, Kahire, 1329 H.
İbn Ebî Tayy, Yahya b. Hamide (öl. 630/1232)
— Şerhu Lâmiyeti'l-Arab li Şenferâ.
İbn Ebî Zer, Ebu'l-Hasen Ali (öl. 726/1326)
— el-Enisü'l-Mutrib, Ribat, 1936.
İbn Hacer el-Askalânî (öl: 853/1449)
— el-İsâbe fi Temyizi's Sahabe, Kahire, 1323 H.
— Fethu'l-Bârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buharî, Bulak, 1300 H.
İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (öl. 808/1405)
— Kitabu'l-İber ve Divaniül-Mübtedei ve'l-Haber, I-VII, Kahire, 1273 H., Beyrut, 1886.
— Mukaddime, Beyrut, 1900. (De Slane tarafından Franızca'ya, F.Rosental tarafından ingilizce'ye çevrilmiştir.)
İbn Hallikân (öl. 681/1281)
— Vefaeyâtü'l-Âyân, Mısır, 1310 H. Bulak, 1282 H., I-VI, Kahire, 1948., (Fransızca terc., De Slane), Paris, 1842-1848.
İbn Hâni, Ebu'l-Kasım (öl. 362/973)
— Divanü İbn Hâni, Beyrut, 1326 H.
İbn Hazm (öl. 456/1064)
— el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal, I-IV, Kahire, 1317 H.
İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (öl. 218/833):
— es-Siretü'n-Nebeviyye, I-IV, Kahire, 1336-1337 H.
— et-Tîcân fi Mülûki Himyer; Haydarabâd, 1347 H.

İbn Hurdazbin, Ebu'l-Kasım Ubeydullah:
— el-Mesâlik ve'l-Memâlik, (neşr., de Goeje), Leyden, 1889.
İbn İsfendiyar (öl. 617/1220)
— Tarihu Taberistan, (Eser 606 H.'de biter, başka bir tarihçi onu 750/1349 yılına kadar getirmiştir. Tahk. Abbas İkbâl), Kahire, 1320 H.
İbn İshak
— es-Sire, (neşr. M. Hamîdullah), Konya, 1981.
İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed (öl. 930/1523)
— Bediâiu'z-Zuhur fi Vakâii'd-Dühûr, "Tarihu Mısr", I-III, Bulak, 1311-1312 H.
İbn İzâri, Ebû Abdullah Muhammed el-Merakeşî (H. yedinci asır)
— el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Mağrib, I-II, (neşr., Dozy), Leyden, 1848-1851.
İbn Kesir, İmadüddin İsmail ed-Dımaşki (öl. 774/1372)
— el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Kahire, 1932.
İbn Kuteybe (öl. 276/889)
— el-Meârif, 1934.
— el-İmâme ve's-Siyâse, Kahire, 1322 H.
— Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, Kahire, 1343-1348 H.
İbn Memâtî, Şerefüddin (öl. 606/1209)
— Kitabu Kavânîni'd-Devâvîn, (neşr., Aziz Suryal), Kahire, 1942.
İbn Müyesser (öl. 677/1278)
— Tarihu Mısr, (H. Masse neşri), Kahire, 1919.
İbn Sa'd (öl. 220/835)
— et-Tabakâtü'l-Kebîr, I-VII, Leyden, 1322 H.
İbn Saîd, Ali b. Musa el-Mağribî (öl. 673/1275)
— Kitabu'l-Muğrib fi Hule'l-Mağrib, Leyden, 1898-1899. (Mısırla ilgili I. cildi Zeki Muhammed Hasen, Şevki Dayf ve Seyyide İsmail Kaşif neşretmişlerdir.) Kahire, 1953.
İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kasım (öl. 238/839)
— Kitâbu'l-Emvâl, Kahire, 1353 H.
İbn Sîde, Ebu'l-Hasan el-Endelusî (öl. 458/1066)
— el-Muhassas, I-XX, Bulak, 1321.
İbn Şeddad (öl. 632/1234)
— en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye, Haçlı seferleri hakkındadır, 3. cilt, Kahire, 1327.
İbn Tabataba, Muhammed b. Ali "İbn Tıktakâ" (öl. 709/1309)
— el-Fahrî fi Âbâbi's-Sultaniyye, Kahire, 1927.
İbnu'l-Amid el-Mekîn, Circis b. Amid (672/1273)
— Tarihu'l-Müslimîn, 1625.
— el-Mecmu el-Mübârek, Latince tercümeyle birlikte neşr., Erpenius, Leyden 1626.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Fereç Abdurrahman (öl. 587/1200-1201)
— el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Hindistan, 1358 H.
İbnu'd-Deyba', Abdurrahman b. Ali eş-Şeybânî (öl. 944/1537)
— Teysîru'l-Vüsûl ilâ Camii'l-Usûl li Ahâdîs'ir-Rasûl, Kahire, 1346 H.
İbnu'l-Esir (öl. 630/1232)
— el-Kamil fi't-Tarih, I-XII, Kahire, 1290 H.
— et-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mevsıl, Haçlı Seferleri hakkında geniş bilgi vardır.
İbnu'l-Fuvatî, Abdürrezzak Ahmet es-Sâbûnî (öl. 723/1323)
— el-Havâdisü'l-Câmia.
İbnu'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza (öl. 555/1160)
— Zeylü Tarih-i Dımaşk, Beyrut, 1908.
İbnu'l-Kâdî Ahmet, b. Muhammed el-Miknâsî:
— Cezvetü'l-İktibas fi Men Halle Mine'l-A'lâm Medineti Fas, Yazma, Ribat, No: 1242.
İbnu'l-Murtazâ, el-Mehdî li Dinillah (öl. 355/936-937)
—Kitabu'l-Münye ve'l-Emel'den Babu Zikri'l-Mu'tezile, Hindistan baskısı.
İbnu'n-Nedim (öl. 383/993)
— el-Fihrist, Kahire, 1348 H. Leipzig, 1871.
İbnu'n-Nu'man, Muhammed:
— Kitabu'l-İrşâd, Leyden, Üniversite Kütüphanesi, yazma, no:.1647.
İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasen Ali (öl. 283/896)
— Divanu İbni'r-Rûmî I-II, (neşr., Kâmil Kilanî), Kahire, 1924.
İbn Vâsıl, Cemaluddin (öl. 697/1297)
— Müferricu'l-Kurûb fi Ahbârî Benî Eyyûb, (neşr., Cemal eş-Şeyyâl), I-II, Kahire, 1953-1957.
İbn Zeydan, Abdurrahman:
— İthâfu A'lâmi'n-nâs bi Cemâli Hâdıratı Miknâs, I-V, Ribat 1929.
— el-İzzu ve's-Salve fi Mealimi Nuzûmi'd-Devle, Ribat 1961.
İbn Zûlak, Ebû Muhammed Hasan (öl. 387/997)
— el-Uyûn, İbn Saîd'in el-Muğrib'i ile birlikte, Leyden 1898-1899.
İdfuvî (öl: 748/1347)
— et-Tâliu's-Saîd el-Câmi' Esmâe'l-fudalâ, Kahire, 1914.
İdrîsî (öl. 748/1347)
— Nüzhetü'l-Müştâk, Roma, 1978.
— el-Mağrib ve Arzu's-Sudan ve Mısır ve Endelüs, Leyden, 1984.
İsfehânî, İmaduddin (öl. 597/1200)
— Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, (neşr. Houtsma), Leyden, 1886.
İsfehânî, Ebû Abdullah Hamza (öl. 306/918)
— Tarihu Sinî Mulûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ, Leipzig, 1824, Berlin 1340 H.

İsfehânî, Ebu'l-Ferec (öl. 356/967)
— Kitabu'l-Eğanî, I-XXI, Kahire, 1285 H. 1927-1936.
İshâkî, Muhammed b. Abdülmuti' (11. asır)
— Letâifü Ahbâri'l-Evvel fi Men Tasarrafa fi Mısr Mine'd-Düvel, Kahire, 1276 H.
Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Ahmed (öl. 821/1418)
— Subhu'l-A'şâ, I-XIV, Kahire, 1913-1918.
Kalkaşandî, Muhammed b. Abdullah (öl. 321/933)
— Nihayetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Kabâili'l-Arab, Darü'l-Kütüb el-Mısriyye'de yazma.
Kaşif, Seyyide İsmail:
— Mısr fi Fecri'l-İslâm, Kahire, 1947.
Kâtip Çelebi (öl. 1058/1657)
— Keşfu'z-Zunûn, Leipzig, Londra, 1835-1858.
Kazvinî, Ebû Abdullah Zekeriya (öl. 682/1283)
— Âsâru'l-Bilâd, Götingen, 1818.
— Acâibü'l-Mahlûkat, Leipzig, 1848-1849.
Kelbî, Ebû Münzir Hişâm b. Muhammed (öl. 204/819)
— Kitabu'l-Esnâm, Kahire, 1924.
Kıftî: (öl. 646/1248)
— İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ, Leipzig, 1903.
Kindi, Ebû Ömer (öl. 350/961)
— Kitabu'l-Vülât ve'l-Kudât, (neşr., R. Guest), Londra 1912.
Kirk, G.E.:
— A Short History of the Middle East, Londra, 1952
Kremer, V.A.:
— Cultur Geschichte des Orient Under den Chalifen, Viyana, 1975.
— The Orient Under the Caliphs, (İng., Khuda Bakhsh), Kalküta, 1920-1927.
Kudâme b. Câfer (337/948)
— Kitabü'l-Harâc, (De Goeje neşri), Leyden, 1889.
Kudûra, Zahiye:
— Aişe Ümmü'l-Mü'minîn, Kahire, 1947.
Kürd Ali, Muhammed:
— el-İslâm ve'l-Hadaratü'l-Arabiyye, I. cilt, Kahire, 1939
Küşâcim, Ebu'l-Feth Mahmut:
— Divanü Küşâcim, Mustafa es-Sekkâ'nın özel kütüphanesinde yazma.
Kütübî, Muhammed b. Şakir (öl. 764/1363)
— Fevâtü'l-Vefeyât, I-II, Kahire, 1951.
Lammens, H.:
— le Berceau de l'Islâm, Roma, 1914.
Lane, Edvvard W.:
— Arabian Society in the Middle Ages, (neşr., Stanley Lane Poole), Londra 1883.

— Arabic-English Lexion, Londra, 1863-1893.

Lane-Poole, Stanley:

— The Story of Cairo, Londra 1912. (Bu eser, H. İbrahim Hasan ve arkadaşları tarafından "Sîretü'l-Kâhire" adıyla Arapçaya çevrilmiştir.)

— History of Egypt in the Middle Ages, Londra, 1901.

— Coins and Medals, Londra 1892

— Saladin and the Fail of the Kingdom of Jerusalem, Londra, 1893.

— The Muhammedan Dynasties, Paris, 1925.

— The Moors in Spain, Londra 1887, (Arapçası, Ali el-Cârim), Kahire, 1944.

— Catalogue of the Collection of Arabia Coins Preserved in the Khediviel Library at Cairo, Londra, 1897.

— Coinage of Egypt (M. 358-922), Collection of the British Museum Oriental Coins, Londra, 1892.

Lavoix, H.:

— Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale de Paris.

Le Bon, Gustave:

— La Civilisation des Arabes, Paris, 1884.

Leon L'Aricain, Jean:

— Description de L'Afrique, (Fransızca terc., A. Epaulard), Paris, 1955, (İngilizce terc., "The History and Description of Africa" J. Pory), Londra, 1846.

Le Strange, G.:

— Baghdad During the Abbasid Caliphate, Oxford, 1924.

Levi-Provençal:

— L'Espagne Musulmane au X'iéme Siécle, Paris, 1932.

— La Civilisation Arabe en Espagne, Paris, 1948.

— Histoire de L'Espagne Musluimane, Paris, 1957.

Levi, Reuben:

— A Baghdad Chronicale, Cambridge, 1929.

— The Social Structure of İslâm, Cambridge, 1957.

Lewis, Bernard:

— The Origins of İsmailism, Cambridge, 1940.

— The Arabs in History, Oxford, 1950.

— The Fatımids and the Route to İndia, (İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisinden alınma), XI. yıl, 1-4.

Maarrî, Ebu'l-Alâ (öl. 449/1057)

— Saktü'z-Zend, Kahire, 1319, Bulak, 1286 H.

— Lüzum Mâ'lâ Yelzem, Kahire, 1891.

— Âsâru Ebi'-Alâ, 1. cilt, Kahire, 1944.

Mâcid Abdülmun'im:

— Nuzumu'l-Fâtımıyyîn ve Rüsûmuhum, I-II, Kahire. 1953-1955.

Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah (öl. 387/997)
— Ahsenü't-Tekâsim, Leyden, 1877.
Makdisî, Enis:
— Tatavvuru'l-Esâlibi'n-Nesriyye-fi'l-Edebi'l-Arabî Beyrut. 1935.
— Ümerâü'ş-Şi'ri'l-Arabî fi'l-Asri'l-Abbasi, Beyrut. 1936.
Makkarî, Ahmed b. Muhammed (öl. 1041-1633)
— Nefhu't-Tıb mim Gusni'l-Endelus er-Ratîb, I-X. Kahire. 1949.
— Ezhâru'r-Riyâz fi Ahbâri'l-Kadî Iyaz, I-III, Kahire, (tahkik ve neşr., M. es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdülhafız Çelebi), Kahire, 1939-1941.
Markîzî (öl. 845/1441)
— el-Mevâiz ve'l-İ'tibar fi zikri'l-Hıtat ve'l-Âsar, I-II, Kahire, 1270 H.
— İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Hulefa. Beytülmakdîs, 1908.
Mamur, Prince:
— Polemics on the Origin of the Fatimid Caliphs. Londra, 1934.
Mann, J.:
— The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs, I-II, Oxford, 1920-1922.
Margoliouth, D.S.:
— Mohammad and the Rise of İslam, 3. baskı, Londra, 1932.
Massignon, L.:
— La Passion d'al-Hosayn-İbn Mansour al-Hallaj, I-II, Paris, 1922.
Mâverdî (öl. 450/1057)
— el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Kahire, 1298 H.
Merâkeşi, Muhyiddin Ebû Muhammed (öl. 669/1270-1271)
— el-Mu'cib fi Telhisi Ahbâri'l-Mağrib, (neşir, Dozy), Leyden, 1881, (Fransızca terc. ve şerh, E. Fagnan), Cezayir, 1893.
Mes'ûdi (öl. 346/955)
— Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, I-II, Kahire, 1346 H., (Fransızcası "Prairies d'Or" Barbier de Meynard), Paris, 1861-1877.
— et-Tenbîh ve'l-İşrâf, (De Goeje neşri), Leyden, 1898.
Mez, Adam:
— The Renaissance of İslam, İngilizce terc. Khuda Bakhsh, ve D. S. Margoliouth, Londra, 1930. (Arapça terc. "el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbî el-Hicrî" M. Abdülhâdî), Kahire, 1940-1941.
Migeon, G.:
— Manuel d'Art Musluman, I-II, Paris, 1927.
Milne, Grafton:
— History of Egypt under Roman Rule, Londra, 1913.
Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (öl. 421/1030)

— Kitabu Tecaribi'l-Ümem, (Amedroz neşri), I-II, Kahire, 1914-1915. (İngilizce terc., Margoliouth), Oxford, 1921.

Muhammed Abduh:

— Risaletü't-Tevhîd, Kahire, 1324 H.

Muhibbüddin Taberi, Ahmed b. Abdullah (öl. 694/1295)

— es-Sımtu's-Semin fi Menâkibi Ümmehati'l-Mü'minin, Halep, 1346 H.

Muir, William:

— The Caliphate, its Rise, Decline and Fall, Edinburgh, 1925.

— The Life of Mohammed, Edinburgh, 1923.

Müberred (öl. 385/998)

— el-Kâmil, I-II, Kahire, 1323 H.

Müdevver, Cemile Nahle:

— Hadaratü'l-İslâm fi Dari's-Selâm, Kahire, 1932.

Müeyyed fi'd-Dîn, ed'-Dâ'î Hibetullah (öl. 470/1077)

— Divanü'l-Müeyyed, (neşir, Muhammed Kâmil Hüseyin), Kahire, 1949

— Es-Siretü'l-Müeyyediyye Kahire, 1949.

— Kitabü'l-Mecalis el-Mustansıriyye, (neşir Muhammed Kâmil Hüseyin).

Müslim (öl. 261/875)

— el-Camiu's-Sahih, I-VIII, Kahire, 1329-1332 H.

Mütenebbî (öl. 354/965)

— Divanü'l-Mütenebbî, (neşir ve şerh, Abdurrahman el-Berkûkî), Kahire, 1930.

Nasır-ı Husrev (öl. 481/1088)

— Sefernâme, (Farsça metin ve Fransızca terc. "Relation du Voyage de Nasın Khosrau, en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie, et en Perse" Charles Schefer), Paris, 1881.

Nesevî, Şihabüiddin Muhammed (M. XIII. asır)

— Siretü's-Sultân Celâleddin Menkûbertî, (tahkik ve neşr., Ahmed Hamdi), Kahire, 1953.

Nesîbî:

— Kitâbu Metâlibi's-Sûl fi Gazavâti'r-Rasûl, Leyden, Üniversite Kütüphanesi yazma, no: 1979.

Nevbahtî (öl. 302/914)

— Kitâbu Firaki'ş-Şîa, İst., 1931.

Nevevî (öl. 676/1277)

— Tehzibü'l-Esmâ ve'l-Lügat, I-II, Kahire, tarihsiz.

Nicholson, Reynold A.:

— Literary History of the Arabs, Cambridge, 1930.

Nizamülmülk (öl. 485/1092)

— Siyasetnâme, (Fransızcası "Siasset Nameh" C. Schefer), Paris, 1891-1897, (İngilizce terc., Robert Darke), Londra, 1960.

Noeldeke, Theodor:
— Historians History of the World.
— Ümeraü Gassân, (Arapça terc., Bendeli Cüzî ve Konstantin Züreyk), Beyrut, 1933.
Numan, Ebû Hanife el-Mağribî (öl. 363/973)
— el-Mecâlis, I-III, Kahire Kütüphanesinde yazma, no: 26060.
Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab (öl. 302/914)
— Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb, Darü'l-Kütüb el-Mısriyye'de yazma, no: 2530.
O'Leary:
— A Short History of the Fatimid Khalifate, Londra, 1923.
Palmer:
— Haroun el-Raschid, Londra, 1881.
Pauty, E.:
— Villes Spontanées et Villes Crées en İslam, Annales de l'Institut détudes Orientales, Üniversited d'Alger, IX, 1951.
Philby, H. St.:
— The Backround of İslam, İskenderiye, 1947.
Ravendî, Muhamed b. Ali (öl. 599/1202)
— Rahatü's-Sudûr, (M. İkbal neşri), (Arapça terc., İbrahim Emin), Londra, 1921.
Refik el-Azm:
— Eşheru Meşahiri'l-İslâm, Kahire, 1321 H.
— Resâilü'l-Hakim bi Emrillah, Hicrî 408 yılında birçok Fatımî daisi tarafından yazılmıştır. Kahire, Darü'l-Kütüb el-Mısriyye'de yazma, Mezhebü'ş-Şîa, no: 20.
Reşidüddin, Fazlullah (öl. 817/1318)
— Câmiu't-Tevârîh, Londra, 1910, (Fransızca terc., Quatremere).
Ross, D.:
— The Empire of the Seljuk Turks, I-V.
Sâid b. Bıtrîk Eutichius (öl. 311/929)
— et-Târîhu'l-Mecmu' Ale't-Tahkik ve Tasdik, Beyrut, 1909.
Salih Ahmet, el-Ali:
— el-Muellefâtü'l-Arabiyye ani'l-Medine ve'l-Hicaz, Bağdat, 1964.
Sanaullah, M.F.:
— The Decline of the Seljukid Empire, Kalküta, 1938.
Sayrafî, Tâcu'r-Riâse (öl. 542/1147)
— el-İşâretü ilâ men Nâle'l-Vizare, Kahire, 1924.
Schacht, Joseph
— The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, 1950
Sealibî, Ebû Mansur Abdülmelik (öl. 429/1037)
— Yetîmetü't-Dehr, I-IV, Kahire, 1934.

Sédillot, L.B.:
— Histoire Générale des Arabs, Paris, 1877.
Sehâvî, Ebu'l-Hasen Ali (öl. 902/1496)
— Tuhfetü'l-Ahbâb ve Buğyetü't-Tullâb, Kahire, 1937.
Selâvi, Ebu'l-Abbas Ahmed:
— el İstiksâ li Ahbâri Düveli'l-Mağrib, I-IV, 1910-1912.
Sem'anî, Ebûbekir (öl. 562/1166)
— Kitabu'l-Ensâb, Londra, 1912.
Semarkandî, Ahmet b. Ömer Nizamî Aruzî:
— Char Makale, Leyden, 1327 H., (İngilizce terc., E. Browne).
Sanhoury, A.A.:
— Le Califat, Paris, 1926.
Serahsî (öl. 483/1090)
— el-Mebsût, Kahire, 1324 H.
Steingass, F.:
— Persian-English Dictionary Londra, 1930.
Slern, G.H.:
— The Succession to the Fatimid İmam al-Amir, the Claims of the Later Fatimids to the İmamate, and the Rise of the Tayyibî İsmailism, in Oriens c. 4, no. 2, Aralık 1951, sahife. 193-255.
— Marriage in Early İslam, Londra, 1939.
Sûlî (öl. 325/946)
— Kitâbu'l-Evrâk, Kahire, 1934
— Ahbâru'r-Razî Billâh ve'l-Muttaki Lillâh, Kahire, 1935.
Suyutî: (öl. 911/1505)
— Husnü'l-Muhâdara, I-II, Kahire, 1237 H. (İngilizce terc., H.S. Jarret), Kalkuta, 1881.
— Târîhu'l-Hulefa, Kahire, 1351 H.
— Tefsiru'l-Celâleyn, I-IV, Kahire, 1926.
Sübkî (öl. 771/1369)
— Tabakâtu'ş-Şâfiiyye, Kahire, 1352 H.
Şâbüştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (öl. 383/998)
— Kitabu'd-Diyârât, Yazma Berlin, We. 1100.
Şehristânî (öl. 548/1153)
— el-Milel ve'n-Nihal, I-V, Kahire, 1317 H.
Sekip Arslan, el-Emîr:
— Târîhu Gazevâtü'l-Garb, Kahire, 1352 H.
Şerif er-Radiy: (öl.406/1015)
— Divânu Şerif er-Radiy, Beyrut, 1307 H.
Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (öl. 310/922)

— Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (De Goeje neşri), Leyden, 1831, Kahire, 1326 H.
— Tefsir, I-XXX.
— İhtilâfu'l-Fukaha, Schacht, bu kitabın bazı bölümlerini "Kitabu'l-Cihad ve Kitabu'l-Cizye ve Ahkamu'l-Muhâribîn min Kitâbı İhtilafi'l-Fukaha li Muhammed b. Cerir et-Taberî" başlığıyla neşretmiştir. Leyden, 1933.

Tâhâ Hüseyin:
— Hadisu'l-Erbiâ, Kahire, 1925.
— el-Fitnetü'l-Kübrâ, Kahire, 1948.
— Zikrâ, Ebi'l-Alâ, Kahire, 1915.

Tatbilî (öl. 569/1173)
— Rıhletü Bünyamin, terc., Azrâ Haddâd, Bağdat, 1945.

Tayfur, Ebu'l-Fazl (öl. 280/894)
— Târîhu Bağdad, 6. cilt, (H. Keller, neşri), Leipzig, 1908.

Timur Ahmet (Paşa):
— et-Tasvir inde'l-Arap, ta'lik ve neşir, Zeki Muhammed Hasan, Kahire, 1942.

Turtûşî, Ebûbekir Muhammed (öl. 520/1126)
— Sirâcü'l-Mülûk, Kahire, 1289 H.

Tûsî, Muhammed b. Hasan (öl. 460/1067)
— Fihristü'ş-Şîa, Kalküta, 1855. Necef, 1961.

Umâretü'l-Yemenî (öl. 567/1174)
— Tarihu'l-Yemen, Londra, 1892.

Umarı, Şihabüddîn Ahmed (öl. 742/1341)
— Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, (ta'lik ve neşir. A. Zeki Paşa), Kahire, 1924.

Utbî (öl. 428/1037)
— Tarihu'l-Yemînî, I-II, Kahire, 1286 H.

Vakidî (öl. 208/822)
— Fütûhu'ş-Şam, Kahire, 1302 H.

Van Vloten:
— Recherches sur la Domination Arabe, le Chiitisme, Amsterdam, 1894, (Arapçası, "es-Siyadetü'l-Arabiyye" H. İbrahim Hasan ve M. Zeki İbrahim), Kahire, 1933.

Vasiliew, Alexander A.:
— History of the Byzantine Empire (324-1453) Wisconsin, 1952.

Vassaf (H.7 ve 8.asır)
— Târîh-i Vassâf.

Whishaw, Bernard:
— Arabic Spain, Londra, 1912.

Wiet, Gaston:
— Précis d'Histoire Musulmane d'Egypte, I-IV, Kahire – Roma 1932-1935, (neşir, G. Wiet).

— Histoire de la Nation Egyptiénne, I-VII, 1931-1940, cilt: IV, 1939. (L'Egypte Arabic, par G. Wiet, neşir Hanoutau).

Wüstenfeld, F.:

— Genealogische Tabeilen der Arabischen Stamme und Familion Gottingen, 1853-1853.

— Geschichte der Fatimiden Chalifen Gottingen, 1881.

— Geschrichtschreiber der Araber und ihre Werke Gottingen 1882.

Yahya b. Saîd el-Antakî (öl. 458/1066)

— Slatu Kitâb Eutiychius, I-II, Beyrut, 1909.

Yâkubî (öl. 282/895)

— Târîhu'l-Yâ'kûbî, I-II, Leyden, 1883, (neşir Houtsma. Necef), 1358 H.

— Kitâbu'l-Buldan, (De Goeje neşri), Leyden, 1892.

Yakut, el-Hamevî öl. 626/1229)

— Mu'cemu'l-Buldân, I-X, Kahire, 1906.

— İrşadü'l-Erib, "Mu'cemu'l-Ûdebâ", I-VII, Kahire, 1907 - 1911.

Zehebî (öl. 784/1347-48)

— Tezkiretü'l-Huffâz, I-II, Haydarabad, 1333 H.

Zeki Muhammed Hasan:

— el-Fennu'l-İslâmî fi Mısr, I. cilt, Kahire, 1935

— el-Fününu'l-İraniyye fi'l-Asri'l-İslâmî, Kahire, 1940.

— Künûzu'l-Fatımıyye, Kahire, 1937.

— Fünunu'l-İslâm, Kahire, 1948.

Zencanî, Ebû Abdullah:

— Tarihu'l-Kur'ân, Kahire, 1935.

Zeydan, Abdurrahman:

— İthâfu A'lâ mi'n-Nâs, I-V, Ribat, 1929.

Zeydan, Corcî:

— Tarihu't-Temeddini'l-İslâmî, I-V, Kahire, 1902-1905.

Ziyâde, Nikola:

— el-Hisbe ve'l-Muhtesib fi'l-İslâm, Beyrut, 1962,

Züheyr, Ebu'l-Fazl Baha (öl. 656/1258)

— el-Baha Züheyr (te'lif, Mustafa Abdürrazik), Kahire, 1930.

İNDEKS

II. Anastasius 426
III. Leon 433
III. Yezdecird 295, 298, 300
II. Mervan 447, 448, 449
II. Muâviye 382, 383
II. Velîd 447, 448
I. Mervân 383

A

Abbas 36, 69, 107, 112, 132, 133, 134, 151, 153, 195, 196, 198, 207, 216, 257, 340, 345, 346, 352, 356, 368, 369, 372, 377, 379, 436
Abbas b. Abdülmuttalib 36, 69, 151, 195
Abbas b. Mirdas 36, 198
Abbas b. Ubade b. Nadle el-Ensarî 133
Abbâsî dâîleri 450
Abbâsî Devleti 435
Abbasîler 36, 445
Abdimenafoğulları 83, 285
Abd Külâl 204
Abdulkays b. Rebia 36
Abdullah 33, 52, 74, 79, 80, 84, 87, 95, 101, 103, 112, 114, 121, 134, 135, 136, 141, 142, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 171, 172, 183, 190, 195, 211, 212, 216, 217, 249, 273, 277, 285, 288, 298, 299, 304, 321, 326, 327, 331, 339, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 356, 358, 360, 369, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 383, 384, 385, 387, 388, 390, 391, 395, 400, 405, 417, 420, 433, 434, 438, 446, 448, 449
Abdullah b. Abbas 112, 340, 346, 352, 369, 372, 377, 379
Abdullah b. Ali el-Abbâsî 449
Abdullah b. Âmir 347, 353, 371, 405
Abdullah b. Amr b. As 321, 385
Abdullah b. Amr b. Haram 154
Abdullah b. Büdeyl 299
Abdullah b. Ca'fer Tayyar 377
Abdullah b. Cahş 148, 150
Abdullah b. Cud'an 79
Abdullah b. Cüd'an 84, 87
Abdullah b. Ebi Bekir 134
Abdullah b. Ebi Rebia 121

Abdullah b. Ebî Serh 344
Abdullah b. Gatafanoğulları 80
Abdullah b. Hâzîm 371
Abdullah b. Mes'ud 114, 331, 340, 356
Abdullah b. Müslim 400
Abdullah b. Ömer 340, 342, 358, 372, 375, 377, 378, 379, 448
Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz 448
Abdullah b. Revaha 74, 216
Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh 348, 360
Abdullah b. Sevvâr 371
Abdullah b. Tahir 326, 327
Abdullah b. Ureykıt 136
Abdullah b. Utbe 353
Abdullah b. Zübeyr 249, 340, 350, 351, 369, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 383, 384, 385, 388, 390, 391
Abdullah es-Sülemi 395
Abdûluzzâoğulları 34
Abdu-Menat 96
Abdurrahman 108, 120, 144, 192, 212, 278, 300, 342, 343, 344, 345, 357, 361, 366, 374, 377, 384, 392, 400, 421, 422, 423, 425, 427, 450
Abdurrahman b. Avf 108, 120, 144, 255, 278, 288, 342, 343, 344, 345, 357
Abdurrahman b. Cahdem 384
Abdurrahman b. Ebûbekir 374, 377
Abdurrahman b. Eş'as 392, 450
Abdurrahman b. Mülcem 366
Abdurrahmân b. Rebîa 300
Abdurrahman b. Udeys 361
Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem 192
Abdurrahman el-Gafikî 422, 423
Abdüddaroğulları 34, 69
Abdülaziz 249, 257, 261, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 407, 410, 419, 420, 421, 422, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 438, 443, 444, 448, 450
Abdülazîz 390, 436, 441, 443, 445
Abdülazîz b. Haccâc 441
Abdülaziz b. Mervân 389, 410, 429
Abdü'l-Eşheloğulları 131
Abdüllatif Bağdâdî 326
Abdüllâtif Bağdâdî 325, 326, 327, 329
Abdülmelik 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 401, 404, 406, 407, 410, 415, 419, 420, 423, 426, 427, 429, 430, 431, 434, 435, 436, 437, 438, 441, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450
Abdülmelik b. Mervân 387, 395, 434
Abdülmuttalib 5, 36, 69, 70, 71, 72, 95, 101, 124, 148, 151, 157, 169, 195, 198, 256, 356
Abdülmuttaliboğulları 110
Abdü'l-Uzza 96
Abdüluzzaoğulları 34
Abdümenaf 36, 69, 71, 86
Abdümenafoğulları 134
Abdüşems 36, 69, 86, 90, 116, 117

Abd Yalîl 202
Abela günü 84
Abs 33, 36, 78, 79, 90
Absoğulları 79, 80
Achila 410, 411, 413
Ad 24, 127
Adal 159
Âdem 207, 220, 238, 257, 432
Aden 39
Adiy b. Ka'b 34
Adiy b. Ka'boğulları 113
Adiy b. Zeyd 55, 56
Adiyyoğulları 284
Adnan 26, 28, 29, 66
Adnânîler 36
Advan 30, 32, 36
Advan b. Amr 32
Advan b. Ömer 30
Advan kabilesi 32
Affan 108, 120, 144, 342, 358, 377, 385, 387, 440
Afganistan 51
Afrika 14, 16, 21, 372, 373, 408, 409, 410, 411
Ahlâf 52, 202
Ahmed b. Hanbel 260, 261, 274
Ahnef b. Kays 340, 347, 375
Ahsâ 20, 21, 22
Ahtal 38
Ahvaz 299
Ahzab 194, 248, 260
Aişe 167, 173, 175, 176, 212, 213, 214, 215, 253, 351
Akabe 128, 129, 130, 132, 289
Akdeniz 85, 87, 317, 351, 403, 410, 419
Akîl b. Ebî Talib 364
Akitanya 422, 423
Akkâ 311
Akl b. Ed 34
Akra' b. Habis 198
Akyâl 39
Alâ b. Hadramî 217
Ali 4, 36, 96, 103, 107, 110, 135, 137, 160, 167, 168, 187, 196, 207, 213, 214, 217, 249, 259, 263, 265, 266, 280, 283, 285, 288, 302, 333, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 349, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 374, 375, 377, 378, 379, 382, 383, 387, 406, 409, 434, 435, 438, 439, 446, 449
Ali b. Ebi Talib 36, 103, 107, 196, 207, 213
Ali b. el-Ca'dî 214
Alioğulları 36
Âli Sâsân 221
Alkame b. Mucezziz el-Müdlicî 230
Âmâlika 65
Âmine 32, 101
Âmir b. Füheyre 135, 283
Amir b. Sa'saaoğulları 37
Âmir b. Tufeyl 160
Amir b. Zarib 31
Amir b. Zarib'in kızı Zeyneb 32, 259
Amiroğulları 32, 33
Ammar b. Yasir 112, 146
Ammâr b. Yâsir 344
Ammianus Marcellinus 17
Ammûriyye 348
Amr 4, 8, 14, 25, 32, 33, 37, 38, 53, 59, 61, 65, 68, 92, 94, 103, 120, 121, 122, 124, 136, 148, 149,

154, 159, 160, 162, 168, 170, 177, 179, 180, 181, 182, 192, 202, 205, 217, 219, 240, 273, 277, 284, 285, 286, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 338, 340, 346, 348, 349, 351, 352, 353, 356, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 368, 371, 372, 383, 384, 385, 386, 389, 407, 412, 436, 443
Amr b. Adiyy 53
Amr b. As 4, 8, 68, 121, 181, 182, 192, 217, 273, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 346, 348, 349, 351, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 385
Amr b. Âs 7, 14, 122, 181, 284, 306, 308, 309, 311, 312, 328, 348, 356, 362, 363, 372, 389
Amr b. Bekr 366
Amr b. Cihaş 160
Amr b. Esed 103
Amr b. Hadramî 149
Amr b. Hind 25
Amr b. Hişâm 285
Amr b. Külsûm 38
Âmr b. Lueyy 253
Amr b. Luhay 65
Amr b. Luhayy el-Huzâî 94
Amr b. Malik 205
Amr b. Meymun 338
Amr b. Müslim el-Bahîlî 407
Amr b. Saîd 383, 384, 386, 443
Amr b. Saîd b. el-As 120, 386, 443
Amr b. Sa'sa oğulları 205
Amr b. Ümeyye 124, 217, 353
Amr b. Ümeyye ed-Damrî 217
Amûdû's-Sevârî 326
Anadolu 87, 227, 313, 347, 426
Anadolu sahilleri 87
Anât 38
Anbese b. Suheym el-Kelbî 423
Aneze 38
Ans 24
Antakya 312, 325
Antere el-Absî 33, 79, 80
Antonius 313
anveten 321, 398, 417
Aquitania 422, 423
Âra 36
Arab 16, 18, 20, 24, 26, 41, 42, 54, 56, 68, 86, 95, 99, 181, 183, 193, 199, 204, 206, 207, 217, 256, 257, 268, 272, 292, 410
Arab-ı âribe 24
Arab-ı bâide 24
Arab-ı bâkiye 24
Arab-ı müsta'ribe 24, 26
Arabia 16, 18, 40, 41
Arabia Deserta 18
Arabia Felix 18
Arabia Petrix 18
Arabistan 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 39, 40, 41, 42, 44, 53, 59, 64, 67, 73, 81, 82, 87, 92, 97, 98, 99, 118, 119, 126, 183, 185, 192, 193, 197, 201, 206, 223, 232, 233, 234, 237, 268, 303, 388, 403

Arafat 207
Aragon 419
Arâmîler 16
Arbûne 419
Arc 136
Ardeşîr b. Bâbek 294
Arîk et-Tâî 25
Arim 22, 24, 26
Arim seddi 22, 26
Ariş 316
Arius 313
Arnold 4, 74, 111, 114, 127, 131, 132, 181, 206, 231, 268, 302, 324, 403, 405, 408, 421, 422, 433, 434
Arûd 19
Aryûla 418
As b. Vail 349
Ashame 219
Asım b. Abdullah 438
Asım b. Ömer b. Katade 134
Asir tepeleri 43
Askalan 311
Assuan barajı 19
Asurlular 16
Aşiret reisleri 39
Atike 123, 436
Atina 294
Atlas Okyanusu 409, 410
Attab b. Esîd 201
Attâb b. Esid 258
Augustus 313, 314
Avarlar 227, 293
Avf 32, 108, 120, 136, 139, 144, 194, 196, 213, 255, 278, 288, 342, 343, 344, 345, 357, 372
Avrupa 20, 320, 422, 424
Aynî 226, 263, 396
Ayn Ubâğ 57
Aynuş-şems 318, 361, 385
Ayyaş 204, 205
Ayyaş b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî 204
Azad b. Yabiyan el-Hemdanî 59
Azerbaycan 47, 299, 300, 347
Aziz Augustin 294

B

Baalbek 390
Bâbil 18, 44, 45, 297
Babil alfabesi 45
Bâbilliler 16, 41, 43
Babû'l-ebvab 300
Babylon 8, 228, 318, 321, 323
Babylon Kalesinin Fethi 8, 318
Bâdeğis 371, 395
Bâdiyetü'l-Ahkâf 23
Bâdiyetü's-Semâve 19, 25
Bâdiyetü'ş-Şam 16, 18, 26
Bağıd 78, 79
Bahile 395
Bâhile b. Ya'sur 37
Bahîrâ 102
Bahreyn 19, 36, 37, 38, 85, 97, 217, 405
Balât Gazvesi 423
Balâtüş-şüheda 423
Balkan Yarımadası 293
Bânet Sûâdû 216
Barşalûne 419
Bâsilî 323
Basra 14, 36, 298, 347, 371, 373, 392, 399, 436
Batı Gotları 293, 408
Batlamyus 18, 40
Batlamyuslar 41, 321, 330

Batn-ı Mûr'e 66
Batnı Tebâle 37
Bâzân 51, 119, 221, 222, 223
Becile 37
Bedâ 37
Bedevî 15, 23, 63, 93, 101, 102, 215, 272, 273, 301, 379, 390
bedevîler 16, 17, 23, 88, 397, 441
Bedir 74, 91, 148, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 161, 162, 181, 213, 259, 264, 287, 327, 331, 339, 358, 368
Bedir esirleri 91, 331
BEDİR GAZVESİ 6, 148
Bed'îs 347
Bedrî 151
Behdel kızı Meysûn 379
Behensâ 360
Behrâ 24
Behramcur 54
Bekr 30, 36, 37, 38, 75, 76, 128, 366
Bekr b. Vâil kabilesi 38
Bekr b. Vâil kolları 36
Bekrî 19, 23, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 52, 55, 228
Bekroğulları 38, 169
Belâzûrî 296, 297, 298, 299, 322, 325, 330, 350, 351, 371, 394, 395, 403, 405, 406, 407, 408, 433
Belh 347, 371, 398
Belhî 449
Belî 24, 37
Belizarius 62
Belkâ 60, 94, 190
BENÎ KUREYZÂ GAZVESİ 6, 167
Benî Damre 148
Benî Devs 180
Benî Esved 197
Benî Kilâb 205
Benî Lihyân gazvesi 159
Benî Malik 202
Benî Muattib 203
Benî Mustalik 255
Benî Müemmil 283
Benî Nadir 159, 185, 188
Benî Nasr 194
Benî Ruâs b. Kilâb 205
Benî Saide sakîfesi 279
Beni Vail 161
Benû Abs b. Bağîd 33
Benû Anber b. Amr 33
Benû Avf 139
Benû Cefne 60, 63
Benû Esed 36
Benû Fezâre 80
Benû Hayvan 97
Benû Lihyan 97
Benû Nehd 24
Benû Şeyban 77
Benû Vail 75
Benû Zubyan 33
Benû Zubyân b. Rays 33
Berka 349, 360, 372
Berrâd 81, 82, 83
Berrad b. Kays ed-Damri 82
Bervas 405
Besûs et-Temimiyye 76
Besûs harbi 75
Beşîr b. Sa'd 280
Beşşar b. Müslim 398
Beyâdaoğulları 257
Beydâ 339
Beykent 371, 372
Beyrut 311
Beysan 310

Beyt 65, 70, 72, 103, 388
Beytullah 258, 277, 369, 379, 381
Beytü Cebrîn 311
Beytü'l-Haram 68, 70, 176, 193
Beytü'l-Makdis 85, 239, 240, 241, 310, 311
Beytülmal 332, 333, 358, 364, 422, 435
Biatu'r-Rıdvan 177, 287, 340
Bilâl 113, 141, 142, 146, 167, 214, 234, 257
Bilal b. Ebi Rebah 107
Bilâl-i Habeşî 113, 234, 283
Bilbîs 317, 318
Birinci Akabe biatı 129
Birinci Cürhüm 24
Bi'ru Meûne 150, 159
Bîrûn 406
Bi'sur'recî 189
Bişe 30, 37
Bizans 17, 29, 51, 52, 56, 59, 61, 62, 63, 64, 70, 87, 91, 102, 190, 217, 219, 229, 278, 282, 290, 292, 293, 295, 303, 304, 305, 306, 310, 315, 318, 321, 322, 324, 351, 390, 410, 426, 433, 449
Bizans İmparatorluğu 52, 293
Bizanslılar 51, 52, 53, 61, 98
Browne 73, 270, 271
Budizm 294, 295
Buhara 372, 394, 398, 399, 400, 401, 402
Buharî 211, 226, 230, 282, 340
Buhtur 24
Bunâne 169
Busrâ 86, 102, 305, 306
Bûşenc 347, 371
Butler 310, 323, 325, 328, 329
Büyük Bedir gazvesi 150
Büyük Bedir Savaşı 264, 368

C

Cabir 216
Câbir b. Abdullah 387
Câbiye 303, 309, 312, 315, 384, 386, 443
Câbiye görüşmeleri 384
Câbiye kongresi 386
Câbiye toplantısı 443
Ca'd b. Dirhem 441
Ca'dî 214, 441
Caetani 232
Cafer 57, 107, 120, 121, 122, 190, 220, 356, 405
Ca'fer b. Ebî Tâlib 120, 273
Cahcah b. Mesud el-Gifarî 171
Carlyle 266
Catalonia 419
Cebele 29, 61, 62, 63, 64, 195, 306, 307, 311, 406
Cebele b. Eyhem 29, 63, 306, 307
Cebele (veya Kelede) 195
Cebel-i Tarık 410, 413
Cebelü'l-Ahmar 318
Cebelü'r-rumat 155
Cebrail 106, 107
Cedacid 136
Cedîle 24, 33
Cedîle b. Abdullah 33
Cedîs 24
Cefne 25, 59, 60, 61, 63
Cefne b. Amr 25, 59, 61
Cefneoğulları 24, 61
Celîle 76, 77
Celûlâ 297
Cemel Vak'ası 359, 383

Cennetü'l-Baki' 210
Cerîr b. Abdullah 298
Cerm 24
Cermen 74
Cerrah b. Abdullah 433
Cessâs 37, 38, 76, 77, 78
Cessas b. Mürre 38, 76
Cevf 40, 41, 43
Ceyfer ve İyaz 217
Ceyhun 47, 347, 398, 401
Ceyhun nehri 47
Cezime el-Ebreş 53
Cezire 29, 38, 227, 300, 315, 408
Cezîretü'l-Arab 16, 18
Cidde 65, 85
Cillîkiye 418, 421
Ci'râne 196, 197, 199
Circir 350
Cisroğulları 258
cizye 152, 204, 231, 297, 299, 300, 301, 302, 307, 311, 319, 322, 323, 404, 432, 433
cizyetu'r-ruûs 302
Claud Farrere 266
Constantinus 313
Cuayl 162
Culendî 217
Cumah 34
Curcan 426
Cûreş 97, 201, 202
Cûşem 36, 37
Cûzecân 347
Cüheyne 24, 36, 148, 170
Cüheyne kabilesi 148
Cürcân 299, 347
Cüreş 197
Cürhüm 24, 25, 26, 28, 65, 70
Cürhümîler 25, 65
Cürhüm kabilesi 26, 65
Cüruf 164
Cüsem 32
Cüveyriye 171, 172, 173, 255
Cüzam 24, 29, 228

Ç

Çin 9, 14, 47, 86, 294, 403, 404, 405, 410
Çin Fethi 403
Çin İmparatorluğu 294

D

Dabbe 33, 34, 38
Dabbe b. Ed b. Tabiha 34
Dabr 197, 201
Dabrlar 196, 197
Dacâime 61
Dahhâk b. Kays el-Fihrî 375, 384
Dahhâk b. Kays el-Hâricî 449
Dahhâk b. Sûfyan 205
Dahir 406, 407
Dahis 33, 78, 79
Dahis ve Gabra 33
Dâhis ve Ğabrâ harbi 78
Dârâ 52, 64
Dârât 23
Dâris 32
Dâru'n-nedve 68
Dâru'n-nedve Reisliği 68
Davetü'l-efrâd 109
Davud b. Ali el-Abbâsî 439
Debbâbe 196, 197, 201
Debur 56
Dehnâ vadisi 22, 25
Deknas 360
Derb 226
Deseniyye 30

Devs kabilesi 181
Devsoğulları 180
Deybûl 405, 406
Deyru'l-Cemâcim 392, 393
Deyru Sam'ân 431
Deyzen b. Muâviya 55
Dıhye 217, 228
Dıhye b. Halife el-Kelbî 217, 228
Dımam b. Sa'lebe 169, 170
Dımaşk 8, 14, 56, 60, 61, 85, 86, 226, 303, 308, 309, 310, 312, 315, 369, 374, 375, 377, 379, 388, 390, 419, 420, 440, 441, 448
Dicle 55, 326
Diocletianus 330
Diyârbekrî 385
D. L. Drew 17
Doğu Roma 48, 51, 61, 98, 315, 321, 371
Dozy 270, 410
Dubey 38
Dûme 255
Dûmetu'l-Cendel 97, 204, 255
Dûk Eudes 422

E

Ebân b. Osman 377
Ebi'l-Erkam 108, 286
Ebî Süfyân 362, 368, 369, 406
Ebnâlar 222
Ebrehe 48, 70, 71, 72, 73
Ebrehe el-Eşrem 70
Ebreşehr 371
Ebtah 34, 112
Ebû Ali 387
Ebu Ammar 161
Ebû Amr b. Hafs b. Muğîre 308
Ebû Azîz b. Umeyr 264
Ebubekir 74, 107, 108, 113, 135, 136, 137, 144, 158, 160, 201, 209, 210, 278, 279, 280, 281, 283, 331
Ebubekir Sıddîk 108, 144
Ebû Bera 83, 160
Ebû Berâ Amir b. Malik 159
Ebû Ca'fer Mansur 405, 439
Ebu Cehil 112, 117, 123, 148, 151
Ebu Cendel 179
Ebu'd-Derdâ 282
Ebû Eyyûb b. Habib el-Fihrî 421
Ebû Eyyûb el-Ensârî 372
Ebû Ğaylân 55
Ebû Hamza el-Hâricî 437
Ebû Hureyre 230, 263, 282, 340
Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim 341
Ebu'l-Abbas el-Kadî 196
Ebu'l-A'ver 310
Ebu Leheb 111, 116, 124, 125
Ebu'l-Ferec 325, 326, 327, 328, 329, 330
Ebu'l-Ferec Maltî 325
Ebu'l-Fidâ 124
Ebu'l-Hakem b. Hişâm 286
Ebu'l-Hattar 425
Ebu'l-Mehasin 325
Ebu'l-Muhacir 373
Ebu Lülü 338
Ebu Muhammed Süfyânî 448
Ebû Mûsâ el-Eş'arî 356
Ebû Rafi 364
Ebû Saîd el-Hudrî 211, 356, 358, 387
Ebû Süfyan 83, 87, 111, 150, 153, 156, 157, 161, 162, 191, 195,

203, 213, 223, 224, 225, 333, 368, 369, 382
Ebu Sûfyan b. Harb 111, 162, 203
Ebû Talha el-Ensârî 342
Ebû Talib 69, 101, 102, 103, 107, 114, 115, 116, 118, 120, 124, 212, 233, 253, 356
Ebû Ubeyde 78, 84, 280, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 341
Ebu Ubeyde b. Cerrah 108
Ebu Zer el-Gıfârî 262
Ebvâ 148
Ebvâ Gazvesi 148
Ecâ 18, 25
Ecnadîn 295, 310
Ecred 36
Eflatuncular 294
Egânî 265
Egica 409, 410
Ehabîş kabileleri 84
ehlü'z-zimme 321
Ekder b. Hammâm 385
Eksem b. Sayfî 68, 91, 105
el-Ardu'l-Hadrâ 18, 20
el-Bab 300
el-bey'atü'l-âmme 280
el-bey'atü'l-hassa 280
el-bey'atü'l-kübrâ 280
el-Bilâdü's-Sa'îde 18
Elbîre 418
el-Buheyra 413
el-Cezîre 29, 300, 315, 408, 447, 448
el-Cezîretü'l-Hadrâ 411, 413
elçiler yılı 206
el-Emîn 104
el-Eşecc 431
el-Fahrî 301, 334, 364
el-Fahrî sahibi 382
el-Fahrî yazarı 377, 378
el-Fihrî 349, 375, 384, 421, 425
el-Ğavr 19, 28
el-Hadrâ 413
el-İkdü'l-Ferîd 358
el-Kâ'dan 128
el-Kâmil 112, 291, 387
el-mahfûza 407
el-Maks 318
el-Muğammes 71
el-Mülûku'l-mütevvecûn 39
Elvira 418
Emâlî 387
Emec 136
Emevî 13, 14, 15, 36, 339, 349, 360, 368, 370, 383, 384, 386, 387, 390, 397, 426, 429, 434, 435, 436, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450
Emeviler 9, 12, 344, 345, 380, 388, 424, 434, 450
Emîl Dermenghem 236
Emiru'l-mü'minin kanalı 389
Enbâr 53, 57, 295
Endülüs 9, 14, 408, 409, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 446
Endülüs'ün Fethi 9, 408
Enes b. Mâlik 189, 213, 216, 430
Enes b. Nadr 156
Enmâr 24, 28
en-Nâbiğa ez-Zubyânî 33
en-Nâkıs 431, 441
Ensar 129, 138, 171, 172, 195, 196, 198, 199, 200, 207, 208, 211, 216, 279, 280, 333, 334, 358

Enûşirvan 49, 56
Erhab Cevfi 40
Erkam 108, 109, 286
Erkam b. Ebi'l-Erkam 108, 286
Ermenistan 347
Ermeniyye 346
er-Rub'u'l-Hâlî 23
Ertabon 310, 311, 317
Ervâ 339
Eryat 48
Erzakiler 445
Es'ad b. Zürare 130
Es'ad Ebû Kerib 47
Esbağ b. Züâle el-Kelbî 448
Esed 33, 36, 37, 82, 84, 89, 103, 164, 217, 356, 438, 446
Esed b. Abdullah el-Kasrî 438
Esed b.Heysem Ganevî 82
Esed b. Huzeyme kabilesi 217
Esed b. Huzeymeoğulları 84
Esedoğulları 34
Eslem 33, 189, 192, 333
Eslem kabilesi 189
Esmâ 120, 249, 283, 335, 340
es-Sabikune'l-Evvelûn 109
Esved 24, 67, 71, 103, 104, 197, 201, 318, 344
Eş'ar 36
Eşecc 431
Eşrem 48, 70, 73
Eşter b. Malik 362
Etiyopyalılar 16
Eutychius 325, 330
Evs 24, 90, 96, 126, 128, 131, 133, 138, 144, 164, 165, 167, 168, 211, 274, 279, 289
Evs kabilesi 126, 168
Evtas 36, 196
Eyle 204, 384
Eyyâmü'l-Arap 75
Eyyûb (a.s.) 407
Ezd 24, 25, 37, 59, 96, 217, 371, 395, 436
Ezdi Şenûe 37
Ezdleri 32, 59
Ezvâ 39

F

Fadl 207, 213, 356
Fadl b. Abbas 207
Fadl b. Hasen ed-Damrî 213
Fal okları 94, 95, 270
Fars 18, 20, 21, 41, 47, 49, 51, 52, 53, 144, 223, 282, 294, 295, 296, 298, 299, 301, 432, 450
Fars Körfezi 18, 20, 21, 41
Fâryâb 347
Fâtıma 103, 213, 280, 286, 345, 356, 429, 435
Fedek 82, 126, 185, 187, 188, 190
Fehm 36
Felâlic 297
Felece 37
Fenikeliler 16
Ferdum b. Amr 240
Ferema 316, 317
Fergana 401
Feryâb 371
Fey 152
Fezâre 36, 80
Fezareoğulları 33, 79, 80, 198
Fırat 16, 29, 52, 55, 56, 57, 85, 295, 326
Ficar 6, 80, 81, 83, 84, 87, 284
Ficar savaşı 284

Fihl 308, 309, 310
Fihr 33, 34, 66, 67
Fihr kabileleri 33, 34, 66, 67
Fihroğulları 34, 272
Filistin 16, 23, 44, 45, 60, 87, 97, 98, 204, 226, 227, 293, 295, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 312, 315, 316, 361, 369, 390, 447, 448
Fil Ordusu 73
Fil yılı 101, 138
Finaly 237
Firûz 338, 403
Franklar 424
Fransa 419, 424
Fustat 14, 320, 349, 359, 362, 385, 389

G

Gafile 38
Galicie 418
Gamru'l-arabât 304
Gamr Zî-Kinde 28
ganimet 152, 169, 171, 185, 197, 199, 297, 298, 334, 350, 398, 406, 414, 416, 427, 446
Gassân 29, 49, 59, 60, 64, 98
Gassân Ezdleri 59
Gassânî 56, 57, 58, 60, 62
Gassânî Hükümdarlığı 25
Gassânîler 24, 29, 51, 52, 59, 61, 62, 63, 64, 91, 99, 190, 290
Gassân suyu 25
Gatafan 33, 36, 82, 162, 164, 165, 166, 167, 188, 194, 212
Gatafanlılar 162
Gatafanoğulları 33, 80
Gaule 423
Gavzek 402
Gazvetü'l-furkân 151
Gazze 85, 223, 310, 311
Gırnata 418
Gibb 394, 399, 400
Gibbon 325, 328
Gitişa 409
Glazer 40
Goldziher 271
Got idaresi 409
Granada 418
Grek 92, 372, 426
Grek ateşi 372
Gumdân 19
Güney İtalya 294
Güstave Le Bon 19, 325

Ğ

Ğabrâ 6, 78, 79
Ğaylan b. Seleme 197
Ğurab 44

H

Habâbe 436, 437, 449
Habbab b. Eret 113, 286
Habeş 16, 48, 50, 70, 84, 107, 113, 157, 192, 217
Habeşistan 16, 43, 44, 48, 71, 85, 86, 87, 98, 119, 120, 122, 126, 130, 132, 192, 230, 273, 278, 339
HABEŞİSTAN'A HİCRET 6, 119
Habeşistanlılar 99
Habeşliler 47, 48, 49, 50, 71, 230
Habeşlilerin Yemen'i İstilâsı 5, 48
Habeş Necaşisi 192
Habib 218, 339, 394, 417, 421
Habib b. Mendeh el-Fihri 417
Habîb b. Mesleme 300

Habibe bnt. Ebî Süfyan 369
Haccac 240, 391, 392, 393, 394, 395, 398, 406, 427, 441, 443, 444, 450
Haccac b. Amr 240
Haccac b. Yusuf 391, 394, 406
Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî 443, 450
Hâcer 17, 28, 32, 211, 213, 226, 258, 260, 277, 283, 289, 308, 331, 339, 340, 352, 357, 369
Hacerü'l-Esved 67, 103, 104
hadariler 88
Hadramevt 19, 20, 23, 39, 40, 46
Hadrian 126
Hadr sarayı 55
Hafsa 255
Hakem 124, 149, 150, 169, 213, 219, 228, 229, 230, 286, 320, 322, 325, 330, 340, 355, 356, 359, 361, 369, 371, 374, 383, 384, 386, 387, 405, 407, 443
Hakem b. Amr el-Gıfârî 371
Hakem b. Avane el-Kelbî 407
Hakem b. Ebi'l-Âs 383, 387
Hakem b. Ebi's-Salt 361
Hakem b. el-As 124
Hakem b. Keysan 149, 150
Hakem b. Zübeyr 213
Hakem el-Kurazî 169
Hakîm 214, 215, 253, 258, 405
Hakîm b. Cebele el-Abdî 405
Haleb 310, 312, 325
Halefu'l-Ahmer 273
Halevy 40, 43
Halid 8, 57, 58, 59, 120, 156, 176, 181, 182, 190, 191, 192, 204, 292, 295, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 332, 382, 383, 384, 386, 441, 443, 446, 447, 448
Halid b. Abdullah el-Kasrî 446, 448
Halid b. Cafer el-Kilâbî 57
Halid b. Velid 7, 8, 59, 156, 176, 181, 182, 190, 191, 192, 204, 295, 305, 307, 308, 310, 332
Halid b. Yezîd 384, 386, 443, 447
Halife Süleyman b. Abdülmelik 420
Halime 30, 57, 58, 101, 226
Halime binti Zueyb es-Sa'diyye 30
Halişe 407
Hama 310
Hamdan 24
Hamel b. Bedr 78, 79
Hamza 56, 61, 103, 148, 157, 158, 168, 213, 287, 437
Hamza b. Abdülmuttalib 148, 157
Hamza el-İsfahanî 56, 61
Hanîf 99, 105, 235, 284
Haniflik 99, 105
Hansa 36
Hanzala b. Malik b. Zeyd 33
Hanzale b. Malik b. Zeyd Menat 36
haraç 152, 226, 299, 302, 348, 349, 421
Haram aylar 81
Harb b. Ümeyye 80, 83, 84, 368
Harbü'l-fıcar 70
Harem 25, 34, 66, 70, 71, 73, 103, 380
Harem Belde 66, 103
Haremi Şerif 70, 96
Harezm 347, 395, 400, 401
Haribta 360, 361

Hârice b. Huzâfe 284, 366
Hariciler 359, 434, 448
Harire günü 84
Haris 34, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 148, 171, 172, 195, 204, 217, 255, 406, 417
Haris b. Cebele 61, 62
Haris b. Ebî Dırar 171
Haris b. Ebî Şemr el-Ğassanî 217
Haris b. Ebî Şemr Gassanî 56
Hâris b. Hişâm 258
Haris b. Mürre 406
Hâris b. Süreyc 438
Hârise b. Amr 25
Harran 28, 97
Harrar 136
Harre 37, 162, 380
Hasafa 29, 37
Hasafa b. Kays 37
Has'am 37
Has'am kabilesi 37
Hasan 2, 3, 4, 11, 14, 75, 92, 192, 230, 303, 309, 324, 346, 356, 360, 364, 369, 370, 381, 438
Hassân b. Mâlik 382
Hassan b. Sabit 60, 176, 358
Hassân b. Sâbit 216
Haşim 36, 69, 71, 86, 90, 116, 122, 123, 356
Hâşim ailesi 36
Hâşim b. Abdimenâf 368
Haşimîler 344, 345
Haşimoğulları 101, 122, 153, 331
Hâtıb b. Ebî Beltaa el-Lahmî 217
Hâtib b. Ebî Beltaa 229
Hatîce 100, 102, 103, 106, 107, 124, 233, 253, 254, 255, 258, 259
Hatun 372
Havariler 218
Havernak 53, 54, 55, 56
Havf 360
Havlan 24
Havle 253
Havn 33
Havran 36, 41, 306
Havran dağları 306
Havze b. Ali el-Hanefî 217
Hayber 36, 82, 83, 95, 98, 161, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 222, 287, 334, 364
Hayber Gazvesi 364
Hayber Yahudileri 185
Hayyan en-Nabtî 399
Hazar Denizi 299
Hazreç 24, 90, 96, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 138, 144, 165, 167, 211, 274, 279
Hazreçliler 134, 195
Hecer 21, 34, 37
Hell 20
Hemedan 97, 298, 412
Hemedânî 40
Hemmam 78
Hendek 158, 162, 163, 167, 188, 193, 212, 287
Hendek gazvesi 158, 167, 188, 193, 212
Herakl boğazı 409
Herakliyus 63, 64, 190, 217, 219, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 293, 294, 303, 304, 306, 307, 308, 312, 320, 410
Herat 347, 371
Heredot 16
Hevazin 29, 30, 36, 80, 81, 82, 83, 84, 194, 197, 198, 213

Hevze b. Kays 161
Heyber 126
Hıra mağarası 107
Hısmâ 228
Hicâbet 66, 69
Hicaz 19, 20, 21, 25, 26, 28, 29, 34, 36, 37, 38, 41, 64, 80, 91, 98, 119, 136, 148, 159, 221, 223, 296, 317, 378, 380, 381, 385, 387, 391, 424, 431, 449
Hicaz bölgesi 19, 20, 64, 431
Hicr 110, 259
hicret 113, 119, 120, 126, 131, 135, 136, 138, 188, 200, 238, 239, 270, 285, 298, 339, 341, 356
Hilâl b. Amr kabilesi 37
Hilâl b. Rabia 36
Hilâloğulları Harresi 37
Hilfu'l-fudûl 70
Himyer 24, 43, 44, 46, 47, 48, 204
Himyerî 39, 58
Himyeri devletleri 39
Himyeriler 97
Himyerliler 46, 48
Hind 25, 156, 157, 213, 333, 368, 407
Hind bintu Utbe 156
Hind bnt. Utbe 333, 368
Hindistan 51, 86, 142, 294, 392, 405, 406, 407, 427, 444
Hindliler 294
Hint Okyanusu 18, 19
Hire 5, 25, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 81, 91, 98, 99, 119, 120, 221, 292, 295
Hire emirliği 53, 58, 59
Hireliler 51, 52, 53, 91
Hire meliki 49, 62, 81
Hire Meliki Münzir 61
Hişâm 258, 280, 281, 285, 286, 287, 431, 437, 438, 439, 440, 446, 448
Hişâm b. Abdülmelik 404, 407, 423, 438, 448
Hişam el-Kelbî 30, 32, 335
Hiyt 38
Hocend 394, 401
Horasan 47, 300, 371, 372, 384, 394, 395, 398, 399, 406, 433, 438, 443, 445, 446, 449
Hudeybiye 176, 178, 181, 188, 191, 225, 331, 336, 340
Hudeybiye sulhü 7, 176, 331
Huleyd b. Abdullah el-Hanefi 371
Hulvan 298, 389, 390, 429
Humeyrâ 248
Humus 29, 226, 303, 308, 309, 310, 390, 431, 447, 448
Hunata el-Hırî 71
Huneyn 36, 194, 196, 197, 201, 281, 353
Hureys 395
Hurre Husre b. Beycan 50
Hurzan 60
Husayla 31
Husayn b. Numeyr 380
Husays b. Ka'b 34
Husrev 220, 227
Husrev Perviz 220
Huttel 394
Huyey b. Ahtab 161
Huyey'in kızı Safiye 255
Huyeyy b. Ahtab 161, 164
Huzâa 65, 66, 68
Huzaa kabilesi 36

Huzaalılar 25
Huzaaoğulları 65
Huzeyfe b. Bedr 79, 80
Huzeyfe b. Yeman 165
Huzeyloğulları 34
Huzeyme 33, 34, 94, 217
Hübel 65, 67, 94, 95
Hübeyre b. Müşemrec el-Kilâbi 404
Hülâgû 326
Hürmüzan 335
Hüseyin 266, 302, 346, 356, 364, 370, 374, 375, 378, 379, 380, 438, 439
Hüseyin b. Ali 374, 375, 378, 379, 438, 439
Hüsrevperviz 57
Hüzeyl 36, 71, 159, 189, 273, 381
Hüzeyloğulları 273
hüzün yılı 253
Hz. Âişe 167, 171, 173, 173, 175, 176, 212, 213, 214, 215, 230, 248, 253, 254, 255, 351, 359, 375
Hz. Ali 96, 107, 110, 135, 137, 167, 187, 213, 249, 259, 263, 266, 280, 285, 288, 302, 333, 340, 343, 344, 345, 346, 349, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 383, 406, 434, 435, 439
Hz. Ebûbekir 74, 107, 108, 113, 135, 136, 137, 158, 160, 209, 210, 253, 259, 278, 279, 280, 281, 282, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 315, 331, 334, 338, 339, 340, 341, 345, 357, 369, 374, 382
Hz. Ebubekir'in kızı Esma 135
Hz. Enes 157
Hz. Hamza 157, 158, 287
Hz. Hasan 356, 369, 370
Hz. Hatice 100, 102, 103, 106, 107, 124, 253, 254, 255
Hz. Hüseyin 302, 370, 374, 379, 380, 438
Hz. İbrahim 28, 67, 240, 317
Hz. İsmail 26, 65, 66
Hz. Nuh 124
Hz. Osman 14, 152, 164, 176, 177, 288, 300, 333, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 369, 383, 385, 396, 403, 405
Hz. Ömer 8, 29, 63, 74, 108, 113, 141, 142, 144, 149, 156, 172, 177, 179, 192, 211, 212, 216, 230, 255, 256, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 315, 316, 317, 318, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 346, 347, 353, 354, 357, 358, 363, 364, 369, 382, 405, 431
HZ. ÖMER'İN ŞAHSİYETİ 8, 331
Hz. Süleyman 45
Hz. Talha 358, 359
Hz. Yusuf 317

I

Irak 8, 16, 19, 25, 28, 37, 38, 41, 47, 59, 62, 81, 97, 295, 296, 298,

305, 306, 326, 375, 378, 385, 388, 391, 393, 405, 427, 443, 446, 448, 449
Irak Sevadı 38
Isbehbez 299
Isfahân 298, 299

İ

İbâd 52
İber Yarımadası 293
İbn Abdi'l-Hakem 219, 228, 229, 230, 320, 322, 325, 330
İbn Âbidîn 250
İbn Dukmak 389
İbn Ebî Kebşe 226
İbn Ebî Leylâ 213
İbn Ebi'l-Hukayk 189
İbn Ebi Serh 351
İbn Hacer 211, 213, 226, 258, 260, 277, 283, 289, 308, 331, 339, 340, 352, 357, 369
İbn Haldun 29, 278
İbn Hazm 274
İbn Hişam 47, 103, 109, 113, 116, 117, 118, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 148, 151, 156, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 170, 173, 175, 176, 179, 181, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 207, 210, 211, 213, 216, 217, 218, 230, 240, 274
İbn Humeyd 218
İbn İshak 103, 112, 218, 219, 240
İbn Kamîe 156
İbn Kuteybe 26, 28, 34, 61, 62, 265, 359
İbn Mes'ud 214, 263
İbn Mes'ud el-Ensârî 263
İbn Ömer 335
İbn Sa'd 130, 173, 196, 204, 205, 206, 230, 249, 253, 254, 387, 395, 433
İbn Sebe 357, 359
İbn Şihab ez-Zühri 218
İbnu'l-Esir 12, 285, 447
İbnu'l-Esîr 190, 230, 284, 291, 306, 374, 401, 402, 449
İbnu'l-Kelbî 60
İbnu'l-Kıftî 325, 326, 327, 329, 330
İbnü'l-Esir 112, 441
İbrahim 2, 3, 11, 14, 28, 66, 67, 71, 75, 92, 99, 103, 105, 229, 231, 235, 236, 240, 241, 285, 309, 317, 324, 381, 438, 441, 447, 448
İbrâhim b. Velîd 441
İbrahim sûresi 67
İbranice 26, 28
İbrâniler 16
İdam vadisi 36
İFK HADİSESİ 6, 173
Ifrikiyye 4, 346, 349, 350, 351, 360, 372, 420, 421, 423
İkinci Ficar harbi 80
İkrime 29, 181
İkrimeoğulları 128
İkrişe bnt. el-Atruş 249
ilk vahiy 106
ilk vakıf 335
İlmu'l-ensâb 92
İlmu'l-envâ' 91
İlmu'l-eser 91
İlyâ 223, 304, 310, 311

İlyas b. Mudar 33, 34, 94
İmâm Ahmed b. Hanbel 261
imam Mâlik 260
İmparator T'sang 404
İmran b. Amr 25
İmriülkays 54, 379
İncil 29, 100, 104, 106, 338
İngilizler 51
İran 8, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 85, 86, 87, 91, 97, 108, 119, 164, 217, 220, 221, 222, 223, 227, 278, 282, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 302, 315, 317, 326, 327, 338, 346, 371, 403, 412
İran devletleri 51
İran İmparatorluğu 48
İranlılar 36, 50, 51, 52, 53, 59, 63, 222, 227, 296, 317
İranlıların Yemen'i İstilâsı 5, 48
İrfenc 409
İsa 121, 122, 204, 218, 220, 232, 313, 314
İskender 52, 64, 187, 233, 237
İskenderiye 8, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 348, 349, 351, 360
İskenderiye Kütüphanesi 325, 330
İskenderiye'nin Fethi 8, 321
İsmail 3, 17, 26, 28, 65, 66, 67, 103, 317, 434
İsmail b. Abdullah 434
İspanya 293, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 419
İstanbul 2, 62, 63, 216, 226, 227, 293, 312, 372, 419, 426
İşbiliyye 293, 418
İyad 28, 29, 37, 274
İyas b. Kabisa 59
İyas b. Mudar 29
İznik 313

J

James Graham Montrose 365
Jean Jacques Rousseau 266
Julien 411, 412, 413, 416, 421
Julius Sezar 330
Jüstinyen 48, 56, 61, 293, 294

K

Ka'b 34, 37, 84, 153, 157, 164, 184, 216, 240, 277, 284
Ka'b b. Eşref 184, 240
Ka'b b. Malik 157
Ka'b b. Rebia b. Amir 37
Kâ'be 34, 36, 47, 48, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 103, 111, 114, 122, 191, 235, 239, 240, 241, 257, 258, 277, 285, 289, 379, 380, 381, 382
Kâbus b. Münzir 62
Kadıköy Konsülü 314
Kadınlar Biatı 130
Kadis 371, 419
Kadisiye 296, 391
Kahtânî 46
Kahtâniler 24, 25, 26
Kahtanoğulları 28
Kamea 33
Kamus 189
Kanas 28
Kantara 317
Karaçi 405
Karafe 385
Kâre 159

Kârib b. Esved 201
Karmona 418
Karn 40
Kârnâ 40
Kasiyy 30, 31, 32
Kasru'l-Ahnef 347
Kassa 407
Kâşân 299, 401
Kaştâle 419
Katabân 39, 40, 41, 46
Katabân krallığı 39
Katalonya 419
Katif 21, 85
Kâtip Çelebi 326, 327
Kayl 46
Kayn b 258
Kaynuka 126
Kaynukaoğulları 98, 138, 168
Kayravan 14, 373, 417
Kaysâriyye 310, 312, 389
Kays b. Heysem 347, 371
Kays b. Sa'd 361, 377
Kays b. Züheyr 78, 79, 80
Kaysi Aylân 29, 162
Kaysi Aylan b. Mudar 29
Kaysîler 78, 445, 447
Kaysoğulları 37
Kehlân 24, 46
Kelb 24, 25, 97, 379, 383, 384, 444
Kelb b. Vebre 25
Kelbî 25, 30, 32, 60, 94, 95, 107, 217, 228, 335, 407, 423, 448
Kelboğluları 258
Kerbelâ 380
Kerh 34
Kermîniye 398
Keryun 321
Keş 394, 401
Kevser havuzu 208
kıble 239, 240, 241
Kıbrıs 346, 348
Kıdda 38
Kıft 325
Kızıldeniz 18, 19, 41, 44, 46, 85, 136, 170
Kîkân 371, 406
Kilâb b. Rebia 37
Kilâboğulları 84, 205
Kilikya 348
Kinâne 33, 65, 66, 67, 70, 71, 80, 81, 82, 83, 84, 153, 161, 164, 171, 240, 361
Kinane b. Bişr 361
Kinane b. Ebi'l-Hukayk 240
Kinaneoğulları 66, 71
Kinde 24, 28, 39, 61
Kinde kralları 39
Kindî 322, 325, 350, 351, 360, 362, 382, 385, 389, 390
Kinnesrîn 62, 310, 438
Kîriş 64
Kisrâ 49, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 119, 220, 221, 222, 223, 298
Kleopetra 313
Konstantin 312, 348, 351
Konstantiniyye 47, 321, 426
Kont Julien 411, 412, 413, 421
Konstantiniyye 62, 63, 226, 227, 312, 331, 410, 419, 426
köle azâd etme 260
köle âzâd etmek 262
köleleri azad etme 261
Kraliçe Belkîs 45
Kubâ 136, 137
Kuba mescidi 137

Kubâtî 86
Kudâa 24, 25, 29, 33, 38, 55, 59, 61, 98, 274
Kudaa kabilesi 38
Kudeyd 96, 136, 171, 335
Kuds 36
Kudüs 8, 144, 223, 240, 304, 308, 311, 312, 317, 335
Kûfe 14, 29, 52, 296, 298, 299, 370, 373, 379, 390, 391, 392, 399, 436
Kûkân 406
Kuleyb 75, 76, 77, 78
Kulzüm 362
Kum 23, 299
Kumbiz 317
Kumis 298, 299
Kurakır 305
Kureyş 5, 33, 34, 36, 48, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 96, 101, 103, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 134, 135, 136, 138, 139, 145, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 188, 191, 192, 194, 199, 212, 223, 224, 226, 230, 233, 234, 237, 238, 239, 255, 273, 279, 281, 284, 285, 331, 333, 334, 339, 340, 344, 368, 373, 376, 377
Kureyş el-Betâh 34
Kureyş ez-Zevahir 34
Kureyşliler 66, 68, 70, 71, 86, 87, 95, 96, 110, 114, 115, 118, 120, 122, 140, 161, 176, 180, 273, 281, 340
Kureyzâ 98, 126, 138, 164, 166, 167, 169, 188, 194, 213
Kureyzâoğulları 164, 166, 167, 168
Kûreyz b. Rebia 84
Kurtuba 293, 417, 418, 422
Kûsâ 297
Kusay 34, 36, 66, 68, 69, 71, 115, 356
Kusay b. Kilâb 34, 36, 66, 68, 356
Kusem 356
Kuss b. Sâide 91, 100, 105
Kuteybe 26, 28, 34, 61, 62, 265, 359, 395, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 427, 443, 444
Kuteybe b. Müslim 395, 398, 399, 404, 427, 443, 444
Kuteybe b. Müslim el-Bahilî 398, 427
Kuveyt 21
Kuzey Afrika 14, 372, 373, 408, 409, 410, 411
Kuzey Mısır 87
Kuzey Yemen 180
Küleyb b. Rebia 38
Kürd Ali 265, 266
Küseyyir Azze 436

L

Lâhm 24, 25, 29, 385
Lahm b. Adiyy 25
Lahmî Hanedanı 58
Lahor 371
Lammens 84, 236
Lane Poole 351, 410, 416, 417

Lât 58, 96, 112, 113, 125, 170, 201, 203, 277
Lâtin 17, 93
Lazkiye 310
Lebîd b. Rebîa 265
Leon İzariyen 426
Licurgue 237
Lihyan 34, 97
Lihyanoğulları 159
Liva 66, 69
Loire 422
Ludd 311
Lübnan 60
Lüdd 361
Lüey b. Galiboğulları 176

M

Maad 28, 29, 66, 75
Mabûr 229
Mağrib 372, 410, 434
Mâhân 306, 307
Mahfed 46
Maîn 15, 18, 24, 39, 40, 41, 42, 46
Maîn krallığı 5, 39, 42
Mais b. Amir b. Luey 34
Makariyos 323, 324
Makariyos Kilisesi 323
Makkarî 410, 411, 414, 415, 417, 418, 419, 421, 423, 425
Makrîzî 325, 360, 389, 421
Mâlaka 418
Malik b. Avf 194, 196, 213
Malik b. Enes 156, 210
Malik b. Huzeyfe 79
Malik b. Kinaneoğulları 71
Malik b. Nadr 33
Mâlik b. Nüveyre 307, 332
Malik b. Züheyr 79, 80
Malik b. Züheyr el Absî 79
mancınık 196
Mânî 294
Manizm 294, 295
Manizm mezhebi 294
Ma'noğulları 258
Mansur 216, 405, 439
Manuel 348, 349
Marcellianus 314
Margoliouth 185, 186, 187, 188, 222, 223
Mariaba 42
Maride 418
Mâriye-i Kıptiye 229
Ma'rûr b. Süveyd 262
Mâverâünnehir 9, 347, 397, 400, 402, 404, 427, 433, 438, 444
Mâzinoğulları 37
Meblûne 413
Mecazu'z-Zukak 410
Mecdiyyü'bnü Amr 148
Mecûsilik 97
Medayin 227, 338
Medâyîn 298
Medine 6, 7, 13, 18, 19, 20, 25, 34, 36, 37, 47, 96, 119, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 221,

222, 228, 233, 234, 238, 239, 240, 243, 253, 255, 259, 270, 278, 279, 280, 282, 291, 292, 303, 311, 316, 335, 339, 342, 347, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 369, 370, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 383, 387, 390, 396, 403, 429, 430
Medine'ye hicret 6, 119, 124, 131, 136, 138, 239, 270, 339, 356
mehalif 46
Mehdîlik akîdesi 442
Mehre 193
Mekke 5, 19, 25, 26, 28, 29, 33, 34, 36, 37, 48, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 84, 85, 86, 87, 91, 94, 95, 96, 108, 110, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 158, 159, 161, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 188, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 204, 210, 212, 214, 233, 235, 239, 243, 253, 257, 258, 270, 273, 278, 284, 287, 311, 339, 340, 356, 358, 368, 369, 379, 380, 381, 391, 439
Mekke muhasarası 380
Mekke'nin fethi 96, 158, 181, 193, 198, 287, 368
Meliku Sebe 42, 46
Melkâniler 314, 324
Meluh bölgeleri 40
Menât 33, 36, 96
Menâzire 25
Menazire (Hireliler) 91
Mercidabık 426
Mercu Halime 57, 58
Mercu Râhıt 384, 445
Mercu's-suffer 308
Me'rib 19, 22, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 59
Me'rib seddi 22
Merv 347, 371, 394, 395, 398, 400, 401, 404
Mervan 355, 369, 374, 383, 384, 385, 386, 388, 393, 395, 396, 397, 441, 442, 447, 448, 449, 450
Mervan b. Hakem 9, 340, 355, 356, 369, 374, 383, 384, 386, 387, 443
Mervân b. Muhammed 441
Merverûz 347, 371, 394
Mervüşşâhicân 347
Meryem 104, 121, 122, 204, 218, 220, 232, 314
Meryem oğlu İsa 218
Merzuban 50
Mescid-i Haram 65, 125, 146, 150, 241, 369
Mescidü'r-rahmet 349
Mesisa 390
Mesleme b. Abdülmelik 426, 436
Mesleme b. Muhalled 318, 358, 373
Mesrûh 204
Mesrûk 48
Mesud b. Muattib 84
Mes'ûdî 17, 53, 57, 352, 353, 370, 380, 381, 390, 392, 394, 396, 431, 432, 434, 435, 437, 439, 449
Meşârifûş-Şam 290
meşrefiyye 190

Mevalî 450
Mevâlinin 432
mevalîye 438
mevkıatü's-sevâri 351
Meysere 102
Meysun bintu Bahdel el-Kelbiyye 25
Mezhic 24, 37, 97
Mezopotamya 16
Mısır 8, 16, 19, 28, 41, 43, 44, 85, 86, 87, 88, 217, 218, 219, 227, 228, 229, 230, 284, 293, 313, 314, 315, 316, 317, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 330, 348, 349, 351, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 372, 373, 384, 388, 389, 390, 410, 426, 433, 434, 449
Miğdol 317
Mihlâf 39, 46
Mihran 406
Mikdâd b. Esved 318, 344
Milne 314
Mina 112, 128, 353
Miraç gecesi 125
Mis'ar b. Ruhayle 162
Misver b. Mahreme 342
muallaka 80
Muallekât 265
Muattib b. Kuşeyr 164
Muâviye 25, 30, 37, 121, 216, 249, 333, 337, 347, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 387, 396, 406, 425, 427, 438, 444, 447, 449
Muaviye b. Bekr 30
Muâviye b. Ebî Sûfyan 121, 216, 333, 337, 358, 360, 396
Muâviye b. Hudeyc 360, 362, 369
Mudar 28, 29, 33, 34, 36, 90, 94, 274, 384, 445, 446
Mudariler 29, 447
Mudaroğulları 29, 34
Mudar soyu 36
Mufaddal b. Ebî Sufra 395
Muğire 115, 116, 117, 121, 151, 203, 296, 297, 358, 373, 394, 405
Muğire b. Ebi'l-As 405
Muğire b. Mühelleb 394
Muğire b. Şu'be 121, 203, 296, 299, 358, 373
Muğis 417, 418
Muğis b. Haris 417
Muhâ 46
muhacirler 138, 139, 171, 172, 194, 198, 207, 208, 211, 280, 339, 358
Muhammed Abduh 105, 275
Muhammed b. Ebî Huzeyfe 360, 361
Muhammed b. Ebûbekir 360, 362
Muhammed b. el-Hanefiyye 340
Muhammed b. Kasım 398, 406, 427, 443, 444
Muhammed b. Mesleme 348
Muhammed Hüseyin Heykel 266
Muharib 29, 34
Muhtar 390, 449, 450
Muhtar b. Ebî Ubeyde 390, 449
Muir 232, 233, 276
Mukarribi Sebe' 42
mukâtebe 173, 261
Mukavkıs 217, 219, 227, 229, 317, 319, 320, 322

Muleyh 201
Multân 406, 407
Mulûku't-Tevâif 53
Munzir b. Sâvâ 36
MURAD 24
Mureysi' gazvesi 211
Musa 106, 204, 209, 395, 398, 410, 411, 412, 414, 417, 418, 419, 420, 422, 427
Mus'ab 130, 131, 132, 390
Mus'ab b. Umeyr 130, 132
Musab b. Zübeyr 436
Musa b. Nusayr 398, 410, 411, 412, 412, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 427
Mustalik b. Huzâaoğulları 171
Mustalikoğulları 171, 173
Musul 29
MU'TE GAZVESİ 7, 190
Mut'im 115, 116, 123, 157
Mut'ım b. Adiy 115, 123, 125, 212
Mut'im b. Cübeyr 213
Muttalib 36, 86
Muttaliboğulları 116, 122, 123
mübareze 156, 349
Müberred 387
Müdrike 33, 34, 94
Müdrikeoğulları 34
müellefei kulûb 199
Müemmiloğulları 113
Mühelhil 77
Mühelleb b. Ebî Sufra 371, 392, 394, 406, 436, 445
Münebbih b. Bekr 30
Münzir 49, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 81, 98, 159, 217
Münzir b. Mâi's-Semâ 49, 58
Müreysî 171
Mürre 34, 36, 76, 77, 78, 148, 389, 390, 406
Mürre b. Şeybân 76
Müsavir b. Malik 82
Müsenna b. Hârise 295
Müsennâ b. Harise eş Şeybânî 305
Müslim 340, 380, 395, 398, 399, 400, 404, 407, 427, 443, 444
Müslim b. Ukbe el-Mürrî 380
Mütenebbi 24, 228
Müzeyne 33, 34, 36
Müzeyne b. Ed 34

N

Nabıt 65
Nabiğa 57, 58, 60
Nabiğa Zübyanî 57, 60
Nablus 311
Nabtîler 96
Nadir 126, 138, 159, 161, 164, 185, 188
Nadîr 98, 255
Nadîre 55
Nadiroğulları 160, 161
Nadr 33, 34, 66, 156
Nadr b. Huzeyme 34
Nafi b. Abdülkays el-Fihrî 349
Nâfi b. Hâlid et-Tâhî 371
Nahircan 59
Nahle 81, 83, 84, 96, 149, 196
Nahle günü 84
Naim kalesi 189
Nakbu'l-Hucre 44
nakib 133
Nakmâ 164
Nakyûs 321, 323, 330, 348
Namus-ı Ekber 106

Napolyon 187, 234
Narbona 422, 423
Nâsır 32
Nasr b. Muaviye 37
Nasr b. Muaviyeoğulları 32, 80
Nasr b. Rabîa 25
Nasr b. Seyyâr 438, 446
Nasroğulları 25
Nastûra 102
Nastûriler 294
Nastûriyye 99
Nebuhr 43
Necâşî 48, 120, 121, 122, 219, 230, 273
Neccaroğulları 128
Necd 82
Necef 52, 56
Necid 16, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 28, 29, 33, 34, 36, 37, 38, 82, 136, 159, 164, 193
Necrân 19, 40, 43, 44, 48, 99, 193
Nefise binti Münebbih 103
Nefl 152
Nefzâve 412
Neha 24, 30
Nehreyn 297
Nehru'l-Melik 297
Nemerî 273
Nemr 32, 38
Nemr b. Kâsıt 32
Nemrud 28
Nesâ 347
Nesef 401
Nesr 97
Nevevî 203, 283, 335, 340
Nevfel 36, 86, 91, 100, 106, 113, 115, 123
Nevzâz 50
Neysâbur 347
Nicholson 26, 265, 337, 365, 370, 371, 377
Nihavend 298, 299
Nikafor 17
Ninova 227
Nizar 28, 37
Noeldeke 16, 17, 45, 49, 56, 60, 61, 62, 63, 92, 98, 193, 272
Nuaym 165, 166, 194, 204, 212, 285, 286, 448
Nuaym b. Mes'ud 165, 194, 212
Nûbe 349, 351, 360
Nûfeyl b. Habîb 73
Nufûd 23
Nuh kavmi 97
Nu'man 53, 54, 55, 56
Numan 56, 57, 58, 59, 62, 63, 81, 82
Nu'man b. İmriü'l-kays 53
Nu'man b. İmriülkays 54
Nu'mân b. Mukarrin 298
Nu'mân b. Münzir 49
Numeyr b. Amir 37

O

O'Leary 40, 41, 42, 43, 46
Orazius 330
Osman 14, 69, 108, 120, 144, 149, 152, 164, 176, 177, 195, 203, 277, 278, 288, 300, 333, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 369, 372, 373, 377, 383, 385, 387, 396, 399, 403, 405, 440

Osman b. Abdullah 149
Osman b. Affân 108, 120, 144, 289, 342, 358, 377, 385, 387, 440
Osman b. Ebi'l-As 203, 405
Osman b. Ebi'l-As es-Sakafi 405

Ö

Ömer 8, 29, 30, 52, 63, 74, 108, 113, 134, 141, 142, 144, 149, 156, 160, 172, 177, 179, 192, 208, 209, 211, 212, 216, 230, 255, 256, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 315, 316, 317, 318, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 353, 354, 357, 358, 363, 364, 365, 369, 372, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 385, 405, 407, 422, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 444, 445, 446, 448, 450
Ömer b. Abdülazîz 407, 422, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 444, 445, 448, 450
Ömer b. Hattab 113, 192, 284, 329, 348, 385, 429
Ömer b. Hübeyre 445

P

Palgrave 21
Patrik Bünyamin 323
Pencab 407
Petraea 18
Peygamber (s.a.) 36, 51, 69, 138, 140, 195, 201, 211, 229, 234, 239, 241, 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 262, 264, 268, 277, 281, 286, 295, 296, 300, 338, 339, 345, 356, 368, 370, 373, 382, 383
Peygamber (s.a.)'in babası Abdullah 339
Philip Hitti 42
Pierre Terrail Bayard 365
Pirene dağları 422
Pireneler 419, 424
Piskopos İbn Nâtur 223
Poitiers 423
Provence 422
Puatiye 423

R

Rabab 33
Radvâ 34, 36
Rafi b. Ebî Rafi' 240
Rebeze 37
Rebîa 28, 29, 36, 37, 75, 84, 90, 121, 204, 265, 274, 300, 344, 368
Rebia b. Nizar 37
Rebîa kabilesi 28, 37
Rebî b. Ebî'l-Hukayk 240
Rebî b. Ziyad 79, 80
Rebî b. Ziyâd el-Hârisi 371
Recî 159, 189
Reci' günü 159
Rec'i mevkii 159
Refah 316
Refiki A'lâ 212
Remle 310, 311
Resulullah'ın halası Atike 123
Rey 298, 299, 347, 392

Reydân 46
Reyye 418
Rhone Havzası 423
Richelieu 377
Ridde harpleri 203
Ridde savaşları 287, 292
Rifâa b. Kays 240
Rifâa b. Semûel 213
Riyad 21
Rodos 348, 371
Rodrik 410, 411, 413, 414, 415, 416, 420
Roma 47, 48, 51, 61, 98, 248, 313, 314, 315, 321, 330, 371, 389
Roma İmparatoru 48, 330
Roma kilisesi 313
Romanos 305
Ruha (Edessa) 18
Rukiyye 120, 152, 339
Rum 63, 64, 87, 144, 164, 219, 223, 226, 228, 282, 304, 305, 306, 307, 318, 320, 323
Rûme' mevkii 164
Rumlar 17, 61, 62, 63, 92, 226, 303, 304, 307, 309, 310, 311, 314, 317, 318, 321, 331, 348, 349, 389
Rumme vadisi 37
Rusafe 438
Rüstem 295, 296, 297
rüya-ı sâdıka 106

S

Saba 56
Sâbiîlik 97, 295
Sabit 60, 172, 173, 176, 272, 358, 385, 395
Sabit b. Kays 172
Sabit b. Kutne 395
Sâbit b. Nuaym 448
Sabûr 55
Sa'd 29, 30, 76, 108, 130, 131, 144, 150, 164, 165, 168, 169, 173, 196, 199, 204, 205, 206, 230, 249, 253, 254, 277, 278, 279, 280, 296, 297, 298, 334, 335, 342, 343, 344, 348, 349, 350, 351, 358, 360, 361, 377, 387, 395, 433
Sa'd b. Bekr 30
Sa'd b. Ebî Vakkas 278, 296, 298, 335, 342, 344, 358
Sa'd b. Muaz 130, 131, 164, 165, 168
Sa'd b. Sümeys b. Tavk el-Cermî 76
Sa'd b. Ubade 164, 165, 199, 334
Sa'doğulları 34
Sa'du'l-aşîre 24
Safâ 41
Safa tepesi 108, 110
safâya'l-mülûk 416
Safvan b. Muattal 173, 174
Safvan b. Muattal es-Sülemî 174
Safvan b. Ümeyye 194, 195
Saîd 211, 284, 286, 289, 305, 325, 340, 346, 347, 348, 356, 358, 360, 372, 373, 383, 384, 386, 387, 399, 431, 436, 443
Saîd b. Halid 305
Saîd b. Müseyyeb 340, 369
Saîd b. Osman 372, 399
Saîd b. Zeyd 284, 286, 289
SAKÎFE BİATI 8, 279
Sakîf 30, 32, 33, 36, 37, 194, 196, 201, 203, 405

Sakîfe 280, 334
Sakîf heyeti 203
Sakîf kabilesi 32, 36, 96
Sakîfliler 201, 202
Sa'lebe 24, 25, 61, 130, 141, 169
Sa'lebe b. Amr 25, 61
Sa'lebe oğlu Ubeyd'in kızı Afrâ 130
Salih b. Abdurrahman 427, 444
Salih b. Ali 449
Salihiyye 317
Salim Süddî 431
Sami ırkı 88
Sâmî kavimler 17
Sâmîler 16
San'â 39, 40, 43, 46, 48, 50, 70, 71, 73, 85, 97
San'a dağı 334
San'a Mihlâfı 39
Sara 17
Saracens 17, 355
Saragossa 419
Saragusta 419
Sarakinos 17, 18
Sârâkînus 17
Sarcens 18
Sare 28
Sa'sa 32, 205
Sâsânî devleti 300
Sâsânî Hânedanı 301
Sâsânî imparatorluğu 294
Sasanîler 53, 295, 403
Savîrus 324
Scenitae 17
Sebe 15, 18, 22, 24, 25, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 65, 85, 357, 359
Sebe' devleti 42
Sebe' Kralı 42
Sebe' krallığı 39, 41, 44, 46
Sebeliler 44, 85
Sebe' Melikesi 45
Sebe' sûresi 22
Sedillot 20, 64, 65, 325, 328
Sedir 53, 56
Sedir sarayı 56
sefâret 284
Sehm 34
Sehmoğulları 68, 189
Sel' 164, 167
Selâme 32
Selîh 61
Selimoğulları 37
Selimoğulları Harresi 37
Sellâm b. Ebi'l-Hukayk 161, 184
Sellâme 436, 437
Selmâ 18, 25, 128
Selmûnt 361
Selûl 36, 37
Selûl kabilesi 37
Semerkand 47, 372, 398, 399, 400, 401, 402
Semh b. Malik 422, 423
Semh b. Malik el-Havlânî 422
Semûd 24
Seneviyye 294
Seniyyetü'l-Mürre 148
Septe 410, 411, 421
Septimania 422, 423, 424
Serapis 331
Serât 37
Serat sıradağları 19
Sergiopolis 56
Sevde bnt. Zem'a 253, 254
Sevil 418
Sevr 135, 136, 278
Sevr dağı 135

Sevr mağarası 278
Seyf b. Zû Yezen 48, 49, 50
seyfullah 191
Seyhun nehri 438
Seylû'l-Arîm 65
Seyyid Emir Ali 355
Sıffîn savaşı 359
Sibâa 157, 213
Sicilya 62
Simneh 88
Sina 16, 18, 65, 98, 99, 316
Sinan b. Vebre el-Cüheni 171
Sina Yarımadası 16, 18
Sind 9, 371, 405, 406, 407, 427, 434, 443, 444
Sind'in Fethi 9, 405
Sinimînar 54, 55
Sirvâh 42
Slavlar 227
Sokrat 16
Sophronius 312
Strabo 47
Strata 56
Sudan 90, 372
Suffa ehli 213
Sufyân b. Avf 372
Suğâniyân 347
Suğd 47, 395, 400, 401
Suheyb 234, 342, 356
Suheyb-i Rûmî 234
Suleyt b. Amr 217, 219
Suleyt b. Amr el-Âmirî 217
Sultays 321
Sumeyl b. Hatem 425
Surâkâ b. Amr 300
Suriye 8, 16, 18, 24, 25, 29, 43, 44, 55, 59, 61, 62, 63, 87, 94, 97, 99, 102, 119, 120, 150, 189, 190, 204, 223, 226, 227, 233, 255, 284, 290, 292, 293, 295, 303, 305, 306, 307, 311, 312, 315, 316, 335, 358, 359, 360, 369, 371, 372, 375, 378, 380, 383, 384, 390, 403, 426, 432, 447, 448, 449
Su Tsung 405
Süddî 430, 431
Süheyl b. Amr 177, 179
Sülâlim 189
Süleym 29, 159, 198
Süleyman 45, 182, 254, 404, 420, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 443, 444, 447, 448
Süleyman b. Abdülmelik 9, 10, 420, 426, 427, 430, 447
Süleymoğulları 36, 84, 160
Sümeyye 112
Süryanice 26
Süryaniler 18
Süveyd b. Mukarrin 299
Süveyş 317, 362
Süyutî 325, 365
Swinthilla 293

Ş

Şa'bi 365, 395
Şâfiî 260
Şağb 37
Şam 8, 16, 18, 19, 26, 56, 57, 63, 85, 86, 94, 120, 161, 223, 226, 228, 229, 233, 255, 282, 290, 298, 306, 308, 309, 315, 317, 347, 361, 364, 368, 369, 370, 373, 383, 385, 419, 420, 429, 448
Şam bölgesi 16, 120, 226
Şarl Martel 423, 424

Şavt 154
Şebvan vadisi 43
Şehrbânu 302
Şehrbâraz 300
Şemmer b. Yer'aş 47
Şemta 83, 84
Şerat 32
Şevzeb 436
Şeybe 104, 195
Şihr 19
Şirb günü 84
Şîrûyeh 221, 222
Şucâ b. Vehb 217
Şurahbil 303, 305, 309, 310
Şurahbil b. Hasene 303, 305, 309, 310
Şûra Kanunu 357

T

Taberî 12, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 59, 71, 72, 74, 133, 137, 144, 149, 151, 153, 159, 161, 173, 176, 178, 180, 182, 200, 201, 210, 217, 218, 219, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 254, 255, 279, 280, 281, 284, 285, 287, 289, 297, 299, 300, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 325, 330, 332, 333, 335, 336, 344, 353, 354, 357, 364, 379, 384, 386, 392, 394, 401, 404, 446, 449
Taberistan 299, 346, 426
Taberiyye 306, 310, 312
Tabiha 33, 34
Tabiha b. İlyas 34
Tabiha kabilesi 34
Tağlib 37, 38, 75, 98
Tahkîm olayı 359
Tâif 21, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 71, 81, 96, 124, 125, 149, 158, 189, 196, 197, 201, 202, 203, 204, 212, 221
Taif yolculuğu 212
Taits 18
Talbîre 419
Talha b. Ubeydullah 108, 278, 342, 358
Tâlikân 347, 371
Talimat vadisi 317
Tanca 410, 412
Tâne 405
Tarafa b. el-Abdi'l-Bekrî 38
Taranûd 321
Tarhun 395, 400
Tarık 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420
Tarık b. Amr 412
Tarık b. Ziyad 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420
Tarif Adası 412
Tarif b. Malik 412
Tasm 24
Tayy kabilesi 18, 25, 34
Tebabia sülalesi 19
Tebâle 37
Tebük gazvesi 7, 60, 203, 204, 253, 340, 356
Tedmür 56, 60, 61
Tedmürlüler 96, 448
Teebbeta Şerran 272, 273
Tekrit 29, 55
Tellü'l-Kebir 317
Temim 33, 34, 37, 198
Temim b. Murr b. Ed b. Tabiha 34

Temimoğulları 89
Tendonyas 318
Tenûh 52
Teslis 37, 313
Tevrat 16, 39, 41, 45, 98, 104, 127, 182, 183, 241, 294, 338
Tevrat ehli 16
Teymâ 36, 37, 98, 126, 185, 190
Teyma yahudileri 190
Teym b. Mürre 34, 36
Teym el-Edrem b. Galib b. Fihr 34
Teymü'l-Lât 96
Theodorus 318, 321
Theodosius 294, 313, 314, 330
Thomas Arnold 231, 268, 408
Tibet 294
Tihâme 19, 28, 29, 34, 38, 72, 82, 136, 153, 164
Tirmîz 395
Tirmizî 142, 189, 214
Toharistan 347, 438
Toledo 418
Toulouse 422
Tours 423
Trablus 349
Trablusşam 325
T'sang devleti 403, 404
Tuayme 157
Tufeyl b. Amr 180, 181
Tuleytula 410, 417, 418
Tuluz 422
Tunus 412
Tur 423, 424
Tur Savaşı 424
Tübbâ 39
Türebe 37
Türkistan 294, 401

Ü

Ubade b. Sâmit 129, 318, 320, 321
Ubeyd b. Umeyr el-Leysî 142
Ubeydullah 4, 108, 278, 342, 358, 371, 372, 383, 390, 423
Ubeydullah b. Habhab 423
Ubeydullah b. Ziyâd 372, 383
Uhud 151, 153, 155, 158, 161, 162, 164, 195, 210, 213, 281, 287
Uhud dağı 164
Uhud gazvesi 6, 151, 153, 158, 213
Ukaz 81, 83, 84, 91, 100, 258
Ukaz panayırı 81
Ukbe 124, 347, 372, 373, 380
Ukbe b. Ebi Muayt 124
Ukbe b. Nâfi 372
Umare b. Velid 115
Umman 19, 25, 85, 193, 217, 405
Urve b. Mesud 197, 201, 202, 203
Urve b. Zeyd el-Haylî et-Tâî 299
Urve b. Zübeyr 282
Urvetü'r-Rehhâl 82, 83
Urvetü'r-rehhâl el-Kilâbî 81
Usfan 136, 159, 335
Utbe b. Gazvan 150
Utbe b. Rebîa b. Abdişems 368
Uyeyne b. Hısn 198
Uzza 96, 112, 113, 125

Ü

Übülle 38
Üçüncü Ficar 80
Ümeye b. Ebi's-Salt 105
Ümeyme 256
Ümeyr b. Ahmer 371
Ümeys kızı Esmâ 120

Ümeyye 69, 80, 83, 84, 91, 100, 113, 120, 123, 124, 194, 195, 217, 353, 368, 381, 384, 387
Ümeyye b. Abdüşems 69
Ümeyye b. Ebi's-Salt 91, 100
Ümeyye b. Halef el-Cumehî 113
Ümmî 15, 26, 239, 275
Ümmü Asım bnt. Asım 429
Ümmü Cemil 111
Ümmü Dereke 107
Ümmü Düneyn 318
Ümmü Eymen 259
Ümmü Gülsüm 339
Ümmü'l-Hayr binti'l-Hureyş el-Barikiyye 249
Ümmü Seleme 178, 254, 255
Ümmü Sinan bnt. Cesîme 249
Ürdün 18, 59, 226, 303, 306, 308, 309, 310, 312, 315, 316, 447
Ürdün Vâdisi 303
Üsâme 259, 290, 291, 292, 303
Üsame b. Zeyd 152, 282, 356
Üseyd 130, 131, 172, 289
Üseyd b. Hudayr 130, 172, 289
Üvârâ 82
Üzeyir 204, 231

V

Vadi-i Fatma 66
Vadiü Bekke 415
Vadiü'l-atîk 136
Vadi-ü Lekke 415, 416
Vadiü'l-kurâ 30, 33, 36, 41, 98, 126, 185, 188, 190
Vahşi 157, 158, 213
Vail b. Rebîa 75
Vâiloğulları 37
vakıf müessesesi 335
Vakısa 128
Vâkidî 148, 186, 304, 306, 307
Vâkûsa 307
Valentinianus II. 294
Vampa 409
Vandalları 408
Vandalosya 408
Van Denberg 264
Van Vloten 4, 381
Varaka 91, 100, 106, 107, 113
Varaka b. Nevfel 91, 100, 106, 113
Vâsıl el-Ahdeb 262
Vasıt 427
Vâsile b. Eska 206
Vatîh 189
Vec 32
Veda Haccı 207
Vedd 97
Veddân 148
Vehriz 49, 50
Velîd 8, 59, 87, 115, 116, 117, 118, 156, 176, 181, 182, 190, 191, 192, 204, 292, 295, 305, 307, 308, 309, 310, 332, 347, 379, 401, 404, 406, 410, 412, 415, 419, 420, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 436, 440, 441, 443, 444, 446, 447, 448, 449
Velîd b. Abdülmelik 397, 401, 404, 406, 410, 415, 419, 426, 443, 447
Velid b. Muğîre 87, 115, 116, 117
Velîd b. Utbe 379
Velîd b. Yezîd 431, 440
Venüs 98
Verdan 321
Vitiza 409, 416, 421

Vizigotlar 417, 418, 420
Von Kremer 268

W

Wells 275
William Muir 232, 233

X

Xenophen 16

Y

Yafa 311
Yağûs 97
Yahya 328, 329, 439
Ya'kûbî 62, 158, 164, 218, 325, 330, 370, 371, 380
Ya'kûbiler 314, 324, 328
Ya'kûbiyye 99
Yakût 407
Yanbu 97
Ya'rub 24
Yasir 112, 146
Ya'ûk 97
Yeksûm 48
Yemâme 19, 20, 34, 37, 38, 217
Yemen 4, 5, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 30, 32, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 59, 65, 71, 73, 85, 86, 87, 93, 97, 98, 102, 119, 120, 165, 180, 190, 193, 201, 221, 222, 223, 298, 425, 441, 445, 449
Yemen Cevfi 43
Yenbu 19
Yermûk 8, 60, 63, 305, 306, 307, 308, 311, 312
Yesrib 20, 47, 98, 126, 138, 140, 171
Yezdecird 54, 295, 298, 300, 302, 403
Yezdecird el-Esîm 54
Yezid
Yezîd 25, 218, 303, 307, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 383, 384, 386, 394, 395, 396, 426, 427, 431, 435, 436, 437, 438, 440, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450
Yezîd b. Abdülmelik 431, 436, 437, 445, 446
446, 449
Yezid b. Ebi Habib el-Mısrî 218
Yezid b. Ebî Kebşe es-Seksekî 427
Yezid b. Ebî Süfyan 303, 307
Yezîd b. Halid el-Kasrî 441, 448
Yezid b. Muaviye 25
Yezîd b. Mühelleb 395, 426, 436, 444, 445, 450
Yezid b. Süleyman b. Abdülmelik 447
Yezid b. Velîd 440
Yezîd b. Velid b. Abdülmelik 431
Yuhanna en-Nahvî 328, 329
Yuhanna en-Nâhvi 327
Yunan 17, 18, 40, 41, 47, 53, 93, 248, 294, 371
Yunan şiiri 93
Yusuf b. Abdurrahman 425
Yûsuf b. Ömer es-Sakafî 446
Yusuf Zû Nuvas 48

Z

Zafâr 46
Zafer 19
Zâtu'l-Irk 28
zâtü's-savârî 351

Zebbâ 53
Zebban 389
Zebibe 31
Zeğabe 164
Zehebî 339
zemzem kuyusu 70
Zenâtâ 412
Zerdüşt 97, 301
Zerkâ bnt. Adiyy 249
Zevîle 372
Zeyd 33, 36, 55, 56, 107, 108, 141, 142, 152, 188, 190, 192, 228, 250, 256, 257, 258, 259, 260, 282, 284, 286, 289, 290, 299, 303, 340, 357, 385, 396, 438, 439, 446, 449
Zeyd b. Ali 438, 446
Zeyd b. Amr b. Nüfeyl 284
Zeyd b. Harise 107, 108, 188, 190, 228, 256, 260
Zeyd b. Sâbit 340, 396
Zeydu-Menat 96
Zeydü'l-Lât 96
Zeyneb bint. Cahş 250, 254, 256, 259
zımmî 432, 433, 434
Zi'n-nûreyn 339
Zivâre 351
Ziyâd 371, 372, 373, 374, 383, 410, 415, 416
Ziyâd b. Ebîhi 371, 374
Ziyadoğulları 80
Zuheyr b. Kays 33
Zu Reydan 46
Zu Ruayn 58
Zübeyd 24
Zübeyr 108, 120, 144, 156, 168, 213, 249, 278, 280, 282, 318, 340, 342, 343, 346, 350, 351, 358, 359, 369, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 383, 384, 385, 388, 390, 391, 436
Zübeyr b. Avvam 108, 120, 144, 156, 168, 278, 280, 318, 342, 346
Zübyan 79, 90
Zübyân kabilesi 36
Zübyanoğulları 78, 79, 80
Züheyr b. Ebî Sülma 80
Züheyr b. Ebi Ümeyye 123
Zühre 98
Zührî 180, 204, 218, 259
Zükâr 59
Zü'l-İsbağ el-Advanî 68